books2ebooks.eu

Tuulik, kadakas ja leib

Valimik korrespondentide murdetekste III

Tallinn
1969

EOD e-raamat
eBooks on Demand

Digiteerinud
Eesti Rahvusraamatukogu

Trükise digitaalkoopia ehk e-raamatu tellimine (eBooks on Demand (EOD)) –miljonid raamatud vaid hiireklõpsu kaugusel rohkem kui kümnes Euroopa riigis!

Täname Teid, et valisite EOD!

Euroopa raamatukogudes säilitatakse miljoneid 15.–20. sajandi raamatuid. Kõik need raamatud on nüüd kättesaadavad e-raamatuna — vaid hiireklõpsu kaugusel 24 tundi ööpäevas, 7 päeva nädalas. Tehke otsing mõne EOD võrgustikuga liitunud raamatukogu elektronkataloogis ja tellige raamatust digitaalkoopia ehk e-raamat kogu maailmast. Soovitud raamat digiteeritakse ja tehakse Teile kättesaadavaks digitaalkoopiana ehk e-raamatuna.

Miks e-raamat?

- Saate kasutada standardtarkvara digitaalkoopia lugemiseks arvutiekraanil, suurendada pilti või navigeerida läbi terve raamatu.
- Saate välja trükkida üksikuid lehekülgi või kogu raamatu.
- Saate kasutada üksikterminite täistekstotsingut nii ühe faili kui failikomplekti (isikliku e-raamatukogu) piires.
- Saate kopeerida pilte ja tekstiosi teistesse rakendustesse, näiteks tekstitöötlusprogrammidesse.

Tingimused

EOD teenust kasutades nõustute Te tingimustega, mille on kehtestanud raamatut omav raamatukogu. EOD võimaldab juurdepääsu digiteeritud dokumentidele rangelt isiklikel, mittekommertseesmärkidel. Kui soovite digitaalkoopiat muuks otstarbeks, palun võtke ühendust raamatukoguga.

- Tingimused inglise keeles: http://books2ebooks.eu/odm/html/nle/en/agb.html
- Tingimused saksa keeles: http://books2ebooks.eu/odm/html/nle/et/agb.html

Rohkem e-raamatuid

Seda teenust pakub juba tosin raamatukogu enam kui kümnes Euroopa riigis.
Lisainfo aadressil: http://books2ebooks.eu

TUULIK, KADAKAS JA LEIB

TUULIK,
KADAKAS
JA LEIB

1970

EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA • EMAKEELE SELTS

TUULIK, KADAKAS JA LEIB

III VALIMIK
KORRESPONDENTIDE MURDETEKSTE

KOGUNUD AADU TOOMESSALU

KIRJASTUS „VALGUS" • TALLINN 1969

4 E
T 93

Toimetuskolleegium:

H. Ahven (koostaja), *M. Must* (toimetaja) ja *P. Palmeos*

Kunstiliselt kujundanud *E. Järv*

7—1—6
9a—69

LUGEJALE!

Saaremaast ja saarlastest on kirjutatud palju, ka saarlased ise on kirjutanud palju. Selleski raamatus kõneldakse saarlastest, õigemini nende eluolust minevikus. Jutuvestjateks on saarlased ise.

Nende jutustused ei hämmasta meid eriskummalise ja elava tegevustikuga või muinasjutulise olustikuga. Need on enamikus asjalikud, kohati üksikasjadeni minevad kirjeldused ühest või teisest tööalast või elunähtusest, saarlaste ehitustest, nende elumajadest ja tuulikutest, nende metsast ja metsloomadest, nende argipäevaaskeldustest ja igapäevasest leivast. Kaine jutustuse hulgas vilksatab aga siin-seal saarlase muhedat huumorit ja varjatud või varjamata irooniasädetki.

Kõigi nende lugude üleskirjutajaks on Aadu T o o m e s s a l u, saarlane, puusepp, Emakeele Seltsi tegevliige ja kauaaegne murdekorrespondent. Tutvustagem teda siinkohal põgusalt lugejatele.

Aadu Toomessalu on sündinud 23. oktoobril 1916. aastal Saaremaal Karja kihelkonnas Pärsamaa vallas Purtsa külas. Ta kasvas üles isata, vaeses kodus. Teenijatüdrukust ema ei suutnud talle anda kuigi suurt kooliharidust. Kooli läks ta kümneaastaselt ja koolitee katkes juba pärast viienda klassi lõpetamist. Õpihimulisel viieteistkümneaastasel poisil tuli kooliga jumalaga jätta ja hakata endale eluülalpidamist teenima. Ta õppis puusepaks. Kevadest sügi-

seni käis ta ehitustöödel, suvel sekka tegi ka põllutööd, talvel aga tubast tisleritööd. Töö oli huvitav, kummatigi tundis ta vajadust veel millegi muu järele. Koolipõlves olid teda paelunud eriti ajalugu, looduslugu, joonistamine ja käsitöö. Huvi nende ainete vastu jäi püsima. Esimesel suvel pärast kooli tegeles A. Toomessalu Saaremaa liblikate kollektsiooni koostamisega, aasta hiljem aga hakkas endale soetama herbaariumi. Selles töös sai ta rohkesti tulusaid näpunäiteid loodusteadlaselt G. Vilbastelt, kelle õhutusel ta kirjutas üles ka rahvapäraseid taimenimesid.

Huvid avardusid ja 1934. aastal hakkas ta tööst vabal ajal tegelema etnograafilise materjali, aasta hiljem ka rahvaluuleainestiku kogumisega. Esimesed teated oma kodumurde kohta saatis A. Toomessalu Emakeele Seltsile 1938. aastal, seltsi murdekorrespondendiks on ta alates 1940. aastast.

Saaremaa rahvaluule, etnograafia ja keelemurdega tegelemine tähendas ühtlasi süvenemist oma rahva ellu ja tema minevikku. See töö kütkestas ja ajapikku on A. Toomessalu saatnud Emakeele Seltsile väga palju väärtuslikku murdematerjali, mille ta on kirja pannud ja kaunilt illustreeritud temaatilisteks kogumikkudeks vormistanud oma igapäevase leivateenistuse kõrval.

Kolm aastakümmet järjekindlat kogumistööd on toonud Aadu Toomessalu Emakeele Seltsi murdekorrespondentide esirinda. Tema ainekogud eesti murdearhiivis sisaldasid 1968. aasta lõpul üle 3900 lehekülje murdekeelseid jutustusi ja grammatilist ainestikku ning ligi 18 000 sedelit murdesõnavara. 1961. aastal võeti A. Toomessalu vastu Emakeele Seltsi tegevliikmeks.

Käesoleva valimikuga on selle koostajad tahtnud anda teatava läbilõike A. Toomessalu kui Emakeele Seltsi ühe parima murdekorrespondendi tööst. Kogumikus esitatakse murdenäiteid kolmest Saaremaa murrakust — Kaarmalt, Karjast ja Pöidelt, sest just need kihelkonnad on kuulunud A. Toomessalu tegevuspiirkonda. Jutustused on kirja pandud ladusas rahvalikus keeles, milles ilmnevad tüüpilised saaremaalised murdejooned ja kohalik sõnavara. Kuigi puhuti on üleskirjutamisel sisse lipsanud kirjakeelepäraseid keelendeid ega ole vahest alati suudetud lahus hoida esitatud kolme murraku omavahelisi erijooni, on toimetajad pidanud õigeks piirduda üksnes kõige hädavajalikumate silumiste ja ühtlustamistega ning sedagi peamiselt märkimisviisi osas. Lugeja peaks arvestama sedagi tõika, et seoses kirjasõna, eriti aga raadio hoogsa levikuga mõjustab kirjakeel tänapäeval pidevalt ja tõhusalt murret, mistõttu isegi vanema põlve murdekõnelejate kõnepruugis võib tabada üllatavaid kirjakeelepäraseid keelendeid.

Tekstide temaatika haarab seda ainevalda, mis on olnud üleskirjutaja huvialaks või köitnud muul põhjusel tema tähelepanu. Saarlased on tuntud kuulsate meresõitjate ja kaluritena ning lugeja ootab siin vahest sellesisulisigi jutustusi, kuid selles raamatus neid peaaegu ei ole. Süda-Saaremaa mehe ja puusepa A. Toomessalu

huviorbiidis on olnud teised alad, mis aga Saaremaale pole eelmainituist vähem iseloomulikud.

Arusaadavatel põhjustel saab käesolev tekstivalimik üldsusele tutvustada ainult osakest viljaka korrespondendi aastakümnete töö tulemustest. Kõite koostajad on suure kahetsusega pidanud kõrvale jätma enamiku autori täpsetest ja kunstipärastest joonistest, mis rohkearvuliselt tema ainekogusid täiendavad ja kaunistavad.

Võrreldes kahe eelneva tekstiköitega * on uuenduseks tekstidele lisatud murdesõnade loetelu, mille ülesandeks on abistada raamatu kasutajat ja ühtlasi esile tõsta saarte murde leksikaalset rikkust ja omapära.

Aadu Toomessalu jutustajateks — keeleuurijad nimetavad neid keelejuhtideks — on olnud paljud asjalikud, oma ala hästi tundvad saarlased, mehed ja naised. Avaldame siinkohal sügavat lugupidamist ja tänu nendele keelejuhtidele, elutarkadele tööinimestele, kellest mitmedki on juba elavate hulgast lahkunud.

Meenutagu need jutustused meile, et me tänapäeva tsivilisatsioonimugavustes ei unustaks oma esivanemaid, et me ei unustaks neid paljusid samme, mis on astutud enne meid, et meie võiksime edasi astuda o m a d e s a m m u d e g a!

Eessõna lõpetuseks ütleme aitäh Eesti NSV R i i k l i k u l e E t n o g r a a f i a m u u s e u m i l e Tartus, kes on lahkesti kasutada andnud ülesvõtteid oma fotokogust. Koostajad võlgnevad tänu kadunud G. Vilbastele, kes on aidanud määrata tekstiköites esinevad taimenimed, ja M. Mägrale, kellelt on linnunimede seletused. Heade nõuannetega on meid abistanud veel J. Peegel ja A. Viires, kellele samuti kuulub meie siiras tänu!

Toimetuskolleegium

---

* Valimik Emakeele Seltsi korrespondentide murdetekste. I, Tallinn 1956; Pajatusi põhjarannikult. Valimik korrespondentide murdetekste. II, Tallinn 1957.

SAARTE MURRE

KAARMA MURRAK

METSA KASUTAMISEST ENDISTEL AEGADEL

1. METSAST ÜLDISELT

Metsa varal see inimese elu ikka keik on. Kui poleks me`tsa olavad, siis äi saaks elada ka sii* [1]*. Kas läheb sool ö`kski pää muidu m`ööda, kui pole metsa puud ta`rblised [2]*. Töused oomiku öles, tuba külm, oort* [3] *on puud ta`rblised, et tuld liida ala* [4] *teha. Paned ka`tla tulele, ikka jä`lle on puud, kes ka`tlas toiduse eeks* [5] *kee`tavad. Maja kus elatakse, keik ikka puu, siis töö ja talitsus riistad keik olid puust. Keik mis eèse* [6] *ö`mber nääd ja misse* [7] *varal elad, on puust.*

Ja nee puud on keik me`tsas kasund* [8] *ja metsast toòdud, missest mei`te asjad on te`htud. Vanasti oli ju puhas puu egas poòlis* [9]*, kus siis seda raùda saàja* [10] *oli. See oli ee, et nii pailu raùda sai, et pisikse ke`rve näksi sai teha, see_s ai`ta [11] *ikka puust teha. Aga teised asjad nee olid ikka vanasti puust puhas.*

Siis kasusid ka keik sei`ksed puud me`tsas puhas va`lmis. Näätsa, puu aŋŋud olid keik mis nii kenad, olid puhas me`tsas va`lmis kasund. Nüid_eb leva* [12] *sei`kest puud änam ku`skilt, kust aŋŋu saaks. Paèrgus annab o`tsida metsast, et va adra jön`kapuu* [13] *veel levab, vahest otsi seda te`rve pää me`tsas. Sest sandik* [14]*, kui neid a`sju pole änam nenda puudest te`htud, et akkas raùda saàma, siis akkasid sei`ksed taarispuud [15] *ää kaduma, pole änam sedasi kasund. Neid es ole siis änam taaris* [16] *ka.*

Olnd see pisem kui töö või asi, mis sai te`htud, ikka oli puu sääl juùres ta`rbline. Võttasid luua käde, et tuba pü`hkida, see oli te`htud kase o`kstest, oksad jä`lle kasund me`tsas kase o`tsas ja säält toòdud.

---

[1] Siin; [2] tarvilikud; [3] kohe; [4] pliidi alla; [5] heaks; [6] enese; [7] mille; [8] kasvanud; [9] igal pool; [10] saada; [11] see ei kõlvanud; [12] ei leia; [13] *jön`kapuu* 'adervars, jäme kõvera otsaga puu, mille külge vannasadra teised osad on kinnitatud, tehakse sitkest kasetüvest, harva ka tammest'; [14] saadik; [15] tarbepuud; [16] tarvis;

Oli laps pailu ünatu[17], *jä'lle vöö'ti*[18] *kase oks ja an'ti sellega õpetust. Kui taheti lõ'ngu või riiet vä'rvida, jä'lle mi'ndi me'tsa ja toòdi puude koort ja kur'tisi*[19], *missega värviti. Aga siis pole sei'ksi poe vä'rvisi olnd kut nüid, keik ikka korjati metsast. Vanasti a'ndas mets keik sei'ksed asjad, mis inimesele taaris läks.*

Puude koorest, le'htedest, kasudest[20] *ja ma'rjadest sai arstiro'htusi te'htud. Siis olid sei'ksed targad, kes nende ro'htudega ar'stisid, nad ise aasid*[21] *ka neid ro'htusi. Oli ka sei'ksi aìgusi, mis metsast saàdi, neid keìdi*[22] *siis jä'lle me'tsas ää ar'stimas.*

Näätsa nüid, et seda‿b jõua[23] *mitte ää rää'kida, mis sɛɛlt metsast keik sai. Te'rve inimese elamine on metsaga õhes. Kui sool*[24] *pole me'tsa, no mine ela. Aga*[25] *siis Põìde maa ko'hta pole muidu sei'ke laulusal'm olemas:*

Põide maa mis kena lage,
a'rva lei'taks küngast mäge.
Me'tsa on sääl õige vähe,
see teeb kehvaks mene mihe[26].
Sääl nad tainast leìba[27] *söövad*
õ'lgedega la'psi löövad.

Ja see on tösi ka omast kuhast, sii on ju egas pool suured metsad, aga Põidil on keik öks lage maa. Menes kuhas muidu mened sei'ksed pisiksed p'öösad kasuvad.

Me'tsa oi'ti ja kasvatati ja metsast pee'ti suurt lugu. Me'tsa otse aùstati vanast. Oli vanu peremihi, kes oma me'tsa nii pühaks pidasid ja oi'tsid, et kui‿nad läksid me'tsa puud maha võttama, lan'ksid[28] *ennem puu juùre pöliti*[29], *võttasid mütsi pɛɛst ja alles siis akkasid puud raìuma.*

Mets oli ikka perele pöline rikkus ja varandus. Oli sii ju'htumusi, et kui tüdruk sai mihele, siis isa a'ndas taàle ka tüki me'tsa kaasavaraks. An'ti sei'kest ɛɛd palgi me'tsa ikka, kust ehitus puid sai.

Kus see enniste aègade metsa järg oli, seda maksa nüid rää'kida änam. Nee on mened pisiksed tukad veel ennistest suurdest me'tsadest. Kus ennist ikka oli sii me'tsi, polnd sii o'tsa või aru pɛɛl, kust sandik keik olid suured elupölised metsad. Ja kui kenad palgi metsad ennist olid, oh seda‿b maksa änam rää'kida nüid. Kus puud olid naagu tapuroi'kad õhe teise kõ'rvas. Pitkad siled, ilma o'ksteta, pisike tut't muidu ladvas. Ja kui kena sei'ke mets veel oli. Löid me'tsas ke'rvega puu pi'hta, mis elin tuli oort tagasi jä'lle, mets otse

---

[17] vallatu; [18] võeti; [19] käbisid; [20] kasvudest; [21] ajasid; [22] käidi; [23] seda ei jõua; [24] sul; [25] ega; [26] mõne mehe; [27] *tainas leib* 'taignane, halvasti küpsenud leib'; [28] langesid; [29] põlvili;

pau`kus ja elises va`sta. Kui ju`htusid teist me`tsas öilama[30]*, jä`lle mets öilas va`sta, ta oli nii suur ja tihe naagu müür, selle sammu*[31] *pärast a`ndas ka ääle tagasi. Puud olid nii suured, et o`tsa vaa`tes kukkus müt's pɛɛst maha. Öhest puust sai mütu igavest saepaku joòdavad*[32]*. A`ndasid maha raìuda, kervestega raiuti. Puud olid vanad ja täis kasund, männid olid puhas süda ja töru*[33]*, vat sei`ke pidas ka seìnas va`stu.*

Nüid vöö`takse pisiksed malts puud*[34] *juba maha, no mis pidamist nendel ka on. Me`tsi nii vähe, saa puid sedasi änam kasvata. Aga nee pole änam puud, mis paèrgus on, nee sisalikud ja karva pärsid[35]*. Tüist*[36] *ilma jäme, sülla kahe kolme pɛɛlt juba läheb peèneks naagu sisaliku änd. O`ksi on‿nad maast madalast kohe täis ikka ladvani kut karva pär'ss. Menes kuhas roonu*[37] *me`tsas võib veel näha mene tuka ennist me`tsa oma suùruses. Keik on inimesed nee kenad ja suured metsad ää tarvitand. Nüid läheb neid puid ikka ro`hkem ää ka kut vanasti.*

Ja oliks sool siis ennistel aègadel oma k`ääga neid puid nenda võtta kut nüid. Sii oli päris vald*[38]*, keik oli mõisa. Ja see oli änamast sii egas pool, et ikka keik suured ja paramad metsad oli mõisa kää, siis oli teda tükati ka roonu kää, nee olid siis ikka sei`ksed ääred, mis inimeste kää olid.

Nende puudega pidi siis ikka läbi saàma, mis ärra soòle a`ndas, aga saa‿s tohi*[39] *ise ku`skilt pul`ka võtta. Ärrad oi`tsid ju oma me`tsa irmus ka`ngest. Äi`kla Eekspaar ü`tlend ikka oma talli poisile, kui see läind metsast vö`rla*[40] *vi`tsu toòma: «Vaa`ta siis ikka keik sei`ksed kuiva ladvaga kui‿sa lei`kad.»

Raàgu[41] *sai sügise metsast raiutud ja kim`pu*[42] *te`htud, nendega sai siis ta`lve a`hju köö`tud ja süìa keedetud. Pole siis ö`hti sedasi jämi*[43] *puid põletud kut nüid. Roonu metsast an`ti siis sei`ksi puid inimestele, mis‿sa käpuga*[44] *ö`mber tõu`kasid ja se`lgas koju töid. Nee sai siis muidu ka, nende eest maksetud pole. Kui‿sa oòsega*[45] *või ärjaga roonu me`tsa läksid, siis olid juba varas.*

Ju`htus metsast läbi mi`nnes ratta[46] *või ree ais katti*[47] *minema, selle võis siis uie*[48] *raìuda, öks keik kelle mets ju`htus olema. Vana aisa tüki pidi siis sö`nna la`tsi*[49] *panema, siis oli oort näha, et puu pole mitte varastud, et on äda pärast vöö`tud.*

Mõisa ja roonu me`tstest oli küll puude võttamine kövast keel`tud ja kui öles tuli, sai tüki materdamist jä`lle mõisast, aga või vanad mihed sest pidasid.`Ööse mi`ndi ärgega me`tsa, raiuti puu maha, nenda madalast maa vastust vöö`ti ää. Püùga*[50] *vissati kannule sammelt ja rüga*[51] *p`ɛɛle. Puud ae`ti keige o`kstega reèle ja kargu-

---

[30] hõikama, huikama; [31] sellesama; [32] *joòdav* 'väga suur ja raske ese'; [33] tõrv; [34] noored, täiskasvamata puud; [35] *(karva)pär'ss* 'sassis karvadega, karvanäss'; [36] tüvest; [37] kroonu; [38] mõisavald; [39] ega sa ei tohtinud; [40] *võrral* 'kaseväädist keeratud võru'; [41] hagu; [42] kubusse; [43] jämedaid; [44] käega; [45] hobusega; [46] *rattad* 'vanker'; [47] katki; [48] uue; [49] platsi, asemele; [50] pihuga; [51] prügi, prahti;

tas[52] *koju. Kodu oli aèga toimeta küll. Ikka sei`kste öödega keìdi, kui sadas ja tui`skas, siis mattas oort jäljed ki`nni.*

Vanad mihed olid ju irmus tugevad ka vädama. Mu vanamad rää`ksid, et mened vädand eèse se`lgas `ööse metsast maja pal`kisi. Võttand kust käde[53] *saand, kes seda änam taga ajas, kus puu oli jäänd.*

Siis kui akati lii`prid tegema ja neid vä`lja vädama, siis akkasid mei`te suured metsad vatti saàma. Siis akkasid möisnikud ka oma me`tsi tükk aavalt müima. Noh siis kui möìsa metsad läksid inimeste käde, siis akkas oort ka nende maha raa`pimine*[54]*. Selle paari kü`mne aa`sta sihes[55] *on nüid metsad sii keik läbi tömmatud.*

Me`tsade va`rju seda sai esiti pailu kasutud. Siis kui roonu mihi püìdis ja keda käde sai, viis vägisi teènima. Sei`ksed noored mihed oi`tsid ennast siis ikka me`tsa, kui vähe oli aìsu, et püìdma tullakse. Olid pa`ksudes me`tsades varjul, vahest ka`rgasid kääst ää, läksid me`tsa.

Kui me`tsas o`lles akkas vi`hma sadama, jä`lle sai tihe kuuse ala varjule mi`ndud. Kuusk oli ikka keige param vihma vari.

Kui elumaja sai asutama aketud, siis sää`ti ikka nenda, et pöhatsi*[56] *poòle kü`l`ge suur mets jääks. Metsa va`rjus oli ikka leìgem elada kut lage pɛɛl. Metsa `ääres pole tuul ikka nenda läbi kölistand kut lagel. Kus see sü`ndis, te`hti maja päris kohe metsa si`sse, oli ɛɛ kui mets oli ö`mberin`ki, siis oli ikka seda varjem. Näätsa, kui tuled ta`lve ka`nge pakasega ku`skilt lagelt jär`sku me`tsa, kohe oort tunda, tuul‿eb kei änam läbi, just kut oleks uksest tuba*[57] *läind. Sellest on ta`lve metsa tee ikka löbus keìa. Metsa varjust on ta`lve ikka suur abi. Aga siis vanade inimeste sönad pole valed mitte:

Mets on vaèse mihe kasukas.

Mets sojutab[58] *ja katab inimest.*

Oja[59] *me`tsa, siis mets sind ka kosutab.*

Metsal silmad, seinal körvad.

Mets on ikka puumaa mihe[60] *pöline rikkus ja vara.*

Metsa pöösas on ikka kaval.

(Andrei Mets, sünd. 1874,
Kirikuküla, 1944)

---

[52] kihutas; [53] kätte; [54] võtmine; [55] sees; [56] põhja; [57] tuppa; [58] soojendab; [59] hoia; [60] talumehe, talupoja;

2. PÕLETUSPUUD

Põletamiseks läks inimestel ikka töèsti puid ää keige ro'hkem. Selle taaris pidi neid ikka aa'sta ö'mber võtta olema. Kus seda toa a'hju sai ta'lve ega pää kö'tud. Oli ka'nge pakane vä'ljas, siis kö'ti vahest kaks ko'rda p'äävas. Sui siis läks küll puid vähe, aga sügise rehe küttamine võttas jä'lle irm'psad puud. Re'hte seda sai änamast ikka sakkudega [61] *sii kö'tud.*

Aga siis sei'ksed kenad puud mis taarispuuks kolvasid [62]*, kes neid siis täiges* [63] *põleta ja kes soòle sei'kest a'ndaski. Põletamiseks raiuti raàgu. See oli ikka, et ega sügise raiuti oma kaks kolmsada kim'pu ikka. Einamalt sai ikka raiutud, kus sei'ksed ɛɛd raa metsad olid, see oli siis ka einamaa laa'stamine. Einamaa sai siis vähe lagemaks. Raàgadeks raiuti keik, mis ede* [64] *ju'htus, olnd see puu mis tahes, keik kolvasid tulese* [65]*.*

Jämi puid vöö'ti sei'ksi tule puuks, mis olid jala pɛɛl ää kuìvand, sei'ksed tuule kuivad [66] *ja tuule ae'tud* [67]*. Vahest ka sei'ksi köverid vän'tisi ja jä'ssisi* [68]*, siis veel, mis nenda sihest mädad olid. Männid, kased, aavad ja lepad, kus neid oli, neid sii ikka keige ro'hkem põletud sai. Kadakid sai ka põletamiseks raiutud.*

Nee põletispuud olid inimesele ikka keige ta'rblisemad, ja neid läks keige ro'hkem ää ka. Taarispuid neid läks ikka vähem, neid pole sedasi ega pää käde võtta tulnd. Oli öks asi te'htud, see igas [69] *jä'lle tüki aèga ää. Aga vi'ska sületäis a'hju, oort korraga o'tsas.*

(Eelmine)

3. PUUDE LANGETAMISEST

Ja kus siis vanad mihed vaa'tasid veel puude maha võttamise aèga. Aga pole sedasi taarispuid maha vöö'tud kut paèrgus. Oli sei'ksi mihi sedasi, kessel [70] *oli aa'stas just paar p'ääva, millal ai'tas* [71] *taarispuid maha võtta. Keisid ennem juba mütu p'ääva me'tsas vaa'tamas, ja kui siis paras aeg kää oli, aketi võttama maha.*

Puude maha võttamisest seìsis [72] *ka puude iga ja va'stu pidamine. Mis, näätsa kus majad seisid sajad aa'stad, kes nägi sääl seìndes koìsi või va'mmi. Nüid vöö'takse puu kevade maha, juba sügiseks on koid läbi ajand kut söela põha* [73]*, mis paistab läbi keik.*

Lehtpuid sai ikka vöö'tud vanas kuus ja pi'ndadega [74] *puid naagu*

---

[61] *sakk* '(väljajuuritud) puukänd'; [62] kõlbasid; [63] täis, raatsis; [64] ette; [65] s. t. kõik kõlbasid tuletegemiseks; [66] jalal kuivanud; [67] tuulest murtud; [68] kiduraid, kängu jäänud puid; [69] *igama* 'vastu pidama, kestma'; [70] kellel; [71] kõlbas, sobis; [72] olenes, sõltus; [73] sõelapõhja; [74] okastega;

männid kuused, nee jä'lle noòres kuus. Ja siis keik puud la'sti maha ikka köva tuule si'sse, kas põha või oonikumaa tuule si'sse, siis olid puud te'rved ja kövad kut raud. Mened sei'ksed vanad mihed pidavad paèrgus sest puude maha võttamise ajast veel ki'nni. Aga änamast on ikka kadund keik sei'ksed vanad ɛɛd asjad.

Mina ole ikka seda ää mär'kind, et keige param aeg on sei'ksi taarispuid võtta ikka süda ta'lve ja la'skeda ikka köva tuule si'sse, siis seisab ta ikka te'rve, äi koid lähe siis ö'hti si'sse. Põletispuid neid vöis egal ajal maha võtta, sest polnd mi'ski, nendega läks keik tulese [75].

Ma'tsabe [76] *siis äi to'htind mitte ö'hte pul'ka ka metsast öùe tuùa. Kui sa ma'tsabe midagi öùe töid, siis töid ussid suiks öùe. Ja seda oli mü'tmel olnd ka, et oli ma'tsabe midagi öùe toond, sui olnd sääl kuhas ussid.*

(Andrei Mets, sünd. 1874,
Kirikuküla, 1944)

4. MÄND

Männid nad kasuvad ikka suurdes männikutes koos, võttavad oma ala [77] *ikka sei'ksed liivased alad. Mened sei'ksed pisiksed männi pässid või jä'ndrikud kasuvad siis ka sei'kste padude* [78] *pɛɛl teiste puude seas. Männi puid neid on meil sii ikka keige ro'hkem, ja neid läheb inimesel keige ro'hkem taaris ka. Män'd ta kasub ikka suureks puuks ja taast saab pal'ki. Majad said meil öleni männist te'htud. Suured törvased männi jurakad said seìna pa'ndud, aga esiti pole sei'kstest malts männi* [79] *ton'kidest* [80] *majasi te'htud kut nüid.*

Laava [81] *puudeks said jä'lle männid vöö'tud, sei'ksed ilma oksata, nee olid ke'rged lu'hkuda* [82]. *Kui paku saed akkasid, siis vöö'ti jä'lle männid saepakkudeks. Puud olid nii suured, öks mütu pakku sai otsastusi* [83]. *Kus esiti said tuulingu tääved laùdi* [84] *keik luhutud ja tahutud suurdest männi pakkudest. Männist pa'ndi ka tuulingu sammas, s'öömer* [85] *ja völ'v* [86], *kui tamme_s ole käde saàja. Jä'lle vaadeti ikka suure südamega ja et ka törvased olid.*

Noordest mä'ndidest sai raiutud katuse roi'kud ja lattisi ja vahest vöö'ti ka tapuroigasteks. Männi oksad kaasiti [87] *jä'lle aja* [88] *teivasteks ja ladvad, mis palgi otsast ää tulid, luhuti aja irdeks. Olid oksad ja ladvad sei'ksed närrakad, siis said põletispuudeks koju toòdud.*

Oli vahest puul sei'ke kuiv törvane koht sihes, siis see raiuti

---

[75] tulle; [76] madisepäeval, 24. veebruaril; [77] alla; [78] *padu* 'madal vesine maa'; [79] *malts mäńd* 'noor, pehme südamikuga ja vähese vaigusisaldusega mänd'; [80] rontidest, nottidest; [81] laua; [82] lõhkuda; [83] otsakuti; [84] tuulikutäied laudu; [85] tuuliku sambale toetuv põikpalk, millel tuulik ümber käib; [86] võll, millele kinnituvad tiivad; [87] *kaa'skima* 'laasima'; [88] aia;

oort vahelt ää, sest sai siis tõrva aetud. Ka pandi seiksed törvased jupid värava ja mulgu[89] *postideks, nee olid ɛɛd kõvad vastu pidama. Ka tule akatiseks olid törvased männi pilpad ɛɛd, võttasid kergest tule küllge.*

Männist tehti ka maja uksed, tuba koikad[90] *ja pingid, sööma ren'd*[91] *jälle ikka oli männist tehtud. Männi laavad oli ikka keige sulamad ja pehmemad teha. Siis seiksed pesukünad, loomajoodi künad ja vahest ka levalõime*[92] *said tehtud männist. Seamollid ja anemollid tehti ka männi puust.*

Ennisel ajal, kui piirgu sai põletud, siis kisti piirud jälle keik männist. Ka tehti seikstest laiadest männi piirgudest korvisi. Nee pidid irmus lahked[93] *männid olema mis piirgu jooskesid*[94]*. Seiksed ladusa kasuga*[95] *suure metsa puud ikka jooskesid änam.*

Seiksed pässid-kässid[96]*, mis einamaas kasusid, nee luhuti irdeks, nee olid lülised*[97] *ja pidasid ajaks*[98] *kauam vastu. Ja seiksi vänitsi raiuti siis põletamise taaris ka maha. Seiksed tuule kuivad männid olid ka ɛɛd põletispuud, nad olid kohe oort kuivad.*

Peenikstest männi juurdest tehti käekorvisi ja tuhliräätsusi[99]*, olid ɛɛd sitked võruda*[100]*. Juuri sai kistud seikstest noordest männikutest, kus oli pehme liivane maa.*

Männi kannud[101]*, missel oli pekk*[102] *ömbert ää mädanend, nee kisti siis välja, luhuti käredeks*[103] *ja aeti törvaks. Nee pidid ikka seikse törvase südamega olema, keigist pole õhti tõrva saand, ajasid muidu seikest törvast vett välja.*

Ennisel ajal said jälle võrgukäbad[104] *keik mändide pɛɛlt võõtud. Kui randa sai mindud, sai käbasi ka viidud. Pöikliga raiuti männi pɛɛlt seiksed suured käba lombid*[105] *ää. Nüid on käbad võrgu küljest kadund, keigil nähakse korgid olavad.*

Käba oli ka laste mänŋuasi, lapsed tegid sest omale loomi. Ma ole ise neid käba oosi[106]*, veisid ja sigu küll nikerdand. Käbast tehti vahest ka pudeli ja läkri punnid. Pudeli pɛɛle saab paergus vahest käbast topp või see punn tehtud, kui korgest pole.*

Männi kurdid olid ka laste mänŋiasjad. Nee olid ikka pörsad ja sead. Männi öitsed[107] *olid ka laste eest*[108] *irmus kenad, neid murti ka ja toodi koju. Noori männi kasusi lapsed söid ka kui karjas oldi, mis nii magusad olid närida teised. Männi kasusi sai ka teeks keedetud ja tiisikuse vastu joodud, ka toodi tiisikus aigele toorid männi oksi tuba.*

Kenade värskete pindadega männi oksi sai talve ka lammas-

---

[89] *mulk* 'läbipääsuks jäetav aiaauk'; [90] *koigas* 'seina külge ehitatud magamislava'; [91] söögilaud; [92] leivaastja; [93] lahedad, oksteta; [94] jooksid; [95] kasvuga; [96] kidura kasvuga puud; [97] vaigused; [98] aiaks; [99] kartulikorve; [100] punuda, põimida; [101] kännud; [102] koorealune pehme kiht; [103] *käre* 'vaigurohke kännu- või puutükk, sobiv tõrvaajamiseks'; [104] *käba* 'männikoor'; *võrgukäba* 'võrgu ülemist serva vee peal hoidev männikooretükk, pull'; [105] klombid, tükid; [106] hobuseid; [107] õied; [108] laste meelest;

tele ja kitsidele närimiseks ede an`tud. Kitsid närisid männi pi`ndu ja koort pärisest [109]*. Lammastele an`ti siis männi o`ksi ede, kui einad o`tsas olid.*

*

Männid just kui viled. [110]

Sii tuleb aga nenda mä`ndisi naagu kanepid.

Männid naagu laevamastid.

(Andrei Mets, sünd. 1874,
Kirikuküla, 1944)

5. KUUSK

Kuu`ski on sii kan`tis vähe, mened vardakad [111] *kasuvad teiste puude seas. Aga vat sääl Mu`stjala pool on oort suured kuusikud. Kuused ta`htvad ikka sei`kest sauemulla maad, liiva pɛɛl kuusk äi kasu.*

Kuu`ski sai sii ikka la`stud kasuda, neid oli vähe. Kuusk on väga väärt taarispuu, ta kasub ka suureks puuks ja on ɛɛ palgipuu. Kuuse palgid on kövad va`stu pidama. Ka luhuti ja sae`ti taast ɛid laùdi. Tuulingu tiivad said keik kuuse laùdest te`htud, kuusk äi vettind nenda ää. Kuuse laùdest te`hti ka keik vee riistad, pütid, rakud [112]*, raàndad* [113] *ja tannid* [114]*. Kuuse puu riist seìsis ikka ke`rge, kuuse laud äi ime ennast mitte vett täis.*

Vanadest seisnd kuuse laùdest te`hti ka ka`ndlid ja viiulid, nee a`ndasid ɛɛ eli pillile. Lülisest kuusest te`hti ka törved [115]*, jä`lle olid ɛɛd valjud üìdama. Noored kuused olid ka ɛɛd rihavarre puud, neid raiuti ka katuse roigasteks, lattideks, tapuroigasteks, aja irdeks ja teivasteks. Sei`ksed padumaa noored kuused, mis kiìva olid kasund, nee olid si`tked, nendel oli lüli* [116] *all. Neist te`hti ta`nnide ja kihade* [117] *vitsad.*

Kuuse oksad said vä`lja kaasitud, neist sai aja teìbud, peènematest sai aja vi`tsu. Ka te`hti pi`tkadest o`kstest kihade p`ɛɛle vi`tsu. Sei`ksed, mis teìbaks olid peeniksed ja vitsaks jämed, nee kaasiti jä`lle pistandi* [118] *pul`kadeks. Oksad, mis siis pole taariseks [119] *kolvand, nee ae`ti lasuse* [120] *ja kui pinnad olid pɛɛlt ää pudisend ja kuivad olid, siis olid ɛɛd põleta. Oh kui kenast põlesid.*

Tihesi [121] *noore kuuse o`ksi toòdi ta`lve koju ja raiuti eieti peèneks ja pa`ndi loòmadele ala. Seàle sai neid ikka keige ro`hkem pa`ndud, taa_s* [122] *pürje* [123] *siis nenda lau`ta ää mitte.*

Matuse oomiku siis pa`ndi surma [124] *maja ukse ede ja väravase,*

---

[109] alati, üha; [110] s. t. männid on ilusad ja sirged nagu *vile* 'heinputk'; [111] *vardakas* 'kidura kasvuga puu'; [112] *rakk* 'puunõu, ämber'; [113] *raand* 'puust veeämber, pang'; [114] tõrred, tünnid; [115] karjapasunad; [116] viltu kasvanud okaspuu alumisele küljele tekkinud kõvem vaigune kiht; [117] *kiha* 'suurem nõu, anum (enamasti puust)'; [118] *pistand* 'kolme rõhtlati vahele punutud aed, tara'; [119] tarbeks; [120] hunnikusse; [121] tihedaid; [122] ta ei; [123] *pü`rgema* 'tuhnima, segamini ajama'; [124] surnu;

kust surm vä'lja läks, kuused pü'sti. Katti raiutud kuuse o'ksi riputati siis toa parandale, öüe ja tee p'ɛɛle. Ka te'hti kerstu p'ɛɛle kuuse oksa ransid [125].

Ka toòdi pulma ja joodu [126] *aègu sii kuuse o'ksi tuba. Tegid kena vär'ske aisu tuba. Oli ka'nge pakane, siis mae'ti rihaltse* [127] *väravate tagused kuuse o'kstega ki'nni, et loòmadel varjem oli. Ka pa'ndi tihesi o'ksi tu'hli rei'ka* [128] *p'ɛɛle, et külm_es lähe nenda kallale.*

Sajuga sai me'tsas o'lles kuuse ala va'rju mi'ndud, kuuse oksad olid ɛɛd vi'hma ki'nni pidama. Karjased tegid vahest kuuse o'kstest omale päris onnid öles.

Jöulu lau'pa ö'hta siis toòdi kuused tubadese, see oli jöulu puu siis. Meni pani vahest mene oksa ukse ede ka maha ja'lge pü'hkimiseks.

Meni kes sedasi liivamaa si'sse kaju [129] *tegi, see kudus* [130] *selle ka kuuse puudega sihest ää. Kuuse puu pidas vee sihes kaua va'stu ja pole veèle mitte san'ti mai'ku a'ndand.*

Jämedest ja 'öönetest kuuse tüidest te'hti mesipuid, sihest põletati veel tühjemaks. Sei'ksed ilma [131] *kuuse jurakad, missel oksad olid ää kaasitud, nee mädanesid ikka sihest ää.*

Kuuse puust sai ka miili põletud, a'ndas ɛid süsi, mis üsna kölisesid. Põletispuuks kuusk polegi nii suur asi olnd, ta ra'ksus irm'psast ja ajas säsi [132] *laiali, muidu ta pöles küll ɛɛst* [133].

Kuused, mis sui maha vöö'ti, nee kooriti ää ja koored läksid naha par'kimise juùre taaris.

Kuuse vaik see oli jä'lle mü'tmese ko'hta ta'rbline. Seda sai sügiseti ikka ko'rjamas keìdud. Naised panid vai'ku seebi si'sse, tegi seebi kövaks ja a'ndas kena aisu. Akkas va lä'hker või ölle kiha joo'skema, siis la'sti sulad vai'ku uùrde, see võttas jä'lle vissiks [134]. *Kui tüma* [135] *keedeti, siis pa'ndi tüma ka'tla ka vai'ku, see tegi siis tüma kövamaks. Ennisel ajal olid keik pɛɛ arjad ikka, keik o'lla jä'lle vaiguga te'htud, vaiguga olid arjased sihes. Um'pse puu vaik oli irmus ɛɛ pakatand aìge p'ɛɛle pa'nna, tegi oort te'rveks. Aga seda oli vähe saàja, vahest ju'htus mene pirekse* [136] *puu sihest leìdama.*

Kuuse kurdid olid jä'lle lastele sigadeks ja pö'ssideks [137]. *Neid toòdi ikka lastele mäŋŋiks. Vanu teise aa'stasi kur'tisi naised ko'rjasid kuu'skede alt kogu* [138] *ja vä'rvisid nendega riiet. Kurdid a'ndasid sei'kse ruunika* [139] *värvi riìdele.*

(Eelmine)

---

[125] krantsid, pärjad; [126] varrude, ristsete; [127] rehealuse; [128] kartulikuhja; [129] kaevu; [130] vooderdas; [131] ilmatu (suured); [132] sädemeid; [133] hästi; [134] vettpidavaks, kindlaks; [135] pigi; [136] natukese; [137] põrsasteks; [138] kokku; [139] pruunika;

6. KADAKAS

Kadakas pole puu, kitsi pole elajas, sörulane pole mees. Sedasi kuulukse vahest inimesed ü`tlevad.

Kadakid neid kasub sii ette[140] *egas pool. Aga keige paramine nad kasuvad ikka liivamulla maas. Sei`ksi ko`hti kutsuti kadarikkudeks, kus kadakid nenda paksult kasus.*

Kadakas on küll sei`ke pisike karune puu, aga teda on inimesele alati taaris. Aja teivasteks kadakas on ɛɛ, peab kaua va`stu, ta maa sihes äi mädane. Noordest kadakatest sai ɛid aja vi`tsu, ka pistandi pul`kadeks olid ɛɛd.

Sei`ksed rongised*[141] *kadakad olid ka ɛɛd põleta, kuivad kadaka karvad*[142] *olid jä`lle ɛɛd tule akatiseks, tegid küll irmust kärinad põledes, aga nii ke`rgest võttasid tuld. Kuivad kadaka sakud põlesid ka ɛɛst ja oli vagune ja valus tuluke.

Jämed kadakad luhuti laudeks ja neist te`hti lä`hkrid, piimapüttisi, kappasi ja ka`nnusi, ka oli meni raand ja lehma lüpsik kadakast. Kadaka puu riist äi a`ndand mi`ski sei`kest mai`ku vä`lja, äi vettind, oli ke`rge ja pidas kaua va`stu. Kostad[143] *said jä`lle keik te`htud kadakast. Ka vikati löö kargud*[144] *ja pulgad te`hti kadakast.*

Toòrid kadaka o`ksi an`ti ta`lve ka kitsidele ede närida. Ma`rjadega kadakid sai pa`ndud taari soova*[145] *ala ja keedetud sai neid öllevee ka`tlas. Õlle tegemise riistad, tańn ja kihad keik said kadaka veèga öle loputud, kui õlut sai tegema aketud. See moed sii paèrgus veel. Kadaka vesi öö`ti siis nöìduse küljest ää võttavad.

Kadaka oksa teed ja marja teed mened jöid pärisest, kadakas ta on irmus ɛɛ ja te`rve inimesele. Kadakas öö`takse ikka öheksma aìguse va`stu olavad, taas*[146] *on öheksa ar`sti. Aìgid inimesi kä`stakse süìa ega pää kolm kadaka ma`rja, jä`lle tuùe*[147] *parandust. Kadaka vett an`takse ka loòmadele, kui nad aìged on, jä`lle ai`tab.

Oli toas sańt ja u`mne öhk, siis te`hti tuba kadaka sui`tsu, see oli jä`lle terisele[148] *ɛɛ. Läks piim sandiks, siis suitsetati piimapüttisi ja lehma lüpsikud kadaka suitsuga, see võttas kurja silma vaa`te pɛɛlt ää.*

Kadakas oli ka ɛɛ kepi puu. Kadakast te`hti keppisi kahe sugusi. Meni koolutas noogu*[149] *o`tsa, teine o`tsis jä`lle eèsele[150] *sei`kse kasund nooguga. Möìsa kubjastel olid keigil kadaka kepid kää. Vanad mihed kes suuremal*[151] *tööl keisid, nendel olid keigil suured kadaka köled*[152] *kää, sei`ksed nä`stlikud*[153] *olid puhas. See oli keìes*[154] *kepiks ja äda korral kai`tseks vaìnlase va`stu. Menel olnd veel sei`ke te`htud, et noogu kü`l`ges olnd veel küìnla koht ka. Püme*

---

[140] õieti; [141] vanad jämeda tüvega; [142] s. t. okkad (koos okstega); [143] *koost*, omast. *ko(o)sta* '(puu)lusikas'; [144] *kark* 'kõvera otsaga pulk vikatilõe ülemises otsas'; [145] *soova* 'puupulkadest, okstest, õlgedest ja kividest rest, alus õllenõu või kaljaastja põhjas'; [146] temas, tas; [147] toovat; [148] tervisele; [149] koogu, konksu; [150] enesele; [151] suurel maal, mandril; [152] kaikad, kepid; [153] okslikud, tüükased; [154] käies;

`ööga keies siis küinal pölend sääl kadakast kepi kü`l'ges. See näi`tas siis keibijale*[155] *va`lgust.

Katuse malgad pa`ndi ka keik kadaka pinedega*[156] *p`eele. Veel paèrgus pannakse kadaka pinedega sii katuse malgad p`eele.

Kadaka koorega ma‿b te[157] *muud sii te`htud, kut lapsed tegid eèsele sei`ksi mäŋŋi sikkusi*[158]*. Ja ilmasöja aègu, kui ka`nge tubaka nälg oli, siis mihed suitsetasid ka kadaka koort. Kellel oli, pani pirekse tubaka pö`rmu*[159] *sega*[160] *ka. Meni tö`mmas paljast koort pii`pus.*

*

Käriseb naagu kadakas.

Kadaka marja o`tsas on riŝt, sellepärast kardab kurat kadakid.

Kadakas ja rugi[161] *to`lmavad ikka sel`tsis.*

(Andrei Mets, sünd. 1874,
Kirikuküla, 1944)

7. KASED

Kased on ikka mei`te keige kenamad ja ta`rblisemad puud. Neid on sii mü`tmed sor`ti ka. Einamas kasuvad sei`ksed va`lged kased[162]*, siis sei`kste kün`kude*[163] *peel kasuvad kirjud kased*[164]*, ja soos pisiksed soo kase vändid.*

Kased a`ndavad meile pailu taarispuid ja kevade ma`hla joòmiseks. Kasest said keik ratta rummud ja ratta pöövad[165] *te`htud. Rummud te`hti si`tkest tüist ja pöövad köverast kasest. Äge*[166] *pakud, adra jön`kapuu ja aisad ja raŋŋipuud jä`lle olid kasest. Vikati ja sirbi lööd olid keik kasest. Pöi`kli ja noa peed said te`htud jä`lle kasepahast, ka piibud te`hti kasepahast. Pahk oli vahest ka kena kiri*[167] *ja ee si`tke.*

Kul'p, pudrunui ja kausid jä`lle ikka olid kasest. Kausid te`hti sei`ksest kasujast, mis vahest kase kü`l'ges näha on. Ka`tlakook ja leemeraàksed*[168] *jä`lle kasest. Tuulingu ratta pöövad ja pär'ss[169] *olid ka kasest. Kask oli ee si`tke va`stu pidama sei`kse kuha peel. Sei`kstest arulistest ka`skedest sai aŋŋud ja sönniku orgid, ka lasn*[170] *te`hti kase puust. Noòri ka`ski raiuti jä`lle katuse roigasteks ja lattideks.*

Pisikesest kase nibrakast[171] *te`hti maki võrral*[172]*. Suuremast*

---

[155] käijale; [156] väätidega; [157] ma ei tea; [158] mängusikkusid. Kadakalt võeti kitsad ja pikad kooreribad, mis pandi risti ja siis punuti nelja otsaga üksteisest läbi. Nii saadi kandiline ja hästi vetruv postikene. Kaks koore otsa keerati kokku, jätkati siis pikemaks, nii et need jäid sarvedeks; [159] puru; [160] sekka; [161] rukis; [162] sookased; [163] küngaste, kinkude; [164] *kiri kask* 'arukask'; [165] põiad; [166] äkke; [167] kirju; [168] pööris, vispel; [169] pidur; [170] labidas; [171] peenikesest puuvõsust, oksakesest; [172] (tangu)vorsti võru. Vanasti, kui trehtrit ei tuntud, kasutati vorstitegemisel soolikaotsa lahtihoidmiseks vitsvõru;

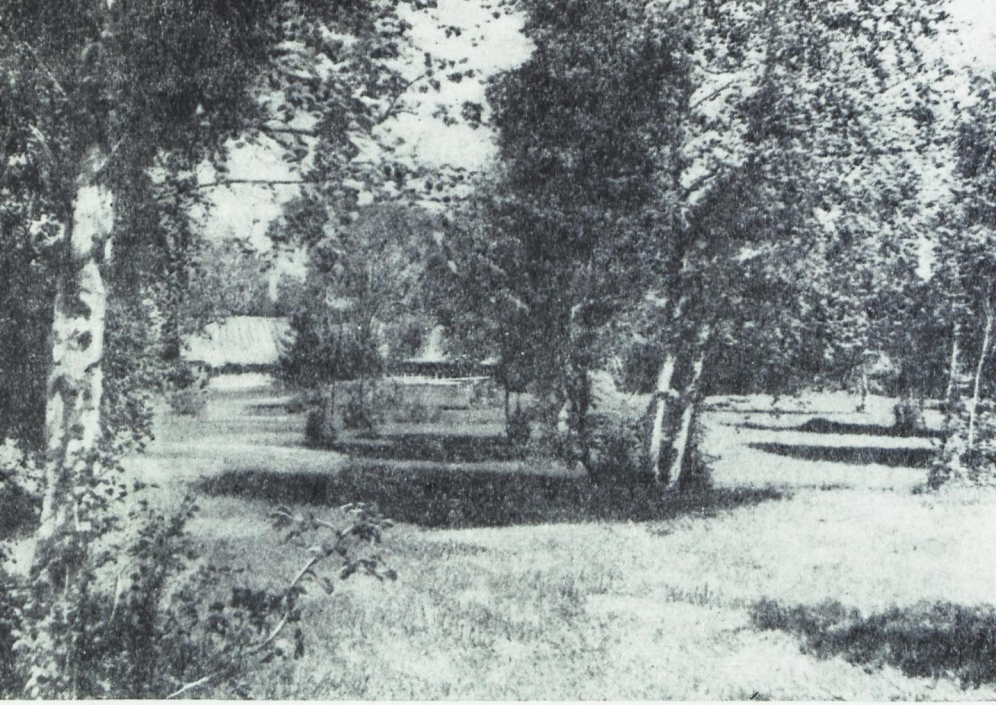

Niit kaskedega. Kaarma. (H. Ahvena foto 1958)

võsast te`hti jä`lle looma kolgi võ`rlad, värava väädid ja keik võ`rla vitsad, missega katust te`hti, ja aistepärade võ`rlad ja rehe kol`kide võ`rlad ikka olid kasest. Siis vään`tud kase vi`tstest te`hti ka tuulirüpid* [173]*. Ka karjalapsed lei`kasid eèsele kasest karjavitsad.

Noordest kase o`kstest te`hti luuad toa pü`hkimise taaris ja kase ladvast vöö`ti tuuliluud [174]*. Sui, kui lehed keige kenamad on, siis te`hti vihad va`lmis. Nelipühi lau`pa õ`hta siis toòdi le`htes kase o`ksi ja noòri ka`ski meìgudeks tuba. Pulma ajal toòdi ka neid tuba ja te`hti neist auväravid.*

Kase o`ksi sai ka la`mba le`htedeks te`htud ja ta`lve lammastele närida an`tud. Toòred kase oksad on ka εεd põlema, nendel on oort sei`ke põlemise luht [175] *sihes.*

Kase otsast toòdi ka tuulepesi ja suitsetati tuulerubisi [176]*, siis kadid* [177] *ikka ää. Kase le`htedega värviti lõ`ngu ja riiet. A`ndas tume värvi. Ka pühade mune värviti kase le`htedega. Mihed panid kase le`hti ka tubaka jätkuks siis kui tubaka puùdus oli.*

---

[173] tuulamisel kasutatavad korvid; [174] pikavarreline luud, millega puhastati rukkivihkude rabamisel saadud teri aganatest; [175] õhk, lõhn, hais; [176] tuulerõugeid; [177] kadusid;

Kui laps ünatust[178] *tegi, siis vöö'ti kase oksaga püksi möö'tu ehk pe'rse me'sked*[179]. *Kask oli ikka ünatu poisi seltsimees ka.*

Kevade siis la'sti kasest ma'hla ja lapsed söid ka kase mä'hka. Ma'hla sai nii kaua kui kask iirikarvale[180] *läks. Kask oli laste eest armas puu, ta a'ndas ma'hla, aga sandi lapsele taa‿s ole ö'hti armas, sest säält vöö'ti ju vits.*

Kase tohust te'hti ko'ngisi[181] *ja marja tobrikid*[182]. *To'htu pa'ndi mesibu otsa p'ɛɛle ja saa'pa talla vahele ja varikanna*[183] *si'sse, et see oli nahale jätkuks.*

Kase karba[184] *vett joòdi köhuvalu va'stu ja kui sihest läbi keis*[185], *siis võttas köhu jä'lle ki'nni, aga ka'nge viha on. Vanast kase karbast ae'ti ka tökurdid*[186] *ja tohi oli jä'lle ɛɛ tule akatiseks.*

Kase puu oli ka ɛɛ pöletispuu, pöles kenast vaast[187] *ja a'ndas ɛɛd soòja. Kus sei'ksed kase viderikud*[188] *olid, säält sai siis o'ksi ja raàgu keìdud kim'pu tegemas, olid a'hjus ɛɛd pölema. Kasel oli ka vähe sui'tsu.*

Mädade ka'skede kü'l'ges kasuvad nii'sked ja köbjased[189]. *Vat kui veel tikkusi äi olnd, siis raava*[190] *ja kiviga taguti tuluke nii'ske või köbjase kü'l'ge. Köbjas võttas metsast tuùes oort tuld kui oli ää kuìvand, aga nii'sked seda pidi ennem par'kima. Jänekakud või jänenääugud*[191] *kudas üi'takse, nee kasuvad ka mädade ka'skede kü'l'ges. Nendega lapsed mä'ngavad ja nikerdavad nii sammuti. Meni teeb siis vahest mene pudeli topi*[192] *ka, kui pole muud pudeli p'ɛɛle pa'nna.*

Kus see nüid keik tääda mis sest kasest puhas sai. Taast võis ka teìsi a'sju veel teha, kut ma sii rää'ksi.

See mets, kus pa'ljad kased kasusid, üi'ti kaasikuks, noor ja tihe kase mets on viderik.

Meni sei'ke sõna ikka kase ko'hta oli sii kuulda küll. Kui sei'ke lapsesugune tüdruk peigmihest rää'kis, siis öö'ti[193]*: «Su peigmees alles kase o'tsas.» Ehk jä'lle: «Ma võta kase otsast, näi'ta, kus sool peigmees on.» — «Oot ma tee sool kase peigmeest.» Siis äiatakse tüdrukule vitsaga ö'mber säärikate*[194].

*

Sibulas teeb sihest[195] *te'rveks, kase oks teeb otsa ke'rgeks.*

Kase oks, mis luua sihest on vöö'tud, sellega äi tohi mitte ka'ssi lüìa.

---

[178] vallatust, üleannetust; [179] s. t. anti vitsu; [180] hiirekõrvule; [181] marjakorvikesi; [182] torbikuid; [183] saapa või kinga kanna pealisnaha ja voodri vahele; [184] kasekoore; [185] s. t. kui kõht oli lahti; [186] tõkatit; [187] vagaselt; [188] *viderik* 'tihe madal noor mets, võsastik'; [189] *nii'ske, köbjas* 'puukäsna (taela, pessu) eri liigid'; [190] raua; [191] *jänekakk* ~ *jänenääk* 'üks puukäsna liikidest'; [192] korgi, punni; [193] öeldi; [194] säärte; [195] seest;

Kase puu kasujaga muljutakse looma kasujad, siis kaub ää.
Si`tke kui kasepahk.
Kärnane kut kase tüi.

(Andrei Mets, sünd. 1874,
Kirikuküla, 1944)

8. HAAB

Aav on puu, misse lehed alati kippuvad [196], *ka vaa* [197] *ilmaga pole nad vagusi. Aava lehed olid siis värisema akkand, kui Juùdas ennast aava o`tsa ää poos. Ja värisevad täna* [198].

Aàvi neid kasub sii ikka änamast teiste puude seas. Pa`ljud* [199] *aava me`tsi on vähe. Aav ta kasub ruttu ja kasub ka äbemata suureks puuks. Vanu igi läheb sihest tühaks.

Aavast vöö`ti ka pal`ki rihaltse ja lauda seina taaris. On küll sei`ke pe`hme puu, aga seìnas peab va`stu küll. `Öönetest tüidest te`hti mesipuùsi ja te`rvetest raiuti loomajoodi künasi. Aava laùdest te`hti vilja vaa`tisi, koolutati sarja ja sööla [200] *keresi, ka ruudi* [201] *vakkade, vilja painandite* [202] *ja kala kar`pide kered te`hti aavast. Aav ta oli εε sile ja koòldus εεst ää.*

Aàvi raiuti ka katuse roigasteks ja lattideks, luhuti ka aja irdeks, aava irs oli köva mädanemise va`stu. Ka sai kenasi rihava`rsi aavast luhutud ja te`htud.

Aav oli ka εε põletispuu, mis nee kuivad aava oksad, nee põlesid aga nii kenast. Menel oli sei`ke kuńts* [203], *et aava puudega pole sauna a`hju köö`tud, seda ma‿b te* [204] *mitte, miks. Mina ajasi neid küll sauna a`hju, pole sest ullemad või paramad näha olnd.

P`εεle einaaja siis sai aàvadest ikka la`mba le`hti te`htud. Aava le`hti söid ta`lve εεst.

Sügise kui lehed olid otsast maha tulnd, siis riisuti neid kogu ja vää`ti* [205] *loòmade ala. Lehed võttasid aluse εεst taheks ja a`ndasid kenad peenikest sönnikud ka. Lehe sönnik öö`ti irmus rammus olavad põllu p`εεle.

Oòsed olid jä`lle ka`nged aava koort närima. Näätsa sügise mis, närisid aavad puhas pa`ljaks, mis le`hte aègu [206] *maha vöö`ti. Oli eìnu vähe, siis toòdi ka ta`lve aava o`ksi ja puid oo`stele ede närida. Tö`mmasid aga nii alasti puud ja oksad.*

(Eelmine)

---

[196] liiguvad; [197] vaga; [198] tänaseni; [199] paljaid; [200] sõela; [201] pruudi; [202] *painand* 'külimit; ümmarguse või ovaalse põhjaga painutatud kerega puunõu jahu ja vilja mõõtmiseks, tõstmiseks või vilja külvamiseks'; [203] kunst, ebausukomme; [204] ma ei tea; [205] veeti; [206] s. t. suve lõpul, millal tehti lehisevihtu talvesöödaks lammastele;

9. TAMMED

Tamm on pöline ja köva puu. Vanasti pee'ti tamme me'tsi pühaks ja vanadele ta'mmedele ohverdati. Ta'mmesi on ka ilma jurakid olemas. Ta'mmesi on sii ka mü'tmed sugu. Liivamaa pɛɛl kasuvad sei'ksed punaka südamega, nee on nii abrased[207] *kut kaa'psu rongid*[208]*. Aga sauemaa tamm on jä'lle köva kut raud. Siis on veel see leina tamm ehk tali tamm, sellel on ta'lve ka lehed pɛɛl. Alles kevade ajab vanad lehed pɛɛlt maha, kui uied tulema akkavad.*

Tamm on eieti köva ja ra'ske puu, ta äi mädane, peab märja kää sada aa'stad va'stu. Tammest pa'ndi tuulingu sammas, s'öömer ja völ'v, kui sei'ksi käde sai, neid oli nii vähe saàja ka. Siis oli ka tuulingu tiivaroo tammest, kui see ö'htlasi[209] *läbi völvi keis. Völvipaar*[210] *see oli ikka tamm. Ka olid pölvepakud*[211] *ja änd*[212] *vahest tammest. Siis ratta iged*[213]*, kodarad, röugud*[214] *ja ar'k*[215] *jä'lle olid tammest, ka pölved*[216] *olid tammest. Sammuti olid ree puud jä'lle puhas tammest p'ɛɛle jalaste. Kus siis olid veel ree, äge, saha ja rulli aisad keik tammest koolutud päradega.*

Ka rullid te'hti tammest. Ka te'hti tammest reejalase ja looga painepuud. Levalöimed jä'lle raiuti vä'lja ilma tamme jurakatest. Tammest pa'ndi ka kajuar'k[217] *ja kui oli, ka roo*[218]*. Tammest olid värava sa'mbad ja mulgu postid, ka luhuti neist aja teibud*[219]*. Tammest te'hti ka lina lõugutamise lõugud*[220]*.*

Vösa tammest te'hti ägeööd[221] *ja pa'ndi ka sest adrapulk, ka olid tammest ägepulgad ja söled*[222]*. Tamm pidas sei'kste ko'htade pɛɛl ikka keige kauam va'stu. Vat kui raùda veel äi olnd, te'hti adravannas*[223] *tammest.*

Tamme laùdest te'hti ölle kihad, lä'hkrid ja kaju o'tsa raand. Tamm äi vettind mitte ää ja oli mädanemise va'stu köva. Tammest oli pajas alasepakk ja menel oli toas raiepakk ka tammest. Tammest te'hti keik puude lu'hkumise vaiad[224] *ja naad*[225] *ja nakid*[226]*, mis kaksipidi laude ja puude si'sse l'öödi, jä'lle olid tammest. Tamme naad ja nakid täi'tsid ennistel aègadel naelde asent. Tammest sai ka rihapiìsi, kar'tsapul'ki*[227] *ja kaelkoogu koo'kusi te'htud. Sest te'hti nii pailu a'sju, kus see keik tääda.*

Tamm suur asi puu pöleta polnd, ta oli irmus köva katti raìuda

---

[207] haprad; [208] kapsajuurikad; [209] ühtlaselt, s. t. ilma jätkamata, ühest puust; [210] jäme tala, millele toetub tuuliku võll; [211] tuuliku alumise põranda alt läbiulatuvad palgid, mille otstele toetub tuuliku trepp ja ukse ees olev põrand; [212] seadeldis pukktuuliku pööramiseks; [213] vankriteljed; [214] vankriredeli toed; [215] vankri vahepuu küljest tagumise teljepaku sisse ulatuv hargikujuline puu; [216] (härja)vankri tiislihark; [217] kaevuhark; [218] kaevuvinn; [219] aiateibaid; [220] lõugutid; [221] äkkevööd, s. t. ümmargused varvad, mis hoiavad koos äkkepakke ja lasevad pakkudel vetruda; [222] jämedamad põikpuud, mille külge liikumatult kinnitub äkke esimene ja viimane pakurida; [223] vannasadra künniraud, rauapuu; [224] kiilud, talvad; [225] nagad, puupulgad; [226] puutikud; [227] redelipulki;

ja oksad nee olid jä'lle irmus kärnased ja karused. Aga oh sa ee, selle tammel oli aga valus tuluke ka, kas või põleta ahi maha!

Tamme le'hti neid sai ka loòmadele vahest ala pa'ndud, aga mis see tamme leht oli sönnikus, nee‿s ole[228] *ɛɛd ö'hti, nee‿s mädane millalgi ää mitte.*

Tamme türud[229] *nee olid jä'lle sigade toidus. Sügise sead keisid ikka me'tsas türul. Kus sei'ksi tammikuid oli, säält sai türusi ko'rjamas keìdud ja nendega päris sigu nuumatud.*

Ma kuuli[230] *oma vanadelt, et siis kui oli nälja aa'sta olnd, siis inimesed ko'rjand tamme türusi, jahund*[231] *katti ja teind neist leìba. Kui olnd, pand natikse jahu pö'rmu sega ka, et koos seisnd. See oli mo mihe eas, kui tamme türudest kohve te'hti. Türud kooriti ää ja körvetati ää ja siis ööruti peèneks ja pa'ndi ka'tla vee si'sse.*

Tamme koore teed oli ka keedetud ja joòdud, kui sihes aìge olnd ja kere läbi keind[232]*. See olnd selle va'stu päris ɛɛ, aga ka'nge olnd juùa, irmus viha o'lla olnd.*

(Andrei Mets, sünd. 1874,
Kirikuküla, 1944)

10. SAAR

Saàri on meil änamast ikka vähe, nad ta'htvad sei'ksi rammusid mulla maid. Saar ega[233] *maa pɛɛl äi kasu ö'hti. Saar ta on ka sei'ke köva puu, nenda tamme jä'rgmine oma kövadusega, ja noorest pɛɛst on si'tke ka.*

Saarest vää'ti[234] *reejalased ja loogad. Ka paèrgus on reejalased ja loogad sii änamast saarest keik. Ta a'ndas sojalt sedasi vädada ennast. Ka sai saarest koolutud sei'ksi päradega aìsu nii sammu kut tammest. Loomakaela pannad*[235] *said puhas saarest koolutud, olid kenad vedrujad. Kihadele, püttidele ja rakkudele said ka saarest vitsad p'ɛɛle ae'tud. Saarest te'hti ka rihalabad ja piid. Ka oli meni 'öövlipakk saarest. Ke'rvevarred olid keik saarest, ja tehakse ka paèrgus saarest. Vasarite varred jä'lle olid ikka saarest.*

Saar oli ɛɛ taarispuu, seda pole mei'te rahvas põleta ö'hti saand. See oli ɛɛ, kui vahest jupi ju'htus saàma.

Saardest sai ka la'mba le'hti te'htud. Oh la'mbad söid saare le'hti ka'ngest. Sui, kui ku'skil saare oksa nägid, olid lehed oort pɛɛlt kadund. Saared raiuti nenda ää, et pa'ljad oksad öksi, rongid[236] *jää'ti kasuma, sö'nna tulid jä'lle oksad ja lehed p'ɛɛle. Saar ta oli irmus ka'nge vösu ajama. Sedasi vöttes sai saarest mütu ko'rda la'mba le'hti teha. Saar on visa puu va'stu pidama. Võtad taal pɛɛ maha, seda vihasem ta kasuma on.*

(Eelmine)

---

[228] need ei olnud; [229] tõrud; [230] kuulsin; [231] jahvatanud; [232] s. t. kui kõht lahti oli; [233] iga; [234] koolutati, painutati; [235] *pand* 'vibu, painutatud vits, väät; vanaaegse puust loomakütke loogakujuline kaelavõru'; [236] tüved;

11. JALAKAS

Jalakas on ˙öks köva ja suur puu. Ta kasub eieti suureks ja elab ka vanaks puuks. Jalakid on sii eieti vähe näha, me˙tsas neid on vahest sii meni arvik. Änamast sedasi ikka majade juùres kasuvad. Sei˙kste kö˙rgete kiviste maade peel ikka on. Ta on öks irmus visa puu, kus ta ko˙rda on saand, säält ta nalja[237] *äi kau. Teda võib kü˙mned korrad ää raìuda, aga ta ajab ikka jä˙lle uied võsad ja kasub edasi seda vihasemalt. Ja on sei˙ke köva ja o˙kslik puu. Taast pole ette suurt te˙htud mi˙ski. Neid oli nii vähe kää ka. Meni tegi vahest mene va rapuka*[238] *jalakast, saarest pani kölgud*[239] *si˙sse, sei˙ke oli ilma imelise vali ise. Siis meni pisike ˙öövlipakk te˙hti ka jalakast, kui sei˙kse jupi ju˙htus käde saàma. Aga änamast kellel teda oli, oli ikka pöletispuu, mis ää raiuti. Pailukest sei˙kest suurt jalakad oli, änamast olid ikka sei˙ksed p˙öösad. Ja kui oli, kes seda suurt siis täìges mahagi võtta. See la˙sti ikka kasuda.*

Muud ma‿b te mitte sest jalaka koorest te˙htud olavad kut arjuskite paunad olid vahel jalaka koorest.

Toòrid o˙ksi sai keige le˙htedega raiutud ja keedetud, kui loòmadel kondid aìged olid. Siis loomad jöid seda vett, see oli ikka esimine asi kondi aìguse va˙stu loomale.

Sügise kui lehed maha tulid, siis sai neid jä˙lle loòmadele ala riisutud. Jalakal taal oli pailu le˙hti ja ka˙ngest paksud lehed olid. Neist möjus ka, kui ala panid.

(Eelmine)

12. LÕHMUS

Löhmuspu on ka änamast ikka sei˙ke kodune puu. Me˙tsas kasuvad siis ka vahest mened arvikud. Ta on vist mei˙te keige pitkem puu, ma usu. Teised puud äi taha ikka nii suureks kasuda kut löhmus. Me˙tsades nad nii ölearu suureks äi kasu kut kodu ö˙mber kaùda. Löhmuspuud seda pole ikka pailu täìdud maha võtta, la˙sti ikka kasuda. Vanu ja suùri löhmused pee˙ti ka pühaks ja aùstati. Nendele o˙lla ka mened o˙hvrid viind.

Löhmuspu on kena va˙lge ja pe˙hme puu. Toòrelt ta on nii pe˙hme leigata just kut kaa˙psu ronk. Ma ole kuulnd, et ennisel ajal meni o˙lla löhmuspuust lapse kä˙tkid teind. Olnd kena pe˙hme tühaks teha. Selle ko˙hta oli sei˙ke möistatus ka sii: löhmuspu löhub ö˙htevalu, sarabu süda valutab, tamme känd äi kön˙kagi[240]*.*

Ka te˙hti löhmuspuust rihava˙rsi, olid kenad ke˙rged ja pe˙hmed.

---

[237] naljalt; [238] *rapukas* 'krapp, puust lamba- või lehmakell'; [239] karad, tilad; [240] ei liigugi. Mõistatuse tähendus: laps, ema ja isa;

Kui˘me lapsed olime, siis lei`kasime ee`stele löhmusest ä`rgi ja le`hmi, oli kena pe`hme ooleta [241].

Löhmuspu koordest oli ennist köisi te`htud, kõvad kööved* [242] *olnd va`stu pidama. Löhmuse pi`ndadega* [243] *oli ka sööla ja sarjakeresi kogu pa`ndud. Ta on ɛɛ si`tke sei`kse kuha pɛɛl. Ka rätsu [244] *o`tsi sai lu`hki* [245] *ae`tud löhmusega võrutud. Taàga oli eieti pe`hme võruda.*

Löhmuse öi`tsid sai ka korjatud, neist keedeti ta`lve rinna ro`htu. See öi`tse tee tegi aga rinnad mis nii kenast pe`hmeks ja la`hkeks. Löhmuspu öi`tsestes on pailu mett. Näätsa kui pailu mesilasi sääl o`tsas on kui öi`tseb, mis võttavad naagu sääsed sääl ö`mber.

(Andrei Mets, sünd. 1874,
Kirikuküla, 1944)

13. METSÕUNAPUU

Metsöumpuud nee kasusid sei`kste kün`kude pɛɛl ja pöllal aide `ääri kaùda* [246]. *Neid oli eieti vähe sii näha. Nad on ise pɛɛlt näha küll sei`ksed kärnased puud, aga on ise eieti ta`rblised ka. Nendest said keik tuulingu ratta a`mbad te`htud. Ta on ɛɛ libe ja köva puu. Ö`kski teine puu äi ole sei`ke kut see metsöumbu. Tuulingu ammaste taaris sai neid vahest öhe teise kääst ostetud kui eèsel polnd. Ka te`hti taast ka meni `öövlipakk, kui sei`kse kena jupi ju`htus saàma. `Öövlipakuks ta oli kulumise va`stu just kui vask, mis lan`tsis [247] *puhas alt.*

Nee kasvatasid vahest nenda ka me`tsas öùni, öunad olid just kut pä`hked [248], *pisiksed ja apud. Aga kui külm ta`lve teised ää võttas, siis olid imelise kenad närida. Lapsed ikka ko`rjasid ja panid siis sedasi ta`lveks paigale. Sead olid ka ka`ngest teiste jä`rges, mis maha kukkus, see sead vastalt* [249] *ää söid ka. Sead olid päris ullud nende jä`rge ajama. Kus meni ju`htus olema ja maha kukkuma, selle sead na`hka panid.*

(Eelmine)

14. PIHL

Pihlad kasuvad ikka änamast pöllal aide `ääres ja raavi kallastel. Me`tsas on neid vähe. Pihlad lä`htvad änamast ikka p`öösaks, meni öksik kasub siis ka suureks puuks. Pihl ta on eieti keère [250] *puu, pisikse jala pi`tkuse jupi sihes keib juba korra ö`mber.*

Pihlast oli te`htud ratta igesi, ta on sei`ke libe puu, joo`skes ilma m`äärimata. Muud a`sju ma˘b te pihlast te`htud olavad. Ta on äna-

---

[241] vesta, voolida; [242] kõied; [243] koore ribadega, niintega; [244] *rääts,* omast. *rätsu* 'korv'; [245] lõhki; [246] aedade ääri mööda, piki aiaääri; [247] klantsis, läikis; [248] *pähes* 'pähkel'; [249] otsekohe, järjest; [250] keerdus;

mast ikka tule puu. Ennisel ajal oli möisas ka pihla keppidega inimesi peksetud. Kui ju`htusid vähe e`ksima, an`ti oort oma paarkümmend va`stu perset. Ka ai`tas pihl äda pärast kimbu väädiks ja rätsu pannaks [251].

Lei`ti ku`skilt puugi sitta [252], *siis vöö`ti kolme arulise pihla küljest tükk ää ja te`hti sihest tühaks, pa`ndi puugi sitt si`sse, otsad ki`nni ja visseti tulese. Siis ta po`lla tulnd änam le`hmi imema.*

Kevade, kui koor la`hti oli, siis lapsed tegid pihlast vilesi ka. Pihla ma`rju lapsed söid jä`lle, kui külm oli ää vöttand. Ilma kü`lmamata olid irmus apud ja vihad. Ka sai neid vahest ta`lveks paigale pa`ndud. Ta`lve ai`tasid ega öhel närida.

Siis öö`takse* [253] *ikka sügav tali tulavad, kui pi`hlade o`tsas sügise suured marja tordid on. Näätsa, vahest on ma`rju nenda et paljas punane. Linnud on, kes pi`hli laiali vädavad, nad söövad neid ma`rju ja siis aja pɛɛl i`studes sittuvad kondid jä`lle vä`lja. Sellepärast pihlad kasuvad ikka aide `ääri kaùda.

(Eelmine)

15. SARAPUU

Sarapuud on sei`ksed p`öösad, puuks nad äi kasu. Kasuvad sii sei`kste saueste maade pɛɛl, kiviraùnade* [254] *o`tsas ja aide `ääres. Menes kuhas kasuvad kohe sei`ksed tihed sarabikud, naagu Upaarus sii, meni kadakas ka seas. See on ikka öks va saṅt maa, kus sarapuud kasuvad. Sei`ksed va sarabu sauemaad kar`tavad irmus kü`lma.

Sarapuust te`hti riista vi`tsu, rätsu pa`ndi* [255] *ja vöruti neist ka ta`rju [256]. *Ai`tasid ka oksakimbu väädiks ja vahest aja vitsaks. Jämemid* [257] *sai ka aja teivasteks raiutud. Ta oli sei`ke pe`hme puu, mädanes ruttu ää, aga kui paramad polnd, ai`tas ka.*

Sarapuud olid ɛɛd pöleta, olid sei`ksed kenad siled. Mis veel sei`ksed kenad rongised ka olid, nee pölesid aga nii kenast. Sarabu raàgu sai ikka sügise raìumas keìdud. Vahest sai mütu sada kim`pu te`htud.

Sügise odra ösumese aègu siis sai pä`hkel keìdud* [258]. *Esiti oli ka pä`hkid, mis keik sarapuud olid täis. Sei`ksed noored inimesed ikka keisid. Tüdrukutel pidi jõulu olema ju poistele pä`hkid anda, kui jõulu poisid tulid pä`hkid ajama. Ja neid sai siis vahest vakuti* [259] *korjatud. Neid oli, mine ko`rja nüid veel. Kui sei`ksed ka`nged köue

---

[251] korvisangaks; [252] *puugi sitt* 'mäda puu küljes kasvav vahutaoline seen, mida peeti puugi väljaheiteks'. Puuk oli kuri inimene, kes moondas ennast väikeseks loomaks ja käis teiste lehmi imemas; [253] öeldakse; [254] kivihunnikute; [255] pandasid, sangu; [256] *tari* 'pulkadest ja vitstest punutis, matt kalade kuivatamiseks, rehealuse, sepapaja lae katteks jne.'; [257] jämedamaid; [258] pähklil käidud; [259] vakaviisi;

ilmased suid olid, siis tõmmas pähked mustaks. Siis pole neist suurt asja saand, vahest olid jälle irmus ussised.

Pässis[260] *naagu pähke sakk*[261] *ja köver naagu jõulu makk. Saab vahest sedasi öötud seekse pisikse ja kövera mihe kohta.*

(Andrei Mets, sünd. 1874,
Kirikuküla, 1944)

16. VIHERPUU

Viherbu[262] *on öks seeke vahe*[263] *ja kärnane puu, kasub põllu karetel*[264]*, kiviraùnade otsas, aide ääres ja metsas pöösaste sihes. On öks irmus vihane*[265] *puu. Näätsa kus_ta põllu ääres on, säält on vili oort kadund, ta viha võtab ää.*

Neid puid on vähe ka, põllalt saavad ikka ää raiutud. Nad on õhed seeksed puud, missest pole miski tulu. Ta on sihest küll kena kiri, aga taast äi saa miski, ta nii okslik ja keère. Ta on nii kärnane, teda pole põletispuuks ka mitte raiutud. Kui põllu kaelast ää raiuti, siis pandi aja pɛɛle ehk põletati jälle sammus põllu pɛɛl ää.

Naised värvisid vahest viherbu koorega, andas rugi sina riidele, seekse kena roheka karva. Koored aeti riidega seetsis katla ja keedeti ulk aèga.

Viherbu õitsestel on eèsel irmus kena ais, mis eèmale kaùgele keib ää. Ja mesilased on ka sääl õitseste kallal oort, ju sääl sihes ikka mett on.

Viherpuul on seeksed pinnad[266] *kül'ges ja nee pinnad on ullu vihased. Kui sedasi juhtub ihu sisse pistma, siis läheb äbemata aigeks, vahest akkab tükkis*[267] *mädanema. See pinna viha läheb oort ihu sisse.*

(Eelmine)

17. LEPAD

Sääl kus lepad kasuvad, on ɛɛ mustamulla maa ja ikka nõgukas[268]*, mis niiskuse sihes ojab. Küngu otsas lepp äi kasu.*

Sii kasub kahte seltsi leppasi. Õhed nee pasklepad[269]*, neid kasub menes kuhas ösna parkade viisi*[270]*. Seekste jõgede ja raàvide ääres on vahest nenda et äi pääse läbi. On õhed kanged puud vösu ajama, raiu öks ää, kümmekonda kaks tuleb asemele jälle. See on seeke peehme ja kolbmata puu, tulese aitab, muud saa taast miski. Meni siis äda pärast raiub teda vahest katuse latiks ja roikaks ka. Vahest siis vissatakse aja pɛɛle ka.*

---

[260] puntras, mütsakus; [261] pähklikobar; [262] türnpuu; [263] terav; [264] põllupeenardel; [265] mürgine; [266] ogad, astlad; [267] hoopis; [268] nõgus, madal; [269] *pasklepp* 'harilik lepp'; [270] rühmiti, salguti;

Mu`sti leppi*[271] *neid on juba vähe, ja neist saab ka taarispuud. Lepa laùdest te`hti kala [ja] *liha kihasi, mee püttisi ja kiu`tusi*[272] *piima püttisi. Öks laud oli lepast, teine kuusest, sedasi oli siis kiut. Ka te`hti sest mustast lepast puu vaànud*[273]*, ta oli kena pe`hme teha ja pidas va`stu ka. Mustlepp ai`tas ka pöleta, kui ää kuìvas. Toòrelt lepad ikka äi tahtnd pöleda.*

Lepa o`ksi toòdi ka tapu maàle rammuks. Nee mädanesid ruttu ää. Ka lepa le`hti toòdi tappude p`eele.

Mustalepa koorega naised vä`rvisid ruùni riiet, vanad mu`sta[274] *pa`ndi ka meni kord sega, siis_es jää nii kol`tseks*[275] *mitte, võttas mustemaks.*

Kui nä`hti, et lehm verd kuses, siis l`öödi sö`nna ko`hta va`sto`ksi lepa vai maa si`sse, siis kadi[276] *ää.* — — —

*

Et lepa puu sei`ke pe`hme on, siis vanapoiss[277] *oli eèsele sest ikka la`psi teind, keind neid öigete laste va`stu vahetamas, eèse lepast lapse pannund jä`lle la`tsi. Sellepärast pöles ri`stimata lapse juùres tuluke öö o`tsa.*

(Eelmine)

18. TOOMPUU

Toompuud[278] *nee on muidu öhed sei`ksed puud, neid on ösna vähe, kasuvad einamas ja pöllal aide `ääres, vahest ka elumaja juùres. Irmus suureks puuks ta äi kasu.*

Noorest toompuust ae`ti riista p`eele vi`tsu, te`hti rätsu kon`tisi või pa`ndu[279]*, ai`tas väända ka kimbuväädiks. Oli ikka sei`ke si`tke, mis kooluta a`ndas, mäha aègu siis ta oli ikka keige si`tkem. Ka o`lla toompuuga möìsas vahest ihu materdud ja nu`htlust an`tud, olnd si`tke, pidand kaua va`stu.*

Siis kui_ta juba puuks akkas saàma, siis pole taast änam midagi saand, oli öleni o`ksi täis, pöleta ikka ai`tas, kui ää raiuti. Ta oli ikka puu tulese pa`nna. Toombu on ölepɛɛ sei`ke pe`hme puu.

Kevade kui toombu öi`tses, siis toòdi neid o`ksi tuba meìgudeks, nendel on ka`ŋgest kena ais eèsel. Siis kui toombu öi`tseb, öö`takse olavad paras aeg linu külida.

Kui toombu marjad mustad on, siis_nad on va`lmis, siis ai`tavad süìa ka. Kui_me sei`ksed lapselised*[280] *olime, siis söime neid ma`rju. Olid sei`ksed ta`hked, tegid suu nii paksuks, äi tahtnd kudagi ala mi`nna.

(Eelmine)

---

[271] sangleppi; [272] vöödilisi, triibulisi; [273] vaagnaid; [274] *vana must* 'omaaegne poevärv'; [275] kollaseks; [276] kadus; [277] vanapagan; [278] toomingad; [279] korvi ribisid või sangu; [280] noored, lapseealised;

19. PAAKSPUU

Paaspuud on pisiksed madalad p`öösad, nad puuks i`lmaski äi kasu. Mened ku`tsuvad paaspuud ka ärjapölve lodjapuuks. Paaspuud kasuvad einamas teiste puude all ja pöösaste sihes. Paaspu äi saa lagel* [281] *kasuda ka, loomad söövad ta sääl oort ää. La`mbad on just kut ullud paaspu le`htede jä`rges.

Paaspuust said esiti keik piima püttide vitsad te`htud, ka kannud ja putkud* [282] *said paaspuuga vitsutud, ta on sei`ke kena peenike ja sile, oksad on ladvas. Ja on kena va`lge vitsaks.

Paaspuud kuìvavad änamast ikka jala pɛɛl ää. Oh nee jala pɛɛl kuìvand raad on ɛɛd põleta, nad põlevad just kut öled. Neid sai ikka põletamiseks raiutud.

Paaspuust sai ikka la`mba lehe kim`pusi te`htud. Paaspuu lehed olid lammaste eest* [283] *keige magusamad. Aga neid oli nii vähe saàja, mis neist sai. Nee mened kimbud, mis siis sai, nee oi`ti siis ikka tallestele [284].

Paaspu koordega naised olid sii ka`tsund vahest ka vä`rvida. Vanad mu`sta vä`rvi pa`ndud ka sega. Aga kui pole mu`sta pa`ndud, siis sai irmus kena kol`tse, must tegi tumeks.

Paaspu kasvatab ka ma`rju, aga nee on sei`ksed ullud, et süìa mitte äi sünni.

(Andrei Mets, sünd. 1874,
Kirikuküla, 1944)

20. PAJUD

Pajud kasuvad sei`kste nõgude vesiste maade pɛɛl, soodes, loi-`kudes ja raàvides. Vesi on ikka paju ing. Näätsa, menes kuhas kasuvad ainult pa`ljad paju p`öösad, teìsi puid polegi.

Pajusi on sii mü`tmed nägu ja jägu ka. Õhed, mis sedasi pajudes* [285] *kasuvad, on sei`ksed allid, kasuvad kõ`rgeteks pöösasteks. Siis le`mberpaju [286]. *See kasub juba puuks. Siis on pisiksed anepajud, nee kasuvad vaevalt jala kolme kõ`rguseks p`öösaks. Le`mbrid* [287] *on ka sei`ksed paju sel`tsi puud. Neid me`tsas pole suurt näha, on sedasi teede ja raàvide `ääres.*

Pajudest said te`htud tu`hli rätsad, keik rätsa kondid te`hti paju pinedest, ots võruti lu`hki ae`tud pajuga. Rääts ise võruti keik paju nidemetega* [288]. *Paju oli si`tke ja pe`hme puu, ja neid oli pailu kää. Ka te`hti kääko`rvisi pajudest. Pajudest ae`ti rii`stade p`ɛɛle vi`tsu ja paju pinedest te`hti ka sarja ja sööla pö`hju. Ka ai`tas äda korral aja vitsaks pa`nna ja oli ɛɛ kimbu väädiks.

Kevade kui paju koor la`hti läks, oli lastel oort esimine asi

---

[281] lagedal; [282] *putk* 'kirn'; [283] lammaste meelest; [284] talledele; [285] *paju* 'padumaa, vesine koht, kus ainult pajud kasvavad'; [286] raberemmelgas, ka: raudpaju; [287] raagremmelgad; [288] *nide* 'peenike painduv vits, noor pajuvõsu';

Metsalagendik Kooljamäel Karjas. See on Saaremaa kõrgemaid kohti. (H. Ahvena foto 1958)

Saaremaa kuusemets. (J. Päärsukese foto 1913)

Mereäärne kadakane karjamaa. Püha. (H. Ahvena foto 1958)

Kadakad, aina kadakad! Teegi on kadunud nende vahele. Pöide. (H. Ahvena fot 1961)

me'tsa mi'nna pajupi'lli tegema. Seda teevad lapsed paèrgus veel ega kevade. Ka pasunid sai paju koorest te'htud. Paju koore võruga sai ka einamal o'lles vikat ennisel ajal o'tsa pa'ndud. Sai alati märg oi'tud, siis pidas p'ääva paar va'stu ka. Paju koordega sai ka looma na'hku pargitud.

Kevade lapsed töid ka nuppudega paju o'ksi tuba. Rää'ksid, et nee o'lla kiisu käpad, mis sääl pɛɛl on. Nee olid ju sei'ksed karused kut kassi käpad.

Nee olid ikka nee allid pajud[289]*, missest nee asjad keik said te'htud. Al'lpaju oli ikka see keige si'tkem, ja ajas ka'ngest vösu, kui sai ää raiutud. Le'mberpaju see oli juba öl'kam*[290]*, sest sitast pole ette sii mi'ski te'htud, oli muidu tulepuu.*

Anepaju see oli nii pisike, sest pole tulepuud ka saand. Lapsed tegid vahest mene luua neist o'kstest. Kui lehm verd kuses, siis keedeti anepaju vett ja an'ti seda lehmale külmalt juùa. See öö'ti siis selle töbe va'stu olavad.

Le'mber see oli jä'lle sei'ke puu, missest pole midagi saand. Ta akkas oort sihest mädanema, tulese ai'tas ajada, sääl ta põles ɛɛst. Mened tegid vahest le'mbri o'ksi ka la'mba le'htedeks. Le'mber oli sei'ke, löö kaigas maha, akkas oort kasuma ka.

(Eelmine)

21. ÕISPUU

Õispu[291] *on pöösas, ta puuks i'lmaski äi kasu. Õispuusi on ka eieti vähe. Kasuvad aide 'ääres ja me'tsas pöösaste sihes. Õispu on kena sile ja la'hke puu, ja on ka öks köva puu kui ää kuìvab. Soa tegijad tegid öispuust soapiìsi. Õispu a'ndas ke'rgest sei'ksi pi'ndu ki'skuda ja olid ɛɛd siled ka. Õispuul on kenad va'lged öi'tsed ja pärast kenad punased marjad. Aga nee marjad on sei'ksed kibed, nee‿b ai'ta süìa ö'hti. Ma ole kuulnd, et sörulased o'lla neid ennist leva si'sse pannund.*

(Eelmine)

22. TÜRNPUU

Türmpuusi[292] *neid nähakse sii jah ikka arvikud kasuvad. Jä'lle põllal aide 'ääres ja kivivarede o'tsas. Änamast ikka p'öösad, seda vähe, kui see pisikseks puuks kasub. Ta on öks sei'ke va puu kär'ss*[293]*, mi'ski sei'kest ta'rblist ma‿b te sest türmpuust te'htud olavad. Ta oli sei'ke oksa pär'ss, taast äi saand ka mi'ski, taa‿s ai'ta põleta ka, oli nii karune. Marjad kasusid tal ka pɛɛl, aga nee‿s sünni öhelgi süìa.*

(Eelmine)

---

[289] tuhkurpajud; [290] halkam, hapram; [291] lodjapuu, koerõispuu; [292] viirpuid; [293] s. t. nässakas, kidura kasvuga, okslik;

23. KIBUSPUU

Kibuspu[294] *on jä`lle öks sei`ke pöösas, mis öleni on vahesi*[295] *tüi`kud täis. Äi selle lisi*[296] *või mi`nna loom ega inimene. Kasub jä`lle sei`kste kö`rgete maa nukkide pɛɛl, änamast ikka kivivarede ö`mber. Poisid lei`kasid vahest eèsele kibuspu kepid käde, ölalt otsast, kust püüse*[297] *vöö`ti, säält ajasid pinnad maha.*

Sei`ksed vanad inimesed ko`rjasid ennist, kui möisad alles olid, ikka kibuspu ma`rju ja viisid möisa, paar kopikad said toobist, saksad tegid neist eèsele teed. Kui külm sedasi kibuspu ma`rju na`rrind on, siis ai`tavad sedasi p`öösa pɛɛlt ka süìa. Lapsed änamast ikka söövad. Vana inimene ooli sei`kstest a`sjadest änam ö`hti.

(Andrei Mets, sünd. 1874,
Kirikuküla, 1944)

24. KUKERPUU

Kukerbu või kukerkuusk naagu teda ke`ski kutsub, on ka sei`ke pöösas, rohelised lehed on. Änamast ikka aide `ääri kaùda kasuvad, ja on ka`nged vösu ajama. Toòrelt on ösna pe`hme leigata, aga oh ee, kui on ää kuìvand, just kut sari*[298]*, et öks puu vöib nii köva o`lla. Ta on ka`ngest suure südamega puu. Mihed tegid sest vahest piibupi`tsisi, see oli ke`rge sihest tühaks ajada. Vösad nee olid nii suure pe`hme südamega, et kas pista pulgaga sihest tühaks.

Kui sei`kest jämemad ju`htus leìdama, mis a`ndas neljaks lu`hki lüìa, sest sai siis rihapiìsi, aga nee piid olid kulumise va`stu kövad ja olid si`tked ka.

(Eelmine)

25. TAKISPUU

Takispu[299] *on sei`ke sammu pöösas ka kut kukerbu, ja nad kasuvad öhede ko`htade pɛɛl ka, vahest ösna segamine. Aga takispuul on vähe teist moòdi lehed ja ta pole nii si`rge ja sile koorega ka mitte. Takispu koor on sei`ke kärbane ja ko`rdlik*[300]*, just kut oleks pɛɛlt mäda olavad. Aga takispu on ise jä`lle ka`ngest sei`ke köva puu.*

Takispuust o`lla ka soapiìsi te`htud ja söölapöha pi`ndu o`lla ka takispuust ki`stud. Ta on ka sei`ke köva libe puu ikka ja annab sedasi ka omast süid kaùda ki`skuda. Muud ma pole kuulnd sest takispuust te`htavad.

Taal on sei`ksed kaksikud marjad o`tsas, ikka kaks egas pool koos. Aga süìa nee marjad äi ai`ta ö`hti.

---

[294] kibuvits; [295] vahedaid, teravaid; [296] ligi, lähedale; [297] pihku; [298] sarv; [299] harilik kuslapuu; [300] kärnane ja kihiline;

Le`htes takispu o`kstest keedeti sii oo`ste köhimise ro`htu. Oksad keedeti ka`tlas ää ja seda vett an`ti siis oo`stele juùa kui‿nad sedasi köhisid. Kevadeti oli seda oo`ste köha ikka. See vee joòmine võttas vahest köhimise ää ka.

(Eelmine)

26. PORSS

Porss on pisike madal pöösas soos, ta puuks äi kasu. Aga ta on ka`nge laiali laguma. Sei`ksed kuhad, kust äi niideta, sääl ta ajab ennast keik maa täis.

Porsast äi saand küll mitte taarispuud, aga ta oli ennisel ajal irmus ta`rbline, ta a`ndas ju ölleviha. Aga siis‿es ole umalid, keik sai siis por`ssadega te`htud. Mened noppisid ikka käbad[301] *o`kste pɛɛlt ää, aga teised panid porsad keige kupatisega ka`tla. Meni noppis ka porsa taalikuid*[302] *ja tegi neist ölut, ka pa`ndi por`ssi taari si`sse. Vanad mihed jöid ka porsa vett aìguste va`stu. Porss oli öks te`rve raam*[303].

(Eelmine)

27. NASIN

Öks teine sei`ke pöösas kasub veel mei`te me`tsas kut porss on, see pidade*[304] *see nasin*[305] *olema. Ta kasub sei`kste kallaste pɛɛl. Nasinid neid on eieti vähe näha. Nad äi lagu mitte sedasi porsa vii`ti*[306] *laiali. On pisiksed öksikud p`öösad. Kenad lillad öi`tsed on, kui öi`tseb.

Nasin on irmus sei`ke viha puu, ta on otse ki`hvtine. Vanasti, kes pole tahnd nikruu-diks[307] *mi`nna, see toond nasina koort, kuivatand ää ja `öörund seda si`lma. Sedasi siis rikkund eèse silmad ää. Meni jäänd tükkis pümeks*[308] *sedasi.*

(Eelmine)

Metsa kasutamisest endistel aegadel.
ES KT 95

---

[301] emasurvad; [302] isasurbi; [303] kraam; [304] pidavat; [305] näsiniin; [306] viisi; [307] nekrutiks; [308] päris pimedaks.

TÕRVAAJAMISEST

1. ÜLDISELT TÕRVAAJAMISEST

Töru ta on üks ɛɛ ja te`rve raam*[1] *ikka, teda pidi alati majas olema. Kus vanasti ilma törvata läbi sai! Ta on keigi mädanemise va`stu ɛɛ, ai`tab pa`nna ihu aava p`ɛɛle ja teeb keik kövaks, kus teda ruugitakse[2]*. Ojab*[3] *ussid eemale ja sedasi.*

Törva töö on omast kohast ra`ske ja suur töö ka. Sest aga*[4] *leib ke`rge ole kannust[5] *käde saàja. Ta on üks sei`ke must ja tahmane töö. Kui oled ikka ahju tääve ää kütnd, siis oled must kui tahma toñt.*

Mei`tel pole sii pärisest ö`hti seda tö`rva nenda te`htud. Mene kevade kui aèga oli, sai te`htud oma taaris. Meni müis vahest ahju tääve ää ka, kui vili kippus sedasi napiks j`ääma. Aga sääl Mu`stja`lgas on oort törva riik. Järise, Vö`hma, Pöi`tsemää ja Mu`stjala mihed on änamast keik törva ja lubja põletajad. Töru see on nende leib sääl. Põld see on sääl vilets, see äi anna nendele mi`ski. Törva eest saàdud viljaga just elavad. Me`tsa seda on nendel laia!t kää. Ka`ndusi saab ja põletis puid ka. Nenda et muud‿kui aja aga tö`rva.

Et ma usu, sääl Mu`stjala ö`mber kaùdu neid törva põletajaid keige ro`hkem on, mäeal*[6] *Saaremaa nur`kades on neid vähe. Ja kas‿sa tead, et Mu`stjalg o`lla törvast oma nime ka saand:

Millest Mu`stjalg nime saand,
sellest, et täma tö`rva aand.

Poisid laul`tsid vahest jä`lle Vö`hma tüdrukutele sii sedasi:

Küll imelik on Vö`hma riik,
kus neiud törvased on keik,
kus töru, lubi nende kuld
ja merest püìdvad kalu.

Ja see on sula tösi ka, sii on nüid keik ää öö`tud, missest just vö`hmlane elab.

Tö`rva seda on sii juba nii enne vanasti te`htud, et sest äi te[7] *änam ke`ski rää`kida, et millal seda sii esimiseks tegema on aketud. Törva põletamine see on juba üks irmus vana töö sii. Sei`ksed va viletsa maàga mihed nee äi saand muidu ää elada kui tegid tö`rva. Törva eest siis muretsesid jä`lle ee`stele vi`lja. Kui törva töö kenast läks, siis ta tasus oma rän`kamise*[8] *ää ka. Ja kust seda leìba kessegile*[9] *sei`stes käde tuleb.*

---

[1] Kraam; [2] pruugitakse; [3] hoiab; [4] ega; [5] kännust; [6] mujal; [7] ei tea; [8] *rän`kama* 'väga rasket tööd tegema'; [9] kellelegi;

Töru ta on üks sei̇ke tahetav asi ka. Kus pole männi mėtsa, sääl teda ise teha äi saa, ja taaris teda majas läheb. Naagu põilasel [10] *on ɛɛ meel, kui törva müìbija* [11] *tuleb. Ta annab oort törva eest vi̇lja, seda taal on kää, aga vat töru see on ta eest kallis raam, seda ta ise teha äi saa, pole mėtsa.*

Törva põletamine see on ikka eluaja meiste töö olnd, ja teevad seda sii paèrgus ka mihed. Naised seda tööd teind äi ole, kui vahest sedasi meiste abiks nad olid küll. Sest tui üksi [12] *äi saa sääl akkama, ta rȯhkem mü̇tme inimese töö. Mine täida sa ȧhju üksi, teine peab olema, kes käred käde annab.*

Töru oli küll üks ɛɛ raam, aga törva põletajast sest pole ö̇hti nenda oolitud. See oli naagu üks alvem mees, kes pärisest tö̇rva põletas. Oli Vö̇hma-Järise mihi näha, siis oli oort ka törva aìsu tunda. Ehk öö̇ti jälle: «Va törva põletajad tulevad jä̇lle oma törva aisuga u̇ssisi irmutama.»

(Andrei Jannu, sünd, 1870,
Tõrise küla, 1950)

2. TOORMATERJAL

Tö̇rva aėti törvastest männi sakkudest, korjati ka linnu käresi [13] *kui sai. Aga pailukest neid linnu käresi sai, neid oli vähe. Linnu käre raìdas* [14] *tėrve puu ää. Aga sakkudega oli asi teine, neid oli kää. Saku tö̇rva peėti paremaks ka kui linnu käre tö̇rva. Linnu käre töru oli vedel must, aga saku töru oli kena kollakas paks.*

Sakkusi vöö̇ti sei̇kse koha pɛɛlt, kust mets oli õhe kolmekü̇mne aȧsta eest maha raiutud. Sei̇ksed olid keige paramad, missel see peki kord oli ö̇mbert juba ää mädanend. Kus sei̇ke liivane ja ilma kivideta maa oli, säält oli ɛɛ sakkusi ki̇skuda. Kivide sihes pėksis oort kėrve ää.

Sakkude võttamise aeg oli ikka sügise. Sakk kaevati ö̇mbert lȧhti ja kėrvega raiuti muist juùri puruks. Siis aėti oova [15] *ala ja kaaluti maa sihest öles. Mä̇ndi oli sellest ɛɛ juùrida, et ta juured olid korra ö̇mber ösna maa pɛɛl, üks ainuke oli all sügavas. Sakud ki̇sti öles ja vää̇ti lasuse kuìma.*[16] *Tȧlve siis vää̇ti oòsega ahjule või koju, kus kėski neid tȧhtis lu̇hkuda. Oli ɛɛ, kui sakud kenad kuivad olid, siis olid kėrgemad tö̇sta ja pole käred ȧhjus nii pailu vett ka ajand. Kuiv raam ikka sei̇kse koha p̀ɛɛle param. Sakkude ki̇skumine ja lu̇hkumine see keige rängem töö ikka törva juùres oli.*

Ja oli ta siis sool käred! Nüid alles akkas saku kallal see töö, see käredeks lu̇hkumine. Oli suur sakk ka, no mine nüid raiu va kėrve nuiaga ta tükkideks ja luhu ää! Pidi looma kannatus olema. Nüid saèga läheb ikka natukse kėrgemine see töö, et küll saèga saa sääl nüid suurt teha, ta nii liivane, nürib oort ää, aga jämemad

---

[10] pöidlasel, Pöide elanikul; [11] müüja; [12] päris üksi; [13] *linnu käre* 'vaigurohke koht männitüves'; [14] raiskas; [15] hoob, kang; [16] hunnikusse kuivama;

kohad tõ'mma ikka läbi. Aga vanasti sai keik raiutud. Tamme vaìadega sai lu'hki peksetud ja siis poole jala pi'tkusteks tükkideks raiutud. Tükid luhuti jä'lle käredeks, nenda sörme kahe kolme jämmusteks. Jämemad äi annund tõ'rva kei'ki vä'lja, äi pölend läbi sööks [17], *jähid* [18] *sihest puiseks.*

Linnu käredega sai ka nii sammati te'htud. Raiuti esiteks törvased kohad puu sihest vä'lja, siis raiuti tükkideks ja luhuti käredeks. Olid käred va'lmis luhutud, siis oli juba naagu töru kää, suur töö oli sellega siis te'htud. See mis veel oli, see‿s tapa ikka kon'ti mitte.

Olid käred luhutud, siis lau'ti var'sti a'hju ka, see polnd ɛɛ, kui va'lmis käred kaua ilma kää seisid, siis töru i'ngas sihest ää, läks lu'hta, pole änam mi'ski vä'lja a'ndand.

Kessel pole oma maa pɛɛl sakkusi olnd, see ki'skus siis teiste maade pɛɛlt, o'stis ää, aga muidu‿s saa [19]. *Sakud olid odavad, a'ndas toobi tõ'rva ja sai paar koòrmad sakkusi jä'lle. Möisa maa pɛɛlt pole luba sii olnd sakkusi ki'skuda. Nee ajas möisa ise törvaks, kes neid lubas. Nenda et sakkusi töid törva põletajad vahest kü'mnete vör'stade tagant, kui aga neid sai.*

Meni kes sei'ke pisike köver inimine on, selle kohta öö'ti: kä'ssis pä'ssis kui käre sakk. Mees kui törva käre sakk.

(Andrei Jannu, sünd. 1870,
Tõrise küla, 1950)

3. TÕRVAAHI

Törvaahjud nee olid ikka majadest eèmal kaùgel me'tsas. Metsast oli siis oort puid kää pärast võtta kui tõ'rva sai köö'tud. Ja kus sei'kest tule lõ'mmu [20] *siis majade lisidal* [21] *võis teha, see pidi ikka me'tsas olema. Kus sei'ksed liivamää nukid olid, sõ'nna oli ɛɛ törva-a'hjusi teha, kaevati ja'lga kaks kolm maa si'sse. Mäeal* [22] *võis ka maa si'sse kaevata, aga vesi tuli ala, liiva sihes polnd vett ikka nii lisidal. Sellest olid siis sei'ksed liivased nukid ikka keige paramad kohad.*

Ahjud ise olid vanasti keik kivist te'htud. Paekivist said te'htud, sauega te'hti va'lmis. Sihelmine käre ahi [23] *see te'hti 'ɛɛdest kividest, ɛɛ sauega, ta pidi tule va'stu ɛɛ viśs olema. Te'hti sei'ke ömargune, nenda tanni jämmune sihest. Mihe pɛɛ kõ'rgune oli sihest, kui si'sse läksid. Pɛɛlt vöö'ti vähe koòmale ka, laiad paed pa'ndi parandaks ala, taha poòle vähe nõgumaks, et töru paramine vä'lja joo'skes. Nüid te'hti teine suur tule ahi sõ'nna ö'mber. Ja'lga paar jää'ti tü'hja ruùmi kahe vahele, kus tuluke põles. See väline kord te'hti ilma kivi jurakatest, et ka va'stu pidas. Pɛɛlt vöö'ti ösna käre ahjuga kogu* [24]. *Nüid ae'ti kahese* [25] *kü'l'ge kõ'rge mulla kuhi va'stu müìri.*

---

[17] sõeks; [18] jäid; [19] ega muidu ei saanud; [20] *lömm* 'suur tuli'; [21] ligidal; [22] mujal; [23] tõrvaahju seesmine osa, kuhu pandi «käred»; [24] s. t. ülespoole kitsenev ahi tehti pealt niisama kitsas kui oli «käre ahi»; [25] kahte;

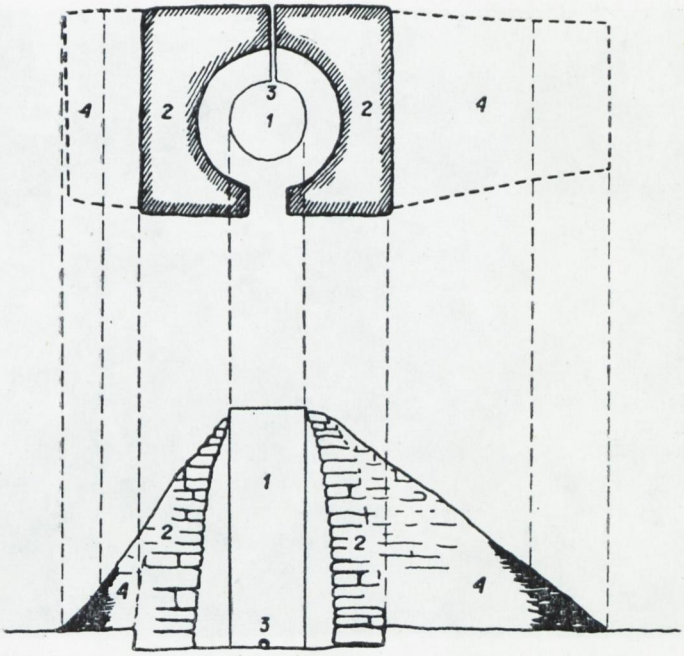

Maa peale ehitatud tõrvaahju skeem. Põhiplaan ja läbilõige. Karja. 1. *Käre ahi, rauast*; 2. *välimine tuleahi, paekivist*; 3. *tõrva vä`lja jooksu tori, rauast*; 4. *välimise ahju tugid, kividest ja mullast.* (A. Toomessalu joonise järgi.)

Ahju ede ja taha jähid sei`ksed koo`pad jä`lle. Suu ede te`hti veel kuuse o`kstest vari ka koo`pale p`eele. Kui sadas küti aègu, siis äi tulnd vi`hma kaèla. Kü`tja i`stus sääl koo`pas ja küttis, kui tö`rva ajas. See koobas oli sääl ahju ees just kui koda. Ahju taga oli teine sei`ke, sääl oli riist, kus si`sse töru joo`skes. Tõrva joo`skemise tori [26] *tuli käre ahjust sö`nna koo`pa vä`lja. Töru joo`skes keik sö`nna vä`lja. Sääl pole sei`kest va`rju ö`hti peel olnd. Kui vahest tõrva joo`skemise aègu sadama akkas, siis vissati mened oksad varjuks p`eele, et vesi sega äi läind.*

Kivist ahjud olid ikka nee keige vanemad ahjud. Siis kui sii lin`trid* [27] *vä`lja tulid, siis aketi neid käre a`hjusi lin`trist tegema. Lin`tri ahjud nee on äbemata eed, nee võttasid tõrva viim`pseni vä`lja.

Esimise ilmasöa jä`rge siis sigisid siia ka raudahjud. Neid toòdi mere äärest. Olid ilmatu suured raavast törred. Nee pidand olema Riia nahksülla* [28] *tükid, mis vesi siia Saaremaa ra`nda u`htus söa

[26] toru; [27] klinkrid, telliskivid; [28] nahksilla;

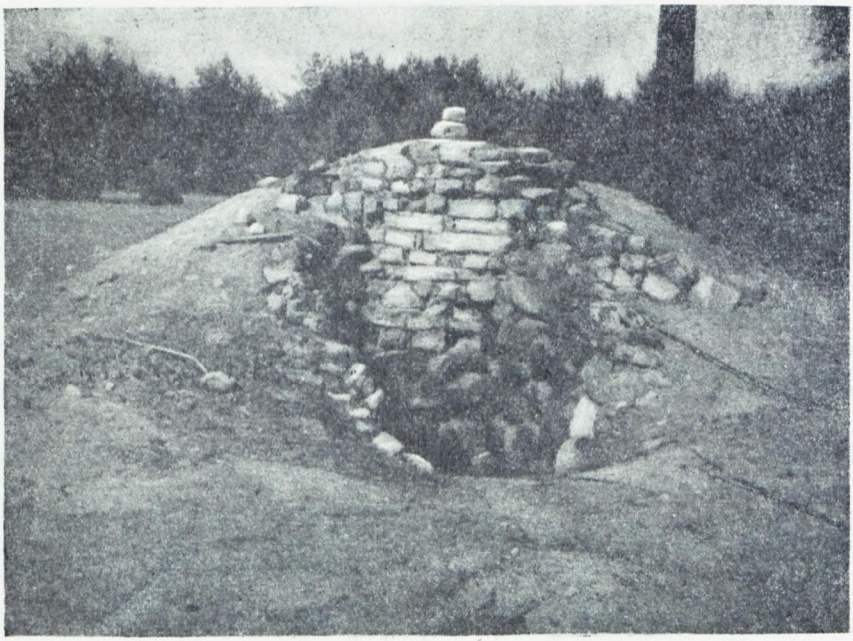

Tõrvaahi metsas. Mustjala. (G. Ränga foto 1936)

aègu. Aga nee raud tünnid pole ikka kiviahju va'stu mi'skid. Körvetasid rai'ped jo törva ää. Meni kes siis lin'tri korra si'sse pani, siis_ta oli ɛɛ küll. Väljast oli ikka kivist, aga raud tüńn oli ke'skel, muidu oli kiviahjuga ö'hte moòdi keik.

Sei'ksed olid siis nee päris törvaahjud, ja nee on paèrgus ka sei'ksed. Aga vat tö'rva sai ae'tud veel vana ka'tlaga. Te'hti pireke oma taaris. Vöö'ti sei'ke katel, misse pöhast tükk ää oli. Pisike auk kaevati maha, lai paekivi pa'ndi p'ɛɛle, kivile raiuti auk ke'skele ja te'hti augu ö'mbert vähe nögumaks. Ka'tla äär raiuti jä'lle ömberin'ki kivi si'sse. Katel oli kummuli kivi pɛɛl, sauega pa'ndi kenast ö'mbert ki'nni, et tuld pidas. Nüid pa'ndi säält pöha august katel käresi täis ja teise ka'tla pöha tükk jä'lle sauega kövast augu p'ɛɛle.

Tuluke tehti ö'mber ka'tla. Maa si'sse augu ko'hta pa'ndi pisike küna. Töru til'kus sö'nna küna si'sse. Kui vahest ö'nnepidi[29] *läks, sai viis kuus too'pi tö'rva sedasi. Oma taaris, sool polnd ikka teise kääst o'sta ja sest sai juba aa'sta ö'mber päti*[30] *nina p'ɛɛle pa'nna. Kasinast läbi ajasid, jägus mäeale ka veel. Ka'tlaga törva tegemine on ki'ndlasti vanam kui ahjuga. A'hjusi akkasid inimised möi-*

[29] õnneks; [30] *pät't* 'riidest valmistatud jalats';

sate eeskujul tegema siis kui kohad päriseks said. Aga ka`tlaga tehti tõ`rva ammu ennem oma taaris.

Sii külas pole iga õhel õ`hti törvaa`hju olnd, kes tõ`rva tegid. Kolm a`hju oli küla ko`hta. Sai teise a`hjus te`htud. Ahju kuluks an`ti too`pi viis tõ`rva ahju peremihele. Sii pole seda törva tööd nii pailu olnd, tuli sedasi vä`lja. Nee kes pärisest põletasid, nendel olid ikka omal ahjud. Kus sa teise a`hjus pärisest saad, tuluke põletas jo a`hju ka.

Järise mihed, kes pärisest p`ɛɛle tõ`rva põletasid, nendel oli iga õhe omal ahi ka. Järise külas oli midagi õheksa kümme törva-a`hju, mis kevade vahest sui`tsesid keik korraga. Oli tuul säält, siis oli törva vi`ngu viie-kuie vörsta taha tu`nda. Törval on jo siis äbemata ka`nge ving ja lägu[31] *juùres, kui˘ta jooseb.*

(Andrei Jannu, sünd. 1870,
Tõrise küla, 1950)

4. AHJU TÄITMINE JA TÕRVA AJAMINE

Ennemine kui käresi sai a`hju panema aketud, vaadeti ahi sihest oolega läbi ja määriti pau*[32] *kohad sauega ki`nni. Ta pidi otse õhu ki`ndel olema, muidu tõ`mmas tule si`sse, siis oli te`rve ahju täis m`ööda perset.

Käred lau`ti a`hju naagu kalad kihase, kõvast tihest õhe teise kõ`rva. Üks a`ndas korviga käresi käde ja teine a`hjus ladus ja tam`pis. Oli ahi käresi täis pa`ndud, siis pa`ndi laiad paed p`ɛɛle ja sauetati kõvast ja kenast ki`nni. Nüid polnd änam muud kui tuluke a`hju. Esiteks kõõ`ti jämede puudega ja suure tulega, siis kui töru juba joo`skema akkas, siis polnd änam nii suurt tuld taaris. Suure tulega võis ta ke`rgest kõ`rbema mi`nna. Oksa tuluke oli ɛɛ. Keige valusam ja param oli kase oksa tuluke, see võttas keige rutem törva joo`skema.

Esimiseks tuli torist ka`nged aùru, siis akkas sei`kest tär`kentiin eli*[33] *segast vett til`kuma, see keik la`sti maha. Kui töru tulema akkas, siis pa`ndi küna või toòri[34] *ala, mis sääl selle taaris oli. Änamasti oli vanasti ikka küna. Töru joo`skes sei`kse nirinaga naagu oleks pisike poiss kusend.*

Künast tösteti jä`lle kipuga*[35] *ää kiha si`sse, pala[36] *töru on vedel kui vesi, peab ɛɛ viśs kiha olema mis ki`nni peab, ta on otse ull läbi kiha toppima*[37]*. Kiha võib vee pidada, aga tõ`rva äi pea.*

Ööpää kulus ikka ahju tääve vä`lja ajamiseks puhas ää, see oli ikka see vana aru. Ahju täävest sai nenda kui ahju suùrus oli, ja kudas käred olid. Olid ɛɛd käred, sai jä`lle ro`hkem kui tühistest.

---

[31] paks kibe suits; [32] prao; [33] tärpentiniõli; [34] toober; [35] kibuga, kapaga; [36] palav; [37] kippuma, tungima;

Saja toobi ö`mber ikka said, vahest meni sai ro`hkem, teine vähem, kudas ju`htus.

Törva kü`tmine see oli änamast ikka vanade meiste töö, noorde jäuks seda äi u`stud. Kü`tja see oli pärisest ahjul kui töru joo`skes, ta äi keind s`öömas ka mitte. A`hjus küpsetas eèsele tu`hlid ja kala oli ka sel`tsis, neid söi. Aga see ra`ske töö polnd, istu ahju suus ja vi`ska oks aavalt si`sse. Vahest kei* [38] *tösta tö`rva ja sedasi. Sui ka`nge sojaga siis oli natuke pailu pala sääl, võttas ikka rasva naha all sulama. Aga pala kondile ku`rja jä`lle äi tee.

See palava törva ais see oli üks ɛɛ ja te`rve inimisele, kui selle sihes olid sääl, see polnd mitte sańt. Menel oli veel sei`ke usk ka, et sellel pääval, kui käred a`hju pa`ndi, pidi ka tuluke saàma ala te`htud. Kardeti, et vahest kuri silm keib öle. Ka lau`ti käred jä`lle pe`hme tuulega a`hju. Siis pidi ro`hkem tö`rva jä`lle vä`lja tulema.

(Andrei Jannu, sünd. 1870,
Tõrise küla, 1950)

5. TÕRVAAJAMISE AEG JA TÕRVA MÜÜK

Tö`rva sai te`htud ikka kevade, ta`lve ka`nge pakasega pole just te`htud. Ka pole see töö kesk sui ajal nenda läind, siis oli irmus pala. Sügise poòle te`hti jä`lle. Keige suurem tegemise aeg oli ikka kevade.

Siis kui kevade teed ää tahenesid, siis sai törvaga vä`lja mi`ndud. Törva müìmine see pidi ikka nenda sui pö`lves olema. Ta`lve külmaga‿s saa teda kihast käde, oli nii paks ja köva. Kui ɛɛ viśs kiha oli, võis töru aa`stad kihas o`lla, see‿s tee taàle mi`ski, vähe paksemaks läks kui kaua seìsis.

Siit sai törvaga ikka Pöìdil keìdud, sääl vahetati vilja va`stu ja müìdi ka raha pärast* [39]*. Seitse kaheksa kopikad ma`ksis toop. Viljaga oli kaks täit vi`lja ja täis tö`rva.

Müìbijal oli kiha rattal [40]*, tühad vilja kotid ka, pidi ka toop olema, nenda siis läks ta kodunt vä`lja. Tö`rva sai sedasi möödetud, et riist möödeti ennem veèga öles. Toobiga möödeti vesi si`sse, nii mütu too`pi kui o`stja ta`htis. Siis vöö`ti pulk, pisteti vee si`sse, leigeti täke, kust sandik vesi oli. Pulga jä`rge la`sti siis tö`rva jä`lle, nenda sai eìge möödu ja pole too`pi ka ää ro`llind* [41]*. Kus saad tö`rva toobiga möö`ta, ta paneb paari täävega toobi um`pseks.*

Törva müìbija pole kei`ki peresi ö`hti külas läbi keind. Kui külase tuli, siis an`ti ühe teisele aru* [42]*. Kes ta`htis, võttis vilja se`lga, raku käde ja läks sö`nna, kus mees kihaga oli. Pöìdil oli töru kallis, sääl pole eèstel me`tsa, vi`lja jä`lle on. Vahest olid nenda soole ö`mber, et jöva anda. Kui polnd veel külas ke`skid keind, siis see kiha täis kadus kui vesi palava kivi p`ɛɛle.

Kodunt mi`nnes oli törva kiha koòrmaks, kui tagasi tulid, oli koti

[38] käi; [39] raha eest; [40] vankril; [41] määrinud; [42] anti üksteisele teada;

Tõrvaahi Võhma külas. Näha küttekolle. Mustjala. (A. Veitmani foto 1931)

koorm jä`lle pɛɛl. Nenda, et see oli ösna ra`ske reis, kaks o`tsa mölemad koòrmaga maha keìa. Mu`stjala mihed keisid iga kevade seda pöìlaste maa vahet. Mü`tmed reisid keisid vahest. Töid oma perele aa`stase leva [43] *säält. See oli koht kust tõrva eest sai. Ja nenda keivad sääl veel ka paèrgus mened mihed tö`rva müìmas ja vi`lja toòmas.*

Tõrva voòris keìmine see oli ikka meiste asi, naised sö`nna pole tahtnd mi`nna. See oli aru kord, et naisterahvas keis tö`rva müìmas. See_s ole ke`rge reis ka siit, üks mütu ööd p`ääva ole koòrmaga tee pɛɛl.

Kes sei`ke va petis oli ja pettusest elas, see ajas siis tõrvale sei`ksi sodisi juùre, et ro`hkem saab. Kui töru joo`skes, siis pa`ndi keèba* [44] *vett juùre, siis_nad läksid segamine. Pärast ja`htumist töru äi võta änam vett sega. Sedasi sai siis tö`rva ro`hkem. Kui kauamaks seìsma jähi, siis seletas ikka tõrva ala [45].

[43] leiva; [44] keeva; [45] s. t. siis selgines tõrv alla;

Mened ajasid ka törvale veìse sitta sega, et ro`hkem sai. Vär`sked veìse sitta liigutati palava törvale si`sse, see läks törvaga ɛɛst segamine. Seda pole iga üks ää tunnund ö`hti. Aga viìmaks jähi ikka sei`ke suur raba kord raku pö`hja törva ala jä`lle.

Meni läks tö`rva müima, võttas kotiga tu`hka sel`tsi. Siis kui oli kiha pɛɛlt natuke ää müìdud, siis pui`stas tu`hka pirekse si`sse. Edasi mi`nnes siis lo`ksus ja pe`ksis törva vahule. Löi kiha jä`lle täis. Tuhk löi ta nii vahule. Kui sei`kse törva toop ää se`lgus, jähi natuke toobi pö`hja. See oli veel keige suurem pettus törva müìmisel. Seda te`hti sei`kste ko`htade pɛɛl, kus arvad pered olid ja metsa tee, et salaja sai pa`nna.

Õhe korra üks pisike Vö`hma poiss keind Pöìdil tö`rva müìmas. Pöìlane vaa`tand tö`rva ja ü`tlend: «Äi võta ö`hti, vähe sitta sihes!» — «Ah vähe veel, isa pani ösna tugevast ärja sitta si`sse!»

(Andrei Jannu, sünd. 1870,
Tõrise küla, 1950)

6. TÕRVA TARVITAMISEST IGAPÄEVASES ELUS

Töru ta on vee ja mädanemise va`stu. Puùle ta annab oort poole iga o`tsa kui törvatud on. Sei`kse märja koha pɛɛl veel peab törvatud puu asi kaua va`stu. Törvatud puu äi laku ennast mitte vett täis, seisab kuiv. Sellepärast törvati sei`ksed asjad ää, mis märja kää olid.

Palava törvaga sai ikka törvatud, siis tö`mmas ɛɛst puu si`sse. Kui rattud[46] *törvati, siis te`hti tuluke maha ja ratas pa`ndi tule p`ɛɛle, puu läbi, pöör`ti tules ö`mberin`ki. Siis_ta ösna pöles si`sse, võttas törva keèma keik. Rattad nee pidi saàma ää törvata, ilma tö`rvamata_s maksa neid mitte jä`rge pa`nna. Tö`rvamata ratas see oli jo sügiseks o`tsas.*

Ree jalased ja tallad sai jä`lle ää törvatud, et kövamad ja libemad olid. Töru ta on küll sei`ke ti`hke asi, aga puu teeb ise libeks. Törvaga määriti vanasti tuulingu kaèla ja pa`ndi rataste si`sse. Muud määret pole olnd kui töru ja rasu*[47]*. Töru ja rasu oli saa`pa m`ääreks ka siis.

Ma tö`rvasi eèsel sii keik pütid rakud ää, siis pole naisel pesta neid olnd ja pidavad eluaja va`stu. Äi nende vitsad kuìva la`hti, äi vetti ka, pärisest on_nad ke`rged ja vissid. Töru on vee riistale ɛɛ küll. Kus see kena ja te`rve ais veel, mis_ta riista juùre teeb. Mere mihed tö`rvasid eèse paadid öleni ää, mü`tmeli korrali*[48] *tömmati palava törvaga öle. Töru tegi nad kövaks ja vee va`stu vissiks. Paet[49] *pidi viśs olema.*

Sei`kste a`sjade tö`rvamine see oli ikka sui kui ka`nge pala oli. Siis pääva kää törvati ja jäe`ti ka pääva käde kuìma. Palava pääva kää töru vädas ɛɛst si`sse.

[46] rattaid; [47] rasv; [48] mitmel korral; [49] paat;

Vanasti sii inimised keisid keik nöölut ta'llas[50] *pättidega. Nee tallad said jä'lle palava törvaga ää törvatud ja siis tuha si'sse kastetud, et töru pɛɛlt ää äi joo'skend. Kui korra olid ja'lgas keind, siis törvati uiest. Siis olid kövad, et pau'kusid ja'lgas. Töru tö'mmas riide ka nii kövaks ja si'tkeks kui raud. Uùsi saa'pa ta'llu sai törvatud, et ikka kulumise va'stu kövad olid. Töru tegi sei'kse va kore naha kenast tiheks ja kövaks. Kala võrgud, mörrad ja mörra nööríd, kööved keik olid törvaga öle ae'tud, kus‿nad muidu oleks vee sihes va'stu pidand.*

Törvast keedeti ka tüma[51]*, missega kin'ksepad oma raa'ti*[52] *mustaks tegid.*

Küll seda tö'rva läks majas alati taaris, kus see nüid keik ää rää'kida. Üks tarvitas ro'hkem, teine vähem. Pa'ndi sö'nna, kus arvati ɛɛ olavad. Aga igas majas teda oli, ta oli otse kui ohu rohi[53]*. Vahest oli tö'rva ädapärast taaris. Töru oli pailude aìguste ja töbede va'stu ai'taja. Inimise ihule ta oli pagana ɛɛ.*

Ma lasi eèsel öhe sui jalatallad poisid[54] *ää törvata. Pääva kää lasi ɛɛst si'sse vädada. Mis nii kövaks tegi jalatalla naha. Mo jalad pole selle ta'lve kü'lma ka kar'tand. Töru tegi naha nii tugevaks.*

Sui märjaga pa'lja jalu keìes va'rba vahed aùdusid sojaga ää. Ö'htu said törvaga öle tömmatud, oomikuks olid te'rved. Naistel tuul lu'hkus vahest sääred ää, jä'lle pa'ndi tö'rva p'ɛɛle. Silmapilk parandas ää. Ju'htus külm ta'lve varvast või sö'rme na'rrima, ikka oli töru esimine rohi p'ɛɛle pa'nna, ta tömmas oort taheks. Akkas ammas suus valutama, jä'lle pa'ndi pil'paga tilk tö'rva p'ɛɛle, vöttas oort valu ää.

Kui äkine[55] *läbi läks, siis te'hti törva sui'tsu nina ala, see pani siis vähe toìbuma jä'lle. Törva suits ai'tas inimesel ja loomal mölemil seda aìgust. Kevade kui loomad vä'lja la'sti, tehti jä'lle ukse ees törva sui'tsu. Loomad ae'ti säält läbi vä'lja. Meni peremees tegi veel iga loomale törva pin'sliga märgi o'tsa. Siis loomad olid sui te'rved, völu*[56] *äi akkand p'ɛɛle. Kui sönnid le'hma pailu tam'pisid, siis pa'ndi lehmale pil'paga tö'rva otsa p'ɛɛle. Siis kadi*[57] *see tam'pimine ää.*

Ussid kar'tasid ka'ngest törva aìsu. Kus ussid maja juùre toppisid, sääl pa'ndi törvased pil'pad seina 'ääri kaùda. Siis oli törva ais, siis‿nad äi tulnd. Oli toas pailu kärm'psid[58]*, siis toòdi törvane rakk tuba kärm'psid püìdma. Kärm'psed läksid sö'nna si'sse, jähid ki'nni ja surid ää. Nenda sai neid siis toast vähemaks.*

Töru öö'ti olavad öheksma aìguse va'stu esimine rohi ja kü'mnendaks veel ussi va'stu. Ja aga see vale ole, ta oli iga aìgusele ɛɛ, kui teda p'ɛɛle pa'ndi. Eieti ɛɛ oli töru sei'kste san'tide kä'rnade

---

[50] nõelutud taldadega; [51] pigi; [52] traati; [53] arstirohi; [54] poistel; [55] lendva, rabandus; [56] võlu, nõidus; [57] kadus; [58] kärbseid;

p'ɛɛle, mis sedasi maast akkasid ja pole tahtnd kudagi ää paraneda. Aga töru tö'mmas nee korraga taheks. Aga pailu‿s või teda ö'hti ihu p'ɛɛle pa'nna, siis võttas naha maha. Töru ja tubakas on terisele ɛɛd.

(Andrei Jannu, sünd. 1870,
Tõrise küla, 1950)

7. TÜMA

Tüma sai vanasti keedetud küll. Seda oli majas alati taaris ka, muidu‿s saa jo raadi o'tsa ka teha, kui polnd tüma. Tüma tö'mmas lõŋŋa keeru ɛɛst kogu[59] *ja tegi ta sileks. Ja oli mädanemise va'stu ka köva. Tümatud*[60] *raadiga said keik nahast asjad kogu ömmeldud. Saa'pad, oõse riistad ja keik, mis said nahast te'htud, ikka raadiga ömmeldi kogu.*

Tüma sai keedetud törvast, ka'tla sihes keedeti. See oli üks keik, mis katel see oli, selle sai pärast pu'htaks jä'lle. Pa'ndi tulese ja põles pu'htaks, siis pe'sti öle ja võis jä'lle sääl sihes süia kee'ta. Äi see tüma kee'tmine‿s tee ka'tlale mi'ski.

Tüma kee'tjateks olid jä'lle vanad mihed, änamast ikka nee, kes ise tö'rva põletasid, kee'tsid tüma ka. Meni kes pole ise törva põletaja olnd, tegi siis ostet törvast ka vahest õhegi kaku eèse taaris. Polnd o'stama mi'nna just. Törva sai odavamine käde, eèse töö see oli ikka muidu.

Tüma tegijad olid sii jä'lle Mu'stjala kandi mihed, nee sammud, kes tö'rva pärisest ajasid, tegid tüma ka. Aga siis muidu pole sedasi laul'tud mitte Vö'hma ko'hta:

See Vö'hma tüma törva ais,
mis Pöi'tsemääl mool va'stu keis.
Oos kö'rvi liŋŋutas
ja saani ede pü'sti aas.
Äi läind änam edasi
vaid p'ööras kohe tagasi.

Pöi'tsemääl tuli juba nii ka'nge tüma törva ais va'stu, et ajas oõse tee pɛɛlt tagasi tulema.

Tüma kee'tmise koht oli jä'lle me'tsas või pöllal ku'skil varjukses aja nur'kas või rauna 'ääres. Menel oli törvaahju juùres oort. Maja sihes ja majade lisidal pole teda võind kee'ta. Ta oli seike va tuld võttav asi. Ju'htus säsi si'sse minema, oli põlemas la'hvti. Kui põlema läks, siis vissati ruttu tükk va riiet öle, siis ku'stus vahest ää ka, aga tüma‿s saa sei'ksest änam. Meni vi'skand vahest vett sega, siis löönd laiali, ka'tla tühaks, keik kohad tuld täis.

Tüma kee'tmine see oli ke'rge ja li'htne asi, sellega sai akkama iga üks. Töru pa'ndi ka'tla ja mi'ndi me'tsa. Ka'tla laiune auk kae-

[59] hästi kokku; [60] pigitatud;

vati maha, ja`lga kolm pitk. Te`hti sei`kse kün`ka ääre si`sse. Katel pa`ndi sö`nna p`ɛɛle, laiad kivid mölemise kü`l'ge öle augu, ka`rge[61] *ja mullaga mae`ti kövast ö`mbert ki`nni, et tuld läbi äi la`skend. Eest kaevati vähe laiem, kust tuld ala pa`ndi, tagant oli la`hti, säält tö`mmas suitsu vä`lja. O`kstega sai kööˋtud.*

Tüma keedeti nii kaua kui ta akkas paksuks minema, siis aketi ka`tsuma, kas akkab ai`tama. Vööˋti pil`pa otsaga pireke ja pa`ndi külma vee si`sse ja`htuma. Kui ja`htund oli, siis katsuti a`mba all. Kui närides ö`mber ammaste jähi ja vedela vöi`tu oli, siis oli vähe keend, tuli veel kee`ta. Aga kui ammaste küljest na`ksudes la`hti a`ndas ja a`mbad pu`htaks jähid, siis oli paras, vööˋti tulelt maha. Aga kui a`mba all ra`ksti ka`tki läks naagu laes*[62]*, siis oli pailu keend, siis tuli tö`rva juùre pa`nna ja uiest keèma ajada veel.

Kui tüma ɛɛ oli ja tulelt ää vööˋti, siis la`sti suur keev ää mi`nna, siis kallati külma vee si`sse. Oort äi vöind kallata, siis oleks põlema ka`rgand. Kui vee sihes oli ää ja`htund, siis aketi kakkudeks tegema. Vööˋti püùga sihest pisiksed tükid, käkiti püus ää ja pa`ndi märja laava p`ɛɛle kuìma. Kuiva laava kü`l'ge oleks ki`nni akkand.

Tümakakud te`hti sei`ksed pisiksed, munast natike suuremad, muljuti püupesa pɛɛl vähe laiaks. Kui pääva kää olid veest ää tahenend, siis pa`ndi painandi või koti si`sse ja viìdi koju.

Öhe korra ühe vana Mu`stjala vanal olnd tümakakud pääva kää tahenemas. Ise olnd küisakil*[63] *sääl juùres ja magand. Kedagi vöörast tulnd säält ja mö`tlend, et vötab öhe kaku ää, aga vana tea, kui pailu neid taal on. Nenda kui oli kää kaku jä`rge pi`stand, käsi ki`nni jäänd. Kää kü`l'ges mi`ski näha äi olnd, aga ää mi`nna äi saand. Vanamees är`kand öles. Ü`tlend: «Nüidˏsa külamees vöid minema akata, sa nüid vaèvas olnd küll sii. Olgu see soòle öpetuseks, et saˏp tule änam v`ööra a`sja vöttama!» Vat selle vanal oli sei`ke silm, et missest täma oli eèse silma la`skend öle keìa, seda a`sja teine tämalt salaja ää võtta äi saand.

Kui tüma vahest sei`ke köva oli ja pole raadi p`ɛɛle akkand, siis sulatati öhe topsika pö`hjas ää ja pa`ndi sulad ra`sva või meevaha juùre, see tegi tüma jä`lle pe`hmemaks siis. Seda tegi kodu see, kes tüma tarvitas. Aga müìbijaˏs akka soòle seda nii ɛɛks tegema. Seda pidid ikka ise tegema, kuiˏta polnd so meelest nii ɛɛ.

Tüma keìdi sammuti m`ööda maad kau`plemas kui tö`rva. Vanad mihed keisid, tümakakud olid kaelakotiga se`lgas. Tüma vahetati änamast linade va`stu. Kakk tüma ja nuut linu. Raha pärast oli nenda, ma usu, kolm kopikad oli kakk. Linade taaris oli jä`lle suur kahe vakane kot`t sel`tsis. Müìbija ko`rjas linad selle si`sse ja vädas seda ka eèse se`lgas. Vanad mihed olid ka`nged se`lgas vädama. Kui tümakakkudega vä`lja läksid, siis oli veel oma mü`tme päine*[64] *levakot`t ka se`lgas. `Ööse olid kas ku`skil peres või kör`tsis öömajal. Kui oomiku perest ää läks, siis a`ndas öömaja eest kaku tüma.

---

[61] rohumättaga; [62] klaas; [63] pikali, külili; [64] mitmepäevane;

Tüma oli ka tõrva müibijatel sel'tsis. Müisid tüma ja tõ'rva korraga. Siis polnd seda se'lgas vädamist, sai sedasi ke'rgemine läbi.

Meni viis vahest tümakakkusi linna turule ka müia. Li'nnas oli kin'kseppi, nee o'stasid ää, nende kääst pole muud saand kui raha. Aga raha oli ka vaèse inimisel saàmine [65]. Kellel kei'ke kää oli, see_s akka tümaga kaksipidi [66] keima ka. Puùduse pärast ikka te'hti ja müidi.

*

Leib just kui tümakakk.

Löö tümaga pool suud ki'nni, kui_ta sool muidu äi seisa.

(Andrei Jannu, sünd. 1870,
Tõrise küla, 1950)

Tõrva-, pigi- ja söeasjandusest.
ES KT 126

VANAAEGSED EHITUSED

1. ÜLDIST

Mis muina ajal [1] ka oli. Sõ'nna võis maja teha, kus a'rvasid omal keige parama olavad. Maa ja mets keik oli rii [2], et võta ja tee. Muist tegid siis nenda õhe teise juùre, siis oli selsim elada. Nenda sigisid siis viimaks külad. Mened tegid jä'lle teistest äraldi me'tsa. Sii oli ka Selja ja Raùduma [3] sääl taga me'tsas. Nüid on nad kadund mölemad.

Majad te'hti ikka nenda metsa va'rju ja mää ri'nge [4] ala, kus varjem oli. Sest mets öö'takse ikka olavad vaèse mihe kasukas. Ka seda pa'ndi tähele, et kust keige ke'rgem vett käde sai. Sest vesi oli see pea olu ikka. Ka te'hti mäjad ikka löùna poòle riŋŋet. Löùna pool'tsed ri'nge maad olid ikka paramad kui pöha pool'tsed.

Tääda, mis see elu muina ajal oli. Kui õhes kuhas ki'tsaks läks, mi'ndi teìsele. Puud vöö'ti maha, oksad ja risu põletati ää ja sakud, mis käde sai, vöö'ti ka vä'lja. Sedasi akati siis p'eele neid pisiksi põllu lippisi tõ'nguma. Puud mis maha raiuti, nendest katsuti oort saun öles teha. See oli ikka see esimine maja. Mis siis änam äda, kui saun ölal, siis oli ikka peavari omast kääst.

Saun te'hti ikka nenda et piiri aide [5] lisidale, sõ'nna kaevati siis

---

[65] s. t. raha oli vaesel inimesel raske saada; [66] edasi-tagasi, siia-sinna.

[1] Muistsel ajal; [2] prii; [3] endised popsikohad; [4] *riŋŋe* 'piklik küngas, seljandik'; [5] *piiri aid* 'lopsakas haljas rohupuhmas';

kaju, see oli ikka sauna saàdavas [6]. *Kus sedike* [7] *piiri aid kasus, sääl oli ikka vesi lisidal. Seda pa'ndi ikka kaju tegemisel tähele. Keige param maja lat's* [8] *oli sääl, kus oli allikas või sedikest vett ikka ke'rgest käde saàja.*

Oli saun ölal, siis akati tuba ja rihalust tegema. Nee ikka olid nee keige ta'rblisemad majad. Maja pa'ndi nenda, et rind oli kohe p'ääva [9]. *Teised majad te'hti siis keik sõ'nna ede. Ooned* [10] *olid ka'mri otsa kuhas ja saun ja laudad keik ikka elu* [11] *ees.* — — —

(Mihael Mets, 1871—1945,
Tõrise küla, 1944)

2. EHITUSPUUD

Et mis sii oli muina ajal viga majasi teha. Me'tsa oli maai'lma. Puud olid naagu löimepuud [12]. *Öks mütu pal'ki sai otsastusi. Kaks pal'ki ja oli akendest sandik va'lmis. Vanad puud vöö'ti, mis olid läbi törvased männi südamed. Kes seda siis nägi, et vanad majad ää mädanesid ja vamm si'sse läks. Nee olid naagu raavast. Oli maja suitsuga köva ja kuiv ja olid inimesed ka te'rved ja tugevad.*

Männist sai ikka keik te'htud, vahest vöö'ti kuu'ski ka sega. Rihaltse ja lauda seìna sö'nna siis pa'ndi aava palgid ka.

Puud vöö'ti ikka maha ta'lve küìlapɛɛ aègu [13] *ja siis kui puhus köva pöhi või oomiku tuul. Maha la'sti ka puud keik ikka köva tuule si'sse. Siis olid kövad, ussid äi läind si'sse. Kui siit va Raki Toomas oma maja pal'kisi lasi sääl Pahama me'tsas maha võtta, siis ikka keik pidand kukkuma köva tuule si'sse. Olnd puu küll teìsele kiìva, aga ikka köva tuule si'sse maha.*

Kervestega said keik maha raiutud. Kahest küljest raiuti va'stamisi. Oli puu maas, siis kaasiti ää ja raiuti jä'lle palgi pi'tkused vä'lja. Küll see kervestega raìumine oli töö, ilma puu jurakad raiuti maha. Ke'rved olid kut nuiad. Aa'sta sei'tsmekü mne paigu tagasi siis tulid saed vä'lja. Siis akkas ikka puust ke'rgemine jägu saàma. Jämed oksa tüi'kad ja ladvad kaasiti ka vä'lja, nee läksid jä'lle aja puudeks või pöletati a'hjus ää, kui_es ole mäeale [14] *taaris.*

Ta'lve ree piùga [15] *toòdi puud siis paiga p'ɛɛle ka. Paar ä'rgi oli ree ees. Puu pa'ndi ikka sedasi ree p'ɛɛle kui paèrgus. Pakk oli ree pɛɛl ja kui oli pitk puu, siis pa'ndi kölk* [16] *ka otsa ala. Muidu puu ots akkas vaàgima ja lohises maas.*

Puu ae'ti kalide [17] *abil p'ɛɛle ja siu'ti köövega kövast ki'nni. Suurde puude p'ɛɛle ajamine oli ikka kahe mihe töö. Öksi sai ka, aga see oli ikka putkestamine* [18]. *Öks kali pa'ndi ree ääre neale* [19]

---

[6] ligidal, saadaval; [7] seesugune; [8] plats, koht; [9] s. t. maja esikülg oli vastu lõunat; [10] aidad; [11] elumaja; [12] jämedad, leivaastja (*levalõime*) õõnestamiseks sobivad puud; [13] küünlapäeva, s. o. 2. veebruari paiku; [14] mujale; [15] hea reeteega; [16] kelk; [17] teivaste, kangide; [18] *putkestama* 'üle jõu ponnistama, pingutama, tõstma'; [19] najale;

ja siis akati seda kaùda kalidega veeretama, et siis läks ikka paku p'ɛɛle. Pakk see oli pöigeti ree pɛɛl kööve otsaga ki'nni. Oli tüi pɛɛl, siis ladva otsa ala oli kölk ke'rge pa'nna. Kui pole nii väga irmus jurakas olnd, siis pa'ndi teine veel kö'rva.

Pal'k siu'ti sedasi ki'nni, et paku pɛɛl oli kaks aàsa ja kaks o'tsa. Kööve otsad tömmati ri'sti ö'mber palgi ja aàsadest läbi, p'ɛɛle siu'ti ki'nni. Suur pitk köis see tariti [20] pooleks jä'lle ja vissati seasö'rga ladva otsa kaèla. Siis eideti teine aru teìse kü'l'ge kölgu pea nukki ki'nni ja viìdi ri'sti palgi alt läbi ree tiivasese [21] ki'nni.

Pole sii sediksi ta'lgud mi'ski te'htud. Oma perega vää'ti. Kui meni päìline vahest oli. Sii oli mets korra ö'mber [22], keik oli lisidal, kaùa neid vää'ti. Silmapilk olid puud kodu, kui kena tee aeg oli.

Pal'kisi akati siis oort koòrima kui puukoor ää sulas. Kü'lmand puud seda‿s saa koòrida. Kooriti ikka ke'rvega ja koòrimis raavaga. Kuu'ske oli sui ɛɛ koòrida, siis koor tuli maha naagu nahk. Koor te'hti ke'rvega lu'hki ja vaiaga ae'ti maha. Siis l'öödi vähe tahu p'ɛɛle [23] ka, siis puu sai p'ɛɛle kuima, oli ke'rgem tö'sta.

Öles raìumine see akkas nenda pastu aègu [24], siis kui vöis pa'lja käsi ees o'lla. Kinnastega‿s saa ikka suurt seina pɛɛl teha ö'hti.

Kui omas peres paar meest oli, siis te'hti oma abiga. Pole olnd, siis vöö'ti väljast abi. Maja raìumine ta ikka mü'tme mihe töö. Öksi‿p saa [25] jo pal'ki seina p'ɛɛle kudagi. Päìlisele makseti külimet vi'lja p'äävas, kui päiviti oli. Et see on ikka vana asi ja on paèrgus ka. Raha eest oli sedasi kui kau'pa sai, kolm-nelikümmend ko'pkad ikka pää.

Puu, missel oli tule a'rmisi kü'l'ges, seda äi pa'ndud mitte seìna. Siis maja pöles ää, kui sei'ke tule puu seìnas oli. Puu, mis maha vö'tmise aègu tulese kukkus, vahest see‿s ai'ta ka mitte, see jää'ti vahest tükkis tulese ja la'sti ää pöleda.

Noòreskuus äi te'htud majale mitte a'hju si'sse, siis sigisid kilgid. Ka ahju ja paranda saùe äi ole noòreskuus toòdud. Seda mened pidavad paèrgus sii veel, et äi tee noòreskuus sauega midagi. Et see sigitab kil'kisi majase.

Kui pal'kisi maha vöö'ti, siis vöö'ti toaukse p'ɛɛlne puu ikka keige enne, siis läks suits ɛɛst [26] toast vä'lja.

(Mihael Mets, 1871—1945,
Tõrise küla, 1944)

---

[20] lapati; [21] reetiiba; [22] ümberringi; [23] s. t. tahuti natuke ära; [24] paastu ajal; [25] üksi ei saa; [26] hästi;

3. SEINA ÜLESRAIUMINE

Meni löi ikka sei`kste elumaja pal'kidele pisikse tahu p'eele ka. See l'öödi ikka mölemise kü`l'ge. See on nüid uiem asi, et tahutakse sihetse poolt [27] *palgil öks jägu ää. Vanad mihed löid vähe laiakaks* [28] *palgiküljed.*

Rihaltse ja lau`tade palgid nee pa`ndi juba ömarguselt keik seina. Mis neist tahuti, seda kauam mädaneda on. Oli elumajasi ka, kus keik palgid olid ömargused. Koor ae`ti maha ja oksa nästad [29] *l'öödi vähe silemaks.*

Pal'kisi tahuti ke`rvega ja lii`pri lutiga [30]*. See* [pidi] *öppend mees olema, kes lutiga tahus. Ke`rvega l'öödi ikka m`ööda puud, aga lutiga pidi ölalt ala l'ööma. Lut't oli jo öhest ain`tsast küljest käiatud naagu pöi`kel.*

Pal'k l'öödi maas sileks ja siis tösteti seina p'eele. Kui pal'ki tahuti, siis pa`ndi teine puu jupp teise otsa ala, et äi löönd kervest maa si`sse mitte. Siis nüris tera ää.

Aluskord pa`ndi nenda maha, et tüi tüiga ja ladu ladvaga kogu. Siis tuli ikka öhe tüi ja teise ladu, siis seisis sein öhe sugune. Muina ajal pole sääl varamist midagi olnd. P'eelmise palgi alune l'öödi vähe pärast nögumaks ja laiemaks ke`rve ninaga. Alumisel l'öödi ka meni punnakam koht ää ja sammel vahele ja ai`tas küll. Aga enne mo mäletes aèga oli vara juba olemas olnd.

Keige vanam nurga raiumine oli ikka see koera kaèla [31]*. Siis olid palgid ikka ömargused. Ke`rvega l'öödi sedike ömargune nögu ja pal'k sö`nna si`sse, nenda et teise va`stu läks. See pal'k, mis nüid teist* [32] *seinast ri`sti tuli, selle si`sse l'öödi jä`lle. See l'öödi ega palgile öhe külje si`sse, vist ikka ala kü`l'ge.*

Kui ka`hte kü`l'ge järsk nurk [33] *te`hti, siis l'öödi palgile si`sse ja vä`lja ka pösk* [34] *sö`nna nurga ko`hta, palgi paksune. Muidu nurgad es jää pidajaks. See te`hti ömarguste ja tahut pal'kidele mölemile, nii pitkalt l'öödi kui palgi jämmus* [35] *oli. Kahe külje nurga ääred pidid ikka teraskan`tis* [36] *olema. Oli poomkan`tis* [37]*, siis pal'k jähi seina la`hti.*

Nüid uiemal ajal akati nenda pö`skema* [38]*, et nurk jähi ka nii paksuks kui oli risti sihest. Ömarguse palgil pösketi kohe otsast ja`lga kaks kolm mölemist ää. Nurk jähi kaheksa öheksa to`lli paksuks. Jää`ti ka nenda, kudas nee puud jämmuti [39] *olid. See pal'k, mis oli sihest tahutud, sellele l'öödi välja poòle öksi pösk.*

---

[27] seestpoolt; [28] lapikuks; [29] näsad, tüükad; [30] *lut't* 'laia teraga kirves liiprite ja palkide tahumiseks'; [31] *koera kael* 'palkide nurkühendus vanemates puuehitustes: alumise palgi otsa lüüakse poolümar süvend pealmise palgi jaoks'; [32] teisest; [33] *järsk nurk* 'palkide nurkühendus: mõlema palgi otsa on löödud järsk tapp, kuid palgiotsad ulatuvad seinapinnast välja'; [34] seinapalgi nurga ühenduskohta löödud järsk süvend palkide kinnitamiseks; [35] jämedus; [36] *teraskańt* 'täisnurkne serv palgil või laual'; [37] *poomkańt* 'nürinurkne serv palgil või laual'; [38] seinapalgi otsi tahuma; [39] jämeduselt, jämeduse poolest;

Pole sääl soja nur'ka tappi midagi olnd, püùga pa'ndi sammelt vahele, kui pal'k nur'ka la'sti ja oli soe küll. Püu täis sammelt pa'ndi nur'ka, siis pal'k p'ɛɛle. Siis kergitati pal'k öleni öles, vai pa'ndi vahele ja pisikse õhukse labjagaga[40] *pa'ndi palgi vahe öleni sammelt täis. Vai vöö'ti siis ää ja l'öödi pal'k maha. Puu nuiaga l'öödi pal'k maha.*

See riŝtnurk[41] *on nüid kadumas, tehakse keik puhast nur'ka*[42]. *Aga riŝtnurk oli ise öks soe nurk.*

Uksepostile raiuti ke'rvega soon si'sse, palgi otsad tulid sö'nna si'sse. Pa'ndi ka'hte vii'ti. Palgi ots l'öödi mölemist küljest laùgemisi[43] *ää naagu vai ja pisteti posti si'sse. Raiuti ka sei'ke ank*[44] *kahese poòle, nenda et keel jähi o'tsa. Posti otsad te'hti jä'lle lu'hki, mis lääve puu ja p'ɛɛlmise puu si'sse läksid. Muina ajal pa'ndi oort uksepoŝt pü'sti, kui lääve puu maas oli. Nüid tehakse sein p'ɛɛlmise puùni öles ja siis pannakse poŝt o'tsa.*

Sei'ksi nagu[45] *pole sö'nna ö'hti pa'ndud kui nüid seina si'sse la'stakse. Palgid lau'ti öhe teise p'ɛɛle ja seisid küll. Jätkatud said palgid jä'lle, teine ots teise p'ɛɛle ja pisike naga la'sti ka si'sse. Olid sedasi vaheleti, vahest te'hti angid ka si'sse, et äi venind koost ää. Nüid jätkatakse suure keelega. Öks ots tehakse lu'hki ja keel teise palgi otsast tuleb selle si'sse.*

Kui sein kö'rgemaks läks, et äi ulatand puud änam p'ɛɛle tö'sta, siis ae'ti joenpuid[46] *kaùda, suùri jurakid tömmati köövega öles. Kaks pi'tka puud pa'ndi maast vil'tu seina neàle ja siis ae'ti pal'k seda kaùda öles. Köövega tömmati jä'lle seina pɛɛlt, mölemi palgi otsa ö'mber oli köis. Õlalt tömmati ja alt tõugati, siis läks öles. Joenpuudeta_s saa suurt pal'ki mi'ski moòdi öles.*

Kui öks maja teise o'tsa tehakse, siis pannakse poŝt nur'ka pü'sti ja palgi otsad sö'nna si'sse. Sei'ke pöön[47] *la'stakse nagadega p'ɛɛle, et äi vaju öhest ää. Kui majad pole öhe laiused, siis pannakse see poŝt kas vä'lja poòle või sihetse poòle nurga si'sse ja la'stakse oort nurga kü'l'ge ki'nni.*

Seina raìumise aègu keìdi ikka ke'rve varrega eèmalt loòdi võttamas. Sein pidi ikka loòdis ka olema. Ke'rvel vöö'ti varre otsast ki'nni ja la'sti ala ripakile. Siis vaa'tati kas sein ja vars on ö'hta moòdi si'rged. Öhe silmaga võttas säält siis loòdi, öhe silmaga vaa'tas, teine oli siis ikka ki'nni. Mo eas siis akkasid nee loelaavad[48]*, siis akati nende jä'rge seìna loòdima ja tegema.*

(Mihael Mets, 1871—1945,
Tõrise küla, 1944)

---

[40] labidaga; [41] seinapinnast välja ulatuva nurgapähikuga nurk; [42] *puhas nurk* 'palkide nurkühendus: tapitud nagu järsk nurk, kuid palgiotsad on lõigatud seinaga ühte tasapinda'; [43] laugjalt, libamisi; [44] soon, valts, õnar, sisselõige; [45] nagasid; [46] *joenpuu* 'veerispuu, längu asetatud puu raskete esemete veeretamiseks'; [47] pöön; [48] loodlauad;

4. AKEN

Re`pne augud*[49] *olid, kust viimne suits ja lägu*[50] *vä`lja läks. Olid pisiksed kan`tlikud augud ölal seina sihes, nenda kahe palgi vahe ko`hta said te`htud. Riide topakas keis sihetsepoolt ees. Sui palavaga olid pärisest la`hti, et vähe tuulutas. — — —

Mis a`knud siis muina ajal oli, see pisike öks ruut oli naagu ruusik*[51]*. Mo aègu siis oli juba neid pisiksi nelja ruudiga ka, see oli siis juba suur ake*[52]*. Sest on ikka sada aa`stad puhas teed, kui nee a`knad akkasid. Siis kui pole veel laàsi olnd, o`lla looma pöit[53] *a`kna augu ede pa`ndud. Seda ma kuuli*[54] *oma vanamate kääst.*

Mo aègu siis oli toal ikka kolm akent, kaks ees seinas ja öks tagu seinas. See mis oli ko`lde kuhas, oli ko`lde ake, või meni ü`tles, et on paja ake. Teine oli esi ake. Tagu seinas oli tagu ake. Oli neid tubasi ka mo lapse pö`lves, kus ees ko`lde kuhas oli öks pisike öksi just kui ärja silm. Pisike öhe ruudiga ro`hkem pole olnd.

Nenda oli ka`mbri ees jä`lle öks pisike otsa seinas. See oli rikas mees, kesse ka`mril oli mütu akent ees. Laàsi oli nii vähe ja oliks*[55] *raha, suur reńt oli ma`ksa, raha pole saàja ku`skilt olnd, misse eest sa pidid laàsi o`stama.

Sei`ksi luu`kisi pole sii olnd ö`hti, see ake oli nii pisike, mis luu`ki sö`nna taaris oli. Kui sedasi kallistel öödel*[56] *tuled põlesid, siis pa`ndi a`knad ki`nni, et tule koma_s paista[57] *põllu p`ɛɛle. Siis pa`ndi vanad püksid või tükk vanad vatti*[58] *a`kna au`ku ja oli ki`nni.*

Kui ka`nge pakane vä`ljas oli, siis pa`ndi ka vahest a`knad sedasi ki`nni `ööseks, et tuba soem seisab, siis tuul es kei[59] *nenda a`knast läbi. Siis kui a`knad suuremaks läksid, siis meni tegi sei`kse luugi laavast, või jä`lle öle mati ja vi`skas selle a`kna taha, et varjem oli, et tuul es kei nenda läbi. Nee ikka ro`hkem uiemad asjad sii. Siis ake_s kü`lma*[60] *nenda ää ka, kui luuk taga oli. — — —*

(Eelmine)

5. UKS

Olid jo need majad siis madalad ja olid uksed ka sammuti. Madalad ja laiad, sei`ksed kan`tlikud olid ösna. Ja kö`rged lääved olid, et ösna ar`ki ulatasid[61]*. — — —, olnd see toa ees või lauda ees kus tahes, keik olid ö`hta moòdi.*

Toa ja rihaltse vahel oli sihetsepool veel sei`ke pooluks. See oli noh nenda poolest ukse august sandik, pɛɛlt oli la`hti. Rihaltse pool oli ikka te`rve uks ees. Pooluks oli selle taaris, et ahju küti aègus

---

[49] *re`pne auk* 'auk rehetoa või sauna seinas suitsu ja vingu väljalaskmiseks'; [50] ving, toss, paks õhk; [51] rusikas; [52] aken; [53] põit; [54] kuulsin; [55] kas oli; [56] s. t. pühade-eelsetel öödel; [57] kuma ei paistnud; [58] *vat't* 'paksem üleriie, vammus, kuub'; [59] ei käinud; [60] aken ei külmanud; [61] s. t. läved olid nii kõrged, et raske oli üle astuda;

äi tulnd öle aru kü'lma si'sse ja et oòsed äi saand rihalt tuba. Kui tuluke a'hju pa'ndi, siis te'hti teine uks la'hti ja pooluks jähi ki'nni.

Sei'ksi u'ksi oli ka, kus pisike auk oli ukse sihes. Sei'ke pisike kan'tlik oli naagu ruusik. Olid änamast ikka ka'mri ja toa uste sihes. Riide topp oli ees. Siis te'hti la'hti kui va'lged taheti näha. Menes kuhas oli ka pisike puu lapp [62] ees.

Oonete ees o'lla olnd ka sei'ksi u'ksi, mis lükatud m'ööda seina eest ää. I'ngi po'lla pɛɛl olnd. Sihes olnd sei'ke val'ts all, seda kaùda lükatud ää. Sei'kest ust ma pole mitte ise näind, aga vanade meste kääst ma ole seda kuulnd, et sei'ksed olnd.

Uksed te'hti keik luhut [63] laùdest. Neli viis laùda läks ukseks, nenda kut ukse laius oli. Laavad said ää ööveldud ja siis ääred lü'kmega [64] si'rgeks lüketud. Meni la'skes äärde si'sse sala nakid ka, teine pani jä'lle nii sammuti ääred vastakuti. — — —. Oli uks sedasi va'lmis, siis aketi teda ede seèrama [65]. Näkiti siis ke'rve ninaga ö'mberin'ki natike val'tsi ka ja uks pa'ndi sö'nna si'sse. Mened raìusid oort maja tegemise aègu ka valsid va'lmis.

Oli uks sedasi ees, siis la'sti posti si'sse ka sagara augud. Sagarad te'hti sei'ksest köverast kadakast või jä'lle tamme oksast. L'öödi kövast posti si'sse ja uks tösteti sö'nna p'ɛɛle. Nina postist [66] la'sti jä'lle auk läbi, säält pa'ndi pulk läbi ja pöör o'tsa. Sei'kse pööra sai siis mölemist küljest ukse taha. Ukse eèse [67] kü'l'ge pa'ndi ka akatus [68]. Kas sei'ke pisike köver konks või l'öödi jä'lle pulk uksest läbi. Mi'ski pidi olema, kust ki'nni akkasid. Te'hti sei'ksi pisiksi puu lin'kisi ka. Link oli sääl kü'l'ges, kus uks la'hti keis. Liputis [69] keis läbi ukse naagu paèrgus sii raavast lingil. Posti sihes oli pisike konks, kus taha link keis.

Sedasi keisid ka'mri, toa ja rihaltse uksed. Looma lauda ustel oli taga kas pöör või pulk. Vil'tu auk oli posti sihes ja köva tamme pulk sihes.

Oonete [70] uksed nee olid ikka kövamine ki'nni. Oonel oli ikka lukk ees. Oone uks keis ikka si'sse la'hti ja sihes seina kü'l'ges oli sei'ke tel'g. See keis edasi tagasi kahe naa [71] kaèlas. Teljel olid a'mbad sihes. Postist või seinast keis auk läbi, kust vöti si'sse pisteti. Vö't-mel oli pisike keel o'tsas, see ajas siis telje ukse taha ja tagant ää ka. Sei'ksed olid siis oonetel egas pool. Neid sii paèrgus veel vanade oonete ees.

Siis oli veel sei'ke lukk, mis väljapool oli. Sei'ke kan'tlik pakk oli ukse kü'l'ges. Sellel oli kaks ammastega riivi sihes ja sei'ksed tilgutised [72]. P'ɛɛlmine pisike riiv oli vöti. Sellega tösteti tilgutised öles, siis sai alumist riivi edasi tagasi tömmata. Pisike riiv viìdi siis sihest ää kui uks ki'nni oli pa'ndud.

---

[62] klapp; [63] lõhutud; [64] *lüke* '(pikk)höövel'; [65] seadma, korraldama, panema; [66] *nina pošt* 'post ukseraamis, sealpool, kust uks avaneb'; [67] enese; [68] käepide; [69] lingi osa, mis allavajutamisel lingi üles tõstab; [70] aitade; [71] naga; [72] *tilgutis* 'puuluku osa';

Menes kuhas, kus oone ka'mri o'tsàs oli, sääl keis puu ka'mri seinast läbi ukse taha. Ka vaheliku oonest[73] *o'lla sei'ke puu oone ukse taha lükatud. Seina sihes oli auk, säält pa'ndi puu taha. Seda puu ehitust ma eieti äi mäleta. Sei'ke konks oli ikka sääl ku'skil seina kü'l'ges ja puu keis sääl taga, või keis ta koguni säält läbi. Te*[74] *seda änam.*

Teised uksed nee olid ikka muina ajal keik ilma lukita. Kui ka'mri või toa ust 'ööseks taheti ki'nni pa'nna, siis pa'ndi kas puu alg või mis oli, paranda pɛɛlt tojakile[75] *ukse taha, ots kövast pööna ala.*

Rihaltse väravad said ka nii samma vii'ti te'htud kui uksed. Ikka puu iŋŋed ja sagarad. Vinn oli pɛɛl, vinna o'tsas oli pulk, sellel oli auk sihes. Väraval oli jä'lle auk sihes, see tuli siis väravast läbi, kui ki'nni muljuti, pisike pulk pa'ndi sihest läbi ede. Menes kuhas oli see pulk veel nööriga värava kü'l'ges ki'nni, et es_kau ää.

Mo lapse pö'lves siis akkas ikka juba ustele raavast sagarid ja i'ngesi ka sigima. Aketi sei'ksi aa'kisi ja lin'kisi ka raavast tegema. Eks neid oli ikka juba ennemine ka menes kuhas raavast. Noh öhe viiekü'mne aa'sta paigu siis oli juba menes kuhas oone ees raavast lukk ka.

Ukse lingid, riivid, lukid, sagarad ja iŋŋed tegid ikka sepad keik va'lmis, kui aga seda raùda käde sai. Ammuks aeg see oli, kui neid poe i'ngesi, lukkisi ja suùri kää_akatisi[76] *sii akkas saàma. Et ma usu, see oli alles p'ɛɛle maailma söda.*

(Mihael Mets, 1871—1945,
Tõrise küla, 1944)

6. PÕRAND

Mis parandid nende majadel oli. Näätsa, sii on paèrgus veel tubadel nee paelapakad[77] *all, sei'ksed olid puhas. Rihaltsel sai tükk va saue sodi ala tambitud. Menes kuhas oli oort mullast, ae'ti maa vähe pärast silemaks ja oli parand all, nenda oli ka'mril ka. Natike saùe mulla p'ɛɛle ja ai'tas küll. Saunal paàrgul*[78] *oli päris mullast, sö'nna pole mi'ski te'htud. Saùna toòdi öled maha, pe'sti ö'lgede pɛɛl.*

Mened siis ikka oonetele tegid sediksed parandad ala. Sediks-test lö'mmudest[79] *sai te'htud. — — — Oone paranda taaris luhuti puud lu'hki, siis sai kaks sei'kest lö'mmu, tahuti kahest poolt ää, söru*[80] *l'öödi ka teraskan'ti. Ae'ti siis ääred 'öövliga vähe si'rgemaks ka. Sediksed olid siis paranda laavad. Paarid*[81] *pa'ndi ala ja laavad*

---

[73] *vaheliku oone* 'kahe aida vaheline katusealune'; [74] ei tea; [75] najakile, längakile; [76] käepidemed; [77] paelahmakad; [78] *paàrgu* 'õueköök, suveköök'; [79] lõhandikkudest; [80] serv; [81] aampalgid, talad;

sö`nna p`εεle, nagadega la`sti paàride kü`l'ge ki`nni. — — — Pole nee laavad nii pitkad ö`hti olnd kut oone, said paari pεεlt jätkatud. Lühemad olid ke`rgemad lu`hkuda ja teha. Männi puust ikka luhuti. See εε la`hke ja törvane, pidas ikka va`stu.

Saueparand sai ikka sui jaanipεε ees [82] *te`htud, siis sojaga kuìvas ää. Rihaltse parand pidi re`hte ajaks kuiv olema.*

Undisau [83] *kaevati teise aa`sta* [84] *juba vä`lja, siis tali purus* [85] *ta ää, oli ke`rgem teha. Sau vää`ti rihale, liìva ka, vett ka p`εεle ja siis la`sti öks öö liguda. Nüid akati lasnaga p`öörama ja ja`lgega sö`tkuma. Mened vahest sö`tkusid oòsega. Oli suur rihalune, kes jöùdis! Vöttis jalanahad ää! Oli sau ö`htlane ja si`tke, siis ae`ti laiali öhe pa`ksuseks. Nüid rammiti suure puu rammiga tiheks* [86] *öhe suguseks. La`sti vahest kuìvada ja rammiti jä`lle. Kui toppis pakatama, siis te`hti märjaks ja riputati liìva p`εεle. Oi`ti ikka vilu ja nii`ske, siis pole pakatand, kuìvas paramine ää, la`sti sedasi pi`tkamisi kuivata.*

Toa paranda taaris said sediksed laiad paelapakad ki`stud. Kust paàsi sai, säält ki`sti. Sei`ksed suured lapakad olid, meni oli viis kuus ja`lga läbi vötta. Liivaga said kivid ala pa`ndud, ala vissati liìva ja kivid seerati öhe tasaselt sö`nna p`εεle, kenast öks teise va`stu, vahe kuhad l`öödi jä`lle saùe täis. Kivide `ääri pole raiutud, kuda maa sihest vöö`ti, nenda ala pa`ndi.

Nende muina aja rehetubadel on sii paèrgus keigil kiviparandad. Menel on seinad uiest te`htud, aga parand ikka vana. Kes selle löpetab? Rihaltse parandad on ka alles keik sauest ikka vanad puhas. See meni arvik, kes on teind omale simä·ndist [87] *rihaltse ala.*

Kammerdel on ikka laudparandad. Neid aketi sii öhe viiekü`mne aa`sta eest tegema. Saunad on ka änamast laudparandaga nüid. See meni vana, mis on veel ilma.

Kiviparand oli ikka parand, äi seda‿s vöta vamm aga [88] *pole kar`tand mä`rga. Kei`ki t`öösi vöis pεεl teha. Ega re`hte ees sai ää sauetud* [89]*, vahe kuhad jä`lle tasa te`htud. Ko`lde au`ku, kust oli puu lu`hkumisega katti läind, pa`ndi te`rvid kivisi jä`lle si`sse. Kolm neli pö`lve kasvatas sei`ke kiviparand ikka öles.*

(Mihael Mets, 1871—1945,
Tõrise küla, 1944)

---

[82] enne jaanipäeva; [83] sinakashall sitke savi; [84] eelmisel aastal; [85] lõhkus, purustas; [86] tihedaks; [87] tsemendist; [88] ega; [89] enne iga rehte savitati ära;

7. LAGI

Laed te`hti ikka sedikstest peène sugustest pal'kidest. Meni löi alumise külje vähe laiakaks ka. Änamast pa`ndi ikka ömarguselt p`ɛɛle.

Tubade kammerde laed olid ikka pal'kidest. Ka oone, sauna, sea ja la`mba lauda laed olid ka sei`ksed sammud. Rihaltse ja suure lauda pɛɛl olid ikka irdest ja ta`rjadest. Rihaltsel oli vahest muist ta`rjadest ja muist irdest. Tarjad pa`ndi sö`nna suitsu augu[90] *ö`mber.*

Lae palgid said maas sileks te`htud. Lau`ti öhe teise kö`rva ja l'öödi vahelt punni kuhad ää, et kenast öhe teise va`stu läksid. Ae`ti seina p`ɛɛle ja l'öödi seina ja paari kuhast koera kaèla ank si`sse ja pa`ndi siis pai`ka. Oli lagi pɛɛl, siis l'öödi kiil vahele ja topiti vahe sammelt täis. Nenda te`hti kei`kide vahedega.

Toa ja ka`mri laèle pa`ndi siis veel saue kord ka p`ɛɛle. See sau te`hti ikka maas va`lmis ja vää`ti rakuga öles. Sei`ke kä`mla pa`k-sune kord l'öödi ikka p`ɛɛle. Teiste majade p`ɛɛle ma‿b te seda saùe pa`ndud olavad, nee olid ikka muidu keik, kes neid sauetas.

Rihaltsel ja laudal sääl olid änamast ikka irred. Irred lau`ti öhe teise kö`rva paàride p`ɛɛle. Nii sammu la`hti jähid keik. Pahna kord tuli p`ɛɛle, siis oli tihe ja soe küll. Pal'klagi see‿s ai`tagi rihaltse pɛɛl, see võttis ta`lve märjaks ja mädanes ää.

Sei`kstest ta`rjadest sai ju irmus kenad laed, aga kes neid jöùdis nii pailu teha, suitsu augu ö`mber ikka mened sai. Olid te`rved rihaltse laed nendest küll ka. Nende töö võttis aèga. — — — Tari oli oma kaks sü`lda pitk ja viis kuus ja`lga lai. Oli ki`tsamid, pitkemid ja lühemid ka, nenda kuda kedagi tegi, möö`tu sääl polnd. Sei`ksed tarjad lau`ti siis jä`lle paàride p`ɛɛle, pa`ndi nenda öhe teise va`stu, otsad paari p`ɛɛle vastakuti. Paàride vahe ko`hta‿s või jä`tku pa`nna, siis ots ker`kis oort öles, kui teise otsa p`ɛɛle a`stusid. Pahn ae`ti jä`lle p`ɛɛle, see tegi lae tiheks ja sojaks. Viimaks nee võrude[91] *vahed läksid puhas lüi`ta*[92] *täis, siis oli tihe ja ɛɛ soòja pidaja lagi.*

Nüid tehakse rihalate ja lau`tade laed puhas pinna laùdest. Kes sei`ksi muina aja a`sju änam teeb.

Rehetubadel ja oonetel on ikka veel sei`ksed pal'klaed. Sauna p`ɛɛle pannakse siis ka veel pal'kidest. Kammerdel on nüid ikka puhas lomp laed[93] *pɛɛl. Neid lomp lagesi akati ikka mo mihe eas tegema. Enne neid pole sii ö`hti näha olnd. Võib arvesta nenda neljakü`mne aa`sta paigu. Võib o`lla et mäeal ka ennem juba oli, kus see puhas tääda.*

(Eelmine)

---

[90] *suitsu auk* 'rehealuse laes olev auk, mille kaudu käidi ka lae peal'; [91] *võru* 'painduv vits, varb'; [92] *lüit* 'peenike puru, tolm'; [93] *lomp lagi* 'umbes meetripikkustest palgijuppidest lagi';

8. KATUS

Oli majal seinad ölal ja lagi pɛɛl, siis pa'ndi murispuud[94] *p'ɛɛle. Murispuud said nagadega p'ɛɛle ki'nni la'stud. Teine murispuu ikka teise seina p'ɛɛle. Kui o'tsa ka katus tuli, pa'ndi o'tsa ka murispuu. Murispuudele raiuti nöumpuu*[95] *latsid si'sse, nenda nelja või viie jala'kaùgusele.*

Nöumpuud tahuti keik ennem va'lmis, siis vöö'ti murispuudest see mööt ja akati nöumpuid kogu panema. — — — Nöumpute p'ɛɛle pa'ndi latid, keige esimeseks ikka rää'sta lat't. — — — See lat't, mis öles nöumpuu risti p'ɛɛle tuli, oli ari lat't.

Latid pɛɛl olid, siis pa'ndi roi'kad öle lattide nöumpuud kaùda ja siu'ti mü'tmest kuhast vitsaga nöumpuu kü'l'ge ki'nni. Roi'ka ots vään'ti öle arilati teis kü'l'ge lattide vahele. Nee öö'ti vaŋŋi roi'kad[96] *olavad.*

Kui pole rää'sta laùda pa'ndud, siis pa'ndi rää'sta lati p'ɛɛle öhuke kahest küljest tahutud roigas. Naad la'sti läbi, pisiksed puu tükid pa'ndi vahele, et äi läind lati va'stu. Rää'sta laud see pa'ndi jä'lle nende nagade p'ɛɛle, kus lat't oli. Naad olid siis nii pitkad. Rää'sta laud oli oma seitse kaheks to'lli lai, nenda kuda rää'sta pa'ksus oli.

Ölekatuse latid pa'ndi nii jala maa taha, rookatusel olid arvemad. Rood olid pitkad, sai pitkema korra.

Lattideks raiuti noored männid, kuused, aavad, kased ja saared. Mölemist küljest tahuti ää. Pügalpaku[97] *vahel tahuti. Sammud*[98] *puud raiuti ka roigasteks, aga peènemad, nenda ke'rvevarre jämmused. Roi'kal raiuti öhest ain'tsast küljest u'mbes öks jägu maha. Tahutud said roi'kad ikka küüru pɛɛlt*[99]*.*

Katuse vi'tsteks said otsitud noored kasevösud. Neid otsiti ikka sügise ja ta'lve, kui koor oli ki'nni. Suine vits jähi väändes alasti. See oli ölgas. — — — Vitsad pa'ndi öhe vitsa si'sse, ikka sada kim'pu ja vitsaga ö'mbert ki'nni. Siis kui katust tegema akati, pa'ndi vee si'sse ligu[100]*, kuivalt läksid katti.*

Katust sai ikka kahe inimesega te'htud. Öks sidus ö'lgi ja a'ndis käde, teine tegi. Öled siu'ti ka'hludeks[101] *ja tüi raiuti paku pɛɛl tasaseks. Alumised rää'sta korra kahlud olid sei'ksed pisiksed, nee pa'ndi te'rvega*[102]*, side jähi p'ɛɛle. Kui laud oli all, siis lau'ti laava p'ɛɛle. Oli jä'lle sei'ke roigas, siis pisteti see kahlu äär roi'ka ja lati vahele. Oli kümmekond ka'hlusi pa'ndud, siis pa'ndi ka roigas akkama. See tuli teise lati ko'hta. Vi'tstega siu'ti p'ɛɛle. Vits pisteti roi'ka ja lati alt ja tömmati lati ö'mbert läbi, pɛɛlt öles ja söl'm*

---

[94] *murispuu* 'seina pealmine palk, millele toetuvad sarikad'; [95] *nöumpuud* 'sarikad'; [96] *vaŋŋi roigas* 'peenike ritv, mis iga sarika kohal seoti risti lattidele nende kinnitamiseks'; [97] *pügalpakk* 'soonega puupakk, hammaspuu, mille vahele kiilutakse raiutav või tahutav ese'; [98] samad; [99] s. t. kõveruse pealt; [100] likku; [101] *kahl* 'vihk, sületäis'; [102] tervelt;

te'hti roi'ka p'ɛɛle. Lasnaga l'öödi ki'nni ja vitsa ladu tömmati veel roi'ka ala.

Nenda pa'ndi siis ikka jala kahe kolme taha vits ja ö'lgi. Sai kord täis, akati uiest otsast jä'lle. Roigastel oli tüi ots vahe, löppes öks ää, pisteti see vahe ots teise roi'ka ja vitsa vahele. — — —

Oli katus pɛɛl, siis pa'ndi arja o'tsa ka kaks laùda. Sei'ksed nupuga kadaka pined olid, nendega pisteti katuse kü'l'ge ki'nni. Arilati ots oli nii pitk, et laavad jähid selle p'ɛɛle. Laùdele te'hti ank si'sse, nenda oli ka ku'mbaski kü'l'ges. Ari sai ää arjutud [103], *öled ja malgad p'ɛɛle pa'ndud. — — —*

Periseauk [104] *see pa'ndi ka mene laava tükiga ki'nni. Laavad la'sti nagadega nöumpuu kü'l'ge. Sei'ke kan'tlik auk jää'ti ka laude si'sse, et suits — — — vä'lja sai. Meni tegi ka risti sö'nna otsa laude si'sse.*

Muina ajal olid sii puhas ölekatused. Rookatusi pole olnd, rood olid kaùgelt tuua, öled olid kodu kää. Paàrgul ja pajal [105] *olid ikka änamast laud katused. Paàrguid oli siiski ka meni ölgkatusega, aga pajasi ma pole mitte näind. — — —*

Kui ö'lgi vähe oli, et pole öìged katust saand teha, siis porsiti [106] *nii samma liul ö'lgedest* [107] *p'ɛɛle. Meni üìdis ka va'ksoksi* [108] *katuseks. Rää'sta kord sai siis öksi öìge katus te'htud* [109]. *Vanad katust, mis ää la'mmus* [110], *sai ka liul ö'lgedega paigetud.*

Liul ö'lgedest katuse iga oli lühike. Pidas kümme viisteisnd aa'stad. Öìge katus, mis oli ɛɛst te'htud ja ɛɛd öled ka olid, pidas vä'lja viiskümmend aa'stad ja pöha pool veel kauam. Pöha pool't-sed katused, mis sammelt kasvatavad, seisid ikka kauam kui pääva pool'tsed küljed. Rookatus öö'ti ikka seitse kaheksakümmend aa'stad igavad. Katuse iga seisab tegemises ka. Ma ole näind, et rookatusel on juba kolmekü'mne aa'sta pärast roi'kad vä'ljas. — — —

Sei'kstest vi'tstest või raàgudest katustest ma majadel pole mitte kuulnd näind. Eina küinile sai küll sei'kstest paju ja sarapuu raàgudest rää'sta ala öks kord te'htud. Siis loomad pole räs-tast ää ki'skund. Meni pani neid raàgusi sedasi pöigeti ka sö'nna ala, siis ai'tas ilma rää'sta laavata. Muidu lau'ti raad ikka nenda sammuti lattide p'ɛɛle kui öled. Öle kord tuli siis sö'nna raàgude p'ɛɛle.

Karjased oma o'nnidele tegid sei'ksi o'kstest katusi. Kuuse ja männi oksad pa'ndi p'ɛɛle, siis sammelt ka ja jä'lle kord o'ksi. Nee olid ikka laste tööd. Majale pole sei'ksi katusi ö'hti te'htud.

Katuse tegijale äi tohi jöùdu anda kui ta juùre lähed, siis varesed lammutavad katuse ää.

Nähakse katuse tööd unes, siis on var'sti majas surm tulemas.

(Mihael Mets, 1871—1945, Tõrise küla, 1944)

---

[103] *arjutama* 'katuseharja tegema'; [104] ungas, unkaauk; [105] sepikojal; [106] *porssima* 'halvasti, lohakalt tegema'; [107] *liul öled* 'vastupidiselt (tavale) katuseks pandud õled, s. t. tüved ülal ja ladvad allpool'; [108] vastupidi, vastuoksa; [109] s. t. ainult esimene kord õlgi pandi õigetpidi, tüved allapoole; [110] lagunes;

9. ELU

REHETUBA

See ju ega õhel tääda möu̯ke see vana aja elu[111] *sii oli. Rehetuba, rihalune ja kammer. Tuba oli kahe vahel, rihalune oli teis o̯tsas ja kammer oli teis o̯tsas. Ka̯mrist sai läbi keìdud tuba. Menes kuhas oli veel ulaalune*[112] *kammer ka.*

Tuba ja rihalune nee pidid ikka kuha mihel olema, muidu̯s saa ju seda vilja pirekest ää teha mitte. Rehetuba see oli sei̯ke liiatoaga, taga oli liigtuba[113]*. Oli kahe liiatoaga ka, teine oli ees. Liigtuba see oli sei̯ke, et tuba te̯hti pɛɛlt paar pal̯ki ki̯tsam, see ala ruum oli see liigtuba. Pardest sandik oli. Rabamise aègu oli liigtuba irmus ɛɛ, sased*[114] *said sö̯nna ala tömmatud ja ka rabatud.* — — —

Seinaalust pole mi̯ski olnd, päris mulla pɛɛl olid. Vahest nurga all oli meni kivi lipakas. Väljapool oli sei̯ke kivist ja mullast ren̯tsel va̯stu seìna, et tuul es puhu just läbi. Mo aègu siis akati seda seina alust ikka juba vähe tegema. Nurga ala pa̯ndi oort kivid, nurgakivid. Siis kui maja va̯lmis oli, siis te̯hti seinaalune ki̯nni. Lau̯ti kivipunnid ala ja saùe püùga vahele, teise

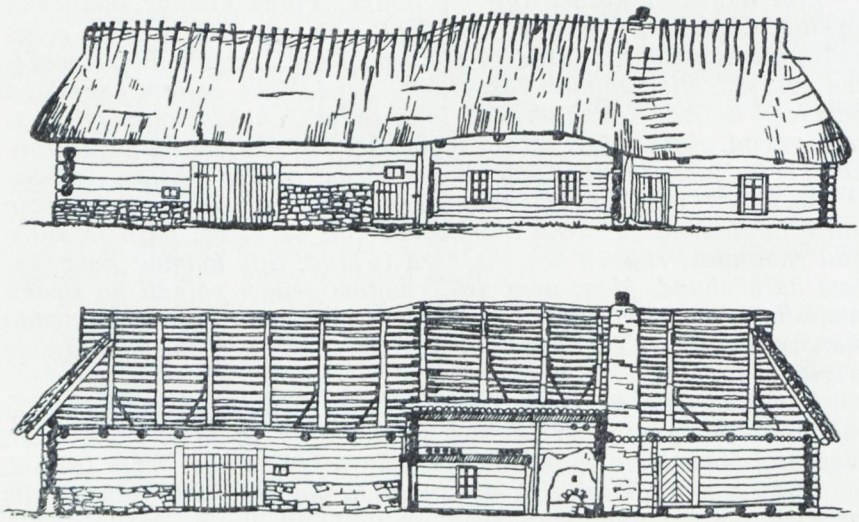

Hendriku pere elumaja (*elu*). Eestvaade ja läbilõige. Tiitsuotsa küla, Karja. (A. Toomessalu joonise järgi)

---

[111] elumaja; [112] räästaalune; [113] madalama laega osa rehetoa eesmises või tagumises külgseinas; [114] teraviljapõhk, -õled;

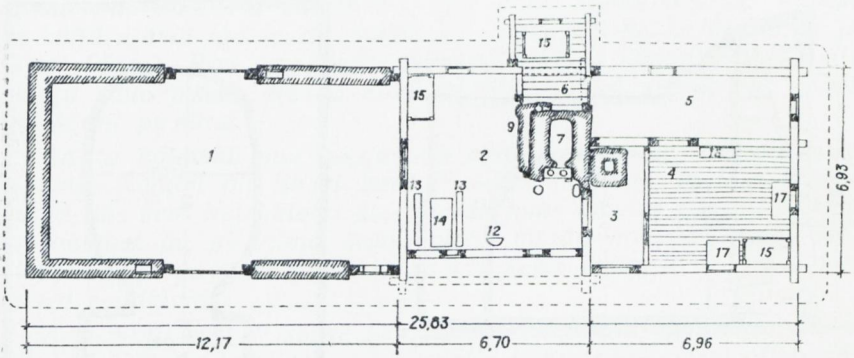

Hendriku pere elumaja põhiplaan. 1. *Rihialune*; 2. *tuba*; 3. *koda*; 4. *kammer*; 5. *tagukammer*; 6. *pisike kammer*; 7. *ahi*; 8. *liit* (=pliit); 9. *liidi soe sein*; 10. *ko'ldepae*; 11. *raiepakk*; 12. *iste*; 13. *pingid*; 14. *reńd*; 15. *asemed*; 16. *kapp*; 17. *laavad*. Rehetoa ja kambri vanus umbes 200 aastat. Rehealune on ehitatud hiljem. Koda on saadud kambrisse vaheseina ehitamise teel. Eeskambril laudpõrand, tagakambril savipõrand (1944). (A. Toomessalu joonise järgi)

korra teist küljest. Seda päris seinaalust või undamän'ti, kudas öö'ti, seda akati sii tegema alles õhe kahekü'mne viie aa'sta eest. See tehakse ikka ennem va'lmis kut seinad. Seinad tehakse sö'nna p'ɛɛle.

Et põhituul ta'lve seindest läbi äi puhund, lau'ti ölevihud seina taha. Puud pa'ndi pü'sti, ots maa si'sse, teine rää'stalati taha. Vihud lau'ti õhe teise p'ɛɛle seni⌣ku rää'sta ala. Meni pani vahest ala õhe liigi[115] *pü'sti. Ka tu'hliva'rsi sai toa taha va'stu seina pa'ndud, et varjem oli. Kui ö'lgi⌣s ole taaris*[116]*, siis seisid aa'sta ö'mber maja taga. Elu tagu kül'g sai öksi sedasi matetud, meni pani otsad ka. Esine see oli ikka la'hti, see oli kohe lõunat*[117]*.*

Vanu igi siis said toa seinad sihest ka palgi vahed sauega ki'nni l öödud. Muud ro'hvimist[118] *pole olnd, püügu saùe seina vahele, et tuul es kei läbi.*

Ahi see oli rehetoas ilmatu kivi jurakas, naagu neid paèrgus veel näha on. Õks jägu tuba oli teist täis. Ahi oli nenda, et kül'g oli ka'mris. Pe'rse[119] *ja toa seina vahet oli ja'lga neli viis, see oli kuru.*

Ahi oli sei'ke naagu la'mriste ahi[120]*, sei'ke õhe laèga. Paekivist sai te'htud, öks ja'lga kaks kolm olid müürid paksud. Pɛɛlt aketi a'hju sihest koòmale ahendama, seni kut läks kogu, siis pa'ndi suured paelapakad laeks p'ɛɛle ja tugevast saùe p'ɛɛle ja laìu kivisi.*

---

[115] kihi, korra; [116] kui õlgi ei olnud tarvis; [117] vastu lõunat; [118] krohvimist; [119] ahju tagamüüri; [120] lambakarjuste poolt karjamaal väikestest kividest tehtud ahi;

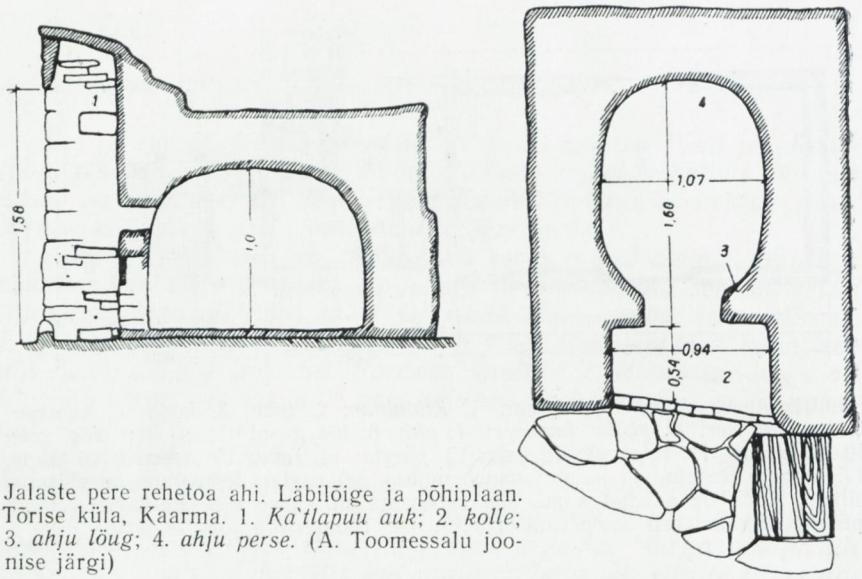

Jalaste pere rehetoa ahi. Läbilõige ja põhiplaan. Tõrise küla, Kaarma. 1. *Ka'tlapuu auk*; 2. *kolle*; 3. *ahju lõug*; 4. *ahju perse*. (A. Toomessalu joonise järgi)

Kommi ede[121] *sai jä'lle pa'ndud sörviti*[122] *pitk paekivi. Komm ker'kis laest ja'lga paar kö'rgemaks. Kommi ala jähi kolle ja ahjurind. Ahjuparand see oli toaparandast veel madalam. Kolle see oli jala maad paranda sihes. Ahju suu oli oort paranda pɛɛl. See te'hti sei'ke kumer. Meni lu'hkus vana ka'tla ää ja tegi ahjusuu sö'nna p'ɛɛle. Oli ki'ndlam kui völ'v. Suust natike kö'rgemas oli kiri auk*[123]*. Ko'lde sihetse poòle m'üüride si'sse jähi teine auk teise kü'l'ge ka'tlapuu taaris. Ahju külje si'sse jää'ti ka kan'tlik auk, kus va pätid vahest kuìma vissati.*

Ahi sai keik te'htud paekäänakatest[124] *ja ɛɛ sauega. Saùe sai nii kaua songitud, kut nui pu'htaks jähi. Pa'ndi liiva ja vett ja songiti, et ɛɛ si'tke oli. Undisau kaeveti juba sügise vä'lja. Siis tali purus ta ää, oli ke'rgem va'lmis teha. Taa‿s ole änam nii öhes pän'tsis.*

Sei'ke la'mrise ahi oli ɛɛ, see pöles nii vaast[125]*, aga pidi osama*[126] *kütta. Aga teda‿s või siis puid täis ajada. Alg aavalt pidi si'sse vi'skama. Kui pailu panid, akkas suust vä'lja ajama. Naagu oòse änd keis kommi ala. Aketi tuld a'hju panema, siis pa'ndi pääl'tse puu keige enne pöigeti ala, teised lau'ti siis pitkuti pääl'tse puu p'ɛɛle.*

Ega re'hte ees[127] *siis määriti ahi sihest ää. Sai a'hju mi'ndud ja märja lapakaga pau kuhad*[128] *märjaks te'htud ja siis sauega*

[121] kummi, võlvi ette; [122] serviti; [123] ahjusuu kohalt kerisele viiv auk; [124] looduslikest paetükkidest; [125] vagusalt, vaikselt; [126] oskama; [127] enne iga rehte; [128] praokohad;

ki'nni määritud. Ka väljapoolt said paud sileks te'htud. Vahest va rotid ajasid lae ja alt müüri ää, seda pidi kei'ke vaa'tama ja ki'nni l'ööma. Roti au'ku ae'ti laasi ki'ldusi ja lehma sitta ja siis püüga saùe p'ɛɛle. Nenda said ka roti augud seinde alt re'hte ees ki'nni pa'ndud.

Aa'sta kolmeküˊmne paigu siis akati neid kahe laèga a'hjusi tegema. Nendel oli lin'tri kord[129] *sihes ja kivid pɛɛl ja kivide augul uks ees. Neid kivisi pidi ko'rda kaks aa'stas maha võttama ja tahmast ää püˊhkima, tahm oleks muidu põlema läind. Olid kivid luuaga puˊhtaks pühitud, pa'ndi p'ɛɛle jäˊlle. Keik olid ömargused raudkivid.*

Aga minu eest[130] *seiˊke la'mriste ahi kuivatas pailu paramine rehe ää kui see kahe laèga ahi. Selle kahe laèga ahjul oli irmus seiˊke järsk pala*[131]*. Seiˊke paekivi jurakas ta a'ndis piˊtkamisi. Kui rehed olid puhas ää köö'tud, siis oli küti jäˊrge*[132] *ka tunda, et ahjulagi oli soe. Millal see mõus*[133]*, ta oli nii paks.*

Siis tulid kor'snad ka väˊlja, kui nee kahe laèga ahjud akkasid. Nende suitsu sai ka kor'sna la'skeda kui ta'htis. Siis kadi[134] *kolle ka ää ja liidid*[135] *te'hti ahjusuu ala. Törise külase oli Annusele keige enne korsnas toòdud. Kor'snud te'htˊ nii samma kivist ka naagu mˊüüri. Kuiguaugult*[136] *säält sai neid raiekivi kor'snud toòdud.*

Akkja'lgas[137]*, oli ilmatu suur küla sii, keik olid suitsu majad. Jõŋŋu vana rääˊkis ikka öˊhte lugu, et kudas Viˊta Riˊstjan oli omale seiˊkse roovialuse teind kut möìsas oli. ——— See roovialune oli seiˊke, et kommi pɛɛlt läks öles. Alt oli lai, pɛɛlt läks kiˊtsamaks just_ku korsnas. Taevas see paiˊstis ölalt ää. Tiùliste elus*[138] *olid vanasti seiˊksed roovialused möìsates. Talupoègadel oli seiˊksi ikka vähe näha.*

Rehetoas sääl sai suurem jägu aa'stast puhas elatud. Siis kui rehed käde tulid, siis tuˊldi korraks väˊlja. Miˊhklipɛɛ[139] *jäˊrge, kui rehed vaˊlmis said, miˊndi jäˊlle siˊsse. Sääl rehetoas oli kena soe ja teˊrve elada. Aˊhju seda sai taˊlve ega pää köö'tud. Rihaltse uks teˊhti laˊhti, et suits väˊlja läks. Oli suur suits ää läind, siis tömmati uks kogu ja reˊpneauk teˊhti laˊhti, et see viimne ving ja lägu väˊlja läks.*

Nii sammu oli sööma keeduga[140] *ka, see sai keik koˊldes koogu oˊtsas teˊhtud. Jäˊlle oli suits toas, ikka uks laˊhti, et ää läks.*

Kui_ma laps oli, siis kui sai aˊhju köö'tud, siis_ma oli parandal maas, vahest kui seiˊke kaˊnge suits oli, töˊmmasi kasuka öˊmber pɛɛ. Vahest suits eiˊtis sedasi maha, pole oort väˊlja läind. Oli suur suits ää läind, siis_ma läksi ema või isa, kes aˊhju küt-

---

[129] telliskivikord; [130] minu arvates; [131] palavus, kuumus; [132] kütmise järel; [133] mõjus; [134] kadus; [135] pliidid; [136] s. o. Kaarma paemurrust; [137] Hakjala külas; [138] teoliste elumajas; [139] mihklipäeva, s. o. 29. septembri; [140] söögi keetmisega;

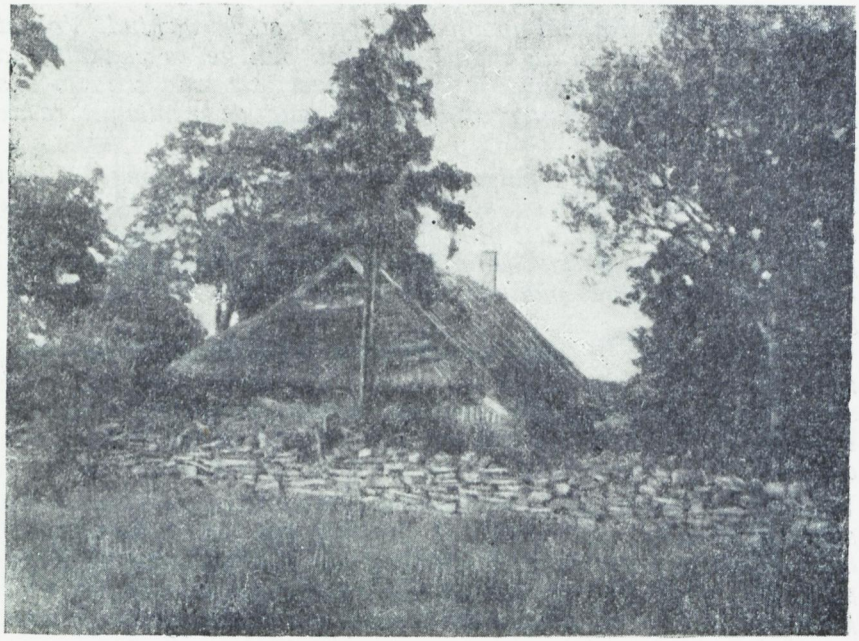

Vabadiku talu elumaja Irase külas. Kaarma. (G. Ränga foto 1935)

tas, selle juùre ahjulõu`ka või ko`lde paèle[141] *soòja. Aga kui siis õ`hta uksed ki`nni jähid, siis ̆ta võttas aga selle toa nii sojaks.*

Ahju pɛɛl sai magatud. Vanad mihed magasid vahest a`hjus. Menes kuhas oli te`rve pere laps[142] *puhas ahju pɛɛl. Asemid neid pole esiti olnd, meni va koigas*[143] *oli seina `ääres, see oli keik. Ahju pɛɛl sai o`ldud, va kasuka tükk oli külje all, ai`tas küll.*

Ahju pɛɛl sai keìdud karsast[144] *kaùda, see oli pärisest kurus ahju neal pü`sti. Menes peres oli ka sei`ke an`kidega puu, kust kaùda keìdi.*

Aga seda parsil magamist ma pole sii mitte näind. Parsile sõ`nna pa`ndi va märjad sokid pätid kuìma, ja parsil sääl olid ta`lve ikka puud kuìmas. Sõ`nna vissati taaris puid ja meni puu tükk akatiseks[145] *ka. Kust neid puid siis sai, raàgu pidi põletama. Jämi*[146] *puid möìsa pole annund, siis pole ju oma k`ääga ku`skilt mi`ski võtta olnd.*

Leìba seda sai ikka sammus a`hjus ka te`htud aa`sta õ`mber. Pole sii sei`ksi teìsi a`hjusi mi`ski olnd. Keik, mis sai küpsetud, ikka see suùres la`mrise a`hjus puhas. — — —

---

[141] koldekivile; [142] kogu pere, pererahvas; [143] seina külge ehitatud magamislava; [144] *karsas* 'redel'; [145] tulehakatiseks; [146] jämedaid;

Talumaja Kirikukülas. Kaarma. (O. Kalda foto 1894)

Kassi pere üldvaade. Tõrise küla, Kaarma. (H. Ahvena foto 1958)

Kapsi pere sealaut. Ees vinnaga kaev ja jootmisküna. Karja. (E. Ahvena foto 1958)

Nurgake vanast taluõuest kaevu ja kanalaudaga (taga). Keskel vanaperemees A. Ruus ise. Villemi talu, Viltina küla, Pöide. (H. Ahvena foto 1957)

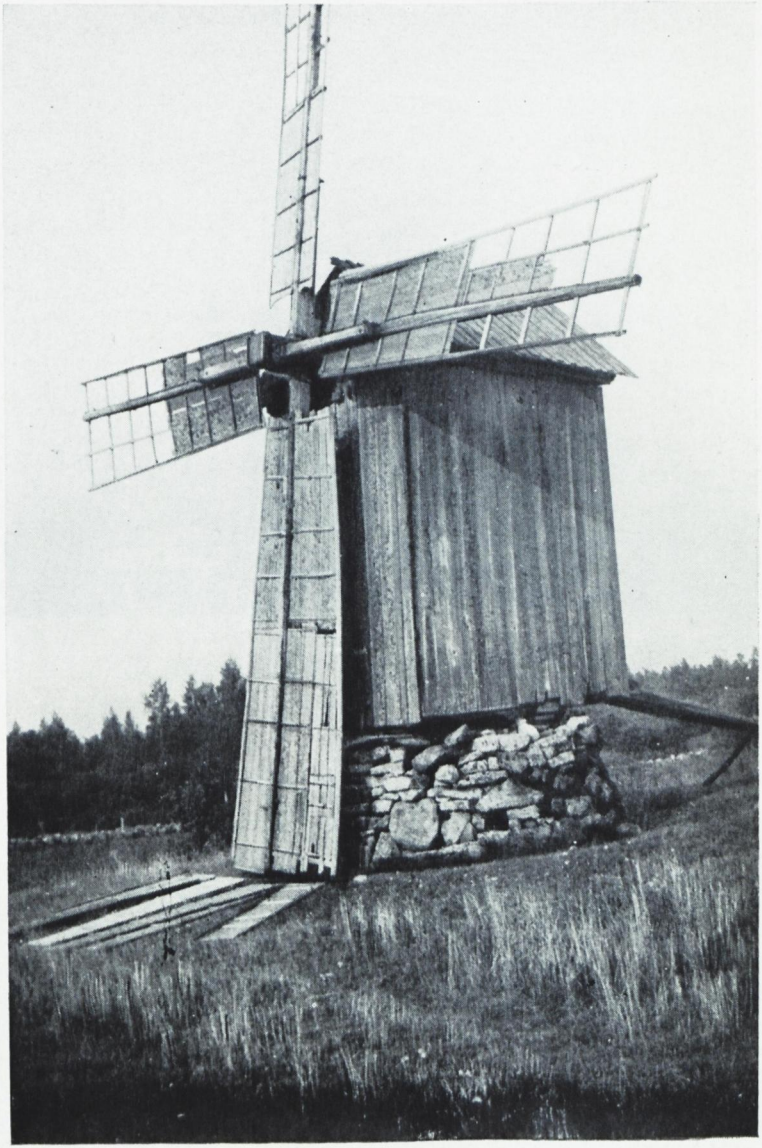

Villemi tuulik Viltina külas. Pöide. Tuuliku vanus arvatakse olevat üle 180 aasta. (H. Ahvena foto 1957)

Tuulik Upa külas. Kaarma. (J. Pääsukese foto 1913)

Kivitallaga hirsaed (segaaed). Karja. (H. Ahvena foto 1958)

Jõuluks, pu'lmadeks ja joo'tudeks siis sai tuba vähe kohendud ka. Pühiti keik seinad tolmust ja tahmast pu'htaks ja ahi äieti[147] *ka lubjase või sauese lapakaga öle, meni tegi seinad ka kirjuks.*

Tääda, mis nee asjad siis olid. Rennilaud või see söömaren'd[148] *oli esi a'kna all, selle taga oli lai pink, see oli seina kü'l'ges ki'nni, 'ööse vahest magati sääl pɛɛl. Teibul*[149] *re'ndi oli ka pink. Oli see ö'kski va koigas või ase ka nur'kas, see oli siis teis rihaltse ukse lappes*[150] *m'ööda seìna.*

Ees seìnas oli siis laùdu[151] *ja renni juùres nur'kas koo'stade ja nugade varn. Ko'lde ees seìnas oli ke'rve varn. Raie pakk see oli müüri nukkis*[152]*. Seakiveste*[153] *see oli ukse nur'kas paranda sihes. Menes kuhas, kus pole ko'ldepaed olnd, sääl oli kiveste ko'lde 'ääres m'ööda ka'mri seìna. Kui siis ö'kski ölgpõhaga iste ka oli, see oli siis puhas*[154]*. Meni va naga oli ka seìnas, kus o'tsa riìded pa'ndi.*

Ta'lve kui ka'nge pakane oli, siis toòdi ka la'mbad ja vassikad tuba. Aid te'hti nur'ka, teibad l'öödi paranda si'sse ja teised otsad lae vahele, vitsad ö'mber naagu aid ikka. Lapsed olid ikka tallestega[155] *segamine aìdas. Vahest suitsu aègu magasid talleste juùres sönniku pɛɛl. Kevade poòle kui ilm pe'hmemaks läks, siis viìdi loomad vä'lja jä'lle. Kanad, kui neid meni oli, nee olid ta'lve läbi toas. 'Ööse magasid kurus penni pɛɛl. Pen'n oli tükk ömargust kaigast, pa'ndi nur'ka öles teine ots teise seina kü'l'ge. Ö'hta len'tsid*[156] *ise sö'nna p'ɛɛle magama, oomiku tulid ise maha jä'lle. Koi'ka ja'lgu o'tsis keisid munel.*

REHEALUNE

Rihalune see pidi ikka olema, muidu_s saa ju selle vilja pireksega kudagi va'lmis. Vili sai pöllalt ikka rihale toòdud ja säält siis tuba ae'tud. Rugid said toas ää rabatud ja siis rihal te'hti öled veel lademeks ja vardati[157] *läbi, siis pa'ndi vi'hku ja viìdi toa taha. Odrad kaerad said jä'lle rihal ää tambitud. Olid aganad öles ae'tud, ae'ti pepped*[158] *nur'ka lasuse. Kui tuul otse väravast või uksest si'sse tuli, siis sai ää tuul tud*[159]*.*

Kui rehed va'lmis on, siis said rihal veel linad ää lõugutud ja kui keik va'lmis oli, siis te'hti rihalune ajaga[160] *pooleks ja veised ja oòsed toòdi ta'lveks rihale. Loomad olid nii kaua rihal, kut kevade vä'lja läksid. Siis vää'ti sönnik ää ja rihalune sai pu'htaks te'htud, et jä'lle re'hte ajaks parand kenast ää kuìvas.*

Rihalune sai te'htud ömargustest pal'kidest, mene jämemale

---

[147] äiati; [148] söögilaud; [149] teisel pool; [150] rehealuse teise ukse juures; [151] seinariiul; [152] nurgas; [153] kivist raiutud mold; [154] see oli siis kõik; [155] talledega; [156] lendasid; [157] *var'tama* 'vardaga, vartadega peksma'; [158] tuulamata vili; [159] tuulatud; [160] aiaga;

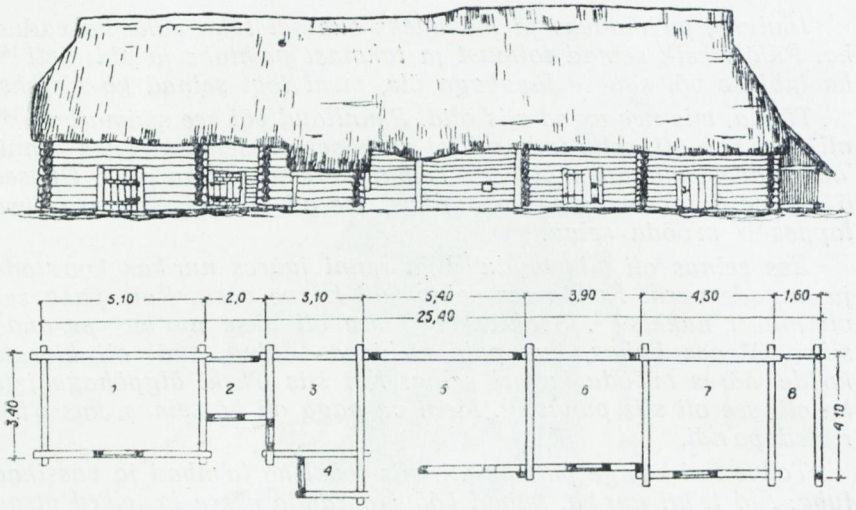

Lepsi pere karjalaudad ja aidad (*oòned*). Eestvaade ja põhiplaan. Hakjala küla, Kaarma. 1. *Lehmalaut*; 2. *sealaut*; 3. *sealaut*; 4. *anelaut*; 5. *vahelik, ratastemaja*; 6. *viljaoone*; 7. *riieteoone*; 8. *aganik*. (A. Toomessalu joonise järgi)

l'öödi vahest meni tahu ka p'ɛɛle. Nurga ala said kivid pa'ndud ja pärast siis lau'ti natike seinaalust ka ala, nenda jalg maad või. Olid seinad va'lmis, siis ae'ti jämed paarid p'ɛɛle ja paàride p'ɛɛle pa'ndi veel murispuud. Siis oli ikka suur töö te'htud ja vaev nä'htud, kui seinad ölal. Katus see sai ikka ö'lgedest p'ɛɛle porsitud naagu keik elu katus oli. Lagi oli ikka kas ta'rjadest või irdest, kudas ke'ski tegi.

Suurde talumeiste rihalustel olid ikka kahed väravad, ees ja taga. Ees va'stu toa seìna oli veel uks. Kellel sei'ke pisike koht oli, sääl oli ka pisike rihalune. Sellel oli taga uks, ees olid öksi väravad. Väravad ja uksed keisid keik puu i'ngedel. Puu lingid olid ees ka.

Parand see oli rihaltsel änamast ikka sei'ke kut see maa koht sääl oli. Meni kivi nukk l'öödi siis tasasemaks ka. Oli neid ka, kes tegid kenad saueparandad ala. Oliks[161] *selleks aèga, va möìsa o'rjus oli kaèlas, millal sa omale pidid mi'ski tegema!*

Meni, kes sei'ke ka'ngem mees oli, see tegi omale ka paekivist rihaltse. Seinad te'hti keik kivist. Paàride ala ja p'ɛɛle sai öksi kord pal'kisi pa'ndud, kaks ko'rda oli siis pal'kisi ka. Ukse ja värava postid ja p'ɛɛlmine puu ning see künnis olid siis ka puust. Muidu oli keik sein kivi, sauega lau'ti öles. Kivi rihalune oli isa igine ja poja pöline.

---

[161] kas oli;

Ka'mrid nee te'hti ikka änamast tänava poòle toa o'tsa. Loomad keisid ikka öuest ukse eest läbi. Ka'mrid olid madalad, toast ulga madalamad ja ilmatu kö'rge ukse läävega. Kammer oli änamasti ikka vaheseinaga, teine, tagu kammer, oli tüki pisem.

Ka'mri parand oli kas sauest või päris see mulla parand. Kaks pisikest akent oli ka, teine ees, teine o'tsas. Tagu kammer oli menes kuhas tükkis püme.

Lagi oli naagu toal, ikka pal'kidest te'htud ja sammel vahel ja pahn peel. Seinaalust pole jä'lle mi'ski olnd. Kui see ö'kski kord neid kivi lipakid siis oli sääl palgi all, nee vajusid oort mulla si'sse.

Ka'mrid olid ikka külmad, sääl sai sui re'hte aègu öksi sihes o'ldud. Nee olid ikka ro'hkem sei'kse kola taaris. Menes kuhas oli veel sei'ke ulaalune kammer sö'nna teise ede rää'sta ala te'htud. Öuest läks uks si'sse. Sääl sihes oli ikka änamast käsikivi. Sääl sai jahutud.

Neid öuemajasi[162] *aketi sii tegema nii aa'sta kolmekü'mne eest. Siis kui see möisniku piits akkas vähe leìgemaks j'ääma. Enne seda oli keik möìsa, möìsa a'ndis puud, lasi maja teha sei'kse kui täma ta'htis. Aga sool es ole siis omal mi'ski teha. Pole ren'ti jöund ää ma'ksa, ärra ü'tles sind öles, mine kus tahes, teine tuli jä'lle majase.*

Öuemajasi, mis reheelust isepänis[163] *on, neid on ette paèrgus sii kan'tis ösna vähe. Näätsa sii Törise-Töru külas pole mitte ö'hta. Keigil on ikka öhes koos see elamine, ikka öhe katuse all. Änamast jäust on see elamine ikka ta'lve veel rehetoas puhas.*

(Juhan Olak, 1876—1942,
Töru küla, 1942)

10. LAUT

Kessel ikka see looma ing majas oli, sellel oli laut ka. Sii olid suured kuhad ja pailu loòmi. Karjalau'ti oli te'rve rait[164]*, neli viis tükki otsastusi. Menes kuhas oli veel vahelik*[165] *lau'tade vahel. Vabanikkudel*[166] *pole ö'hti sei'ksi isepänis lau'ti olnd. Oli see pisike lehmalaut sääl rihaltse o'tsas, siis veel sea ja la'mbalaut ka kas rihaltse või sauna kü'l'ges.*

Sui olid loomad ikka keik lau'tas. Ta'lve siis suured loomad olid rihal. La'mbad, sead ja kitsid nee olid ta'lve ka lauda juùres. Sead kitsid nee olid p'ääva vä'ljas, olnd see sui või tali. 'Ööseks siis

---

[162] rehest eraldi ehitatud elumaju; [163] rehielamust eraldi; [164] *rait* 'suur hoone; mitu otsakuti kokkuehitatud hoonet'; [165] katusealune kahe hoone vahel; [166] popsidel, kehvikutel;

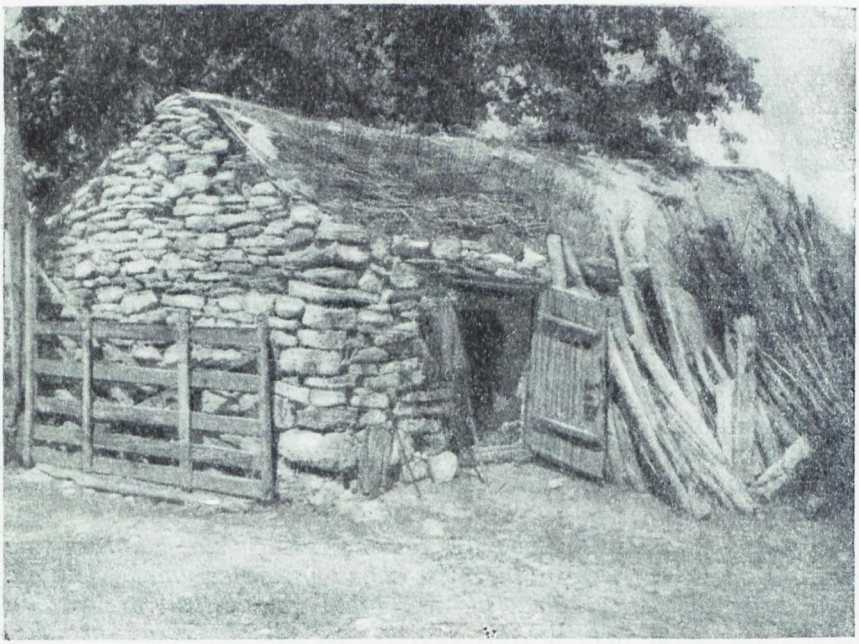

Kivikatusega paargu Upa külas. Kaarma. (G. Ränga foto 1937)

pa`ndi ikka lau`ta, oli ju ka`ngest undine [167] *aeg. Mis õue jähi, sest oli ilma.*

Karjalauda ees oli karjaaid, p`ääva palavaga oòsed ja veised olid sääl sihes. Pailukest nee sääl lau`tas olid, `ööseti sai teistega me`tsas o`ldud. Sügise poòle siis ikka olid ka.

Sigadele, kitsidele ja lammastele said keige pɛɛlt laudad te`htud. Esiteks te`hti öks va`lmis, siis aketi neid õhe teise o`tsa tegema. Ega nurga ala pa`ndi kivi ja pal'k p`ɛɛle. Seinaalust polnd mi`ski, vajus maa va`stu. Suurde loòmade lauda seinaalune oli vahest päris la`hti. Parandad pole laudale ke`ski ala teind, kudas maa koht loòdud oli, nenda jähi, sönnik ko`rjas ala. Seinad olid änamast ömargustest pal'kidest ja ikka koera kaèla nur`ka. Kadaka sammelt [168] *pa`ndi seina vahele, et tuul es kei läbi.*

Sea-, la`mbalaudal oli ikka pöigeti pal'kidest lagi pɛɛl. Aga vei`ste-, oo`stelaudal olid paarid pɛɛl ja paàride pɛɛl va irre kaltsud* [169] *vöi mis ju`htus, agu ja sedasi, oli ka ta`rjadest lagesi. Katus see oli keigil ö`hte vii`ti ö`lgedest.

Suure laudal vöi va vei`stelaudal sääl olid ikka väravad ees, teistel olid keigil uksed, uksed olid puhas puu sagaratega, vära-

[167] huntiderohke; [168] kadakapõõsa all kasvavat sammalt; [169] s. t. latijupid;

vad ikka nenda sammu ka. Väravatel keis puu pöigeti taga, sei'ksed ongid [170] *olid seinas ja puu oli o'tsapidi sääl taga. Ustel olid vil'tu pulgad ees. Pidid kövast olema, et undid es kisu la'hti. Uherdiga oli posti si'sse auk la'stud ja köva tamme pulk keis sihes. Paèrgus öö'takse ka vahest kui magama minnakse: «Uks pul'ka ja magama, kes sihes see sihes!»*

Lauda väravad ja uksed keisid ikka keik öue poòle la'hti. A'knud pole lau'tadel ees olnd, olid päris pümed. Pole inimeste elulgi a'knud olnd, see öks pisike laes [171]*, kus looma laudale seda sai.*

Lau'tu sai nenda öhe teise o'tsa te'htud, et see, mis esimeseks te'hti, oli ikka nelja seinaga, teised tulid siis keik kolme seinaga. Pośt pa'ndi nur'ka pü'sti ja uie lauda palgi otsad tulid sö'nna posti si'sse. Pośt la'sti vahest nagadega teise seina kü'l'ge ki'nni. Meni pani ka sei'kse jala kolme pi'tkuse pööna ja lasi sest naad läbi seina si'sse. Olid laudad öhe laiused, siis pa'ndi pośt teise lauda nurga o'tste va'stu. Oli aga uus laiem, siis pa'ndi pośt väljapoòle nurga si'sse, oli jä'lle ki'tsam, pa'ndi see pośt sihetse poòle nur'ka. Nenda said keik majad öhe teise o'tsa jätkatud. Kus neid siis kei'ki korraga sai, ikka öks öhe korra, teine teise korra.

Et sääl lau'tas mi'ski sei'ksi t'öösi oleks te'htud, sest ma äi tea rää'kida. Lapsed o'lla küll vahest ahju küti aègu la'mbalau'ta viidud, et sääl soe olnd. Seda ma pole ka näind, aga ma kuuli seda kui‿ma laps oli. Oli see muidu jutt või oli sääl tött ka, seda mina‿b te [172] *paèrgus veel.*

Sönnik oli lau'tas ta'lve läbi, kevade viiakse see tu'hlimaa [173] *p'ɛɛle. Sealaudast sai vahest ta'lve ka vä'lja vissatud, kui ruum väheks jähi. Kevade siis te'hti ikka keik laudad tühaks.*

(Juhan Olak, 1876—1942,
Töru küla, 1942)

11. PAARGU

Paàrgu see oli ikka juba vanasti änamasti egas peres. Sui oli toas irmus pala, siis keedeti ikka paàrgus. Re'hte aègu jä'lle, pidi ikka öks koht olema. Mened, kessel pole paàrgud olnd, kee'tsid siis lage [174] *taèva all ka. Tuli vi'hma maha, mine ole siis sääl ka'tla-augul* [175]*. Ta kustutas ju tule ka ka'tla alt ää.*

Paàrgu see oli sei'ke pisike maja, te'hti pisikstest palgi juppidest. Oli änamasti ikka sauna o'tsas, menes kuhas oli ka paja o'tsas. Seda oli vähe, et paàrgu tükkis isepänis oli. Paàrgu te'hti ikka kaju lisidale, et ikka lisemalt vee käde sai. Paàrgus said ju keik veed te'htud, sauna veed ja kui siga tapeti, siis te'hti sea karva vesi paàrgus, ölle vesi te'hti ka jä'lle puhas paàrgus. Paàrgu oli alati ta'rbline.

Paàrgu sai ikka sammuti öles raiutud kut keik majad, pole sääl

---

[170] *onk* 'konks'; [171] klaas; [172] mina ei tea; [173] kartulimaa; [174] lageda; [175] *ka'tlaauk* 'lahtine keedukoht väljas aia ääres';

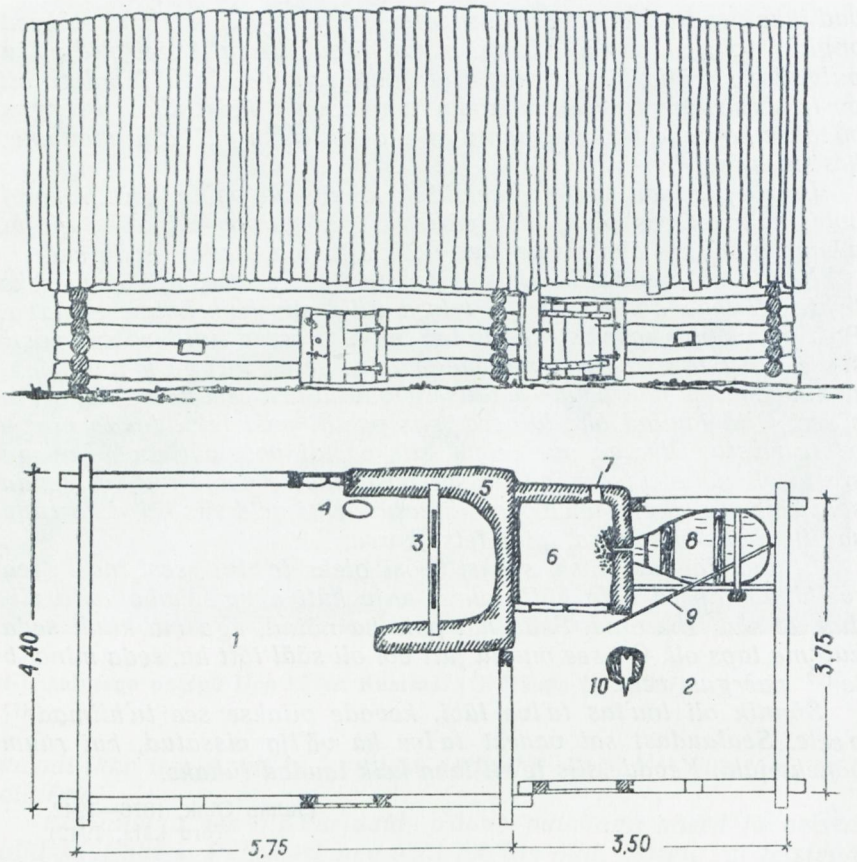

Kassi pere paargu ja paja. Eestvaade ja põhiplaan. Tõrise küla, Kaarma. 1. *Paàrgu*; 2. *paja*; 3. *ka`tlapuu*; 4. *ko`ldepae*; 5. *ko`ldemüür*; 6. *paja kolle, ääsiesine*; 7. *paja auk*; 8. *lööts*; 9. *löötsavibu*; 10. *alas paku otsas*. (A. Toomessalu joonise järgi)

teist moòdi mi`ski. Seinaalust pole paàrgul ka olnd. Nur`kade ala vissati pisiksed kivid. Parand jähi sei`kseks kut maa oli. Akent pole paàrgul olnd, kü`l'ges oli uks. Lage pole ka paàrgule te`htud.

Katus te`hti p`ɛɛle, see oli änamast laùdest. Nakkidega la`sti laavad lattide kü`l'ge. Näätsa kus töö oli, naèlu_s ole[176]*. Oli neid ka, kus oli ölekatus pɛɛl. See ölekatus oli paàrgul öks tabar*[177] *asi. Katuse ots oli järsk, o`tsas pole katust olnd. Ots see te`hti sei`kste luhut lömmakatega*[178] *ki`nni.*

Kolle see oli sauna va`stus nur`kas ja perse oli öùes. Ko`lde kuhas seìna polnd. Kolle te`hti paekivist ja kolme müüriga, eest oli

[176] naelu ei olnud; [177] täbar; [178] *lömmakas* 'lõhandik, kirvega lõhutud paks laud, plank';

keik la'hti. Pɛɛlt keis puu läbi ja laiadest paadest [179] oli komm pɛɛl. See komm pidi viśs olema, et tuluke_s saa rää'sta. Komm sai tugevast pɛɛlt ää sauetud.

Ka'tlapuu taaris jää'ti mölemise kü'l'ge müüri si'sse auk, vahest oli see auk ka müürist läbi. Müüri nuki si'sse jää'ti ka kan'tlik auk, ahju auk. Sääl olid siis tulelööma värgid [180] sihes. — — —

Vat selle ka'tlapuùga oli asi nenda, et seda oli ka'hte moòdi sii. Menes kuhas oli kaks puud köruti [181] ja kook keis sääl vahel. Teine oli jä'lle sei'ke. Tamme puu tahuti kan'tlikuks ja raiuti öks jala kahe pi'tkune auk ke'skele si'sse. Koogul olid augud sihes. Kook pisteti puust läbi ja pa'ndi pulk si'sse. Ka'tlapuud olid ikka tammest vöi kadakast.

Paàrgud olid ikka keik ilma kor'snata. See nüid sii alles öhe kahekü'mne aa'sta eest akkand asi, et paàrgutele aketi kor'snud [182] p'ɛɛle panema. Neid on ju paèrgus ilma kor'snata küll veel, kes neid vanu änam ö'mber teeb.

See pole veel see keige vanam paàrgu moed [183] olnd, missest me sii rää'ksime. Vat vanasti olid veel sii sei'ksed irdest paàrgud. Neid oli sääl Törise külas veel ilja aègu näha. Sääl_es ole midagi, kaks

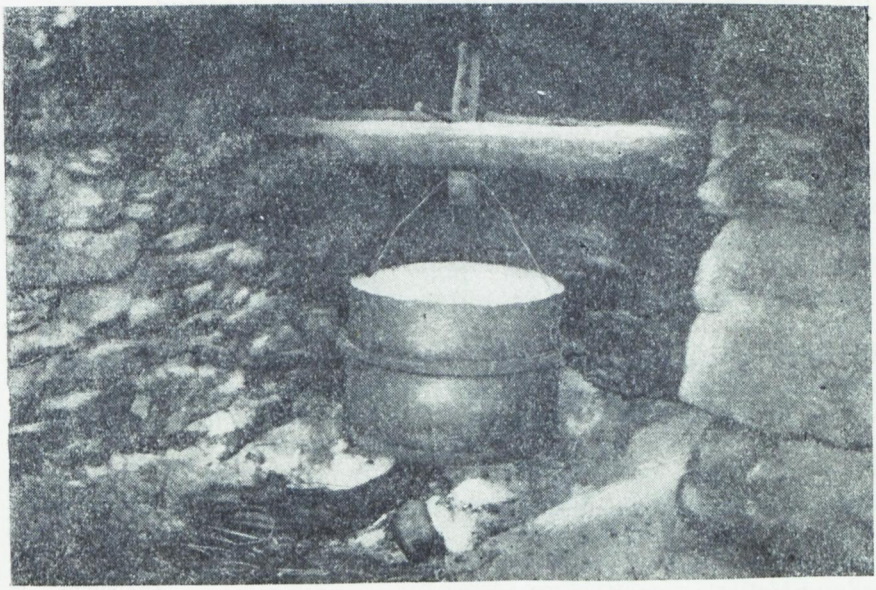

Kahma pere paargu kolle. Tänapäev on siiagi sisse tunginud: pildistamise ajal oli pajaks pooleks tehtud tõrvatünn. Kuusiku küla, Püha. (H. Ahvena foto 1958)

---

[179] paekividest; [180] tulelöömise vahendid (tuleraud, tulekivi, tael jm.); [181] kõrvuti; [182] korstnaid; [183] mood;

kolm va aralist puud pa'ndi pü'sti ölalt kogu, alt jähid nenda sü'lda kaks laiali, siis aketi i'rsi sö'nna ö'mber laduma, mütu lii'ki lau'ti öhe teise p'eele. Pole sö'nna vahele mi'ski pa'ndud, pa'ljad irred olid. Küljel oli uks ka, kust si'sse keidi. Ke'skel oli sei'ke nögum koht, kus tuluke oli, vahest oli meni kivi ö'mber ka. Törises Niidil oli sei'ke samma kolle sihes kui pal'kidest paargul on.

Ka'tlapuu keis sihest pöigeti läbi, teine ots oli teis kü'l'ges irde vahel ku'skil tugeva oksa nästi[184] *peel. Pole sääl all kivisi mi'ski olnd. Irde otsad olid maa peel. Peelt oli vahe*[185]*, see vahe ots oli nenda arvem, et suits vä'lja läks. Noh kes teda nüid möö'tas*[186]*, aga öks sü'lda kolm oli ikka kö'rge.*

Ka'tlaauk see oli ku'skil kivise aja 'ääres. Paar kivi oli nenda lau'tud et katel p'eele sü'ndis, sedasi ran'tsi[187]*, alt tühi, et tuluke ala ka'tlale sü'ndis. Öhest küljest oli ran'ts la'hti, säält pa'ndi puid ala. Kus pole kivisi olnd, sääl te'hti nenda naagu vahest me'tsas keedetakse. Pisike auk kaeveti maha ja teine ar'k l'öödi teis kü'l'ge. Puu ka'tla saŋŋast läbi ja sö'nna p'eele. Oli sei'ke pisike katel, siis l'öödi nenda süllane kaigas o'tsapidi maa si'sse, nenda vil'tu, et teine ots parase*[188] *kö'rguse si'sse jähi, ja katel pa'ndi selle kai'ka o'tsa. Nenda pidi ikka olema, et katel sö'nna tule asema p'eele ulatas. Seda vii'ti saab paergus einamal ikka süia keedetud.*

(Juhan Olak, 1876—1942,
Tõru küla, 1942)

12. SAUN

Saun see pidi ikka inimesel olema, kus ilma saunata läbi sai. Oli lapseline[189] *pere ka veel, kui siis poleks saùna ka olnd, siis täid kerbud oleks ju vöimu vä'lja vöttand. See oli ikka aru*[190] *pere, kus pole saùna olnd. Kessel pole omal saùna olnd, nee keisid siis teis peres saùnas. Siis köö'ti vahest saùna kahe pere p'eele kogu. — — —*[191]

Öhe Löpi mehel pole saùna olnd, teistel ikka olnd sääl külas saunad. Mees pand öhe lau'pa oomiku kuke laulust oòse ede ja läind Tagant metsast[192] *sauna pal'kisi toòma. Toond palgid koju ja akkand oort öles ka laduma. Ää ladund sauna öles ka selle pääva. Saun olnd juba va'lmis, ö'htase olnd veel eed aèga*[193]*. Siis ajand tule a'hju ja küttand sauna ää ka. Pääva veeru ajaks saand juba si'sse ka. Kui oli saùnas ka ää siis keind, olnd just paras aeg ö'htsele jääja*[194]*.*

(Eelmine)

---

[184] tüüka; [185] terav; [186] mõõtis; [187] ringikujuliselt; *ran'ts* 'katlaaugu ümber laotud kividest ring, millele toetub katel'; [188] paraja; [189] paljulapseline, lasterikas; [190] harv; [191] sauna ehitamisest ja saunaskäimisest vaata lähemalt «Saun ja saunik» (lk. 95 jj.); [192] Tagametsast, Lõpi külast umbes 20 km kauguselt; [193] õhtuni olnud veel tükk aega; [194] õhtule jääda;

Antsu pere ait (*oone*) Kaarmal. (O. Kalda foto 1894).

13. HOONE

Sii oli ennist pärisvald, mis suùri oonesi[195] *sii oli, sool pole mi`ski oòne pa`nna olnd. Menel oli öks, teisel oli siis kaks pisikest put'kast. Olid õhe teise o`tsas, vaheliku oone oli kahe vahel. See oli muidu tüha pa`lja kola taaris. Oli eest la`hti, sääl pole ees seìna ega ust mi`ski olnd. Ta`lve siis olid va ratta*[196] *loguskid sääl sihes ja sedasi mis ju`htus.*

Vaheliku oonest sai oone p`ɛɛle ka keìdud ja einad ae`ti ka säält öles. Kus pole vaheliku oonet olnd, et ooned olid oort õhe teise o`tsas, siis sääl olid lagipuu*[197] *otsad nii pailu öle seina, et öles keima auk oli ees rää`sta all.

Kus oli öks oone, sääl oli änamasti ikka agarik[198] *oone o`tsas. See oli sei`ke po`stide pɛɛl, et menes kuhas olid postid kohe maha ae`tud. Teìsel oli jä`lle all öks pal'k. Pɛɛl oli ka kord pal`kisi ja nöumpuud oort pɛɛl. Esi kül'g oli la`hti, ots ja tagu kül'g olid siis irdega ki`nni te`htud. Teivas pa`ndi posti ko`hta maha ja irred vahele, vits ö`mber naagu aid.*

Ooned olid änamast ikka maa pɛɛl, seinaalust polnd. Oli neid

---

[195] aitu; [196] *rattad* 'vanker'; [197] laepuu; [198] aganik;

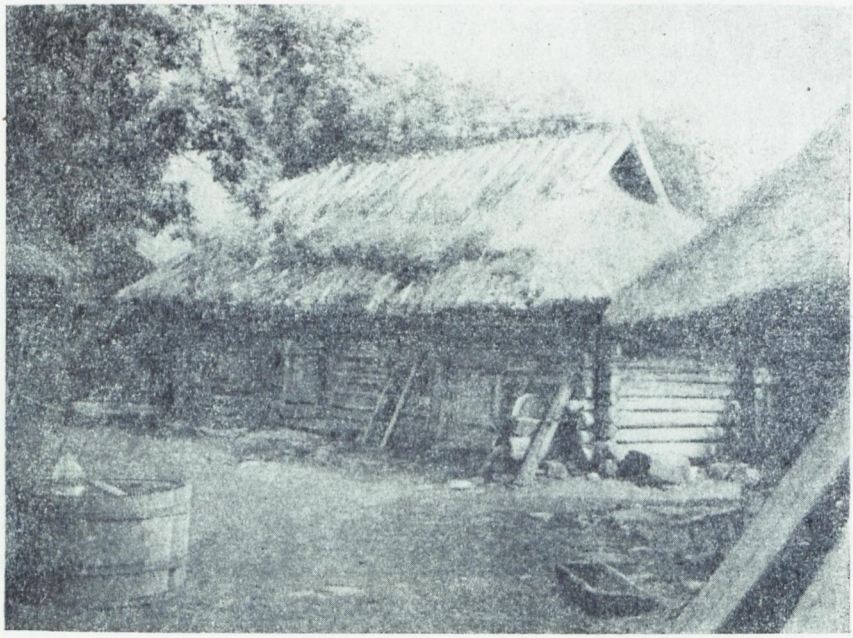

Kristjani pere aidad Upa külas Kaarmal. (G. Ränga foto 1935)

ka, kus olid maast ölal, nur`kade all olid kivid, alt oli keik tühi, kudas ke`ngi [199] *ta oli teind. Muga* [200] *tegi paranda ka oonele ala. Nee mis maast ölal olid, sääl pidi parand all olema. Parand te`hti va luhut lõ`mmudest, nagadega la`sti paàride kü`l'ge. Suurem osa olid ikka mullaparandad.*

Oli oone maast ölal, siis jää`ti paari otsad eest nenda ja`lga kolm vä`lja. Sõ`nna p`ɛɛle vissati siis laava kaltsakad* [201]*, et oli madalam öle lääve a`studa. See oli siis see repp [202]*, muud pole sääl mi`ski olnd.*

Oonete uksed olid ikka ees kü`l'ges ja kohe elu oonet* [203]*. Oone see pidi ikka silma all olema. Oliks siis ennist va`rgud vähe. Saàgisid vahest seina palgid läbi ja löid uksed maha, varastasid ooned tühaks. Uksed olid mü`tme suure puulukiga ki`nni. All nur`kas oli ukse sihes kassi auk, et kas's oòne pää`skes, muidu rotid oleks võimust võttand. Kus pole parandad all olnd, sääl oli kassi auk ka ukse ees seina palgi all.

Lagi oli oonel ikka ömargustest pal`kidest ja nenda pɛɛl, et lagipuu otsad keisid murispuude alt läbi. Katus oli ikka ö`lgedest ja lam`pis* [204] *o`tstega.

---

[199] keegi; [200] mõni, mõned; [201] lauatükid; [202] trepp; [203] vastu elumaja, elumaja poole; [204] libamisi, kaldu, längus;

Sii oli see ka moòdis, et laudad te'hti ikka änamast oonete o'tsa, ae'ti siis õhe katuse ala puhas. Kes siis õhe korraga jõùdis pi'tka rai'ta ehita, te'hti p'ɛɛle jupp aavalt õhe teise o'tsa neid pu't'kud [205].

Õks oli ikka riieteoone ja teine oli siis vilja oone kui neid mütu oli. Mis vi'lja sõ'nna oòne küll pa'nna oli! Pärisvalla mihel vi'lja,

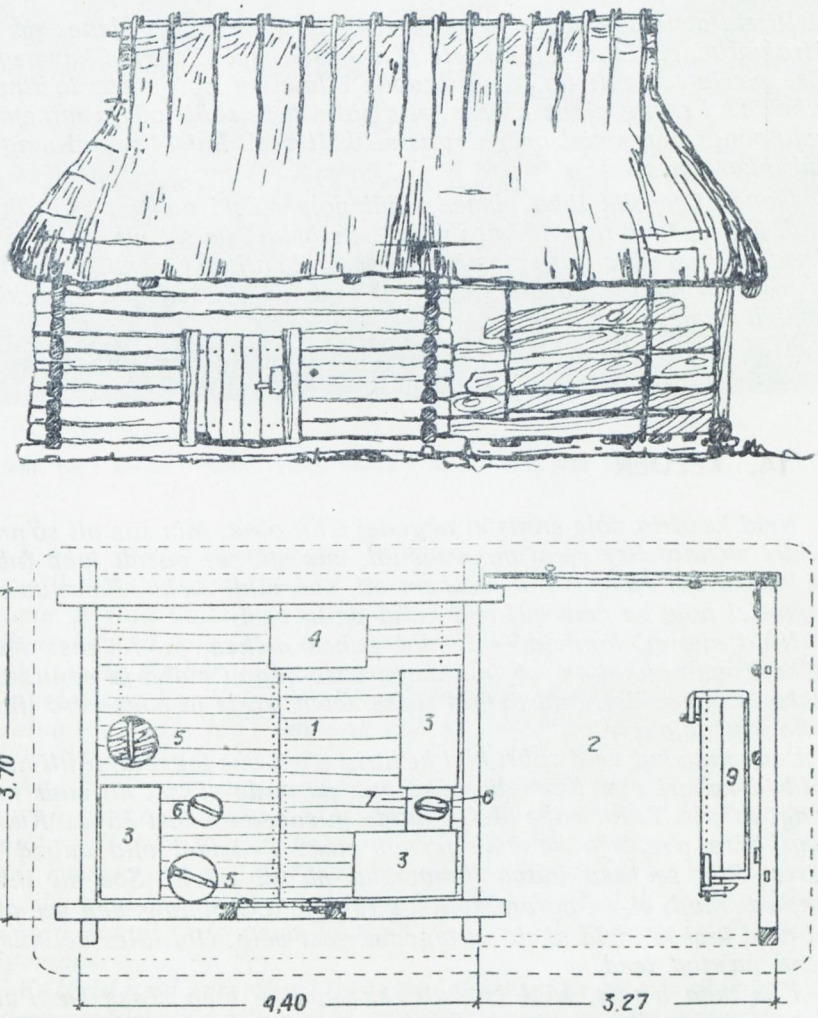

Jalaste pere ait ja aganik. Eestvaade ja põhiplaan. Tõrise küla, Kaarma. 1. *Oone*; 2. *agarik*; 3. *kerstud*; 4. *laegas, kaśt*; 5. *liha kihad*; 6. *kalakiha*; 7. *kaśt*; 8. *taŋŋu kiha kasti pɛɛl*; 9. *puusepa pink*. Aida vanus umbes 200 aastat. (A. Toomessalu joonise järgi)

[205] putkasid;

kust seda sai. See pirekse, mis sügise põllu pɛɛlt sai, see viìdi möìsa lainu aì'ta, vahest pole lainu aì'ta seˋlgekski saand[206].

Kessel öks oone oli, siis olid sääl sihes koos keik, nee riìde ilbud ja vilja pireke kui oli. Tühad kerstud nee olid küll ikka oònes. Ka liha-kala kihad olid oònes. Oli mütu oonet, siis olid seì'ksed kihad ikka vilja oònes.

Riìete oone see oli ikka seì'ke vähe puˋhtam nurk. Menes peres tütrukud magasid sui sääl riìete oònes. Sääl sai siis poisi ka aseme ääre pˋɛɛle lasta tuˋlla, toas vanade silma all pole seda toˋhtind. Tuba teˋhti reˋhte ajaks tühaks, siis pidid keik säält väˋlja minema. Seda oònes magamist on paèrgus sii küll veel. Sui tütrukud magavad ikka oònes.

Ooned nee olid ikka pümed, sääl pole miˋski auˋku pˋɛɛle ukse olnd. Kui vaˋlged taheti oònes näha, siis teˋhti uks seliti laˋhti. Oone uksed nee keisid sii änamasti ikka siˋsse laˋhti. Öˋhta kui magama miˋndi, siis toòdi ikka oone võˋtmed eest ää. Pˋääva olid siis ikka ees, kui inimesed kodu olid.

(Juhan Peterson, 1862—1947,
Kirikuküla, 1944)

14. KELDER

Neid keˋldrid pole ennistel aègadel öˋhti olnd. Mis siis oli söˋnna keˋldri paˋnna! See meni vakk tuˋhlid, mis oli, see paˋndi juba tuba koiˋka ala või kaˋmri. Kui roˋhkem oli, siis viìdi auˋku. Paèrgus sii inimestel pole ka neid keˋldrid kuigi pailu veel.

Nüid suured lammid[207] *tuˋhlid puhas auˋkus ja reiˋkas. Kus seiˋksed mää nukid on, söˋnna kaevatakse augud maha ja pannakse vakka kümme viisteisnd tuˋhlid siˋsse. Öled pˋɛɛle ja paks kord liìva jäˋlle öˋlgede pˋɛɛle.*

Ennemine kut neid suùri kivi keˋldrid aketi öùe tegema, teˋhti neid keˋldrid kaˋmri ala. Kaevati seiˋke auk paranda siˋsse, nii suur kut keˋngi taˋhtis. Teˋhti vähe kivipuˋnnide ja sauega sihest ää ka. Kummagi ääre pˋɛɛle ja keˋskele paˋndi paar. Paàridel olid valsid[208] *ääres. Siis seiˋksed laava lömmakad paˋndi pˋɛɛle. See oli ikka nenda teˋhtud, et ta parandaga siis tasa jähi. Ammuks aeg see oli, kui neid kivi keˋldrid aketi sii tegema, sest võib oˋlla alles nelikümmend aaˋstad teed.*

Kus maa aˋndis, sääl kaevati ikka natike maa siˋsse ka. Paekivist teˋhti mailma paks müür vaˋlmis, lubjaga sai teˋhtud. Oˋtsa jääˋti ukse auk. Olid müürid vaˋlmis, siis teˋhti seiˋkstest köveratest puudest suured roobid[209] *söˋnna pˋɛɛle. Siis akati võˋlvima. Kivid*

---

[206] s. t. pole laenu jõudnud ära kustutada; [207] *lamm* 'suur hulk, lasu'; [208] valtsid; [209] kaared, võlvid;

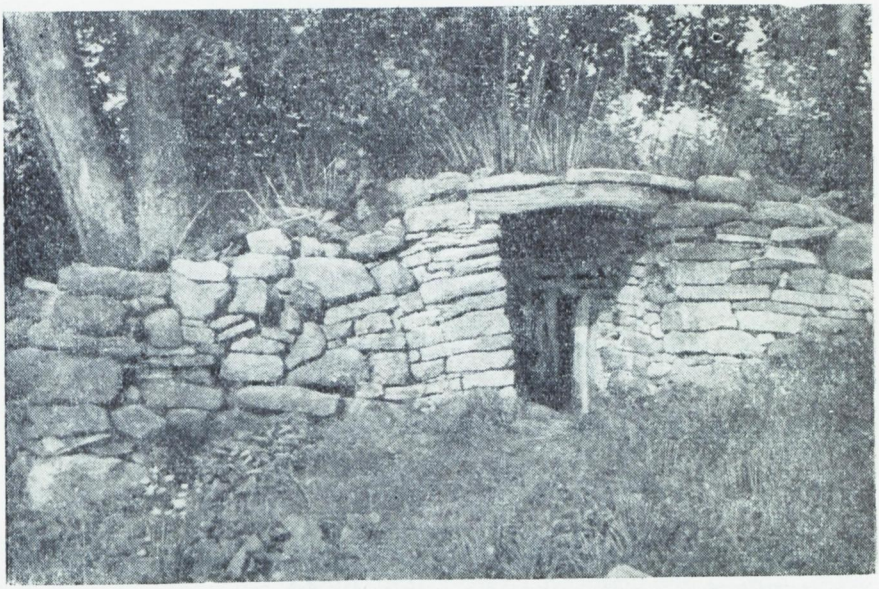

Villemi pere kelder. Viltina küla, Pöide. (H. Ahvena foto 1957)

lau`ti keik sörviti roobi p`ɛɛle ja lubja var`pi*[210] *vahele. Ölalt, kust kogu*[211] *läks, sõ`nna l'öödi sei`ke vaia moòdi kivi veel viimaks vahele. Nenda völviti siis te`rve ke`ldri p`ɛɛlmine ki`nni. Oli sedasi va`lmis te`htud, siis la`sti ää kuivada. Olid müürid keik kuivad, siis aketi mu`lda õ`mber vädama. Paks kord mu`lda pa`ndi korra õ`mber ja p`ɛɛle ikka ka. Keige p`ɛɛle pa`ndi veel kord karet, et rutem ää karetab[212]*. P`ɛɛle jää`ti kor`sna auk ka. Sii te`hti nee kor`snad ikka raiekivist ja pa`ndi siis p`ɛɛle.*

Aga sääl ukse augu sihes olid puu postid ja läävepuu oli ka puust ja pɛɛl oli ka puu. Sedasi oli siis sääl müüri sihes kaks sei`kest raàmi. Ke`ldril oli ikka kaks ust. Öks sihetse pool ja teine välja pool. Kus_ta siis muidu ta`lve soe seisab. Kui ta`lve ka`nge pakane oli, siis meni küttas ka omal. Vana ka`tla si`sse pa`ndi puud põlema, sei`ksed sakud, mis kaua küdisid. Sedasi siis võttas ke`ldri vähe leìgemaks.

Ke`ldrid neid peremihed tegid ise. Meni sei`ke oli siis abis ka, kes seda va müüri tööd siis natike ro`hkem tu`ndas ka veel, mis sääl siis on. Sügise ja ta`lve vää`ti kivid kogu, kevade toòdi liiva ka ja lubja muretseti ka lubja põletajate kääst. Sui joosul te`hti ke`lder va`lmis.

Ke`lder oli ikka nii suur, et paarsada vakka tu`hlid si`sse ma`htus

---

[210] mörti; [211] kokku; [212] *karetama* 'rohtu kasvama';

ja mened vakad lei`ke*[213] *pu`nnisi ka, kui_nad ju`htusid kasuma. Muu taaris neid ke`ldrid pole te`htud. See tu`hli raam[214] *sääl sihes ikka oli. Ja nenda on see paèrgus ka sii inimestel.*

(Juhan Peterson, 1862—1947,
Kirikuküla, 1944)

15. KAEV

Kajud olid ennistel aègadel keik sei`ksed la`htised. Ikka roo[215] *ja argiga. Vibu*[216] *o`tsas oli raand, missega sihest vöö`ti. Suurem jägu on paèrgu sii veel sei`ksed. Aga ennistel aègadel pole sedasi ega pere öües kaju olnd naagu nüid. Küla p`ɛɛle oli öks kaju, see külavahe kaju. Oli küla vahel, te`rve küla töi säält vee. Sii oli kö`rge maa, kaju oli ra`ske teha, kes seda jöùdis.*

Sii Käku külas paèrgus veel see külavahe kaju alles ta`rbline*[217]*. Näätsa kui suur on, öks öheksa-kümme sü`lda sügav. Vibu kahest koos, saa ö`hta*[218] *nii pi`tka puud. Vesi nii pö`hjas, no mine tee kaju. Meni pere on nüid omale ise ka teind. Teine sei`ke on Kergu külas, see jähi nüid vana Tassile, Kergu küla mihed panid omale sii pumbid[219] *puhas si`sse. Kus sedasi vesi madalas oli, sei`kse nögu maa pɛɛl, sääl oli ikka kajusi ro`hkem. Oli ikka param kui kaju öües oli. Nee külavahe kajud on tɛɛb*[220] *kui vanad, ikka siis te`htud, kui küla siia asus. Kaju te`hti siis ulga p`ɛɛle öhine. Kes ta`htis kajust vett saàja, see ai`tas teha. Sedasi oli ke`rgem. Kelle ta`rbline kaju oli, nee pidasid ta siis ko`rdas ka. Nenda on see tänini sii olnd.*

Kaju töö oli irmus suur töö. Oliks la`sna või midagi, va`kippel lasn[221] *oli. Oli see kaŋŋi ots ja siis va kir`ka nui ka, nendega siis te`hti.*

Ja egase poòle pole kaju ka teha ai`tand. Kaju koht oli otsitav. Kus sei`ke piiri aid[222] *kasus, sääl oli vesi eieti lisidal. Siis olid sei`ksed kaju vöttajad*[223]*, kes keisid maksu eest kaju vöttamas. Nee öö`ti ää näind, kudas vee sooned joo`skend maa all. Sö`nna löönd siis teiba pü`sti, kus vesi keige madalamas olnd.*

Oli kaju koht vöö`tud, siis aketi säält kaèvama. Senni vissati muld oort vä`lja kut ulatas. Kui änam es ulata, siis pa`ndi lokk*[224] *öles. Teine pos't ae`ti teis `ääre maha ja puu pöigeti öle. Lokk siu`ti selle puu kü`l'ge. Köva toòri*[225] *siu`ti kööve o`tsa ja la`sti ala. Oli täis pa`ndud, siis tömmati öles, kallati tühaks ja jä`lle ala. Paar meest oli ikka all ja teised jä`lle ölal, kes vä`lja tirisid. Seda vii`ti sai nii kaua te`htud, kut vesi si`sse tuli, siis oli meel ɛɛ, kui vesi näha oli, siis akkas juba pää`skema.

---

[213] *leiges* 'kaalikas'; [214] kartulikraam; [215] *kaju roo* 'kaevuvinn, -jung'; [216] koogu; [217] tarvilik, tarvitusel; [218] ei saa üht; [219] pumbad; [220] teab; [221] puust labidas, alumine serv rauast; [222] lopsakas rohututt; [223] uue kaevu asukoha kindlaksmäärajad, veesoonte tundjad; [224] plokk; [225] toober;

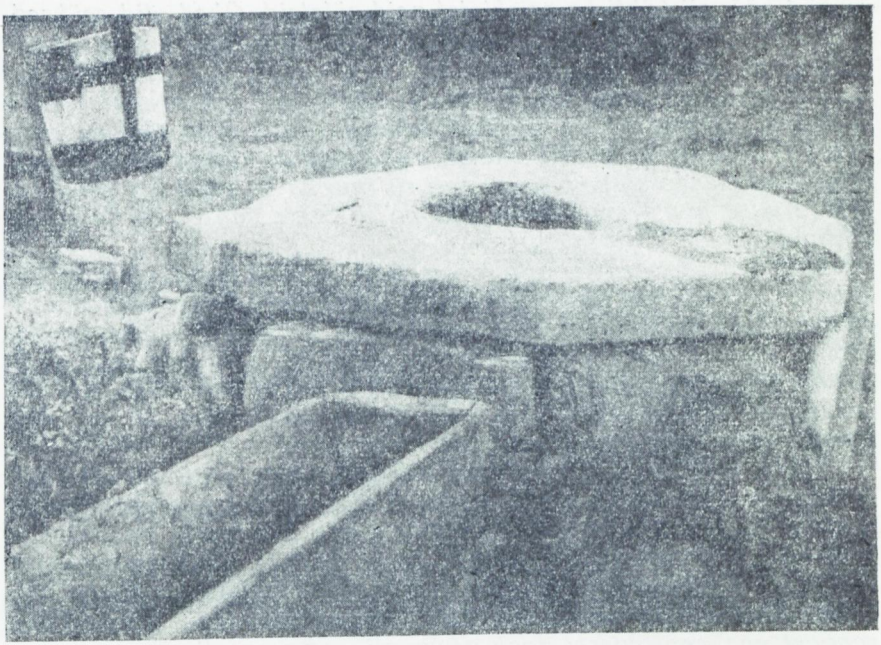

Paeplaadiga kaev. Ees loomade jootmise küna. Käku küla, Kaarma. (H. Ahvena foto 1958)

Ka`nged on nee vanad mihed tegema küll olnd. Menes kuhas on raiutud pae si`sse sü`ldade vii`ti, nii kena ömargune sihest naagu törs.

Kui vesi sihes oli, siis oli see keige suurem töö te`htud. Siis akkas kaju kudumine*[226]*. Alt põhast sai oort kuduma aketud. Kuduks*[227] *pa`ndi keik raud ja paekivid segamine, mis aga ede ju`htus. Nii samma pa`ndi kut kivi oli, kes neid ennistel aègadel raìus. Nüid raiutakse küll sii Kuigu augul sei`ksi köverid kudu kivisi just naagu ratta pöövad[228]*.*

Kudumise ajal la`sti kivid ikka keik lokiga ala, kus muidu sai. Mis sei`ksed ilmatu joòdavad olid, siu`ti oort kööve o`tsa ja la`sti ala korra p`ɛɛle. Vä`lja ae`tud rah't[229] *sai jä`lle vahele ae`tud, et täis sai. Auk sai ilmatu lai te`htud. Nenda sai ää täidetud, kut kuduga jòùdis.*

Oli kudu va`lmis, siis te`hti säletsed[230] *p`ɛɛle. Nee raiuti eèmal va`lmis ja siis lau`ti kaju p`ɛɛle. Te`hti palgi o`tstest sedasi ris't-nur`ka naagu maja. Ko`rda kolm neli olid kö`rged ikka. Sii oli seda*

---

[226] vooderdamine; [227] vooderdiseks; [228] pöiad; [229] praht; [230] salved, rakked;

va kivi kää, sii te'hti ka raiekivist neid säletsid. Õhed olid sei'ksed ömargused ja teised olid muidu sörviti paelarakatest kan'tlikud, lubjaga pa'ndi kogu.

Kus sei'ke va juukliiva[231] *maa oli, sääl aketi põhast oort sedasi puudega kuduma kut sii säletsed tehakse. Kivid pole sääl ai'tand, lii'tus*[232] *täis kivide vahelt. Kivisi_s saa ikka nii tiheks mitte. Palgi otsad said sö'nna si'sse nii sammati ris'tnur'ka pa'ndud kut säletsed pɛɛl. Kuuse puust ikka te'hti, siis po'lla veèle san'ti mai'ku si'sse võttand.*

Kaju taha ae'ti tugev ar'k maha. Ar'k oli ikka tamm või törvane män'd. Ja'lga kolm kaevati auk maha ja ar'k ae'ti meiste abiga au'ku pü'sti. Kivid pa'ndi vahele, et kövast jähi, see pidi kövast maha saàma. Argi arudest ae'ti juba maas sölg[233] *läbi. Roo ae'ti nüid sö'nna söle p'ɛɛle. Roòle te'hti söle ko'hta pisike ank si'sse. Kui oli ju'htund, jää'ti ka sei'ke oksa näs't sö'nna ko'hta, see oli ɛɛ, jähi kenast söle taha.*

Vibu sai pannaga[234] *roo o'tsa pa'ndud. Vibu te'hti noorest kuusest ja ööveldati sileks. Jää'ti nenda jämeks, et püü parajasti ö'mber a'ndas. Pannale pa'ndi sammuti puu p'ɛɛle kut looma pannal oli. Vibu ots säält puust läbi ja naga p'ɛɛle. Köövega tömmati roo ots maha ja pa'ndi pand sö'nna kaèla ja lomp*[235] *nagadega p'ɛɛle. Ala o'tsa pa'ndi vibule raand. Mo aègu siis pa'ndi raand juba sei'kse raavast pu'tkega, missel nook o'tsas oli, sang pa'ndi sö'nna noogu taha ja pulk p'ɛɛle. Ennisel ajal olnd vibu o'tsas sei'ke oksa näs't ja sääl taga olnd raànda sang.*

Kus sei'ksed madalad allikakajud olid, sääl oli sei'ke kook. Raand oli sääl o'tsas ja setlega vöö'ti. Sei'ke puu oli, kasund oks oli kü'l'ges. Sang pa'ndi sö'nna p'ɛɛle ja nööriga siu'ti ki'nni. Meni pole sidund, oli tükkis la'hti.

Kaju roo ja vibu olid ikka kuusest. Kuusk äi vettind nenda ää kut see män'd ja pidas kauam mädanemisele ka va'stu. Kaju raand see te'hti tammest, tamm pɛɛb[236] *ka kaua mä'rga va'stu. Raand oli ju aa'sta ö'mber kaju o'tsas ilma ees*[237]*.*

Oli roo tagumine ots pailu ke'rge, pole täit [ämbrit] *vä'lja toond, siis pa'ndi kas va puu tükk nagadega või auguga kivi sö'nna otsa p'ɛɛle. Nüid pannakse neid pisiksi ää kulund käia pu'nnisi. Oli ölemine ots pailu ke'rge, siis pa'ndi ra'skust öles otsa p'ɛɛle.*

Kaju juùres oli ka looma joodi küna. See oli um'psest puust te'htud ja oli kivide või pakkude pɛɛl ölal. Pö'hjas oli auk ja pun'n ees. Külmal ajal la'sti veest tühaks, muidu oleks jääd täis kü'lmand. Künad olid külavahe kajude juùres ja öksik pere kajude juùres. Külavahe kajul keisid ju keik küla loomad joòmas. Karjamal olid ka öhised karjakajud. Jä'lle oli looma joodi küna juùres. P'ääva palavaga karjane joo'tas sääl loòmi.

---

[231] *juukliiv* 'vesiliiv'; [232] *lii'tuma* 'täis vajuma'; [233] kaht puud ühendav ristpuu; [234] *pand* 'loogakujuline vits, väät kaevukoogu kinnitamiseks vinna külge'; [235] klomp; [236] peab; [237] ilma käes;

Kellel omal kaju oli, sellel oli siis kaju juùres veel sea auk. Oli seï'ke auk maha kaevatud, nenda süld oli ega pidi. Sead tõ'ngusid selle ikka suuremaks, aga see‿s seisa seï'ke kut te'hti. Kajust vää'ti vesi si'sse, siis sead olid palavaga patsakil[238] *sääl sihes, säät oli vilum. Külavahe kaju juùres pole sii küll mitte seï'kest au'ku olnd, kui ette mäeal oli, seda ma äi te.*

Tegid lapsed kaju juùres önatust[239] *ja va'htisid öle säletsite kajuse, siis sai la'psi irmutud, et: «Ää vahi kajuse ö'hti, saand Kaju Mat's sind kajuse viind, vaa'ta siis.» Lapsele sai räägitud, et see on Kaju Mat's, mis siis alt vaa'tab kui laps ölalt ala vaa'tas.*

Pole laps jä'lle la'skend pɛɛd sugeda, ka'rjus, siis sai jä'lle lapsele räägitud: «Ole p'ɛɛle seï'ke saṅt laps, saand konnid[240] *sind kajuse viind, küll‿sa siis nääd.»*

(Juhan Peterson, 1862—1947,
Kirikuküla, 1944)

16. TUULING

Tuulingud[241] *nee on inimestel ikka juba aa'sta sajad olnd ja on paèrgus veel ta'rblised. Neid oli ikka egas külas. Kus suured külad olid, sääl oli ro'hkem, pisikstes oli vähem. Tuuling oli ikka selle oma, kes‿ta teind oli. See teda la'skes*[242] *ka.*

Ennistel aègadel oli tuulingutel pailu la'skemist, sügise olid nenda vi'lja täis, et pole änam kohegi ma'htund. Ööd kut päävad joo'skesid[243]*, kui aga tuult oli. Mat't oli vaka la'skemine*[244]*, see on paèrgus sii veel seda vii'ti.*

Tuulingu puid neid sai mütu aa'stad ede korjatud, pidid kuivad ja ɛɛd olema. Kolm nee keige suuremad puud said keige enne muretsetud. See oli sammas[245]*, s'öömer*[246] *ja völ'v*[247]*, nee olid ikka saàmised*[248]*. Need vöö'ti ikka kas männist või tammest. Ka pölvepakud*[249] *ja alumised raampakud*[250]*, änd*[251] *ja s'öömri paarid*[252]*, nee olid ka änamast tammest või törvasest männist.*

Tuulingud sai ikka kevade tegema aketud. Esimiseks pa'ndi kord jala kivisi maha ja sammas ke'skele pü'sti, raampakud ja tugid ö'mber. Kaheksa tugevad tamme tugi pa'ndi. Siis lau'ti jalg mailmatu kivi joòdavatest va'lmis. Raampakud ja titsid jähid keik jala si'sse, nee ju tuulingu pü'sti pidavad.

Postid ja paarid said ää tahutud ja siis tapiti keik maas kogu,

---

[238] külili; [239] vallatust; [240] *koṅn* 'täi (eriti lastehirmutisena)'; [241] pukktuulikud; [242] temaga jahvatas; [243] töötasid, jahvatasid; [244] s. t. vaka vilja jahvatamise tasu oli matt vilja; [245] tuuliku keskmine püstpalk, millele kogu ehitus toetub; [246] tuuliku sambale toetuv põikpalk, millel tuulik ümber käib; [247] tuuliku võll, millele kinnituvad tiivad; [248] s. t. neid oli raske saada; [249] tuuliku alumise põranda alt läbiulatuvad palgid; [250] neli ristamisi ühendatud aluspalki tuuliku jalas, millesse kinnitub sammas; [251] seadeldis tuuliku pööramiseks; [252] talad;

katus te'hti ka p'eele, just laavad jähid panemata. Kui sedasi va'lmis oli, siis te'hti märgid p'eele ja vöö'ti koost ää. S'öömer ae'ti sa'mba o'tsa ja s'öömri paarid selle p'eele. Põlvepakud pa'ndi ala ja postid ae'ti pü'sti, l'öödi vahe paàridega kogu. Keik sai meiste abiga te'htud ja köidega[253] *tömmatud. Völ'v te'hti ka keik maas ennem va'lmis. Kui raamistik ölal oli, siis oli see suur putkestamine m'öödas.*

Tuulingu laavad sai ää ööveldud ja poòle pu'nni ae'tud. Suur pitk 'öövel oli, kahe mihega ööveldati. Ääred lüketi si'rgeks ja soon 'ääre. Laavad said keik tamme nagadega paàride kü'l'ge la'stud. Olid parandad all ja laavad ö'mber, siis te'hti katus p'eele. Arja peel oli sei'ke puu, kus sooned olid sihes. Laava otsad pisteti sö'nna

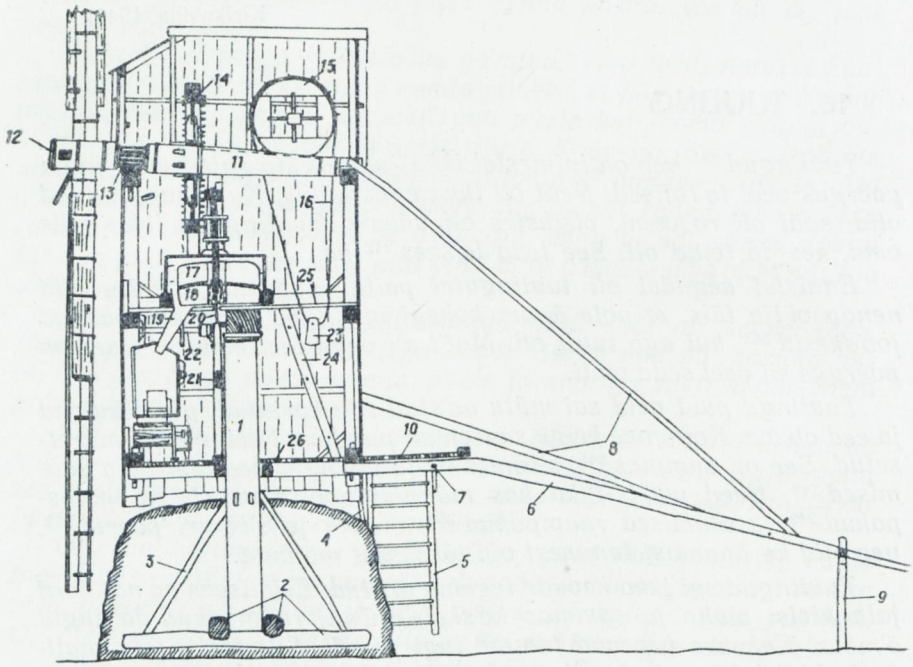

Kassi pere *tuulingu* läbilõige (a). Tõrise küla, Kaarma. 1. *Sammas*; 2. *raampakud*; 3. *sa'mbatit's*, *tugi*; 4. *repitugi*; 5. *repp* (trepp); 6. *änd*; 7. *sölg*, *see keib põlvepakkudest ja ännast läbi*; 8. *ännaju'htmed*; 9. *aŕk*; 10. *pö'lvede p'eelne*; 11. *völ'v*; 12. *völvipeε*; 13. *võlvikael*; 14. *ratas*; 15. *rossiratas*; 16. *ros's* (=tross); 17. *p'eelmene kivi*; 18. *alumene kivi*; 19. *jahutori*; 20. *pil'l*; 21. *kivi te'llimise raampakk*; 22. *taŋŋuvär'kel*; 23. *lokk* (plokk) *rossi sihes*; 24. *repp*; 25. *ölemene parand*; 26. *alumene parand*. (A. Toomessalu joonise järgi)

[253] köitega;

soone si'sse. Katus oli nenda, kaks laùda all ja öks vahe kuhas pɛɛl, nenda kaàreldi oli.

Tuulingu parandad olid pa'ksudest tahut lan'kudest[254] *ja ikka nagadega all. Kus siis naèlu oli, keik oli nagadega.*

Völvi o'tsas oli võru ja pusi[255]*, nee olid raavast ja kaela si'sse pa'ndi ka raud lapid, kaela ala pa'ndi kivi. Völvi pɛɛ otsa pɛɛl oli ka raavast võru. Ratas pa'ndi völvi si'sse ja siis pa'ndi völ'v oma paiga p'ɛɛle. Nüid te'hti tiivad va'lmis. Ennistel aègadel oli tiiva roo*[256] *ö'htlane*[257]*, keis läbi völvi, teine pool tiiva te'hti pɛɛl va'lmis. Pärast siis aketi sedasi tegema, et iged*[258] *pa'ndi läbi völvi ja tiivad pa'ndi võrude ja pol'tidega igede o'tsa. Tiiva roo oli tammest või*

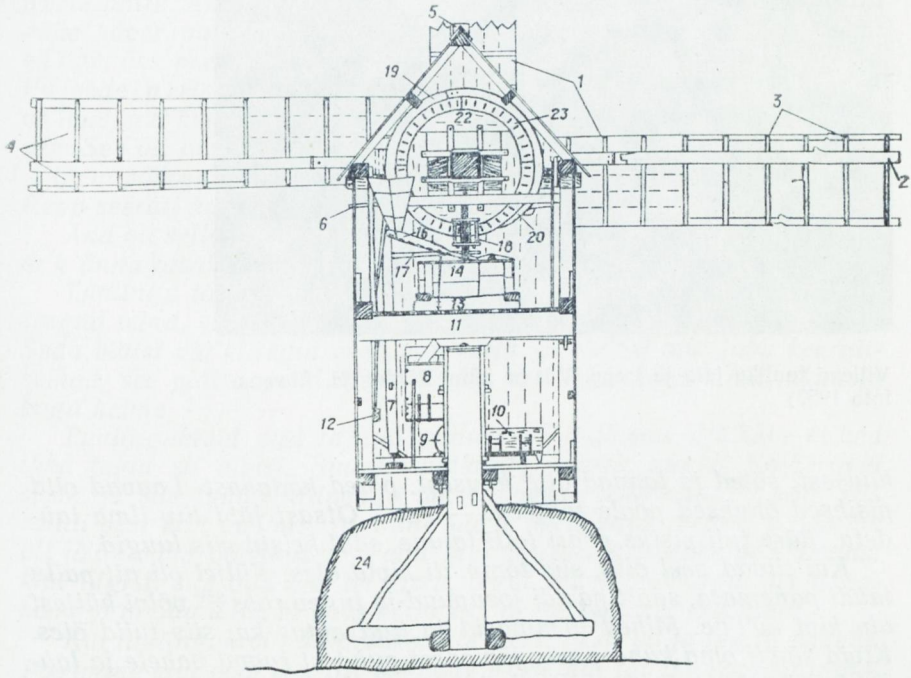

Kassi pere *tuulingu* läbilõige (b). Tõrise küla, Kaarma. 1. *Tiivad*; 2. *tiivaroo*; 3. *söled*; 4. *luugi kohad*; *kui tuul on pisike, pannakse tiivadele luugid o'tsa*; 5. *tiivaige*; 6. *tori, kust kaùda määre maha jooseb, mis võlvi vahelt ää tilgub*; 7. *sööla kiputaja*; 8. *jahukerst*; 9. *tuulivärk*; 10. *roovikerst, taŋŋukerst*; 11. *s'öömer*; 12. *pärsipuu*; 13. *kiviraam*; 14. *kivitörs, kivikašt*; 15. *koŕv, kuhu vili si'sse kallatakse*; 16. *king*; *seda kaùda jooseb vili kulise*; 17. *sööla kiputaja vinn*; 18. *vär'kel*; 19. *pärss*; 20. *pärsipöial*; 21. *vär'klipaar*; 22. *rattalank*; 23. *rattapööva raŋts*; *see on tuulingurattal neljast köverast kase puu pöövast koos; pööva ransi sihes on rattaa'mbad*; 24. *tuulingu jalg*. (A. Toomessalu joonise järgi)

---

[254] tahutud plankudest; [255] puks, võlli raudne ots; [256] tiiva tugiosa, roog; [257] ühtlane, ühes tükis; [258] *ige* 'telg, mille otsa kinnitub tuuliku tiivapaar';

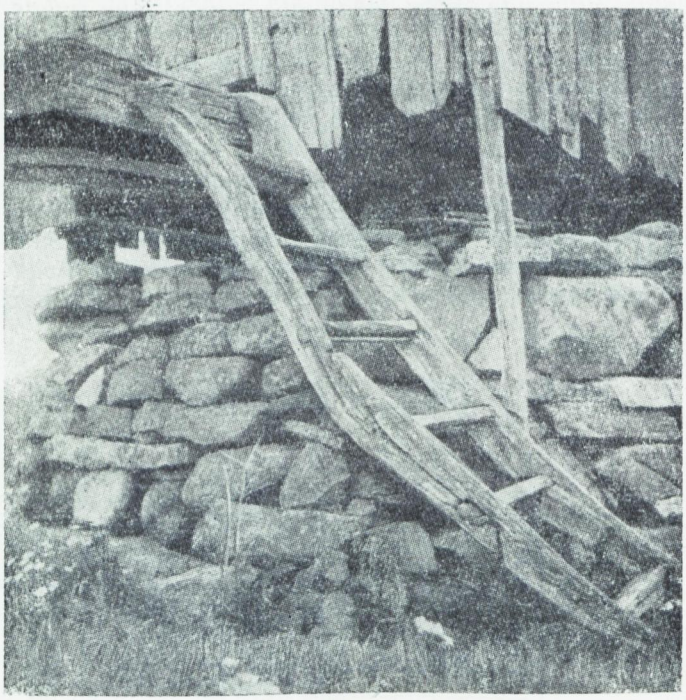

Villemi tuuliku jalg ja trepp. Viltina küla, Põide. (H. Ahvena foto 1957)

kuusest, söled ja laavad olid kuusest, pined kadakast. Laavad olid pisiksed õhuksed poole tollised. — — —. Otsast jäi tiiv ilma laùdeta, `ääre tuli pisike paari tolli laiune, sääl keisid siis luugid.

Kui tiivad pɛɛl olid, siis tõmmati kivid öles. Küljel oli nii pailu laùdi panemata, säält pa`ndi joenpuud ja tugev roŝs*[259] *võlvi küljest ala kivi kü`l'ge. Mihed tõ`mmasid ja tuul ai`tas ka, siis tulid öles. Kivid sää`ti oma kuha p`ɛɛle jämedest puùdest raami vahele ja laùdest te`hti kaŝt ö`mber. P`ɛɛlmise kivi si`sse pa`ndi kuli*[260]*. Kuli sihes oli pil'l*[261]*, see läks läbi alumise kivi ja paranda ala tuulingule pillipaku p`ɛɛle. Pillipakk oli po`stide vahel, vaiad all. Vaìadega sai kivi kõ`rgemase ja madalamase tellitud. Pilli ots oli vahe ja terasest, oli terase pɛɛl, sei`ke kar'p oli ö`mber, kus määre sihes oli, joo`skes m`ääre sihes. Ilma m`ääreta oleks palavaks võttand. oleks ää suland.

Vär`kel*[262] *keis jä`lle suure ratta ees ja vär`kli ar'k keis kuli

[259] tross; [260] raud, millel tuuliku pealmine kivi jookseb; [261] püstvõll, mis käib veskikivi silmast läbi; [262] *vär`kel* 'tuuliku suure ratta liikumist kividele üle kandev mehhanism';

se'lga, kes kivi ö'mber vädas. Ölemine ots argil oli ömargune, see joo'skes vär'kli paari sihes. Siis oli veel kor'v[263] *ja korvi all king. Ko'rvi sai vili kallatud ja ki'nga kaùda ta joo'skes kulise. Nee olid laùdest kogu l'öödud. Pär'ss*[264] *oli jä'lle ratta se'lgas, missega tuuling sai seisma pa'ndud. — — —*

All tuulingul olid jahu kerstud ja tuuli vär'k, olid keik laùdest kogu l'öödud. Jahu joo'skes keik toru kaùda ala tuulingule ker'stu. Kerstul oli luuk sihes ja kot't all, roobiga tömmati kotti. — — —

Seda vii'ti oli see tuulingu sihemine[265] *vär'k keik ja on paèrgus ka nenda.*

Siis te'hti veel pö'lvede p'ɛɛlne[266] *va'lmis. Pölvepakkude p'ɛɛle pa'ndi kasetoht ja tohu p'ɛɛle laavad. Tohi_s lase vett pölvepakkude p'ɛɛle mitte. Änd see pa'ndi kahe paku vahele ja sölg läbi. Änd oli vähe köver puu ja sü'lda neli pitk. Kolm juhet keisid veel änna kü'l'ge, öks pɛɛlt ja teine teist küljest, nagadega la'sti änna kü'l'ge. Pö'lvede p'ɛɛle te'hti sei'ke kor'v. Te'hti kolm sei'kest karsast*[267] *va'lmis, nur'kade pɛɛlt pa'ndi vö'llad*[268] *naàga kogu ja pa'ndi sö'nna ede. See oli nenda, öks karsas oli ees ja teine teis kü'l'ges. Siis oli ju'lgem pö'lvede pɛɛl o'lla, polnd nii ke'rgest maha kukkumist kar'ta. Repp seerati ka pölvepaku kü'l'ge, kust öles keìdi.*

Änd oli selleks, et säält sai tuulingud pöör'tud. Oli tuùles, pa'ndi ar'k änna otsale ala, et vaam[269] *oli.*

Tuulingu töö oli ikka mei'strite töö, ega[270] *mees pole ö'hti tuulingud teind, sii oli tuulingu mei'ster vana Anis sääl Akkja'lgas*[271]*. Seda välist vär'ki tegid veel, aga ratas ja vär'kel olid juba keerulisemad, see pidi öppend mees olema, kes neid tegi, et nad akkasid kogu keìma. — — —*

Tuulingukivid olid te'htud punasest raudkivist. Pä'hkla mihed ikka tegid sii kivisi. Suure raudkivile puuriti augud ö'mberin'ki si'sse ja siis luhuti kiìludega ää. Oli sei'ke käänakas[272] *kää, siis raiuti sest kivi va'lmis. Alumine jää'ti pɛɛlt vähe pu'nni, p'ɛɛlmine alt jä'lle vähe 'öönakas*[273]*. Teine kivi vaa'teti ikka vähe pe'hmemast kivi liigist, siis olid ɛɛd lei'kama, tegid ɛɛd jahud. Aga siis vanasöna_b muidu ü'tle, et kaks köva kivi äi tee i'lmaski ɛɛd jahu!*

Kui tuulingukivi nüriks läks, siis vöö'ti pɛɛlt ää ja taguti vaheks. P'ɛɛlmine kivi pöör'ti seliti pakkude p'ɛɛle kui tau'ti. Alumist taguti oma kuha pɛɛl.

Sei'ksed pisiksed terase pikad[274] *olid, otsad olid vahed. Sei'ke vasar oli, puust vars oli taga. Vasari all o'tsas oli auk, pikk pisteti sö'nna si'sse, läks öks ots nüriks, pöör'ti teine. Selle vahe otsaga täksiti keik kivi läbi. Kui pika otsad ää kulusid, siis te'hti pajas*[275] *vaheks jä'lle. Sei'ksi pikki oli ka, kus pikal oli oort vars ke'skelt läbi*

---

[263] veskikolu; [264] pidur; [265] sisemine; [266] tuuliku lahtine rõdu; [267] redelit; [268] redeli külgpuud, peeled; [269] vagam, vagusam, s. t. et väga ei raputaks; [270] iga; [271] Hakjala külas; [272] tahumata kivilahmakas; [273] nõgus; [274] *pikk* 'veskikivi teritamise vahend'; [275] sepikojas;

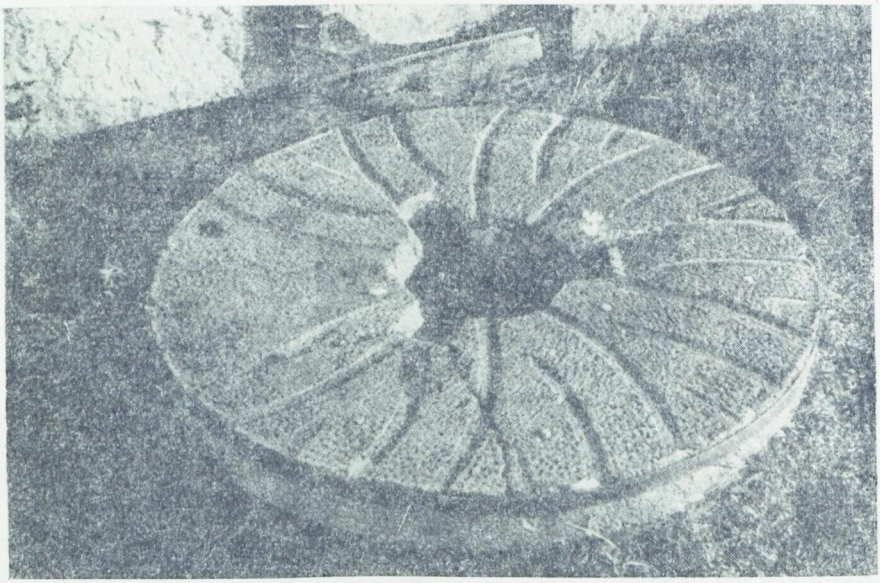

Vana tuulikukivi. Hakjala küla, Kaarma. (E. Ahvena foto 1958)

ja teise korra taguti teise otsaga. Läks öks ots nüriks, aketi teisega jä'lle. Sei'ksed varrega pikad on vanamad kut nee pisiksed, mis vasari o'tsas keivad.

Nüid ma_b o'ska ette sest tuulingust änam mi'ski soòle rää'kida. Ma rää'ksi nüid ka keik asjad ää kut säält rää'kida oli. Ma pole ise ka neid a'sju kei'ki teind, aga ma ole sääl juùres ikka tööl olnd ja ole keik näind kudas te'hti. Seda vii'ti keis ennisel ajal küll see tuulingu töö.

(Juhan Peterson, 1862—1947,
Kirikuküla, 1944)

17. ÕU JA AED

Pole sei'ksi pu'htud ka'rge tükkisi[276] *sääl maja juùres olnd ö'hti. See oli see muru, mis ula all*[277] *kasus. Sääl sai vahest pühapɛɛ köhuli o'ldud. Tuli tuku*[278] *p'ɛɛle, siis siga tuli, nukitses jä'lle küljelt ninaga.*

Pole ennisel ajal sei'ksi öumpuu aìdu mi'ski olnd. Kui meni va poolik[279] *öumpuu ku'skil aja nur'kas oli. Menes kuhas oli meni pöösas reegi maripuid*[280] *ka. See oli juba rikkus, kesse aìdas punasi*

---

[276] s. t. puhtaid muruplatse; [277] rääsita all; [278] tukkumine; [279] poolmetsik; [280] kreegipuid;

loòmisi[281] *oli. Nee maripuud kasusid nenda kut ju'htus, meni oli istutud, teine oli ise akkand, pole nee viira pɛɛl*[282] *midagi olnd. Vahest oli aja nur'kas meni tikerberi pöösas ka, muid sei'ksi viljapuùsi pole ö'hti olnd.*

Meni vaher ja löhmuspuu kasusid siis ka maja juùres, nee olid ikka änamast ise seèmest akkand, vöib o'lla et meni istutas ka mene. Mis ta'htmist oli siis kuha p'ɛɛle teha või istuta. See oli sool tänaseks oom'pseks[283]*. Pole ren'ti jöùdand ma'ksa või ju'htus ärra so p'ɛɛle vähe nokastama*[284]*, olid oort la'hti, teine tuli jä'lle. Keik oli ju möìsa.*

Roosid[285] *nee olid siis ikka sa'kste aìdas. Kus neid talupoja aìda sai. Kes neist oòlis, nee_s anna ju mi'ski tulu. Polnd sei'kest ko'hta ka, loomad keisid ikka öuest läbi, ka'hte öuet pole olnd, keik oli öks. Sead nee rö'hkisid suid kut ta'lved ka'mri ukse ees.*

See noh nüid sii aa'sta viiekü'mne sihes vä'lja tulnd, et aketi öuesi kaheks tegema. See mis maja ees on, on esiöue ja teine on tagaöue, kus loomad keivad. Seda on paèrgu sii veel vähe, kus öks öue veel on. Änamast jäust on ikka nenda, et loomad_eb saa änam ukse ede ö'hti.

Öuele sai oort aid ö'mber te'htud, kui maja va'lmis oli. Kus ilma ajata sai, loomad läksid vi'lja. Ikka kiviaid te'hti. Kus pole kivisi olnd, sääl te'hti puust. Kiviajad on ikka keige vanamad, kus piiriaid oli puhas kivist. Siis aketi neid puuaìdu tegema, kui maad run'ti pa'ndi. Pö'ldudele ja karjamale te'hti ikka keige pɛɛlt ring aid ö'mber. Ikka küla p'ɛɛle kogu. Ennistel aègadel olid lahve[286] *keik, ku'skil polnd aìda. Roonuvalla ja pärisvalla piiri vahel pidi köva aid olema. Kus roonuvalla mihed seda kannatasid, et so loom nende maàle läks.*

Ajad said öhiselt te'htud. Kelle maad koos olid, nee tegid. Teine maa, mis va'stus oli, tegi poole. Kevade siis mihed keisid keik aide pɛɛl, möö'tamas ja jägusi pai'ka panemas. See oli ikka pühapɛɛ p'ɛɛle löùna, kui aide p'ɛɛle mi'ndi. Peremihed läksid.

Kiviajad said te'htud, ilmatu kivi joòdavad said pöllu sihest oovaga vä'lja vae'tud[287] *ja ajaks lau'tud. Vinga vönga keisid, kus kivisi lisemal oli, säält ae'ti läbi. Kivid lau'ti oort ka'rge p'ɛɛle. Suured ala, pisemad p'ɛɛle. Alt oli laiem, pɛɛlt vöö'ti koòmale. Ja'lga kolm neli olid kö'rged.*

Te'hti ka sei'ksi sega aìdu, alt kivist ja pɛɛlt puust. Teìbad pa'ndi pü'sti ja te'hti paar ko'rda kivist ala, siis te'hti irdest korend aid[288] *sö'nna p'ɛɛle. Kui kiviaid akkas ää varisema, et kitsid sokud öle tulid, siis materdati*[289] *kadakatega ää. Kadakad raiuti te'rvega*[290] *ää, pa'ndi pöigeti aja p'ɛɛle ja kivid p'ɛɛle, seda vii'ti keis jä'lle.*

Oli ka val'laìdu. Raavi muld, mis vä'lja kaevati, pa'ndi va'lli ja

---

[281] ploome; [282] reas, reastikku; [283] homseks; [284] vihastama; [285] lilled; [286] lahti; [287] kangiga välja kaalutud; [288] püstandaed, maasse löödud teibapaaride vahele poollängu laotud roigastest aed; [289] kindlustati; [290] tervelt;

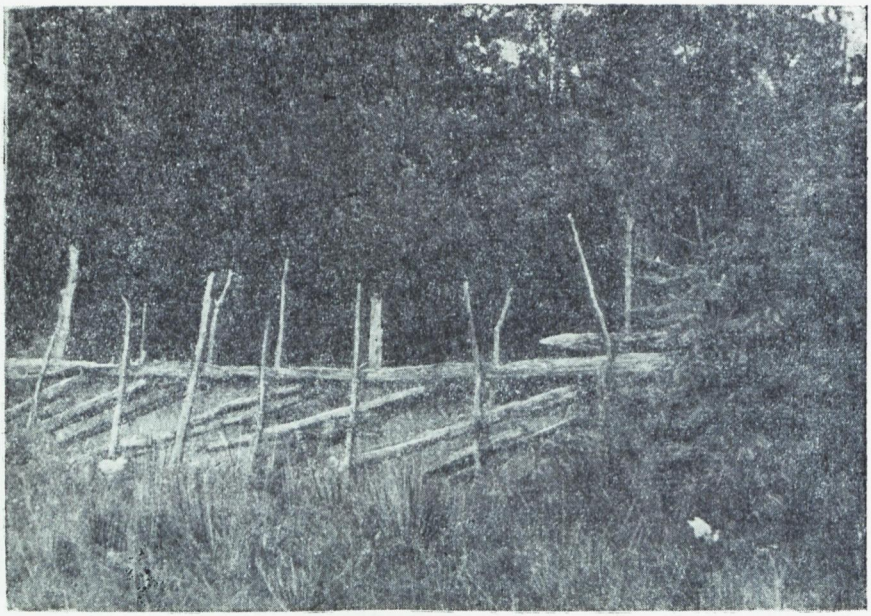

Korendaid. Kihelkonna (H. Ahvena foto 1958)

siis te'hti puust aid sõnna p'eele. Sai jä'lle vähematest irdest. Puuaja si'sse läks pailu vär'ki ää. Oliks omal võtta, mõisa a'ndis.

Aja puud said ikka ta'lve kuha p'eele vää'tud ja kevade, kui maa ää sulas, siis te'hti ajaks. Irdeks luhuti keik, männid, kuused, aavad ja saared. Luhut kuuse, aava irred olid keige kõvamad va'stu pidama. Teivasteks raiuti kadakad, kuuse oksad ja tamme, männi oksad, ka luhuti tammest teibud[291]*. Tamm, kuuse oks ja kadakas olid mädanemise va'stu kõvad.*

Olid teibad raiutud ja kaasitud, siis aketi neid vaheldama[292]*. Õks tahu ae'ti öleni p'eele ikka küüru si'sse. Ala ae'ti ega nelja külje p'eele, ots l'öödi kenast vaheks. Tugi teibale ae'ti jä'lle tahu küüru p'eele. Tahud pidid keik välja poole j'ääma.*

Aida aketi nenda tegema. Kaŋŋiga l'öödi teiba augud maha ja teibad nende si'sse, ikka kaks köruti, ja'lga kaks kolm paari vahet. Kes sei'kest kenad korend aida tegi, sellel olid keik õheksma jalased irred ja teivaste vahe oli kaks ja'lga. Siis tuli ega vitsa p'eele irs. Paari teivaste tagant pa'ndi õks tugi teivas ka, teine pa'ndi ikka teis kü'l'ge. Sei'kse ajale pole siis änam irt p'eele tulnd. Sei'ksi te'hti vähe.

Kui siis teibad maas olid, siis pa'ndi keige ala ö'kski kivi ja aketi

[291] teibaid; [292] teritama;

neid irre ton`kisi panema, vähe vil`tu pa`ndi. See oli aja pεε, kust tegema akati. Neli viis irt, siis pa`ndi vits. Seda vii`ti te`hti siis alumine aid va`lmis. Siis pa`ndi jä`lle irs ehk kaks, nüid pa`ndi tugi teìbad. Kahe kolme püšt teìba taha ikka paar ri`sti, teine teist küljest vil`tu öle aja. Tugi teivaste p`εεle pa`ndi siis jäme irs. Ja nüid pa`ndi kei`kidele teivastele vitsad p`εεle, vi`tstele vissati ka pisiksi vardikid[293] *p`εεle, et vitsad äi ker`kind öles.*

Vi`tsteks vöö`ti ikka noored kadakad ja peèned kuuse oksad. Tuluke te`hti maha ja vinnutati*[294] *tules ää, kuuse oks oli siis nii pe`hme kut rihm, sojalt tömmati oort teivaste ö`mber. Kui mihed aìda tegid, siis sei`ksed poisikse sugused sojutasid ikka vi`tsu.

Pole sei`ksi lat`taìdu ennistel aègadel ö`hti olnd. Mis oli, see oli ikka tihe korend aid või kiviaid, et ikka ta keik loomad ki`nni pidas.

Pistand aìda[295] *ikka menel meni süld öue ees oli ka. Pistandil ae`ti postid maha ja angid te`hti si`sse, latid pa`ndi an`kide si`sse ja nagadega la`sti lapp*[296] *postile p`εεle. Kolm latti oli. Kuuse oksad ja kadakad raiuti vörudeks*[297]*, kaasiti ää ja tahu ae`ti p`εεle. Siis vöruti sedasi lattide vahele, teine pa`ndi teist küljest. Pistandi postid olid ikka tammest ja törvasest männist, latid jä`lle kuusest.*

(Juhan Peterson, 1862—1947,
Kirikuküla, 1944)

18. MULK JA VÄRAV

Aide si`sse said mulgud te`htud, kust läbi keìdi, teede p`εεle te`hti jä`lle väravad, kus ro`hkem keìmist oli. Oli aid öhine, siis te`hti värav ka öhiselt. Neid mul`kusi ja väravid oli sii mü`tmed moòdi.

Mulgul l`öödi tugev teivas mölemise lappe*[298] *maha ja kahe kolme vitsaga pa`ndi aja teìba kü`l`ge ki`nni, pa`ndi oort aja tegemise aègu. Siis nii pailu i`rsi pa`ndi sö`nna vahele, et aja kö`rgus käde tuli. Meni ajas jä`lle postid maha ja lasi mü`tme naàga lapi posti kü`l`ge. La`sti nenda jala maa taha naad, irred pa`ndi siis sö`nna lapi vahele nagade p`εεle. Kuus seitse irt oli. Oli sedasi ka, et teivas oli vi`tstega posti kü`l`ge pa`ndud ja irred keisid sääl vahel.

Väravad te`hti jä`lle kas laùdest või ää tahut lattidest. Kaks sei`kest po`sti oli, augud te`hti nenda jala taha si`sse. Laavad või latid pa`ndi siis vahele ja tapiti kogu. Ristpuud pa`ndi jä`lle ri`sti öle ja la`sti nagadega posti kü`l`ge. Postid olid tammest, laavad männist, aavast ja ristpuud kuusest. Värav keis kahe sa`mba või posti vahel. Kus sedasi puid ju`htus olema, pa`ndi ka kasuva puu kü`l`ge. Tagumine sammas oli sei`ke kaju argi moòdi. Kaevati sügavase maha ja kividega täideti ö`mbert ää. Nina ede ae`ti ilma argita

---

[293] *vardikas* 'peenike kõver puu, kaigas'; [294] *vinnutama* 'vitsa tulel kuumutades sitkeks muutma'; [295] varbaed; kolme rõhtlati vahele tihedalt põimitud kuusevitstest aed; [296] aia- või mulguposti külge kinnitatud puu, mille vahele käivad latid; [297] varbadeks, vitsteks; [298] mõlemasse külge;

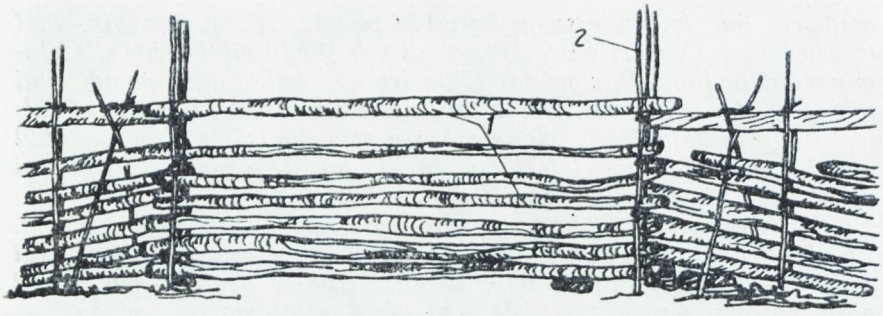

Mulk. 1. *Mulguirred*; 2. *mulgulappe teivas.* (A. Toomessalu joonise järgi)

sammas. Argi p'ɛɛle pa`ndi vinn, sei`ke pitk puu, auk otsa sihes. Kanna pośt[299] *oli väraval pitk ja ölalt ömargune. See ots pa`ndi vinna au`ku ja ala otsa ala sei`ke nögu kuhaga kivi, siis keis sedasi kivi pɛɛl.*

Värava kü`l'ge la`sti naàga link ja nina posti si`sse l'öödi sei`ke puust onk, link kukkus siis sö`nna taha. Ka oli värava sihes sei`ke tel'g, mis tömmati edasi tagasi. Posti kü`l'ges oli auguga lomp*[300]*, keis sö`nna si`sse. Seda vii`ti olid väravad teede pɛɛl ja öue ees. Öue väraval oli vahest pisike jalgvärik[301] *kö`rvas ka veel, säält keisid jala inimesed läbi.*

Siis sei`ksed karjamaa väravad olid väädiga ees. Jäme vits vään`ti ää ja te`hti teine väät öles ja teine ala. Ö`mbert posti ja sa`mba keisid läbi. Ninas oli jä`lle väät pɛɛl. Kui la`hti te`hti, tösteti öle posti otsa ää, tömmeti ki`nni, pa`ndi p'ɛɛle jä`lle. Ka l'öödi sei`ke köver puu konks sa`mba si`sse ja pa`ndi värava pośt selle taha. Ala ots see oli postil ikka kivi pɛɛl.

Väravatest oli ikka ke`rgem läbi keìa kut mulgust, sool polnd seda maha vöttamist ja öles ladumist. Meni värav keis veel nenda, töu`ka la`hti, kukkus ise jä`rge ki`nni. Nüid väravad keivad juba raud i`ngedel ja raavast aagid on ees. Meni vana karjamaa, einamaa värav ju`htub veel sedasi ennist vii`ti menes kuhas olema.

Kui majas pailu loòmade äpardusi oli, siis pöör`ti öue värav teise pidi, nina sö`nna, kus enne kand oli. Siis kadid[302] *sei`ksed äpardused ää.*

Pa`mma mihed rää`kisid ikka siis linna teel vahest, kudas Salu Juri oli aìda teind. Ema saa`tand oomiku Ju`rna karjamaa aìda tegema. Juri läind ka. Ö`hta ees Juri tulnd koju. Ema küsima: «Kas aid va`lmis on?» — «Aid va`lmis küll, aga mihi läheb ää, kes aja pü`sti tö`stvad!»

(Juhan Peterson, 1862—1947,
Kirikuküla, 1944)

---

[299] post, mille külge värav või uks on kinnitatud; [300] klomp, puutükk; [301] jalgvärav; [302] kadusid;

19. HEINAKÜÜN

Einaküünisi neid oli ennistel aègadel ikka vähem kui paèrgus, siis olid ikka ro'hkem ku'hjas. See küün on ju ɛɛ küll, et kui labu[303] *saad, vi'ska oort si'sse ka.*

Einaküünisi neid oli sii ka'hte moòdi, öhed tegid sedasi po'stide o'tsa sei'kse katuse, teisel oli jä'lle pal'kidest seindega naagu maja. Sii pool oli seda me'tsa kää. Sii olid ikka pal'kidest. Va küüni seinaks ai'tas ega pisike vardikas. Kuused, männid, aavad, kased, mis käde sai, keik seìna.

Palgid lau'ti öhe teise p'ɛɛle, natike l'öödi koera kaèla ka, et äi libisend öhe teise pɛɛlt ää. Seitse kaheksa ko'rda ja olid seinad va'lmis. Kuda puu kasund oli, nenda seìna läks. Seda pidi vaa'tama, et äi jäänd nii arukseks[304] *mitte, et loomad ninasi vahele äi saaks. Nina vahele läks, siis_ta akkas säält eìnu ka'tkuma.*

Olid seinad ölal, siis pa'ndi meni paar nöumpuid ka p'ɛɛle, nöumpute p'ɛɛle latid ja siis vaŋŋi roi'kad naagu ikka katusel. Rää'sta ala pa'ndi laud, et loomad räästast ää äi ka'tkund. See oli see rää'stalaud. Ka te'hti sei'ksed raakahlud[305] *ja pa'ndi sedasi rää'stalaava asemele. Siis ma nägi veel, et te'hti sei'ke raa kord veel rää'sta ala. Lattide p'ɛɛle pa'ndi pisike kord raàgu ja alles siis akati räästasko'rda tegema. Räästaskorra ala pa'ndi öksi raad, ölemale pole pa'ndud. Katus te'hti siis ikka nenda kut maja katust ikka tehakse.*

Oli katus pɛɛl, siis arjutati ää[306]*. Noored kased raiuti nenda ää, et tükk sakku o'tsa jähi, ladvast siu'ti karupidi kogu ja pa'ndi mal'kadeks p'ɛɛle. Öled pa'ndi ikka pitkuti a'rja kaùda mal'kade ala.*

Po'stide o'tsas küin te'hti nenda. Neli arulist po'sti ae'ti maha, murispuu pa'ndi sö'nna arude vahele. Teine pal'k teist otsast ka öle ja katus p'ɛɛle. Vahest te'hti kohe sedasi puude vahele. Murispuu la'sti oort naàga puu kü'l'ge. Irdega te'hti siis alt ki'nni. Irred lau'ti posti ja teìba vahele, vi'tstega tömmati kogu. Ots jää'ti la'hti, kust einad si'sse pa'ndi. Sei'ksed küinid olid muidu öhed äda asjad, kaua see pos't seìsis, mädanes ää, oli ö'mber jä'lle.

Nüid sii öhe aa'sta viekü'mne eest, siis aketi teisepidi tegema. Ala pa'ndi kord pal'kisi ja posti otsad pal'kide si'sse, p'ɛɛle pa'ndi sammuti jä'lle, titsid olid nur'kade sihes, et ö'mber äi läind. Küljed te'hti jä'lle irdega ki'nni. Küinile pa'ndi ikka ega nurga ala öks kivi ka, just maa p'ɛɛle pole ö'hti pa'ndud.

Küinide murispuud olid ikka tugevast öle seina. Katuse ots oli pitk. Murispuu otsale raiuti sei'ke önar si'sse. Kui eìnu sai küüni pa'ndud, siis sai ri'psepuu[307] *sö'nna p'ɛɛle pa'ndud. Oli eìnu pailu,*

---

[303] *labu* 'heinasaad'; [304] hõredaks, harvaks; [305] haokood; [306] s. t. tehti katusehari; [307] küüni otsa katuse alla murispuude otstele asetatud põikpuu, millele pannakse küünist ülejäänud heinad;

te'hti suured ri'psed[308], *ösna katuse otsast vä'lja. Ajad*[309] *te'hti küünidele o'tsa, et loomad ripset ää äi sööns.*

Küinid olid ikka jär'skude o'tstega, kahes kü'l'ges oli öksi katus. Pole selle küinil parandad ö'hti all olnd. Agu ja raàgu, mis käde sai, raiuti eindele ala. Kus eieti sei'ke märg maa oli, sääl vissati siis meni jämem puu ka esiteks agade[310] *ala. Neid pa'ndi siis kolm neli tükki pöigeti ala.*

Meni, kes pole aìda küini o'tsa teind, see ladus labu aad[311] *pü'sti ja tö'mmas sei'kse konna püssi p'ɛɛle, et tuul_es vii agu ää. Vöö'ti sei'ke pitk puu, mis küini laìus oli, ots siu'ti väädiga nurga kü'l'ge ja siis muljuti teine ots ka rinnaga va'stu ja tömmati ka väät ö'mber. Sei'ke oli siis see konna püśs.*

(Juhan Peterson, 1862—1947,
Kirikuküla, 1944)

20. ONN

Sii ra'hvas[312] *pole nii kaùgel karjamid olnd, et sii karjastel elamiseks sei'kest paigulist*[313] *o'nni taaris oli. Karjased keisid kodu, karjamaad olid lisidal, sest oli ɛɛ. Aga sei'ksi pisiksi o'nnisi sai vihma varjuks küll karjamale te'htud. Oṅn teh'ti kuuse, männi ja kadaka o'kstest. Oli sei'ke sü'lda poolteist ega pidi. Teìbad l'öödi maha ja tihed oksad pa'ndi sö'nna vahele, vitsad ö'mber. Ö'hte kü'l'ge jää'ti si'sse keima*[314] *koht. Oli kö'rgus kää, siis seerati sei'ksed puud sö'nna p'ɛɛle, kes'paigast vähe kö'rgemad. Siis pa'ndi tihe kuuse oksa kord öle ja sammelt tublist vahele ja jä'lle o'ksi, keige p'ɛɛle vissati veel meni jämem tonk, kas va puu ladu või mis ju'htus, et tuul o'ksi laiali äi viind.*

Vihma aègu sai siis ala mi'ndud, et vihm es tule just kaèla mitte. Kase o'ksi ja sammelt toòdi ka si'sse, sääl pɛɛl võis siis pi'tkali o'lla, i'stumise taaris oli möni kivi puṅn.

Onni ees sääl sai vahest tuld ka te'htud, kui loomad sääl lisisaàdavas[315] *olid ja söid. Luùdi ja vi'htu sai ka sääl o'nnis siis te'htud, kui sedasi ju'htus. Meni nidus*[316] *ko'rvi ja sedasi, mis ke'ngil kää oli. Va'lmis kor'v või luud see jää'ti siis onni nur'ka, kes seda änam jä'rge vädas.*

Einamal, kus pole küìni olnd, sö'nna sai jah sei'ke oṅn te'htud, kui sadama akkas. Kaï'kad l'öödi ri'sti maha naagu maja nöumpuud, väädiga siu'ti ölalt ki'nni. Teise pidi sai siis ka meni pa'ndud nenda lattide eest. Paks eina kord sai siis sö'nna p'ɛɛle pa'ndud. Vihmaga poe'ti sö'nna ala. Vahest kui ka'ngest sää'ski oli, siis magati ka

---

[308] küünisuu ette katuse alla asetatud heinad; [309] aiad; [310] hagude; [311] saohaod; [312] siin rahval; [313] alatist; [314] sissekäimise; [315] ligiläheduses; [316] punus;

Karjuse suveonn. Uksel karjus. Kirikuküla, Kaarma. (A. Veitmanni foto 1931)

`ööse sääl all. Ots, kust si`sse keìdi, topiti jä`rge*[317] *eindega ki`nni, läbi einde naad ikka_s tule nenda.

Siis kui teede pɛɛl väravad egas poòlis alles olid, sääl väravate ees olid siis väravavahid, nendel olid siis onnid, mis paigulisti seisid. Küla, kesse ta`rbline*[318] *värav oli, see kau`ples siis öhiselt väravavahi ja tegi taàle maja ka öhiselt.

Neid väravavahi o`nnisi oli sii mü`tmed moòdi. Sii Kaàrma mihed tegid omal sedasi. Panid oort maast sei`ksed nöumpuud pü`sti ja latid p`ɛɛle, ala ajasid vähe mu`lda ja kivisi ka. Siis te`hti keik sedasi naagu maja katus, ö`lgedest puhas. Otsad te`hti ka ö`lgedega ki`nni. Teis o`tsas oli pisike ukse auk, kust si`sse keis. Ma

[317] s. t. enda järel; [318] kelle tarvis, kelle tarvitada;

usu, sääl oli pisike ukse tükk ees ka. Sei`ksed laavad keisid teist äärest teise. Sääl pɛɛl ta siis magas.

Onnist natike eèmal oli tulease. Sääl olid kivid, kus‿ta omale süìa kee`tas. Oli ilm kena, söi sammas*[319] *tule `ääres, vihmaga oli o`nnis. Sööma asjad olid ikka sääl.

Pä`hkla mihed tegid oma väravavahile kohe kivist sei`kse pisikse onni. Ma‿b te, sääl oli vist tulease ka sihes. Laava o`tstest oli katus pɛɛl. See vare on paèrgus sääl Nuki pere juùres alles.

Menes kuhas olid öleni laùdest te`htud. Kudas külal vär`ki oli, nenda see siis ka te`hti.

Väravavahid olid sii senni ajani, kui väravad teede pɛɛlt ää kaùdeti, siis selle jä`rge kadid väravavahid ka ää. Nee olid ega sui ikka, ajasid vöörad loomad tagasi ja panid värava ki`nni kui la`hti oli. Sii olid siis ka veel, kui väravad juba kadund olid, vaa-`tasid et loomad äi käind läbi. Inimesed pole nii ruttu jöùdand aìdu teha, siis pee`ti veel väravavah't.

Väravavahiks oli ikka vana inimene, änamast ikka mees, vahest oli siis naisterahvas ka. Kes muu t'ööga pole änam akkama saand, siis sääl luùsides ta teènis veel eèsele kaku kannika.

(Juhan Peterson, 1862—1947,
Kirikuküla, 1944)

Vanaaegsed ehitused. ES KT 93

SAUN JA SAUNIK

1. SAUNAST ÜLDISELT

Saun on mei`tel üks nii vana asi juba, et selle akatusest äi te*[1] *sii änam ke`ski mi`ski rää`kida. Äi te, kus te`hti esimine. Nii kaùgele kut inimeste sugu mäletab, on mei`tel saunad olnd, ja on sii ka paèrgus ikka nenda samma kut oli sii mui`ste. Ikka ega perel oli ja on oma saun olemas. Ikka oma, ikka oma, kus muidu sai.

Seda tuli ede irmus vähe, et kessel äi olnd saùna. See oort pidi kuha pɛɛl olema. Saun ta oli mui`ste inimese elu ja teris. See* [on] *loom, mis ilma saunata ää elab. Inimesel peab ikka saun olema. Saùnas said keik kurjad töbed ja sandid aìgused inimese küljest ää toherdud. See saun oli üks ɛɛ kallis ja otse püha paik mui`ste. Nenda et selle ka`tsus ega üks eèsele muretseda.

Ja kus‿sa ilma saunata saad. On veel lapseline pere ka, no mine pese neid siis kei`ki toas. Muidu kasuvad ka`rge[2] *ja täid söövad*

[319] sealsamas.
[1] Ei tea; [2] s. t. seenetavad;

Sülde vabadikupere saun. Ees kaev. Karja. (G. Ränga foto 1935)

Saun Kiratsi külas. Kaarma. (G. Ränga foto 1935)

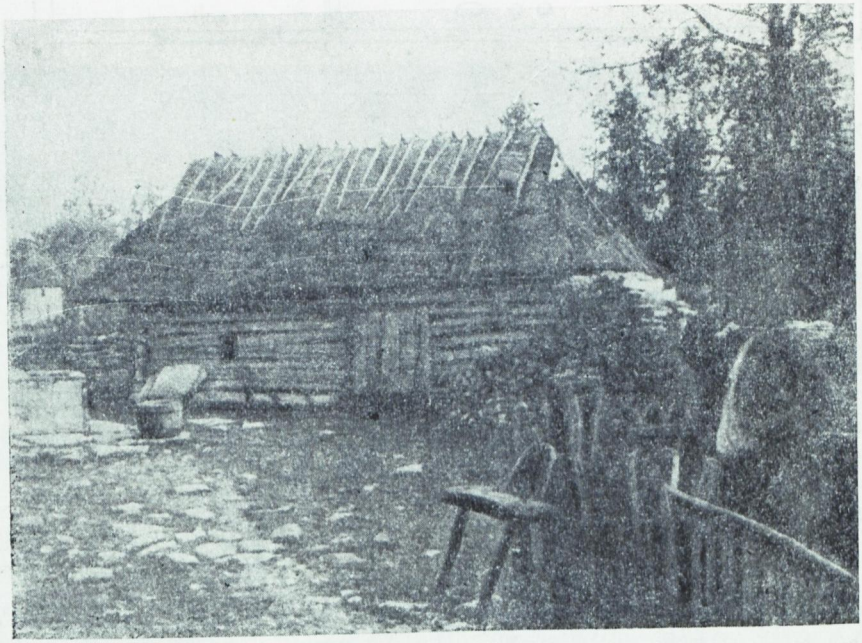

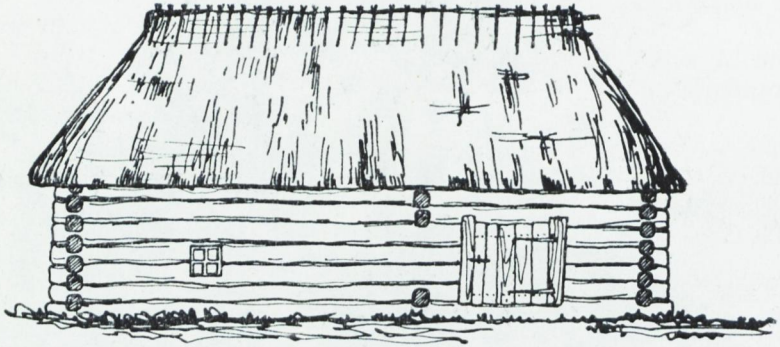

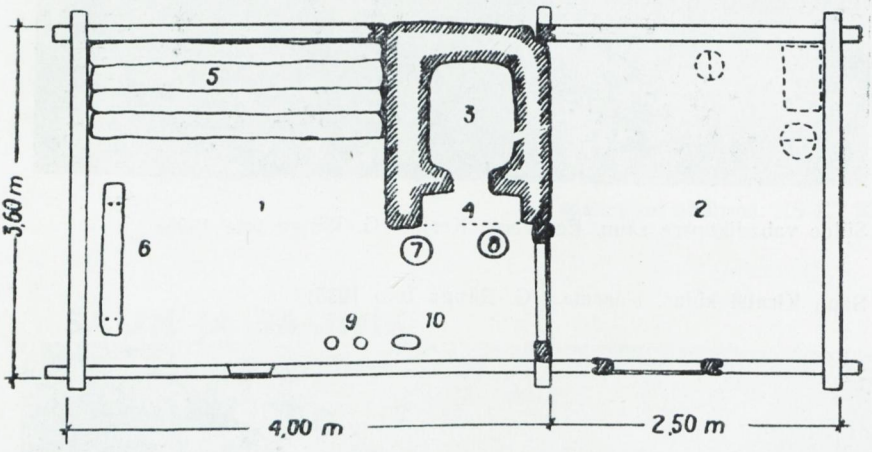

Põhiplaan

Aida pere sauna eestvaade ja põhiplaan. Sauna kasutati elamiseks kuni 1936. aastani Linnuse külas, Karja. Põhiplaanil sisustus saunaskäimise ajal. 1. *Saun*; 2. *vaja*; 3. *ahi*; 4. *kolle*; 5. *laùdu*; 6. *pink*; 7. *soja vee toòri*; 8. *külma vee toòri*; 9. *kaks pesukappa*; 10. *pesu kańn.* (A. Toomessalu joonise järgi).

ka ää, kui pole saùna vahest saàja. Muidu sõ`nna ihu p`ɛɛle kasub oort sita kord, kui ̮sa äi saa saùna vahest. Sauna leil on see, mis pu`htaks teeb ja keik sandi*[3] *naha pɛɛlt ja sihest vä`lja kupatab. Täi oli mui`ste ise ü`tlend: «Kee`tmine on mo piìnamine, aga sauna leil on mo surm!»

Vanad inimesed pidasid saunast pailu ro`hkem lugu kut nüid noored sest oòlivad. Nüid pe`stakse ihu kus ju`htub, kas toas va`nnis,

[3] halbuse;

Kassi talu kiviaed. Aial on puust postid. Tõrise küla, Kaarma. (H. Ahvena foto 1958)

Lattaed. Kihelkonna. (H. Ahvena foto 1958)

Vana vinnaga värav. Taga karjakoplis vinnaga kaev. Nõmme küla, Põide. (H. Ahvena foto 1957)

Alangu pere vana sõnnikusaun Asva külas. Põide. (H. Ahvena foto 1961)

või meni peseb sui oort õües aja `ääres. Aga vanad inimesed pole ennast mitte siis mäeal*[4] *alasti võttand kut saùnas. Kardeti ku`rja si`lma ja võlusi, nee võisid ka ihule san`ti teha, kui sedasi ju`htusid alasti nägema vahest. Vat see võlu kar`tus oli mui`ste aègu nii suur, nüid inimesed äi karda seda änam, pole ka seda änam sii.

Mui`ste aègu olid saunad sii pärisest ta`rblised. Saùnas pee`ti ikka la`mbad. Sönnik oli pärisest saùnas. Sei`kse sauna nimi oli oort sönniku saun. Sei`ksi päris pu`htud pesu saùni kut nüid on, pole sii mui`ste ö`hti olnd. Keik olid nee sönniku saunad. Sönniku saunad on nüid siit ösna kadund. Meni arvik vahest ju`htub veel menes kuhas olema. Sii mei`te külas pole änam mitte ö`hte.

Mo meelest oli see sönniku saun ikka pailu param kut nee uie aja päris pesu saunad nüid sii on. Sönniku saùnas oli nii kena soe ja pe`hme o`lla. Aga vat, no inimesed äi kannata änam seda sönniku aìsu mitte. Keik peab sei`ke puhas saksa asi nüid keik olema, ai`ta jo änam vanad.

Küti ja pesu[5] *ajaks la`sti la`mbad vajase*[6]*. Sönnikule pa`ndi pu`htad pöhud p`ɛɛle, see oli alt enne kena soe. Aga selle päris pesu sauna parand on ikka alt külm. Ta`lve vahest ka`nge pakasega on nii külm sääl parandal, et katsu kas perse kü`lmab pesu aègu paranda kü`l ge ki`nni, kui kaua öhe kuha pɛɛl oled.*

Kui inimesed saùnas keind olid, siis la`sti jä`lle la`mbad si`sse. Re`pne augud te`hti la`hti, siis lammastel äi olnd pailu pala mitte. Nee sönniku saunad akkasid mei`tel ää kaduma sii aa`sta neljakü`mne eest. Nooremad inimesed pole sei`ksi änam tahnd.

Siis olid sii veel mui`ste elu saunad. Saunad, kus inimesed sihes elasid. Oli sei`ksi vaèsid, kessel polnd eèsel maja ega maad. Nee olid siis puumaa meiste[7] *saùnas kor`tris. Aa`stad ö`mber elasid saùnas, menel olid te`rved suured pered. Keik sü`ndisid, kasusid ja elasid saùnas. — — — Elu saunad on siit kadund juba paarkümmend aa`stad tagasi. Keige suurem nende kadumese aeg oli siis, kui möìsate maad ää jägati. Pailud võttasid siis eèstele maad ja akkasid ise majasi tegema. Keige viimati elasid küla saundes veel sei`ksed üksikud valla vaèsed, nüid on ka nee kadund. Vöib küll juba ütelda, et meil saùna änam elamiseks äi ruugita*[8]*.*

Saunad on ikka pesemese taaris. Meni, kessel rehetuba äi ole, see suitsetab saùnas liha. Mened kuivatavad ka saùnas linu. Siis saùnas äi pe`sta, kui sääl liha ja linu kuivatakse. Kessel saun paàrgu o`tsas on, sellel on siis sui ölle tegemese aègu ölle riistad sääl saùnas. Saun on sui vilu, sääl ölut keib[9] *ɛɛst.*

Mui`ste olid saunad keik suitsu saunad. Aga nüid sii öhe kolmekü`mne aa`sta sihes on te`htud ka sei`ksi, missel on korsnas ka pɛɛl, suits äi tule ka änam si`sse. Aga suurem jägu on sii kan`tis paèrgus veel ilma kor`snata suitsu saunad. Vanad mui`stised veel.

(Juhan Peterson, 1862—1947,
Kirikuküla, 1947)

---

[4] mujal; [5] kütmise ja pesemise; [6] *vaja* 'küttekoldeta eesruum saunas'; [7] jõukate talunikkude; [8] pruugita; [9] käib, käärib;

2. SAUNA EHITAMISEST

Kui uut ko`hta sai asutama aketud, siis esimeseks sai ikka saun te`htud. Mis siis änam, kui saun ölal, siis pɛɛ vari omast kääst ja lau`pa ö`hta sai sauna korra ka kaelast ää ajada. Lau`pa ö`hta siis pidi ikka kolm soòja a`sja olema, see on saun, puder ja naine. Kui neid pole, siis pole lau`pa ö`htad ka olemas.

Saun te`hti ikka kaju lisidale, et vett ke`rgest käde sai, saun ruu`kis pailu vett ää. See oli ikka ɛɛ asi, kui sauna lisidal vesi oli. Siis oli see sauna küt't ke`rge asi.

Sauna palgid raiuti ta`lve küìnla* [10] *vanaskuus. See oli ikka see taarispuude raìumese aeg, siis raiuti keik taarispuud. Siis puu oli keige kövam va`stu pidama. Puud raiuti ke`rvega maha, kaasiti ää ja raiuti parasteks palgi pi`tkusteks juppideks. Saàgi mui`ste polnd, keik sai siis ke`rvega raiutud, olnd see puu nii jäme kui tahes. Lume teèga vää`ti puud siis kuha p`ɛɛle ka. Ta`lve oli puude vädu ikka ke`rgem kut sui. Ösna mui`ste vää`ti sii ä`rgega, pärast poòle oòsega.

Kevade kui ilm soèmaks läks, et puud öles sulasid, siis kooriti puud ää ja aketi seìna tegema. Mui`ste keis maja tegemene ke`rgest ja ruttu. Undamän`ti pole te`htud. Ega nurga ala vissati pisike kivi lipakas ja see oli keik see undamäńt. Siis pa`ndi alus kord sö`nna p`ɛɛle. Palgid ae`ti keik ömarguselt seìna. Saun te`hti ikka koera kaèla rist nur`ka. Varatud pal`kisi äi ole, vahe kuhast l'öödi vähe laiakaks, et sammel paramene vahel seìsis.

Ukse po`stidele raiuti ke`rvega suured laiad sooned si`sse. Postid pa`ndi kohe lääve puu si`sse pü`sti, palgi otsad l'öödi kahest küljest vaia moòdi ää ja pisteti sö`nna soone si`sse.

Sauna kö`rgus oli seitse kaheksa ko`rda. Oli seinde kö`rgus kää, siis pa`ndi lagi p`ɛɛle. Ömargused puud pa`ndi ü`htlaselt pöigeti öle. Siis pa`ndi veel murispuud p`ɛɛle, nee la`sti tamme nagadega laest läbi oort seina kü`l'ge ki`nni. Murispuid oli neli, ega seina ko`hta pa`ndi üks.

Nüid te`hti sarikad va`lmis. Kaks tükki pa`ndi kogu, peńn si`sse ja tamme naad la`sti läbi. Sarikad ae`ti ikka paar koos p`ɛɛle. Murispuu si`sse te`hti angid ja sarikud la`sti sö`nna si`sse, vai l'öödi vahele, et pü`sti seìsis. Olid sarikud pɛɛl, siis pa`ndi latid. Vaiad l'öödi sarikute si`sse ja latid pa`ndi sö`nna p`ɛɛle. Vaŋŋi kaigas [11] *pa`ndi lattide p`ɛɛle ja vi`tstega tömmati sariku kü`l'ge ki`nni. Pa`ndi tüki kolm neli vi`tsa sariku p`ɛɛle.*

Ö`lgedest te`hti katus p`ɛɛle. Katus oli lam`pis o`tstega. nenda et o`tsas oli ka katus. Ari see arjutati veel ää, malgad pa`ndi p`ɛɛle ja mal`kade ala kord lapiti ö`lgi.

Saunale jää`ti o`tsa ja ede kü`l'ge viim`pse palgi korra ala pisike kan`tlik auk, re`pne auk. See oli suitsu auk, säält läks suits vä`lja.

---

[10] veebruari; [11] *vaŋŋi kaigas* 'peenike ritv, mis iga sarika kohal seoti risti lattidele nende kinnitamiseks';

Oli saùn ää se`lgund, siis pisteti re`pne augule pisike kaltsu topakas ede, et soe vä`lja äi lähe. Saùna_s või jo ää jahuta. Esi külje seina sihes oli ka sei`ke ruusiku [12] *suurune a`kna auk,nenda teise ja kolmanda palgi vahel.*

Uks see oli saunal ikka ahju pool o`tsas. Sauna maja oli ikka kahe ruumiga. Nenda et vaja oli ikka sauna o`tsas. Ahi oli vahe seina sihes sauna pool kü`l'ges. Eest küljest läks uks vajase ja säält teine saùna.

Parandad saunale ja vajale te`htud äi ole. Jähi see sammu mulla parand, mis sääl oli. Kõ`rgemad nukid ae`ti sileks ja kivid vöö`ti vä`lja. Seina alused l'öödi mullaga ki`nni. Meni pisike kivi, mis ede tuli, vissati ka mullale sega, kui ju`htus.

Ahi te`hti saùna paekivist, meni raudkivi pa`ndi ka sega, kui sei`ke ede ju`htus. Paekivid olid ikka ahju müüriks paramad kut nee raudkivid. Nad olid kuivemad ja soemad ka. Ahju perse te`hti ikka sauna taha, tagu seinast vä`lja. Sõ`nna te`hti keige paksem müür, et ɛɛ ki`ndel on.

Sauna a`hjusi oli sii ka`hte moòdi. Õhedel oli suu saùnas, teistel oli ahju suu vajas. Mo tääda on see vanam ahju moed sii, kus suu on saùnas. Mui`ste olid keigil suud saùnas. Mo aègu sigis meni sei`ke, misse suu vajas oli. Sei`ksel polnd siis kü`tjal mitte küti aègu sääl saùnas suitsus o`lla, küttas vajast.

Ahju kivid said keik sauega kogu pa`ndud. Ahju müürid te`hti keige pɛɛlt va`lmis. Olid müürid ölal, siis pa`ndi lagi p`ɛɛle. Laeks pa`ndi laiad paelapakad. Oli lagi pɛɛl, siis aketi sihest va`lmis tegema. Võlviks pa`ndi suured raudkivi jurakad, sei`ksed pitkad kivid otsiti. Teine kivi pa`ndi teist küljest ke`skelt va`stamisi kogu. Võlviks oli ikka kolm neli kunni viis kivi köruti. Nenda kudas ahju pi`tkus oli, nenda oli võlvi kivisi ka. Võlvid pa`ndi pai`ka ilma saueta, suits ja tuluke keis nendest läbi.

Oli võl'v va`lmis, siis pa`ndi ahjule rinna kivi ede. See oli suur lai paekivi latakas. Oli ahi sedasi va`lmis, siis toòdi sei`ksi lei`ke* [13] *suurusi raudkivisi ja täideti see rinna kivi tagune ruum ää, lae alt jähi natuke tühaks, see oli leili vi`skamese ruum, säält vissati siis kirisele vett, et leili a`ndas.

Sei`ke oli see keige vanam ahi, mis ma te* [14]*. Pärast poole siis aketi neid ahju ri`ndu ki`nni tegema, jää`ti just pisike kan`tlik auk sõ`nna si`sse. See oli see leili auk. Ahi, missel suu vajas oli, sellel oli leili auk ahju pe`rse või ahju külje sihes. Selle ahjul, missel suu vajas oli, sellel oli perse saùnas, kül'g oli sauna taga seinast vä`ljas.

Nüid te`hti saùna laùdu* [15] *ka veel, see oli ikka ahju taga nur`kas. Laùdu te`hti nenda jala kolme kõ`rgusele po`stide o`tsa. Kaks po`sti l'öödi maha ja nende küljest pa`ndi puud seina si`sse o`tsapidi. Nende p`ɛɛle siis laavad, nee laavad olid sääl la`htiselt, neid ki`nni l'öödud

---

[12] rusika; [13] kaalika; [14] tean; [15] saunalava;

äi ole, seisid ise sääl puude pɛɛl. Eɛ oli, kui sai lehtpuu laùdest laùdu, siis oli alati puhas, äi ajand vai`ku vä`lja.

Laùdul oli leili küna ja vi`htlemise aègu sai sääl siis istutud. Laùdul sääl oli keige param o`lla saùnas olemise aègu, sääl ikka seda leili mai`ku tunda alles sai.

Siis on veel saùnas örred, kus pɛɛl riìded on leìlis olemise aègu ja saùnas olemise aègu. Örred olid siled kase roe`kad, neid oli saùnas kaks. Üks oli esi seinal ja teine otsa seinal, laest jalg madalamas. Aruline puu onk l`öödi lae ala seina kü`l`ge, nagadega la`sti ki`nni. Örred olid nenda la`htiselt, et küti ajaks v`ööti maha, siis äi sui`tsund mitte ää. Seisid siis alati kenad pu`htad. Sellepärast te`hti örred kasest, et lehtpuu seisab alati puhas, taal äi ole vai`ku. Kuusk, mäńd ajab vai`ku, mis riìded ää vaigustab [16].

Paèrgus on sii veel änam jägu sei`ksed vana moelised saunad. Aga laud parandid on nüid menele ala te`htud. Sei`ksi uùsi saùni on vähe, kus korsnas on pɛɛl ja suur ake ees, ja veel laud parand all. See on mene üksiku rikkal, kes eèsele on sei`kse teind. Ikka nee vanad isa isade saunad ai`tavad küll veel, kes neid lammutama akkab. Nii kaua on kut o`tsa löppevad, ise ää mädanevad.

Keige vanam sauna moed oli sii sei`ke, et saun ja vaja o`tsas. Aga öhe viiekü`mne aa`sta eest akkas see vaja paàrguks minema, sö`nna te`hti siis kolle si`sse. Nüid tehakse ikka saun ja paàrgu kogu. Nii kaua oli see ruum, mis sauna o`tsas oli, vaja, kut sellel äi olnd kollet sihes, aga kui kolle si`sse te`hti, siis akati seda paàrguks üìdma. Vajad on nüid ösna kadund. Mene vana sauna o`tsas veel kogemata on.

Paàrgu ja saun koos on paramad küll. Siis paàrgus tehakse sauna veed ja sui keedetakse sääl süìa. Nüid nooremad inimesed üìdvad seda paàrgud juba öue köögiks. Aga mei`te sugustel on ikka paàrgu veel. Meni vana inimene üiab veel mui`stse järje p`ɛɛle paàrgu ka veel vajaks.

Aga mui`ste pidi sauna veed tegema kas toas ko`ldes või ka`tla augul. Siis pidi neid öhest kuhast teìse vädama. Aga mis siis paàrgus viga on, võta oort ka`tlast ja tösta saùna. On vesi saunast o`tsas, tule oort ihu alasti ja võta paàrgust ka`tlast vett ja astu jä`lle saùna tagasi.

(Juhan Peterson, 1862—1947,
Kirikuküla, 1947)

---

[16] vaiguseks teeb;

3. SAUNA OTSTARBEST, SAUNASKÄIMISEST

Saùna sai änamast ikka ega kahe nädali tagant te'htud, ikka lau'pa ö'hta. Vaadeti ikka nenda, et sauna korrad vanaskuus tulid. Noorekuu saun tegi ihu kihelema ja sigitas täisi ker'pusi. Nenda et seda pa'ndi ikka tähele, et sauna kord mitte noorekuu si'lmas [17] *äi tulnd, kuude vahel ai'tas ometi, nii ɛɛ küll polnd kut see vanakuu saun oli.*

Sauna kü'tmine see oli ikka vana peremihe mure. Saùna köö'ti nenda ö'hta poolt, siis kui inimesed töölt tulid, siis pidi saun va'lmis olema. Igiste na'hkadega tulid töölt ja läksid oort saùna. Siis võttas ɛɛst sita pɛɛlt ää, kui inimene igine oli. Siis kui inimesed keik kodu olid, siis oli saùna minek ikka pääva loojaku ajal. Suine küt't see_s ole mi'ski, küttas see kim'pu kaks o'ksi ää, siis oli kirisel palavad küll. Ta'lve külmaga tuli teist ikka ro'hkem kütta.

Saùna köö'ti o'kstega ja ka jämede puudega, nenda kudas ju'htus, ja kudas kessegil puid kää oli, nenda siis küttas. Aava puid äi ae'tud mitte sauna a'hju. Aava puudega köö'tud sauna leil tegi inimese ihu värisema, sest et aava lehed värisevad pärisest.

Kui saùna sai kü'tma aketud, siis keik see vana tuhk tömmati ahjust ää ja viìdi vä'lja. Siis vöö'ti örred suitsust ää, pa'ndi parandale maha, leili küna tösteti ka laùdult maha, re'pne augud te'hti la'hti, et suits vä'lja läks. Nüid ae'ti tuluke a'hju ja köö'ti tükk aèga, et kiris palavaks sai. Siis kui köö'tud küll oli, siis la'sti ää pöleda ja liigutati sööd ɛɛst läbi, mü'tmeli korrali ae'ti argiga segamene. Siis tuli ɛɛ se'lge saun, ving läks sütest vä'lja. Mida se'lgem, seda te'rvem oli.

Nüid pa'ndi örred öles ja küna laùdule, vett täis ja viht si'sse. Leili vesi toòdi toòriga saùna. Süle täis pu'htud pö'hkusi toòdi ja pa'ndi ka parandale. Siis pere töi keik eèse riìded leìli. Olid riìded öles pa'ndud, siis sauna kü'tja pani ukse ki'nni ja vi'skas riietele mütu kipu täit leìli. Siis tuli ise sihest vä'lja ja jättis riìded leìli. Olid riìded tüki aèga ölal olnd, siis vöö'ti ää ja toòdi tuba. Leil kau'tas viim'pse kut iŋŋelise riiete sihest ää.

Nüid viìdi ka toòriga palavad vett saùna ja teise toòriga veel kü'lma vett pesu jäuks. Pala vesi sai te'htud kas toas, paàrgus või ka'tla augul. Aga seda pidi saùnas olema, muidu_s saa pesta. Oli keik sedasi ko'rdas, siis mi'ndi saùna. Meespere läks ikka ennem. Kui mihed vä'lja tulid, siis läksid naised ja lapsed. Segamene_s o'lda [18] *ö'hti saùnas. Inimesed äbenesid mui'ste ö'hta teist.*

Saùnas pe'sti kappade ja va'nnide sihest. Pesu aègu istuti parandal pö'hkude pɛɛl. Pesemene keis vee ja seebiga. Vi'htlemese aègu o'ldi laùdul. Vanad mihed olid irmus ka'nged leìli võttama. Tö'mmasid nenda, et karva kääri [19] *ais oli la'hti. Vahest keisid vajas või öues jahutamas ja jä'lle tulid vi'htlema. Olid punased kut vähid, kui*

[17] noorkuu alguses; [18] segamini ei oldud; [19] kärssamise;

saunast vä`lja tulid, ja olid te`rved kut kivi tükid. Äi ü`kski töbi ega möisa vitsad akkand nende p`ɛɛle. Sauna leil parandas ja tegi nad nii tugevaks ja si`tkeks.

Sauna leil võttas keik sei`ksed sandid olemised inimese ihust vä`lja. Ta tegi inimese kövaks ja te`rveks. Saùnas sü`ndis see toherdamine mui`ste keik. Palavas saùnas la`sti kuppu ja l`öödi soont* [20]*. Saun võttas ɛɛst vere lii`kuma, saṅt veri joo`skes siis ɛɛst vä`lja palava kää. Pala tö`mmas sooned pe`hmeks ja la`hti keik.

Oli inimene ka`ngest külmetand, siis jä`lle palavase saùna ja ka`ngest vihelda. Pala igistas siis külma naha vahelt vä`lja. Sauna leil oli külma va`stu esimine rohi. Sünnitaja naine viìdi jälle saùna. Sääl oli nenda varjuke* [21]*, polnd teiste inimeste ja`lgus mitte. Sääl pö`hkude pɛɛl oli kena soe ka. P`ɛɛle sü`ndimest toòdi saunast ää jä`lle. See moed oli kaua aèga sii, et sünnitaja naine siis saùna viìdi, kui laps sü`ndima akkas. Aga nüid on ammu kadund.

Menes peres oli sei`ke pisike moed, et kui ta`lve toa a`hju köö`ti ja siis pidi uks la`hti olema. Oli siis pisiksi la`psi majas, nee viìdi siis toast ää saùna lammaste sega. Sääl oli kena soe o`lla. Olid oort lammaste seas sönniku pɛɛl. Pisikste ta`lledega tegid sääl ünatust. Kui ahi köö`tud sai ja uks ki`nni pa`ndi, siis toòdi lapsed tuba jä`lle.

Sei`kest umb paiset muljuti jä`lle kirise kiviga kolm ko`rda ja kivi pa`ndi jä`lle kirisele sö`nna ko`hta tagasi, kust ta oli vöö`tud. Siis see umb paìse alandas ää.

Mui`ste kui oli undiks keìdud, siis te`htud ennast saùnas va`lmis. Sauna laùdul kikerdud* [22] *kolm ko`rda va`stu p`ääva ja kolm ko`rda m`ööda p`ääva ja la`stud kolm ko`rda öle pɛɛ. Undiks tegemise sönad loe`tud ka ää. Sedasi tulnd siis inimesest uṅt. Et undist jä`lle inimeseks saàja, te`htud saùnas jä`lle seda sammu* [23]*, aga nüid loe`tud sönad tagurpidi ää. Sedasi olnd siis jä`lle inimene sauna laùdul.

Ma kuuli ka seda, et mui`ste aègu o`lla ka saùnas vädajad [24] *te`htud. Seda te`htud jöulu lau`pa ö`hta, siis kui keik inimesed saùnas olid keind. Vanadest vi`htadest te`htud. Sönad loe`tud ka sääl juùres ää. Nee ajand iŋŋe si`sse. Siis an`tud näpu otsast kolm til`ka verd ja seèga olnd vädaja päris va`lmis. Sei`ke pidand siis te`rve aa`sta ta peremihele vara vädama. Vädajate tegijaks olnd ikka sei`ksed va võlud, änamast ikka meni vana peremees või perenaine, kes ka`ngest a`hne olnd ja rikkust ka tahtnd saàja.*

Saùnas sai pisikste laste arjased ää vöö`tud. Laps määriti pärmiga si`sse ja pa`ndi riie ö`mber. Siis viheldi last sauna leìlis tugevast. Lapsed ka`rjusid sääl nii ka`ngest, et saun ösna kölises kää. Selle inimesel, kessel arjased lapselt [25] *ää vöö`ti, selle nägu oli kena puhas ja laer* [26]*.*

Oli sii ka sei`ke moed, et ilma saùnas keimata äi mi`ndud i`lmaski

---

[20] lasti aadrit; [21] varjuline; [22] püherdatud, väherdatud; [23] sedasama; [24] kratti, pisuhända; [25] lapsena, lapseeas; [26] klaar, selge;

laava ker`ku*[27]. *Kes pühapɛɛ ta`htis laavale mi`nna, see pidi lau`pa ö`hta ki`ndlasti saùnas keìma.

Kui pisikest last saùnas viheldi, siis kä`sti last ikka ega viha lööma aègu tänada. Laps pidi ikka ö`htejoòni lugema: «Ät'töma! at'töma! at'töma!» See tänu läks siis taèva isale leili eest.

Tuli saùna mi`nnes mihele emane inimene*[28] *va`stu, oli irmus ɛɛ õńn saùnas o`lla. Aga kui tuli isane*[29] *va`stu, siis ju`htus saùnas õnnetus, kas vesi põletas või sedasi mi`ski oli, mis polnd ikka ɛɛ ö`hti. Emasele tähendas jä`lle isane va`stu tuleja ö`nne ja emane jä`lle õnnetust. Seda va`stu tulejad pa`ndi ikka tähele.

Siis kui sedasi vahest sui vi`hma sadas ja päi`kest pai`stis, siis* [ütlesid] *vanad inimesed ikka: «Täna su`rnud pesevad, nendel ka ɛɛ!»

Kui laps sü`ndis ja ää pe`sti, siis see esimine pesuvesi kallati kenase roosi pöèsa, siis lapsest kasus kena inimene.

(Juhan Peterson, 1862—1947,
Kirikuküla, 1947)

4. SAUNAVIHAST

Meil olid ja on sii ka paèrgus keik kase o`kstest vihad. Ikka sei`k-sed sammud kut sii mui`ste olid, on paèrgus ka. Viht ikka viht. Viht see pidi ikka saùnas olema, ilma vihata äi saand jo sauna mai`ku käde. Mine vihata saùna või ke`rveta me`tsa, see on üks puhas. «Viht on sauna maik ja liha on supi maik!» ü`tlesid vanad inimesed vahest kui sedasi ju`htus ede tulema. Ja see on puru tösi ka. Ma ole ise seda ää näind, kui pole ikka saùnas vi`hta, siis on see muidu poolik asi keik. Pole selle ilma lihata supiga ka mi`ski teha.

Vihad tegi kas vana peremees või perenaine. Nad ikka olid a`rjund viha o`ksi võttama. Viha oksad pidid olema sei`ksed kenad pe`hmed na`rmas oksad. Sei`kste löbusa kasuga[30] *ka`skede küljest ikka sei`ksi sai. Mida vädujamad*[31] *oksad olid, seda paramene ö`mber pe`rse keisid. — — —*

Olid vihad va`lmis te`htud, siis vöö`ti se`lga ja toòdi koju. Vihad olid ikka paar koos, vö`rla o`tstega siu`ti kogu. Kodu pa`ndi lauda p`ɛɛle udja või nöumpu penni p`ɛɛle kuìma. Vihad kuivatati ikka vilus. Pääva kää äi ai`tand, päi`ke körvetas vihad ää, tegi kövaks. Menes kuhas olid vihad ka aida ula all udja pɛɛl kuìmas. Kui olid sääl ää kuìvand, siis vöö`ti ää ja pa`ndi laudi p`ɛɛle einde*[32] *ääre ala, sääl seisid kenad pe`hmed ja pu`htad.

Viha tegemise aeg oli ikka nenda poòles eina aègus. Siis olid kase lehed täis kasund ja äi olnd änam vaigused ka. Noored lehed äi ai`tand, olid vaigused, jähid ihu kü`l'ge ki`nni. Vi`htu võis nii kaua

---

[27] lauakirikusse; [28] naisterahvas; [29] meesterahvas; [30] jõudsa, hea kasvuga; [31] *vädujas* 'nõtke, painduv'; [32] heinte;

teha kut lehed kolletama akkasid, siis olid kövad ja pudisesid pɛɛlt ää. Ennem pidi ikka ka'tsuma va'lmis teha kut kolletama akkasid.

Esimised uied vihad said ikka nelipühi lau'pa ö'htaks te'htud. Vahest kui nelipühid nii vara olid, siis jaanipɛɛ lau'pa ö'hta sai ikka uie vihaga perset vitsuta. Uus viht oli pailu pe'hmem kut vana. Aga kui vihad kenast oi'tud on, siis vöib neid mütu aa'stad tarvita. Leil tö'mmab pe'hmeks.

Vi'htu sai ikka paar lau'pa ö'hta saùna toòdud. Üks naistele ja teine meistele. Vihad toòdi kohe küti akatusel saùna leili küna si'sse ligu[33]*. Siis kui saùna mi'ndi, pa'ndi vihad oort kirisele aùduma, vissati veel korra leìli. Kui leil oli läbi keind, siis olid ɛɛd pe'hmed.*

Viht oli änamast ikka öhe lau'pa ö'htane asi. Jä'rgmise korra ta oli juba köva ja vali, lehed tulid pɛɛlt ää. Sii polnd me'tsa nii vähe. Vi'htu sai ega sui oma paar tosinad te'htud. Nendega sai siis ikka aa'sta läbi.

Vihad tegi sii ikka ega üks ise. Neid teiste kääst ostetud äi ole. Küla karjased vahest tegid neid müima taaris[34] *küll. Aga nad saa'tsid li'nna nee. Li'nnas makseti kopikad kaks tükist.*

Möìsa tegi vihad kas koerde poiss või karjane. Änamast sii tegi ikka karjane vihad. Taal oli karja juùres aèga kää. Körva tasu[35] *ta nende eest möìsast äi saand. Neid pole teda sunnitud ö'hti tegema. Aga karjased ise ta'htsid neid teha. Vahest koerde poiss kä'sti oort teha vi'htu. Taal es ole viha tegemise aègu p'ɛɛle koerde söö'tmese teha mi'ski.*

Viha töö see oli ke'rge, mis asi see neid teha oli. Neid jöùdis p'äävas oma paar sada va'lmis teha, kui ta'htis. Vihal pole ju mi'ski ooletamist[36]*, lei'ka oksad ää ja vörral p'ɛɛle, või kaks, kudas ke'ski neid tahab teha. Mo eest see kahe vö'rlaga on kena tahe viht oort püùse võtta.*

Ma ole eèse vihad keik teind einamal sööma aègu. Siis kui teised magasid, ma tegi siis vi'htu. See pole mitte midagi. Üks pireke aègu ja juba on pool tosinad vi'htu va'lmis. Sedasi tegi paar löunat ja vi'htu oli meil küll. Neid jähi ega aa'sta öle. Kevade kui ka'nge pöhu nälg oli, siis said veìste või lammaste käde an'tud. Nee söid lehed pɛɛlt ää. Raad said ka'tla all või a'hjus ää põletud.

Vahest mei'tel sai vanadest ää kulund ja ää viheldud vi'htadest ahju pü'hkimise luud te'htud. Kaks kolm tükki siu'ti pitka varre o'tsa. Sei'ksega pühiti siis leva ahjust tuhk ää.

Mened tegid tu'hli mu'ldamise ajaks adrale vanadest vi'htadest tuudi[37] *kur'ku*[38]*. Siis ajas ɛɛst mulla tu'hli juurika p'ɛɛle. Vi'htadel raiuti tüi ää ja teine pa'ndi teise pidi adra kur'ku.*

Muidu vanad vihad said ikka teise korra sauna ahju akatiseks ää ruugitud. Nad võttasid ɛɛst tuld, kui olid kenast laùdul ää kuìvand.

---

[33] likku; [34] müümiseks, müügiks; [35] lisatasu, eritasu; [36] voolimist, vestmist; [37] tuusti; [38] *adra kurk* 'vannasadra vanda, adervarre ja sõle vaheline kolmnurk';

Vanad mihed o'lla ka viha sihes ölle keìmist[39] *alles oidnd. Viht kastetud keima*[40] *si'sse ja pa'ndud siis katuse rää'sta vahele kuìma. Sö'nna ta jähi seìsma siis nii kauaks, kut jä'lle ölut te'hti. Siis toòdi viht ää ja pa'ndi keima ta'nni*[41] *ölle si'sse. See pani siis ölle keìma. Pä'rmi polnd siis änam taaris. Pär'm oli viha sihes.*

Vihad te'hti ikka vanaskuus ja pe'hme tuulega. Siis vöttasid ɛɛst kihu[42] *ää ja olid ɛɛd pe'hmed vihelda ka. Noorekuu viht tegi kihu ja köva tuulega te'htud viht oli jä'lle irmus köva, kut oleks vana raa'kse*[43] *luuaga löönd.*

(Juhan Peterson, 1862—1947,
Kirikuküla, 1947)

5. SAUNAS ELAMISEST JA SAUNAMEHEST

Mui'ste olid sii puumaa[44] *saùnades ikka inimesed. Elasid aa'sta ö'mber saùnas. Üi'ti ikka sauna meisteks, naìsi jä'lle sauna naisteks. Nee olid sei'ksed vaèsed ilma maa'ta ja koduta inimesed. Elasid siis puumaa meiste saùnas. Puumaa kuha eest tegid möìsa päävad. Säält möìsast eèse töö eest said siis oma ega päävase leva. Puumaa peremihe kääst oli vahest vakamaa tu'hli maad ka. Selle eest tuli jä'lle peremihele sügise tu'hli ki'skumese aègu päävad teha.*

Ja aga[45] *see katuse alunegi just muidu äi olnd, selle eest tuli ka peremihele tööd teha. Kes sind muidu eèse saùnas pidas. Oli neid saunamihi, kessel olid päris suured pered, aga ää nad sääl saùnas elasid ja eèse lapsed inimesteks kasvatasid. Küll nee saunamihed said ikka vahest tü'hja kö'htu ka kannata. Suul tuli ikka püust suhe*[46] *elada. Olid ikka mütu ko'rda vesi‿supi o'tsas*[47] *ja teise tükkis ilma.*

Neid saunamihi oli vähe, kessel lehm oli, änamast pidasid kitsi eèsel, mene rikkamal oli kaks. Kitsi ta söi vähe ja ta'lve‿s ole taàle ka nii soòja lau'ta taaris kut lehmal. Saunamihe lehm see oli ta'lve siis ku'skil peremihe lau'tas. Sui keis teiste küla veìstega karjamal. Ein tuli jä'lle sammuti korjata kust sai. Vahest möìsa kääst ja teise puumaa meiste kääst, kust ju'htus saàma. Te'hti ö'hte[48] *ja vöö'ti pääva palgaks ka einamaad möìsast.*

Saùnas oli see inimeste elu ikka vilets ja vaène küll. Ta oli ta'lve ikka üks igavene suitsu topp[49] *küll. Mis see tuba küll param oli, aga ta oli ikka suurem ja püsut se'lgem ka küti aègu kut see saun oli.*

Sauna inimesel oli see elamise vär'k pisike ka. See pisike natuke kola, mis taal oli, see oli siis änamast keik sauna vajas. Eèse elamise järg see oli siis saùnas puhas. Ahju suu ees oli pisike kolle, sääl kee'tsid siis eèstele toiduse ɛɛks. Laava tükk oli sääl pisikse

---

[39] pärmi; [40] õllepärmi; [41] käärimistõrde; [42] kihelemise, sügelemise; [43] raagus; [44] *puumaa* 'jõukas talukoht'; [45] ega; [46] peost suhu; [47] s. o. veesupi peal; [48] tehti kahasse; [49] s. t. oli alati suitsu täis;

a`kna all, sääl siis s`öödi. Paar pin`ki oli ka sihes, p`ääva istuti nende pɛɛl ja `ööseks sää`ti nende p`ɛɛle magama. Menes kuhas magasid oort seina `ääres maas, pireke pö`hku külje all. Muist magasid laùdul. Aga siis laulu sal'm muidu ka äi rääägi sedasi:

Ma olen must kut vanapagan,
sauna laùdul mina magan.
Ahju pɛɛl on minu ase,
teìsi sö`nna ma äi lase.

Menel oli saùnas koigas ka sedasi seina kü`l'ge te`htud. Asemid neid oli sii sauna inimestel eieti vähe näha. Pailud magasid tükkis parandal pö`hkude pɛɛl. Vat't[50] *oli pɛɛ all, must kuub pɛɛl. Muud magamesriiet polnd.*

Oli ju selle sauna värgiga sei`ke asi ka, et siis kui peremees ta`htis saùna kütta, tuli saunamihel keik eèse elamine sihest vä`lja tö`sta. See pa`ndi siis vajase ja muist öùe, kui pole vajase keik ma`htund mitte. See tuli eèsel keik vä`lja ta`ssida enne kütti.

Oli pere saùnas keind ja sauna pere ise ka siis keind, siis akkasid eèse a`sju jä`lle si`sse ta`ssima. Sedasi läks sauna perel vahest poole öini ää. Tassi sa eèse elamist p`ɛɛle öhest kuhast teìse, aga see ke`rge ole. Aga muidu_s saa ää elada, pidi nenda tegema. Pere ja ise ta`htsid ka saùna saàja. Siis tuli ikka nenda teha, et kerk*[51] *ke`spai`ka küla on.

Saunamees oli vaène inimene, ja kes vaèsest i`lmaski lugu peab. Nee olid ikka öhed sei`ksed alvemad inimesed teiste silma nähes jä`lle. Sauna inimesed egase poòle ai`tand äi ole. Aga siis kui puumaa mihel oli taaris einamale mi`nna või ösuma akata, siis mi`ndi sauna inimesi vaa`tama. Aga muidu pole neid siis tää`tudki[52]*, et nee ka inimesed on. — — —*

Saunamihed nee pölvenesid sulaste lastest ja ka päris sulasest. Pere läks sulasel suureks, pole peremihe juùres änam akkama saand, siis kolisid saùna. Oli ɛɛ peremees, a`ndis oma sauna. Polnd mitte, tuli mäealt siis saùna eèsele o`tsida.

Nenda sammu sai ka sulase ja saunamihe pojast jä`lle saunamees. Võttas eèsele naise, polnd mi`ski ko`hta pai`ka mi`nna, jä`lle läksid puumaa mihe saùna kor`tri. Möìsas keisid tööl, sedasi siis said ää elada.

Siis kui kuhad alles möìsale ren`ti maksid ja rendi kuhad olid, siis sai ka kuha peremihest öle öö saunamees. Pole jõund möìsale ren`ti ää ma`ksa, ärra tö`stis sind kuha pɛɛlt ää, mine kus tahes, seda äi küsitud. Oli neid küll, kes läksid siis eèse pere lapsega[53] *teise mihe saùna elama. Ja meni jähi sedasi siis eluks ajaks saunamiheks. Oli ɛɛ, et saùna sai, muidu jää kas me`tsa puu ala. Sedasi olid selle saunamihe saàmese lood.*

Nenda et mina pole seda mitte aru saand, et see saunamees oleks

[50] vammus, üleriie; [51] kirik; [52] teatudki; [53] perega.

ullem inimene olnd kut see suure puumaa kuha peremees. Kui‿ta muidu oli eèse eluga korralik inimene, siis äi teind see saùnas elamine teda mitte odavamaks kut‿ta oli.

Kes korra oli sei'kse elu järje si'sse saand, sellel oli sest irmus ra'ske la'hti saàja. Olid‿sa korra vaèseks jäänd ja saùna läind, siis oli ra'ske säält vä'lja upita ennast.

Siis kui möisate maad inimestele an'ti, siis saunamihed jättasid saunad maha ja läksid möìsa pö'ldudele elama. Tegid eèstele majad ja meni sai rikkaks miheks sääl elades.

Sauna inimese elu oli egatpidi vaèsusega siu'tud. Aga polnd nenda kut nüid on, et poiss võttab sääl eèsele rikka naise ja saab säält ösna järje p'eele. Või jä'lle meni vaène tüdruk saab puumaa poisile ja on korraga kuha peel. Aga vat siis äi olnd asi sedasi. Ta'htis vaène mees ka naist võtta, tuli võtta ikka eèse sugune vaène sauna tüdruk. Äi puumaa tüdruk sauna poisile läind. Ja seda vanad pole luband ka. Nenda oli ka tüdrukul. Äi puumaa poiss võttand i'lmaski saunamihe tüdart. Kui mened noored küll oleksid seda ise teind, aga vanad äi luband sei'kest a'sja. Ega üks peab ikka oma suguse vaa'tama, siis on ikka elu öhe sugune ja inimestel äi ole öhe teise öle nurisemest.

Nüid ma‿b te ette sest saunamihest sii änam rää'kida mi'ski. Nüid‿nad on kadund, pole neid änam.

(Juhan Peterson, 1862—1947,
Kirikuküla, 1947)

Saun. ES KT 66

KARJA MURRAK

TULI JA VALGUSTUS MINEVIKUS

1. TULEST ÜLDISELT

Tuluke see on juba mui`stsest ajast sandik pölvest pö`lve inimeste kää oln. Seda‿b tea änam ke`ngi, kus ta esimiseks saàdi. Mened vahest rää`ksid, et taèva taet löön val`ku* [1] *maha ja säält saan inimene esimise tule. Tuld seda pidi mui`ste aègu nenda oìdma kut oma silma tera, see oli siis kallis asi majas.

Ja kus ilma tuleta äi saa inimene i`lmaski läbi. Kui pole tuld, siis on nälg oort kallal ja ta`lve vetab külm ka ää. Ilma tuleta äi saa jo mi`ski iaks teha. Pole sool tuld, liha toores, no mine söö teda. Tuluke on jo selle iŋŋe sihes pidamise juùres nii ta`rbline. Kui sa toòre toiduga küll veel ö`htevii`ti [2] *läbi ajad, aga külm see tö`mmab sind jo ta`lve kandiks* [3] *kui pole tuld mis soòja annab. Minu arus on tuluke ikka inimesele elus suur kasu asi küll.*

Tuluke veib inimesele kahju ka teha küll, kui tämaga ooletult ö`mber käiakse. Ta peab alati valitsuse all olema, oma pead vei teda ku`skile lasta. Aga vanasöna vale ole, et tuluke äi ole laste mäŋŋi asi. Ju`htub ta sool rää`sta minema, on köik so varandus tuhk. Vei jä`lle pääseb me`tsa, siis ü`tle, et oja* [4] *eest. «Varas jätab varna seìna, aga tuluke äi jäta sool seda ka,» nenda lausub vanarahvas. Nenda et tulega peab ikka kasinast* [5] *ü`mber käìma, vei teda pü`lluda* [6] *ö`hti nurga `ääri kaùda. Kukub ku`skile säsi maha, on var`sti lömm la`hti.

Sii Riu nömm pöles ää ja männid kuìvasid köik ää, siis Pa`mmast Laratsi Juhan ta oli söu`ke naljakas mees. Ta vädas siis säält neid kuìvan puid ja ise kiitn: «An`tku jumal terit* [7]*, kes tule me`tsa pani. Saab kuìvi puid ometi.»

Seda‿b jöva ää rää`kida sii, misseks seda tuld köik taris* [8] *läks. Äi lähe jo ö`htagi p`ääva m`ööda, kui pole tuluke majas ta`rbline.

---

[1] Välku; [2] ühtlugu, ühtsoodu; [3] kangeks, kõvaks; [4] hoia; [5] ettevaatlikult, hoolikalt, korralikult; [6] ei või teda pilduda; [7] tervist; [8] tarvis;

Oomiku öles töu`stes oli esimine mure tuluke ko`ldes põlema puhuda. Ta a`ndis soòja ja sai ka toiduse leigemaks teha. Oli tuba külm, ae`ti jä`lle tuluke a hju, et soòja sai. Siis lau`pa ö hta tömmati jä`lle sauna kiris*[9] *tulega palavaks, et vihelda sai. Te`hti uut maad, jä`lle oli tuluke see, kes risu ää põletas ja maad rammutas. Oli suur kivi ees, jä`lle tuluke p`ääle, et lu`hkus siis pisemaks.

Kui me`tsas loòmade juùres olime, oli vahest sügise ka`nge külm, ikka tuluke maha, siis oli soem ja naagu lõbusam. Sepatöö käis jä`lle köik tulega. Muidu_s saa rauast mi`ski teha kui poln tuld.

Meremehed jä`lle meelitasid sii `ööse kalal käies tulega kalu paadi juùre. Kala ta tuleb va`lguse poòle.

Köik törva, lubja põletamised ja tüma kee`tmised, köik te`hti ikka tulega. Nenda et tuluke see on otse inimese üks irmus suur abimees ja selsiline. Ta teeb sool sööma eaks ja ai`tab sind tööde juùres, ojab kurjadvaimud ja vanad paganad soost[10] *eèmale.*

Tuld pee`ti ösna pühaks ja oi`ti vahest risti all ko`ldes, et vana pagan äi kustutaks teda ää. Tulega käìdi ikka east ö`mber ja tule ko`hta äi öö`tud ka mi`ski söu`kest san`ti söna. Arveti et tuluke veib pahanda ja äda teha. La`psi äi lubatud tuld mitte so`skida ega puhuda ja mitte tulese sü`lgeda, seda tuluke äi ta`htvad.

Kui tulega önnetus ju`htus, siis oli tule va`stu ikka saṅt o`ldud. Tuli valgu*[11] *tulest mi`ski äda inimesele, põletas majad ää vei sedasi, siis nu`htles jä`lle see taèva taet inimest. Valgust akkan tuld pidasid mened ösna pühaks, sest see oli jo taèvast tuln.

Kui lei`ti mi`ski söu`kest a`sja, mis oli vädajast maha jään, siis see põletati oort ää. Oli ku`skil puugi sitta näha, see vissati ka tulese. Tuluke see kau`tas köik söu`ksed vädajad ja puugid, kui nee asjad olid tulese vissatud, mis_nad olid vädan. Selle inimesel jähi siis sihest ki`nni, kes puugiks käis, kui ta sitt oli tulese vissatud. See puugi sitt. Meni söu`ke va paha inimene kö`nges sedavii`ti mui`ste ää ka. Nenda et tuluke ar`stis ikka söu`kstest töbedest ää, kui aga möisteti.

Vat kus oli veel juri suitsu tegemene tulega. Seda te`hti mui`ste ega juripää ö`hta. Poisid ja mehed vädasid ku`skile küla külje a`lla suure oksa lasu kogu ja siis kui ö`htaks läks, pa`ndi põlema. Tuluke toòdi kas lisemast perest vei taguti rauaga ja nii`skega[12] *öles sääl lasu `ääres. Sö`nna tule juùre tulid siis köik küla inimesed kogu. Noored laul`tsid ja män`ksid sääl tule ö`mber, joosid läbi suitsu ja sedavii`ti. Juri tulest loodeti ikka karjale kasu ja önnistust. Selleks seda te`hti sii ra`hvas*[13]*. Siis kui tuluke põlema akatati, siis olid köik nii vagusi naagu sead rugis. Siis pidi kenast põlema akkama.*

Jaanipää ö`hta siis te`hti jä`lle jaani tuluke. Selleks vee`ti[14] *vana törvane tüṅn vei raand. Pa`ndi törva käresi täis ja ae`ti öles roe`ka o`tsa. Sääl pa`ndi siis põlema. Jaani tuled nee pai`stsid kaùgele ja seda taheti, et ikka kaùgemale paistaks. Jaani tuled nee olid sii ikka*

---

[9] keris; [10] sinust; [11] välgu; [12] taelaga; [13] siin rahva hulgas; [14] võeti;

söu̇kste koos käima kȯhtade juùres. Sö̇nna tulid jä̇lle köik kogu, noored ja vanad. Mäṅkti, laul̇ti ja aėti juttu.

Õhe korra Öö̇stest [15] *üks vanamees oln jõulu lau̇pa õ̇hta üksi kodu. Teised pere inimesed olid köik keṙku läin. Vanamehel läin igavaks, ta toon kuìvi puid, tein omale suure tule lömmu toa parandale maha. Siis toon kapaga õlut ka omale sö̇nna tule ̇ääre. Obuse sui̇tsed pannun kaèla ja oln nenda sääl tule ̇ääres köhuli. Teised tuln kergust koju, näin isa köhuli tule ̇ääres: «Mis sii teed? Sa põletad majad ka ää.» Vana ü̇tlen: «Ma Koìgri jõe ̇ääres obuste juùres, ma tunne, et on lõbusam kui tuluke ees on!»*

Laratsipää [16] *äi pole mei̇tel mitte ȧhju köö̇tud. Seda pole sellepärast siis köö̇tud mitte, et larats äi tee siis mitte sui tule pahasi* [17]*, kui pole laratsipää ȧhjus tuld oln. Kȯlde veis küll pisikse lökke teha, sest poln mi̇ski.*

Kui söu̇kest ku̇rja inimest maha viìdi [18]*, kes oli undiks käin ja vädaja oln, siis vissatud sellele õues tule tukkisi jä̇rge, siis_ta pȯlla änam koju tu̇lla saan. Tuluke oln ees.*

Kui uśs inimest nöelub, siis äi tohi seda inimest mitte tuùa tule majase [19]*. Tule majas läheb ussi valu ullemaks.*

Akkas vanapagan kallale toppima, ja kui siis oli tuluke lisidal, siis vissati tule tukkidega ja tėhti ristid ede. Siis läks ikka ää.

Vahest öö̇ti mene olemise kȯhta, mis ruttu ȯtsa sai: «Nii sammu kauaks kut öle tuld!»

Lastu tuluke ja lainat leib, neid pole ikka kauaks.

(Feodor Kallas, 80 a.,
Linnuse küla, 1948)

2. TULE HOIDMISEST JA TOOMISEST

Üks vana sal̇m lausub jah sedavii̇ti küll meile, ja see on tösi ka omast kohast, et tuluke peab toas olema, kas pane püksid põlema. Vei meni ü̇tles jä̇lle seda sedavii̇ti: tuluke peab toas olema, kas pista sörmed põlema.

Nenda et mui̇ste oli selle tule oìdmesega tegemist, aga_s vei sedati [20] *lasta ää ku̇studa, kut niid* [21] *tuluke õ̇hta liidi* [22] *all ää kustub. Siis pidi sellel nii sammuti i̇nge sihes oìdma kut ise omal.*

Ma tean, kui olin laps, siis oli ikka kolle ahju suu all, lii̇ti pole siis veel oln. Kȯldes see köige suurem tule tegemine siis ikka oli.

Õ̇hta siis kui köik vȧlmis oli, siis pȧndi veel meni kena kase puu tükk kȯlde põlema, sest sai kenasi süsi. Kase puu sööd seisid köige kauam elus. Söu̇ksed männi ja kuuse sööd nee surid ruttu ää. Oli tuluke ȯtsas, olid sööd ka juba mustad. Olid puud kenast s̈ööle põlen, siis isa vei ema koristas sööd kenast pesase kogu ja ajas tuha

---

[15] Õeste külast; [16] lauritsapäeval, 10. augustil; [17] tulekahjusid; [18] s. t. maeti; [19] küttekoldega majja; [20] ega ei võinud sedaviisi; [21] nüüd; [22] pliidi;

p`ääle. Mened tegid risti ka tuha p`ääle, et vanapagan äi saaks tuld ää kustuta. Tuha all sööd `öögusid siis oomikuni.

Süte ma`tmine see oli ikka peremehe vei vana perenaise töö. See oli naagu püha töö, ja seda norde*[23] *inimeste teha pole u`stud. Ja egaühe pa`ndud sööd äi seisn ka mitte oomikuni.

Sui paàrgus sai ka nenda sammuti tuha a`lla mae`tud. Sääl veisid tukid ka seas o`lla. Ving äi tein sääl kessegile vaèva. Me`tsas sai tuld tu`rba mätaste sihes oi`tud, meni oìdis jä`lle sakkude[24] *sihes. Turvas ja sakud nee küdisid vaast*[25]*, pole suurt tuld tein.*

No oomiku öles töu`stes oli tule öles puhumisega jä`lle tegemist. Esimine mure oli vaadata, onts alles i`nges. Sööd kaapitseti pulgaga tuha alt vä`lja ja siis puhuti säält kuiva piiru pinna o`tsa. Olid sööd nenda ää ö`hkun, et meni elus kübeke veel oli, siis vee`ti säält nii`ske o`tsa. Koi`ka ja`lguotsist toòdi püùga ö`lgi ja nii`ske pa`ndi öle tuusti si`sse ja siis puhuti, uhjutati*[26] *kää edasi tagasi, nii kaua kut öled pölema akkasid. Siis akatati jä`lle piirgude o`tsa.

Tule puhus änamast öles vana pereisa vei ema, kump oomiku esimiseks töùsis. Nooremad ta`htsid oomiku kauam magada. Nee_s saa nii vara öles. Tuluke oli ennem ikka pölemas.

Noored tüdrukud ka`tsusid vahest tuld vöidu öles puhuda. Kes köige enne tule öles sai, sellel oli ea erk peigmees. Kes köige kauam puhus, see arveti saavad öhe va unise mehe.

Söu`kest a`sja tuli ede küll, et tuluke oli oomiku ko`ldes suu`tumaks ku`stun, poln mitte kübet vetta. Mis siis muud öle jähi, kut aketi rauaga taguma. See vettis tüki aèga. Oli aèga vähe, et tiìdus*[27] *oli, siis min`di öuemehelt[28] *tuld toòma, lainati tuluke omale. Pole nali, näätsa, kudas tuli elada.*

Tuld käìdi toòmas linuse[29] *nartsu sihes. Pa`ndi tüki kolm neli elavad sütt nartsu si`sse ja tu`ldi oort joosuga tagasi jälle. Pidi nobe olema, muidu sööd ku`stusid ää. Kodu puhuti siis jä`lle piiru vei ö`lgede o`tsa pölema. Ka kaseto`htu ja törvast puud vee`ti akatiseks. Narts vei kalts, misse sihes toòdi, vee`ti kas va särgi änna tükk, vei palaka tükk, mis käde saàdi, aga ikka linune. Meni töi tuld ka vaka ja mati sihes. Ma ole kuuln, et mui`ste o`lla tule tooma vakk kohe oln. Aga seda ma pole mitte ise näin. Vanadest vanamatest räägiti seda ikka lastele, ju siis ikka söu`ke vakk oli.*

Tuld käìsid toòmas ikka vanad inimesed. La`psi sö`nna äi u`stud. Lapsed vahest äi tule nobest ää, la`svad tule ää ku`studa, pü`lluvad tuld maha vei käìvad tulega sandist ö`mber. Nenda et tuld äi u`studki laste käde anda, kui nee küll tulid seda saàma.

Tule toòja see käis ikka pü`sti jala pääl, tuli ja läks. Paèrgus, kui meni vööras sedavii`ti ukse eest pü`sti jala päält tagasi tahab mi`nna, siis öö`takse taàle: «Aga sa pole tuld viìma tuln, et sool nii tiìtsaks läheb!»

---

[23] noorte; [24] kändude; [25] vagaselt; [26] viibutati, õõtsutati; [27] kiire, rutuline; [28] õuenaabrilt, üleaedselt; [29] linase;

Kui öuemehel pole ka tuld oln, siis mi`ndi edasi. Tule toòja käis vahest mütu suitsu ko`hta[30] *läbi, enne kut sai. Tuld seda an`ti öhe teisele ikka ilma maksuta, maksn pole see mi`ski. See oli naagu siis söu`ke lain öuete vahel. Üks a`ndis öhe korra öhele, teine a`ndis teise korra tagasi jä`lle.*

Tulega oli asi nenda ka veel, seda pole egal ajal teisele an`tud ka. Olid kassil pisiksed pojad, siis äi an`tud tuld majast mitte vä`lja. Nee kassid äi püidn siis mitte rottisi. Oli majas ri`stimata laps, jä`lle äi an`tud tuld vä`lja. Kardeti, et vanapagan vahetade[31] *siis lapse ää.*

Kes söu`kest noiametid*[32] *pidas, selle käde äi an`tud jä`lle mitte tuld. See oleks vein tulega sandist ö`mber käia vei jä`lle tule tegemise asjad tükkis ää noìda.*[33] *Menest kuhast po`lla ka siis tuld vä`lja an`tud, kui majas oln ra`skeja`lgne naine. See möjun lapse p`ääle sandist, kui siis tuld majast vä`lja an`tud.

Siis kui tikud akkasid, siis kadus tule toòmine ää. Aga tuld tuha all sai ikka oi`tud. Tikud olid ka`llid, ja oliks neid nenda kädegi saàja. Kui siis tuluke sedavii`ti nii suu`tumaks ju`htus ää ku`stuma, siis vee`ti tikust pölema. Pole nenda änam öuemehe jutule mi`ndud. Meni söu`ke näljane rikas oìdis seda tuld siia ajani tuha all. Puhus ikka säält. Tikk jähi jä`lle raìdamata[34].

Mo lapse pö`lves pole mei`tel tikkusi oln. Kui ju`htus tuluke ää ku`stuma, siis isa vei ema käis siit teisest perest ikka jä`lle uut tuld toòmas. Nenda et ma ole ikka selle tule toòmise oma silmaga näin küll. Ma oli ka va piibu mees, ju`htus nii`ske märjaks saàma, oli ull küll, et vä`ljas piibu pölema sai.

(Feodor Kallas, 80 a.,
Linnuse küla, 1948)

3. TULE SÜÜTAMINE

Mina_b tea niid seda mitte, et seda tuld oleks sii puude vahel öörutud. Aga vanamatest räägiti ikka, et seda o`lla mui`ste te`htud. Kui me poisid olime, siis vahest ka`tsusime nenda kahe köva kuiva puùga `ööruda, viimaks ikka vettis tule la`hti ka.

Tuleraud, kivi ja nii`ske olid ikka mo lapse pö`lves nee tule öles ve`tmise värgid. Kus siis neid tikkusi sai vei jòùdis o`sta. Aga neid siis ikka oli juba inimeste kää. Nee olid siis ka söu`ksed kardu*[35] *asjad, neid_es vei ette maja si`sse tuuage. Olid söu`ksed, et läksid vahest ise pölema. Öles veis neid egase poòle tömmata, ko`ldepae va`stu ja ukse va`stu ja püksi pe`rse pääl.

Raud ja nii`ske nad olid ikka omad asjad, nendega pole ikka önnetust kar`ta oln. Tule tagumise raua selle tegi sepp. Sai te`htud east kövast terasest, siis a`ndis valusad säed[36].

---

[30] mitu peret; [31] vahetavat; [32] nõiaametit; [33] nõiduda; [34] raiskamata; [35] kartmise, hirmu; [36] sädemed;

Tulekivi see otsiti jä`lle põllu päält söu`ke pääva kivi[37], *söu`ke a`ndis east tuld. Mened käisid ka Roomassaarest neid mu`sti tule kivisi o`tsimas. Nee olid veel paramad kut pääva kivid. Nee kivid oln Rootsist ja Soomest toòdud. O`lla tü`hjadel laèvadel vahest laadungiks oln. See oli ka`ngest üks söu`ke köva libe must kivi. A`ndis suùri sädemid, kui rauaga löid. Ta oli nii köva ja vali.*

Nii`ske see kasus me`tsas, mädade ka`skede ja leppade kü`l`ges söu`ke seenes[38]. *Neid sai metsast toòdud ja ää pargitud. Ilma pargita pole tuld vetn. Aga siis ka`skede kü`l`ges kasusid veel söu`ksed köbjased. Nee ve`tsid küll ilma pargita tuld, kui‿nad puru kuivad olid. Aga neid oli vähe saàja.*

Nii`sked said tuhaga pargitud. Ae`ti tükk tu`hka ja vett ka`tla, nii`sked si`sse ja akati kumama[39]. *Keedeti ösna pool p`ääva. Siis vee`ti tuha sihest vä`lja ja aketi kol`kima. Paku pääl an`ti nenda nuìa, et olid pe`hmed naagu vill. Oli pe`hme, siis pa`ndi ahju otsele kuìma. Kui ää kuìvas, siis oli va`lmis.*

Nii`skega sai nenda tuld sii vee`tud[40], *et vee`ti pireke nii`sked, see pa`ndi kivi p`ääle pöìla*[41] *a`lla. Kivi oli nii`skega vassakus kää ja raud paramas kää. Rauaga taguti ölalt a`lla kivi pi`hta. Säde löi nii`ske si`sse. Siis puhuti nii`ske si`sse, et ro`hkem põlema akkas. Vahest sai ka püus uhjutud. Oli kenast põlemas, siis pa`ndi piibu p`ääle vei akatati, kus taris oli tuld teha.*

Nii`ske oli söu`ke kahe ko`rne*[42], *talu*[43] *see oli köva, see pole tuld vetn, aga pekk*[44] *oli pe`hme naagu vill, mis tule kü`l`ge vettis. Nii`ske ta lahve*[45] *põlema äi akkan, küdis p`ääle sedavii`ti, aga taa‿s kustu enne kut o`tsa sai.

Nee tule tegemise värgid pidid nenda kuìvas kuhas saàma oi`tud. Muidu nii`stasid[46] *ää, siis pole akkan.*

Tule tegemise vär`kisi oli ikka majas kahed. Õhed olid ikka taadi ta`skus vä`ljas ja teised olid emmel kodu. Emme tuleraud, kivi ja nii`ske olid ikka ko`lde juùres ahju au`kus vei jä`lle ahju otsel. Kus ke`ngi oli akkan neid pidama, sääl siis olid.

Kes oli suitsu mees naagu ma sii ole, sellel pidi tuluke alati lisi olema. Oli söu`ke pisike riidest kot`t, rimbulõng[47] *oli suus, tutid o`tsas. Tule värgid olid sääl sihes. Seda üi`ti siis tuleraua kotiks. See oli siis tule vär`kidega pärisest püksi ta`skus. Sääl taa‿s nii`sta mitte ää, seisis ikka kena kuiv. Selle koti ko`hta oli söu`ke pisike laulu ots ka sii: Ut`t, tut`t tut`t tut`t tuleraua kot`t, apupiima püt`t, püksipaela tut`t.*

Kus vanad mehed pole jo tikkusi tääda tahtnge. Tagusid ikka raua ja kiviga. Aa`sta viiekü`mne eest olid ikka veel rauad ja kivid tarvitusel. Nooremad akkasid siis ikka nendest tikkudest sii ro`hkem lugu pidama, nendega sai uppis*[48] *ke`rgem tule la`hti.

---

[37] põldpagu; [38] seen; [39] keetma; [40] võetud; [41] pöidla; [42] kahekordne; [43] kõva tailiha meenutav osa taelast; [44] pehme pealmine kiht taelal; [45] lausa leegiga; [46] niiskusid; [47] krooklõng; [48] hoopis;

Nenda neljakü̇mne aȧsta paigu tagasi akkasid ikka tikud võimust vėtma. Raud ja kivi akkas ää kaduma. Söu̇ksed vanad kerjused mehed, kes ṗääle kaksipidi[49] *käisid, nee tagusid kõige viimati veel kivi ja rauaga omi pii̇pusi põlema. Nad olid nii vaèsed, pole suutn omale tikkusi ȯsta. Sii tagus veel aȧsta kü̇mne eest omale piibu ṗääle tuld rauaga vana valla vaène Poitska Toomas. See oli sii viimne, kesse kää ma raùda ja tulekivi nägi.*

(Feodor Kallas, 80 a.,
Linnuse küla, 1948)

4. TULE KINNIPANIJA

Mui̇ste aègu olid sii söu̇ksed tule ki̇nni panijad. Nendel olid tule sõnad. Mei̇tel oli Karja mõisa vana Sėmbuśs[50]*, taal olid tule sõnad ja ussi sõnad. Ṗääsis tuluke lȧhti ja tȧhtis pailu põleta, siis kutsuti Sėmbuśs tuld ki̇nni panema. Vat taal oli see võimus kää, käis tulele kolm kȯrda vȧstu ṗääva ö̇mber ja luges pomisedes tule sõnad ää. Ta jä̇lgedest äi läin tuluke siis änam öle. Tuluke oli siis ki̇nni pȧndud. Näätsa mis vanad mehed veisid teha, tėhku niid ka veel, saa ö̇hti.*

Neid sõnu ma pole mitte kuuln, ta pole neid õhegile sii rää̇kin. Tule ö̇mber ta luges neid salaja, pomises ja õmises ise. Räägiti et taal oln sei̇tsmes Moòses, säält sihest ta ȯlla siis nee sõnad vetn.

*

Sai söu̇kse paugu, et silmad löid oort tuld.

Silmist käis tuluke vä̇lja.

Löi oort silmist tule vä̇lja.

Söu̇ksi ü̇tlemisi kuuleb siis, kui inimene on oma pea missegi vȧstu kõvast ää löön. Kui just lööd, siis naagu pai̇staks küll tuluke si̇lmade ees. Aga tuld äi tule säält ö̇hti.

(Eelmine)

5. TULEVALGUS

Küll selle vȧlgusega oli tegemist mui̇ste. Aga poln söu̇ksi tulesi kut niid, et mis kustutavad silmad ää. Siis pidi läbi ajama sellega, mis kȯldest pai̇stis ja piirg müirist ȧndis.

Sui poln mi̇ski, oli pitk pää, poln tule vȧlgust taris, päi̇ksest sai küll. Aga sügise ja tȧlve siis pidi ikka silma vȧlged toas olema. Sügisene töö see käis puhas tule ees, sest päävast pole jo mi̇ski saan. Oli lühike ja püme kut jöl'k[51]*. Ilma tuleta oli toas püme kut kot'.*

---

[49] siin-seal, edasi-tagasi; [50] Sengbusch; [51] väga lühike asi, jupp;

Kui tuluke kenast ko`ldes pöles ja mitte pailu sui`tsu poln, siis veis ko`lde tule va`lges ka me`nda pisikest tööd nokitseda. Aga änamast see ko`lde va`lgus kulus ikka kee`tjale ää, sest es jää pailu teistele ö`hti. Ea oli sääl ko`ldepael i`studa ja piirgu kista. Oli soe ja kena va`lge ka.

Nii`tse*[52] *aja inimesed möista seda omale änam ede kojuta*[53]*, et missuguste tulede ees sai tööd te`htud. Aga elatud sai sääl suitsuga segamine. Ja kui pailu vanad mehed tule ees tööd tegid! Ö`hta olid ölal poole öini, oomiku kuke laulust akkasid jä`lle. Ja mis nendel sest oli, olid te`rved ja kövad kut kivid. Poln seda, et nendel a`mbad o`tsa said vei silmad tüntsiks*[54] *läksid. Nägid nii kaua kut surid ja sii i`lmas olid.

(Eelmine)

6. PEERG

Piirgu sai kasest ja männist, sii oli ro`hkem kase me`tsa, sii pöletati änamast ikka kase piirgu. Sääl kus olid ead männi metsad, sääl pöletati siis männi piirgu. Kase piirud olid kenad ilma suitsuta, männid ro`hkem sui`tsesid.

Piiru a`lgusi neid sai ega kevade aa`stane jägu te`htud. Kenad siled kased raiuti a`lgudeks ja l`öödi lu`hki, siis kooriti ää ja jää`ti pääva käde kuìma. Sügise pa`ndi katuse a`lla. Ta`lve toòdi säält ahju otsele kuìma. Kase alul aketi ikka alu seljast piirgu l`ööma. Piiru letsiga*[55] *l`öödi. Kessel le`tsi poln, löi ke`rvega. Oli kena la`hke puu, siis oli see piiru ajamine üks kena töö. Mis nee piirud joosid aga nii kenast otsast otsani sirr! ja sirr! Va`lmis piirud pa`ndi ahju otsele.

Piiru männid nee la`sti aa`sta päävad koore all o`lla. Siis raiuti tükkideks ja luhuti lö`mmudeks. Lö`mmudest ki`sti siis piirud noàga vei ae`ti letsiga. Südamest aketi ki`skuma ikka peki poòle[56]*. Süi kaùda ki`sti. Männi piirud pa`ndi väädiga kim`pu ja ahju otsele vei parsile piiru örde*[57] *p`ääle kuìma. Piirg pidi ea kuiv olema.*

Tule akatiseks ki`sti ka sii törvase männi piirgusi. Nee ve`tsid east tule kü`l`ge ja akatasid puud oort pölema. Piirgu ki`skusid ikka söu`ksed vanad mehed, kes pole muud suutn. Ö`hta i`stusid ko`ldepael ja ki`skusid piirgu. Piirgusi oi`ti ikka ea järg ees. Pidi alati vetta olema.

Piiru tuluke see oli ees ja taga, oomiku esimine ja ö`hta viìmne. Oomiku puhuti tuluke ko`ldest piiru pinna kü`l`ge öles. Ö`hta magama mi`nnes oli jä`lle viìmne piiru ää kustutamine. Piiru tuluke see oli pärisest. Pühade aègu siis pöletati küinalt kui oli. Piirg pöles

---

[52] nüüdse; [53] ette kujutada; [54] töntsiks; [55] *let's* 'peerukiskumise kiin'; [56] s. t. puu pealispinna poole; [57] õrte;

änamast ikka müìris. Ko`ldest akatati põlema ja pa`ndi müìri. Müìri nuki sihes oli söu`ke ase, kus piiru ots si`sse pa`ndi.

Menes peres oli ka söu`ke tule jalg vei piiru jalg, kudas teda kutsuti. See oli söu`ke araline naagu keripuu[58] *jalg. Natike seda raùda oli o`tsas ja söu`ke ank*[59] *sihes, kus vahel piirg käis. Söu`ke*

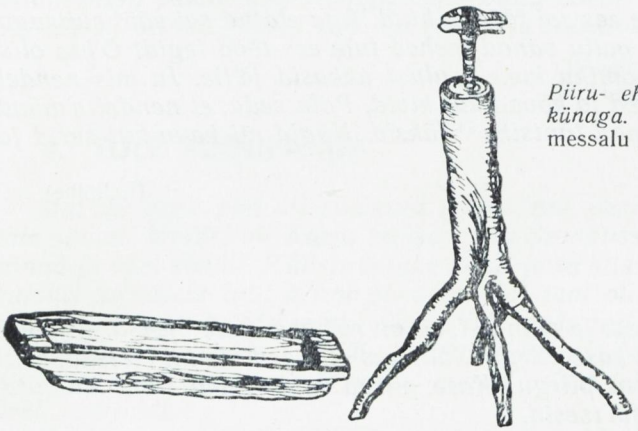

Piiru- ehk tulejalg õhes vee künaga. Mustjala. (A. Toomessalu joonise järgi)

jalg oli siis ke`ske*[60] *parandad ja te`rve pere oli õ`hta sääl õ`mber ja tegi oma tööd. Põles üks o`tsa, akatati teine jä`lle oort teise tüi-`kast põlema. Piìrgude akatajaks olid ikka lapsed. Vahest pa`ndi jala kü`l'ge mütu piìrgu põlema.

Kui õ`hta läbi oli piirg põlen, siis oli parandal külimetu jägu piiru nii`stid[61]*. Menes kuhas oli söu`ke pisike külimetune küna veèga piirul all. Siis nii`sted kukkusid vee si`sse ja ku`stusid kohe ää.*

Kui piiruga mi`ndi nurga `ääri kaùda käìma, siis pee`ti mat't all, et nii`sted äi kukkun mitte maha. Kui rihal[62] *va`lged näha taheti, siis näideti toa ukse vahelt piiruga tuld. Rihale põ`hkude si`sse oli piiruga ikka nenda tabar*[63] *mi`nna.*

Törvasi piìrgusi neid pole toas põletud. Nee ajasid pailu sui`tsu ja lägu si`sse. Kui nenda õlut te`hti vei sauna vett jä`lle sojutati, siis oli törvase piiruga ea vaadata, kui vesi ka`tlas keèma akkas. Törvase piirg taa‿s kustu nii ke`rgest mitte vee aùrus ää kut see teine piirg. Teise piiru vee aur viis su`rnuks vil`ksti.

Kase puu piirud olid selle juùres kõige paramad, et nad äi sui`tsen ja olid pailu va`lgemad ka kut männi piirud. Männi piirg ta lõlletas[64] *naagu suur loń*[65]*, ja oa`tu*[66] *oli põlema ka.*

Kui piirg põledes lund ajas,[67] *siis oli paari pääva pärast lume sadu kää. Tõ`mmas piiru niiste oort piiru o`tsas põlemise aègu*

---

[58] kerilaua; [59] sisselõige, pragu; [60] keset; [61] *niiste* ~ *niste* 'peerusüsi'; [62] reheall; [63] täbar, kardetav; [64] *lolletama* 'suure leegiga põlema'; [65] tõrvik; [66] vähese kestvusega, vähe vastupidav; [67] s. t. lemmendas, ajas helbeid;

ennast mustaks, siis läks ilm pe'hmemaks, oli sula tulemas mene pääva pärast.

Peres kus olid noored tüdrukud, sääl äi to'htin vööras mitte piiru otsast piibu p'ääle tuld vetta. Siis jähid tüdrukud köik koju vanaks tüdrukuks jä'lle.

(Feodor Kallas, 80 a.,
Linnuse küla, 1948)

7. KÜÜNAL

Küünlad nee olid ikka ammu enne mo mäletist inimeste seas olemas. Nenda et nee on ikka öhed vanad asjad juba. — — —

Küünlud te'hti ikka la'mba rasvast. Vahest ka looma rasvast. Sea rasu_s a'ngu[68] *nii kövaks mitte, see pole ö'hti küünlaks ai tan. Ja mis ra'sva nende sigadel siis oli. Õnneks kui pirekse supi si'sse sai.*

Küünlud sai te'htud ikka sügise, nenda jöulute ees, kui loomad tapetud olid. Pailu neid küll mui'ste tappa oli. Aga meni ikka sai veristud. Küünla tegemine oli änamast ikka naiste töö. Kui meistel aèga oli, siis ai'tasid ka, te'hti te'rve perega.

Ta'htide taris kedrati parase jämmuse sihes linune löng. Lõŋŋast leigeti siis kahe tahi pi'tkused tükid vä'lja. Nee pa'ndi siis köik kahe korra kogu ja keer'ti[69] *ää. Selle pärast pa'ndi kahele korrale, et ega tahile pidi pisike silm o'tsa j'ääma. Ka'stmise aègu oli raag silmast läbi.*

Küünla rasu raiuti küna sihes ke'rvega puruks. Selle taris oli oort rasva raiumise küna. Rasu pidi peenike puru olema, siis sulas east ää. Oli rasu puru, siis pa'ndi ka'tla pireke vett ka a'lla, et kö'rbema äi lähe. Pisikse tulega sulatati, oi'ti et_ta keèma äi lähe. Keen[70] *rasva küinal akkas põlemise aègu siis ra'ksuma.*

Oli rasu sula, siis pa'ndi pu'tku[71] *tükk palavad vett ja rasu kallati sö'nna p'ääle. Niid akkas küinalde ka'stmine. Tahid la'sti enne pireke aègu rasva sihes liguda. Siis pa'ndi raa si'sse*[72]*, üks, kaks ja vahest oli ka kolm tükki raa sihes. Kudas putku laius oli.*

Küünlud te'hti ikka rehe toas, kus see töö ja elamine siis köik oli. Karsas pa'ndi lapiti kahe pingi p'ääle. Õled jä'lle kar'tsa a'lla parandale. Siis kui vahest meni rasva tilk maha kukkus, see jähi siis ö'lgede p'ääle jä'lle.

Putk rasvaga oli kar'tsa kö'rvas maas. Raad ta'htidega olid puhas kar'tsa p'ääle rida pa'ndud, tahid ripakil läbi kar'tsa. Siis aketi otsast raag aavalt ve'tma ja pu'tku ka'stma. Olid köik läbi kastetud, aketi uiest otsast jä'lle. Nii kaua kasteti kut küünla jämmus käde tuli. Putk see pidi alati rasvaga ääre tasa olema. Jähi vajakuks, pa'ndi juure. Kui ää ja'htus, te'hti sojaks ja jä'lle kasteti.

Oli küünlal jämmus kää, siis oli va'lmis. Siis la'sti nii kaua kar'tsa pääl o'lla kut oli kövaks a'ngun ja külmaks jään. Siis töm-

---

[68] rasv ei hangunud; [69] keerutati; [70] keenud; [71] *putk* 'nõu küünalde valmistamiseks'; [72] s. t. riputati rao, varva külge;

mati raad sihest ää ja küìnlad pa`ndi küibi*[73] *si`sse. Küibiga viìdi ai`ta ker`stu vei majale[74]*. Oi`ti ikka kü`lmas kuhas, ja nenda et rotid äi pääsn kallale.*

Küìnla küip see oli te`htud um`psest puust söu`ke küna moòdi, menel oli kaan ka pääl, teisel oli ilma kaaneta. Kaan käis sedavii`ti ri`hvli[75] *karbi moòdi pääl, tömmati edasi tagasi.*

Küìnlud te`hti ka mü`tmes suùruses. Arilikud olid ikka jala pi`tkused ja pitkemad, nenda pisikse sörme jämmused. Siis mened tegid jõulupuu taris ka mened. Nee olid pisiksed lühiksed. Kes rikas oli ja ra`sva kää oli, see tegi mene igavese jäme juraka. Söu`ke pa`ndi siis jõulu lau`pa õ`hta põlema. See pöles siis öö läbi.

Küìnla tuluke oli mui`ste kallis tuluke ja au tuluke. Aga neid pole siis pärisest pöletud. Kus nee siis oleks tuln, kui nee oleks alati põlen. Küìnla tuluke see oli ikka pühade aègne asi. Ja kui siis mi`ski söu`kest pu`lma, joo`tu ja v`öörud oli, siis pöles küìnal.

Küìnla tuluke oli piiru tulest ikka tüki param, taa‿s aja sui`tsu mitte ja pole sedavii`ti nii`stid ka püllun kut piirg. Küìnla tulega veis egase poòle mi`nna, poln sool mi`ski kar`ta, et tuld maha püllud.

Küìnla tulega sai rihal käidud ja lauda pääl kui taris oli. Vanad töö mehed, kes pi`tka teed käisid, nendel pöles pümedal `öödel küìnal kepi kü`l`ges. Muidugi pidi vaga olema, tuulega tuul puhus ää. Kui lastele jõulupuu sai te`htud, siis sõ`nna o`tsa sai ka meni pa`ndud. Lõŋŋaga siu`ti oksa kü`l`ge ki`nni.

Laua pääl oli jä`lle küìnla jalg vei lü`hter, kudas kutsuti. Küìnal oli o`tsapidi sääl sihes. Mui`ste nee jalad olid puust. Pireke ka`rda oli au`kus, kus küìnal sihes oli. Menel pole ja`lga oln ka majas, tilgutas mened tilgad ra`sva küìnla otsast laua nuka p`ääle ja mu`ljus küìnla o`tsapidi pü`sti sõ`nna si`sse. Mo lapse pö`lves siis akkas juba söu`ksi kard lü`htrid sii inimeste sega*[76] *sü`ndima.

Küìnla tuluke see pöles tite emal nii kaua lapse juùres köik ööd, kut laps ää ristiti. Ri`stimata last äi vein ilma tuleta jätta, siis kurivaim vahetas oort oma lapse va`stu ää.

Kes siis söu`ke vaène inimene oli, see pole õ`hti küìnalt saan lapse juùres pöleta, taal poln. Sellel pöles siis piirg lapse juùres. Ka surma juùres pöles ööd o`tsa küìnla tuluke. Jä`lle kardeti ikka vahetamist. Jä`lle pöles küìnla tuluke lapse ri`stimise, paàri laulatamise ja surma ma`tmise juùres. See pidi sääl põlema. Ilma küìnla tuleta seda tööd äi te`htud. Ilma tuleta oleks vanapagan oort sõ`nna vahele segan. Ta luùsin ikka söu`kste tööde lisidal. Kui tuluke pöles, siis ta‿s tohi ikka sõ`nna segama tu`lla. Küìnla tulel pidi üks söu`ke iseäraline möju olema. See oli kut üks püha tuluke. — — —

Inimese rasvast te`htud küìnla tulega o`lla köi`ki vaìmusi, paìnajaid, kodukä`ibijaid ja ka vädajaid näin. Selle tule va`lge sihest nad äi saan änam ku`skile mi`nna. Jähid seìsma kui seda va`lged nägid.

---

[73] *küip* 'umbsest puust pinalitaoline karp küünalde hoidmiseks'; [74] mujale; [75] krihvli; [76] sekka;

Söu̇kste ar̀stidel ja noìadel oli ikka neid inimese rasva küìnlud oln. Neid pole ega üks ö̀hti käde saan. Selle inimese rasva küìnla tulega oli siis ikka paìnajaid ki̇̀nni veė̀tud[77] *ja ka nä̀htud.*

Menes peres oli sii söu̇̀ke pisike ruuk[78]*, et kui noorpaar kergust koju tuli ja s̀ööma akkas, siis pàndi teine küìnal teise ede põlema. Kumma küìnal ennem ȯ̀tsa põles, see arvati siis ennem ää suravad.*

(Feodor Kallas, 80 a.,
Linnuse küla, 1948)

8. LONT

Londid[79] *olid sii tarvitusel küll. Kui küìnlud tė̀hti, siis tė̀hti loǹtisi ka. Küìnla rasvast tė̀hti neid ka. Kump nendest vanam on, kas küìnal vei loṅt, seda‿b tea mina mitte, aga loṅt ta on rȯ̀hkem vaèse inimese asi. Kellel ràsva vähe oli, see tegi siis rȯ̀hkem loǹtisi kut küìnlud. Loṅt vettis jo tükkis vähem ràsva kut küìnlad.*

Londi tahiks kedrati jäme linune vei takune löng, see korutati okiga[80] *kahe kor̀tseks. Söu̇̀ke jäme löng pàndi siis küìnla rasva si̇̀sse liguma. Làsti east sulad palavad ràsva täis lakkuda. Pala rasu paisutas löŋŋa öles, siis oli kut suur uśs.*

Piirust tė̀hti londi vars. Veė̀ti nenda jala kahe pi̇̀tkune piirg, ooletati vähe silemaks ja pisike ank tė̀hti laiema otsa si̇̀sse. Niid veė̀ti löŋŋa ots rasva sihest vä̀lja. Vars oli vassakus kää ja löng paramas kää. See löŋŋa vei tahi ots pàndi sö̀nna angi si̇̀sse ja keriti siis tah't varre ö̀mber. Tė̀rve see tahi pi̇̀tkus keriti köik sö̀nna varre otsa ö̀mber, nenda tolli nelja pi̇̀tkuselt. Tė̀hti tugeva käsivarre jämmune. Kui siis oli sedavii̇̀ti ää keritud, siis oli loṅt vàlmis.

Vàlmis londid pisteti siis kàmri paari[81] *vahele. Sääl siis àngusid ja seisid. See oli ikka loǹtide koht. Sö̀nna äi saan rotid ega kassid kallale. Säält veė̀ti, kui taris oli.*

Loǹtisi tė̀hti mei̇̀tel ikka sest rasvast, mis küìnaldest öle jähi. Nenda sest viim̀psest, mis pole änam nii puhas ja ea oln mitte. Londil poln nii ead taris. Kui aga löng vähe rasvane oli, siis põles p̀ääle, poln viga mi̇̀ski.

Lon't ta oli mei̇̀tel rȯ̀hkem nurga `ääri kaùda käìmise taris, kut otse toas põletamise taris. Taaga oli veel param käìa kut küìnlaga. Taal oli änd taga, teda poln pü̇̀sti oida, ta põles ega külje pärast, kui aga tahi ots vähe öles poòle oli. Põles tah't sö̀nna keriduse[82] *vàstu, siis tömmati esimise sörme ja pöìla vahel jä̀lle jä̀rge. Ja sedavii̇̀ti ta veis põleda nii kaua kut tàhti sääl varre ö̀mber oli. Ja sedamoòdi sai teda siis sii tarvitud ja põletud.*

---

[77] võetud; [78] pruuk, komme; [79] tõrvikud; [80] vokiga; [81] aampalgi; [82] *keridus* 'keritu, see, mis on keritud';

Londi tuluke oli ka naagu küìnla tuluke. Ta oli ka nii sammu va'lge kut küìnla tuluke, poln taal ka ki'rgi[83] *ega nii'stid, pöles vaast naagu paèrgus lamp.* — — —

*

Nina peas kut suur rasva loñt.
Lölletab pöleda kut suur loñt.

(Feodor Kallas, 80 a.,
Linnuse küla, 1948)

9. TÕRVA JA VAIGU PÕLETAMINE

— — — *Äi tea mitte, pole kuuln, et tõ'rva ja vaï'ku oleks toas põletud va'lge saàmiseks. Nee‿s aï'ta toas põleta, tegid irmus ka'nged sui'tsu ja lägu. Jaanituleks oli vahest törvane rakk*[84]. *Menes kuhas, kus tõ'rva ro'hkest kää oli, sääl pa'ndi oort rakutäis öles põlema, siis oli juba ea tuluke.*

Meremehed käisid vahest `ööse törva tulega merel, kalad tulid tule va'lge si'sse. Sedaviï'ti oli siis ke'rgem püida. Töru pa'ndi paadi ninase kard po't'sku[85] *si'sse põlema. Äga änamast käisid ikka törvase puu tulega merel. Kus seda tõ'rva alati saàja oli.*

Kevade kui loomad esimiseks vä'lja la'sti, siis pa'ndi lauda ukse ees tükk tõ'rva põlema, et törva sui'tsu sai. Loomad ae'ti siis läbi törva suitsu vä'lja, siis olid te'rved ja va'stu pidavad sui. Törva tuluke see oli te'rve ja ea tuluke. See oli ikka arsti rohuks egas pool.

Vaigu põletamist ma äi tea muud kut seda, mis me ise poisikse põ'lves tegime. See oli üks söu'ke ünatus ka omast kuhast. Kui me'tsas ka'rjas olime, siis panime ikka kuu'skede kü'l'ges vaï'ku põlema. See tuluke oli nenda kena vaadata. `Ööse mis loi tis nii kaùgele nenda et.

Jah, sest vaigu põletamisest ma‿b tea niid ro'hkem änam mitte mi'ski rää'kida.

Törva ja vaigu tuled pole mitte kuigi va'lged oln. Nendel oli söu'ke punane tuhm tuluke, ja ka'ngest sui'tsu ajas. Nenda et nee‿s näï'ta õ'hti suurt.

(Eelmine)

---

[83] *kirg* 'säde'; [84] puunõu, ämber; [85] *po't'sku* 'tünn';

10. LATERNAD JA LAMBID

Sest pole veel pailu aèga, kui sii nee lattunid[86] *ja eli lambid*[87] *akkasid. Veib arvata ehk on nenda viiekü`mne aa`sta ö`mber tagasi. Siis ikka meni rikkam juba omale tat'tnina muretses. Nee sitad es ole esiti va`lgemad ö`hti kut piirg.*

Eli see oli söu`ke kardu asi. Läks oort pölema, kui tuluke si`sse ju`htus kukkuma. Vanad inimesed äi o`skan selle sitaga ö`hti ö`mber käia. Noored ikka jä`ndasid nende va lam`pidega. Sai kardetud, panavad viimaks majad ka selle eliga põlema. Eli ta ma`ksis raha. Oliks seda siis ku`skilt saàja. Aga va piiru alu sai metsast sii ikka ilma rahata käde, see_s maksa mi`ski.

Nee esimesed lambid olid söu`ksed pisiksed leki*[88] *topsikad, poomvilla tahid olid sihes. Söu`ksed ma sii esimiseks nägi. Pääl olid pisiksed mokud[89]*, kus tuluke pöles.*

Ammuks see siis oli, kui nee suured laes lambid[90] *akkasid. Ma usu sellest pole änam kut üks kolmkümmend aa`stad veib o`lla teed. Nee olid siis ikka piiru tulest juba va`lgemad ka. Aga ve`tsid jä`lle ro`hkest eli ka. Lambid osteti linnast, kus majal*[91] *pole neid sii müìa oln ö`hti.*

Lattunid olid jä`lle suured nelja kan`tlikud. Puu raamistik ja põhi olid. Ega külje sihes oli laes. Üks kül'g käis siis la`hti. Pisike uks oli i`ngedega ees. Säält pa`ndi siis põlema. Pisike tat'tnina pöles sihes. Eliga pöles. Söu`ke oli oort lattuniga sel`tsis kui toòdi. P`äälne oli lattunil karrast. Puu oleks sääl põlema akkan. Sang oli pääl, kust tösteti. Oli söu`ksi lattunid ka kus pole lam`pi sihes oln. Küinal pöles sihes. Küinla veis küll ega lattuni si`sse pa`nna. Lambi veis ää vetta, see oli sääl sihes la`hti.

Aga söu`ksed nee lattunid ikka olid, et nendega veis öùe tuule käde ka mi`nna. Tuul pole ikka oort su`rnuks puhun, naagu la`htine küinal mati vei vaka sihes oli, selle tuul puhus jo oort ää.

Lattun see on jo üks ea asi küll. Sa veisid taàga ikka mureta nurga `ääri kaùda kodida*[92]*. Ta oli ikka üks ki`nnine asi. Sool poln ikka tuluke vallali kää.

Siis kui laes lambid tulid, siis var`sti selle jä`rge akkas neid poe lattunid ka juba nägema. Aga kes siis mü`tmed jòùdis kohe muretseda. Kui ikka lambi said, oli küll. Nenda et see vettis ikka aèga, kui neid laasiga lattunid sii inimesed o`stma akkasid. Poln raha, ilmatu kallis oli see reńt ma`ksa. Vaa`ta et see se`lgeks saad. Lambid ja lattunid, nendeta sai läbi. Aga jähi reńt vö`lgu, olid kohe kuha päält läin.

(Eelmine)

---

[86] *lattun* 'latern'; [87] õlilambid; [88] pleki; [89] mokad; [90] s. t. klaasiga lambid; [91] kuskil mujal; [92] käia, hulkuda;

11. USKUMUSI JA KOMBEID

Kallistel `öödel siis põlesid tuled öö o`tsa. Naagu jõulu lau`pa `ööse ja n`ääri `ööse. Siis põletati ikka küinalt. See sii veel paèrgu moodiks, et tuluke nendel `öödel ikka põleb. Siis vanapagan äi tule lisi.

Jõulu lau`pa `ööse siis mae`ti a`knad kõvast ki`nni, et tule koma äi paista oraspõllale mitte. See vettis siis vilja tulu ää, kui see tule koma oraste p`ääle pai`stis.

Küinlapää õ`hta siis sai ikka küinla tule ees õlal o`ldud. Selleks õ`htaks pidi siis küinlud olema.

Va`stlapää õ`hta äi vee`tud tuld mitte õles. S`öödi va`lges ja mi`ndi oort magama. Sellepärast äi vee`tud tuld õles mitte, et siis ärjad akkasid sui põllal adra ees löötsutama.

Vat kus siis nä`hti veel mui`ste raha tulesi kaksipidi. Aga[93] *pole juletud ikka juure mi`nna. Siis jähi see tuluke ikka sii nenda samma põlema. Sii sammus Purtsa Kilemägede all oli ka raha tuld nä`htud. Puujala Juri oli sõ`nna õhe tüki raha matn, aga ta suri ise ää. See jähi sõ`nna jä`lle. Raha ta a`ndis omast*[94] *tulega mär`ku.*

Va Mar`kus Sa`nder ü`tles õhekorra Pä`hkla kõr`tsis, et mis raha ka viga ää tuùa on, taal on tuluke jä`rges. Viie kopikasel on ka tuluke taga! See va Mar`kus oli üks irmus ka`nge varas.

Siis Kassi vanamees oli selle õ`hta ka kõr`tsis. Äkist Sa`nder ü`tleb vanamehele: «Sa ju`lged kodunt nii kaùgele ää tu`lla, saa⌣h karda seda õ`hti, et va`rgad so raha ää viivad!» Vanamees ü`tleb: «Mis raha mool on!» — «Kudas sool pole, sool on suur raha unnikas ai`tas kahe tanni põha vahel!» Vanamehe süda akkan valutama, jätn li`nna minemise jä`lle ja tuln koju. Ta raha oln just sääl, kus Sa`nder ü`tlen.

Kõik inimesed pole õ`hti seda raha tuld näin. Söu`ksed kurjad ja noiad nee ikka näin. Kurivaim töi nendele ede.

Mui`ste üks mees oli Laugu mõisa põllal raha tule näin. Si`lman kuha ää. P`ääva akkan o`tsima ja lein ka`tla tääve raha säält maa sihest.

Raha tuluke o`lla söu`ke sinine tuluke. `Ööse pidade vana kurivaim sääl tule juùres ise va`hti. Et kes siis sõ`nna läheb, selle omale vetab.

(Feodor Kallas, 80 a.,
Linnuse küla, 1948)

Tuli ja valgustus minevikus. ES KT 64

---

[93] ega; [94] endast.

METSLOOMADEST JA -LINDUDEST NING NENDE PÜÜDMISEST

1. ÜLDIST JUTTU

Mui`ste oli ea ja`hti pidada, köik metsad olid ees la`hti ja veis käìa ja püida. Äi mi`ski keèldust pole oln. Meni möìsnik vahest keèlis ka, kes seda tähele pani. Ja oliks loòmadest ja li`ndudest puùdu, neid oli me`tsas ösna paksult. Jahimehi oli ka pailu. Vahest pühapää pidid me`tsas öhe teise silmad peast ää la`sma.

Öhekorra va Kai`klam oli saan Purtsa järve `ääres pardi la`smisel aàvlid silmakulmu si`sse. Va Piik käristan teis `ääres pardile, aàvlid tulnd jä`lle öle järve vett kauda ää.

Mu lapsepö`lves oli neid loòmi ja li`ndusi ikka veel ro`hkem kui niid. Pisiksi a`llisi tihasi oli me`tsas köik p`öösad täis, kas veta püùga ki`ndi. Ka`rjusid pärisest: «Siit, siit, siit, siit saab! siit saab! saab, saab!» Niid veel meni arvik näha.

Nenda oli köi`kide li`ndudega. Tedri ja par`tisi oli suured parved koos. Kus kiìvi [1] oli, et ta`htsid mütsi peast ää viia! Kevadeti oli sii Purtsa soos paljas kii-vitt! kii-vitt! muud es ole. Niid veel meni. Kui pailu kullid ja va rebased neid siis ää mur`tsid ja mune ää vädasid ja jahimehed ää tapsid, aga neid sigis ikka.

Nenda oli ka loòmadega. Olid undid, rebased, jänesed ja oravad, köigil oli me`tsas ruùmi. Oravid oli köik kuuse oksad täis. Jänesi ja rebasi jä`lle, oli nende puùdu! Undid nee akkasid monoòres eas ikka juba ää kaduma. Neid taheti ää kaudata. Öhe viiekü`mne viie aa`sta eest olid undid ikka juba kadun. Öks vana riu [2] oli sii veel viìmaks oln, see jähi siis lolliks jä`lle, akkas inimeste kallale toppima. Sii Li`ngel oli Nuki Juhani kallale tuln. Juhan oln pa`lja käsi ka, ää pidan mu`rdma. Ta saan siis ometi ratta röugu tüki maast käde, sellega oli siis teise minema peksn. Kaàrma mees öö`ti ta viìmaks oma eina küinist käde saan ja maha löön. Juhan oli vana jahimees ja ise ka`nge un`tide ajaja ja püidja. Ta käis alati püssiga, see oli taal kergu teel ka sel`tsis, sedakord oln just pa`lja käsi.

Uńt oli mui`ste ü`tlen: «Et selle mehe va`stu ma äi lähe, kelle kepi otsa sihes auk on!»

Niid pole änam jahimehi, pole li`ndusi loòmi ka änam, mis sa

---

[1] *Kiiv* 'kiivitaja'; [2] reo;

lased. See va meni rebane ja jänes on veel, meni teder ka me`tsas. Kellel siis see püssi kaigas on, see siis ikka jänese vär`sked ikka saab, ro`hkem pole änam ö`hti. Kui ma noor oli ja jahil käisi, siis sai vahest jänesi koti täis p`äävas lastud. Rebasi sai mütu kümmend, vahest sada, talise aja sihes ää tapetud.

Sest sandik kui jahi keelud akkasid ja loòmi‿s tohi änam igal pool ja igal ajal lasta, kadusid jahimehed ja loomad ka. Mis siis vanasöna muidu ü`tleb, et viha vetab vilja pöllalt, kadedus kau`tab kalad merest. Nenda on nende metsloòmade ja li`ndudega ka lugu.

Suùri me`tsi akati ka ää raìuma, kus just loomad elasid ja sigisid. Loòmadel pole änam elamiseks ko`hta pai`ka.

Veeli`ndudega oli jälle sedasi, et soodele tömmati raavid si`sse ja la`sti kuivaks. Sood-rabad ja järved läksid kuivaks, see meni pisike auk, mis veel on, no mis linnud sääl änam elavad, pole änam ö`hti.

Mui`ste pidi neid loòmi ikka paksult olema. Au`kude, paelde ja raudega püi`ti. Vanad mehed olid ka`nged nendega püìdma. Li`ndusi la`sti vibupüssiga. Mine püia niid veel nenda, saa änam püssiga loòma käde, neid nii vähe.

Siis kui nee tule püssid vä`lja tulid, siis jahipidamine läks ke`rgeks. Nee olid esiti küll vaevalised la`hti minema ja pi`hta joòsma. Kui ma laps oli, siis olid nee tule püssid ikka juba inimeste kää. Möìsnikudel oli siis juba sugu pärast neid ka, missel tong [3] pääl käis. Tule püssil oli aen [4] pääl ja see aani ots oli kahe aruline, sääl otsa vahel oli siis tulekivi. Söu`ke vil`kuja pääva kivi. Raua kö`rvas oli pańn, sääl pääl oli rohi [5]. Panni `ääres oli söu`ke terase tükk, kui alt tömmati, siis aen löi sö`nna va`stu terast ja kivist tuli säde oort panni p`ääle rohu si`sse ja pannil löi kaan oort ki`ndi ka päält. Pannist läks jä`lle auk raùda naagu paèrgus toŋŋiora sihest. Söu`ke oli siis see tulekivi lukiga püśs. Öles pole ö`hti lasta saan, siis rohi pudises pannilt ää, raua ots pidi ikka alaspidi olema. Li`ndu‿s saa puu otsast ö`hti lasta, rohi pudises ää. Aga nee olid ikka söu`ksed, et vahest pole la`hti läin ka, rohi nii`stas ää, siis pole kudagi la`hti läin, siis pidi uut ro`htu raputama.

Küla sepad tegid ise söu`ksed püssid va`lmis. Möìsnikude kää nä`hti esimesed, siis katsuti oort jä`rge teha. Rauad nee katsuti ikka majalt [6] muretseda, neid pole iga sepp niid ö`hti tein. Puust oli kabi [7] taga naagu püssil ikka on. Otsast sai lae`tud, esimeseks pa`ndi rohi, siis l`öödi pa`pri ropp [8] ja siis pa`ndi aàvlid, siis veel paar roppi. Paber te`hti suus märjaks ja puu raàga [9] l`öödi kövaks. Ölearu‿s vei ka pa`nna, siis virutas püssi lu`hki.

---

[3] pistong; [4] püssikukk; [5] püssirohi; [6] mujalt; [7] püssilaad; [8] paberitropp; [9] raoga;

Aàvlid te`hti seatinast ise, leigeti pisiksed tükid ja siis rulliti kahe söu`kse raud laadi [10] *vahel ömarguseks. Olid undi aàvlid, suured naagu e`rned, jänese ja rebase aàvlid, siis linnu aàvlid, ka`ngest pisiksed peèned. Jämed oleks linnu sodiks lasn.*

Püssiro`htu seda sai ikka linnast. Mened tegid ise ka, kellel neid vär`kisi oli. Salpee`trid, kollast v`äävlid ja paaspuu sütt keedeti segamine, la`sti ää kuìvada, siis ööruti peèneks. Ai`tas ka, kui paramad poln. Jahimehed tegid seda ilmasöja [11] *aègu veel, kui_es ole püssiro`htu ku`skilt saàja.*

Ma pole ise ö`hti nende paeldega niid püidn, aga vanade meiste kääst ma nägi kuuli, et nee pa`ndud aja au`ku nenda seasö`rga. Vat jänes ta käib ikka sest sammust öhest august läbi, ikka öhest august. See pael siu`ti aja kü`l'ge öks ots ki`ndi, pael oli kahe korra ja seasö`rga aas o`tsas. See sää`ti nenda aja augu ede. Kui siis jänes tuli, siis pi`stis oort pea si`sse ja suure jooniga [12] *tö`mmas omale selle ö`mber kaela. Aas pidi söu`ke paras olema, et ta jänesele ö`mber kaela jähi. Kui suur oli, siis läks kere läbi. Vahest jään kerest ka veel ki`ndi. See seasö`rga aas on söu`ke, et mida ro`hkem jänes rapeldas* [13]*, seda kövamine see tuli.*

Tedri püi`tud ka söu`kse sammu paelaga. See pa`ndud karjamale kadaka pöösaste vahele öles. Sö`nna ko`hta, kus tedred kadaka ma`rju käisid söömaks nokkimas ja s`öömas. Teder läks jä`lle kaèla pidi sö`nna si`sse ja vädas omale aasa ise kaèla.

Rauad nee jä`lle sepad tegid. Olid söu`kste terasest päradega naagu la`mba raua pärad, aga suured ja kövad. Kaks söu`kest kövert raùda oli, nee muljuti siis laiali kui rauad maha pa`ndi. Söu`ke pisike tilgutis [14] *oli, sellega seerati öles. Kui läks siis loom raude p`ääle, vähe seda tilgutist tuìgas* [15]*, oli oort laks! vahel. Jalad jähid vahele. Rebase rauad olid nii kövad, et löid puu kai`ka puruks romps!*

Sö`nna tilgutise p`ääle pa`ndi rebasele liha ja jänesele eìnu. Vei vahest pa`ndi nii sammu lume a`lla aja augu ede, pole mi`ski söömaks pa`ndud. Ikka jäneste-rebaste tee p`ääle.

(Hendrik Tuuling, sünd. 1863,
Linnuse küla, 1943)

---

[10] raudplaadi; [11] Esimese maailmasõja; [12] hooga; [13] rabeles, peksles, hüples; [14] tilguti; [15] *tuìgama* 'puudutama';

2. HUNT

Undid elasid ikka änamast söu̇kses tihes kase viderikkus ja suurde mėtsade saàdavas. Sii oli see Pahama kaasik nende päris paik. Kui‿nad vahest panid ö̇hta sääl Suurenömme nukkis uluma, siis köik mets viras [16]*. Küìnlapää aègu siis neid oli suured karjad koos, siis‿nad paaritasid. Ansu papa oli öhe korra Piila kergust ää tuln, siis Suurenömme nukkis i̇stun öksteisn* [17] *uṅti. Köik oln raṅtsis* [18] *koos ja ulun.*

Kevade siis oli undil pojad, neid oli viis kuus tükki, olid pümed kui sü̇ndisid. Pesa pole suurt oln, muidu söu̇ke magamise koht oli tihes kase viderikkus kulu sihes. Esitiks elasid vana piimaga, siis kui suuremaks said, siis vanad akkasid loòmi toòma. Jänesi, lȧmba tȧllesi ja ki̇tsesi, mis‿nad suu̇tsid pesase tuua. Kui suuremaks said, siis käisid veel vana jä̇rge ja akkasid ise mu̇rdma.

Uńt oli söu̇ke, et kust ta korra oli vere maigu suhe saan, sö̇nna tuli teise korra jä̇lle. Siis pole ju loòmi ilma karjaseta tȯhtin pirekseksi mėtsa jätta. Lȧmba ja kitse-soku, selle ta ööritas abu [19] *ṗääle ja läks. Ta kȧrgas loomal körise ki̇ndi* [20] *ja näris läbi ja imes vere sihest ää.*

Kui‿ta ärja körise ki̇ndi sai, siis rahv! [21] *öle kaela ja ärjale keerd kaela ṗääle ja vömm! öle kaela maha. Ta vettis nöùga loomad öle kaela, aga ta jöùga‿s tee mi̇ski.*

Seda ȯlla ka oln, et ärjad kaèvan undi su̇rnuks ka oma sȧrvedega. Vȧrsade kallal nad olid ullud. Ruunad ja määrad [22] *peksid teìsi vahest kabjadega su̇rnuks. Seda ȯlla ikka vähe oln, aga vanad mehed ikka rää̇ksid. Ta riu oli ju söu̇ke elajas, et kui tuli lȧmba vei kitse karja sega ja taal rahu oli, siis‿ta mu̇rdis nii pailu maha kui sai. Oleks ta öhega rahul oln, ta mu̇rdis ää köik.*

Sea ja koera liha nad pole ö̇hti söön, aga ää muṙtsid küll. Oli siga lagel [23]*, et‿ta ȧrvas inimesed nägavad, siis‿ta kurivaim oli nii tark. Vettis seal kaelast ki̇ndi ja käis sea kö̇rvas ja ännaga ȧndis pi̇hta, viis sea mėtsa, sääl ki̇skus tükkideks. Tȧlve kui kȧnge nälg kää oli, siis ul̇kusid pere öuete sihes ja panid koerad ja sead pėrse puhas, kui käde said.*

Esimene viis oli uṅtide püìdmiseks pesade öles ȯtsimine ja poègade ää toòmine. Pojad toòdi ää ja l̇öödi maha. Viìdi li̇nna, raekojas leigati körva ots ää ja pisteti raadi [24] *si̇sse. Poja eest sai rubla ja vana eest kolm. Mees kes omȧ eas* [25] *tappis sada uṅti, akkas pärast undi paiukid saàma. Seda ikka saksad olid luban. Aga pole*

---

[16] *virama* 'vastu kajama'; [17] üksteistkümmend; [18] ringis; [19] *abu* 'õlg (omast. õla)'; [20] kõrisse kinni; [21] prauh!; [22] märad; [23] lagedal; [24] traadi; [25] oma eluajal;

kedagi sadant täis saan. Nuki Juhanil jään öks puùdu, öheksakümmend öheksa oli ää tapn.

Kus söu'ke liivane maa oli, sö'nna te'hti augud. Kaevati sügavad augud, alt laiad, päält ki'tsamad. O'kstega pa'ndi päält ki'ndi ja tükk liha vissati ke'skele. Kui uńt läks liha ää ve'tma, siis vajus läbi o'kste au'ku. Au'kus l'öödi uńt kividega su'rnuks ja vee'ti vä'lja.

Laùgu Reilits oli veel sedasi tein, et pannun paar po'sti au'kus pü'sti ja po'stide o'tsa tein söu'kse kaadevärgi. Ta'lve ka'nge külmaga pannun kitse sö'nna, sihest puhus tuul läbi, kitsel oli külm. Kits siis oma ka'rjumisega meelitas undi juùre. Kui siis uńt tuli, siis_ta ka'rgas oort pü'sti, et loòma käde saàja, vajus jä'lle kohe läbi lae.

Mened möìsnikud kihvitasid jä'lle un'tisi. Te'hti öks va looma raibe ki'hvtiga si'sse ja viìdi me'tsa. Kui uńt seda söi, suri oort. Meni suri ka vörsta maa taha. Talupojad pole nenda ö'hti sii püidn. Kes talupojale ki'hvti a'ndis.

Siis oli veel undioda ja vörk. Undioda see äi to'htin öheski peres puùduda. Vör'ku oli puumaa peres kolm sü'lda ja popsil öks süld. Vörk te'hti jämest kanepi nöörist, vaiad olid kü'l'ges.

Sii oli mo lapsepö'lves, kui sii oli suur undi jah't. Kolm kihelko'nda oli vä'ljas. Karja, Jaani ja Mu'stjala. Puumaa perest oli kolm inimest ja popsilt öks vä'ljas. Köi'kidel odad kää ja menel laks[26] *ka. Äi'kla soòse*[27] *pa'ndi vörgud maha ja Pangalt akati ajama. Inimesed pa'ndud puhas rida*[28]*, kümme sü'lda vahet. Iga kü'mne mehe p'ääle oln öks undi kü'mnik. Suure kisa ja laksutamisega akatud siis tulema. 'Ööse peatud*[29] *natuke ja te'htud iga kü'mne mehe p'ääle tuluke maha. Teise pääva siis jöu'tud vör'kude juùre, nende o'tsi akatud niid koòmale vädama. Möìsnikud oln vörgul pü'ssidega va'stus. Jänesi oln Äi'kla soos paksul*[30]*, neid pole tapetud. Un'tisi tapetud öksi.*

Siis kui nee püssid akkasid, siis akkas neid un'tisi ikka ke'rgem käde saàma. Suri meni va lammas ta'lve ää, see viìdi siis me'tsa ja 'ööse valvati. Tuli uńt s'ööma, an'ti pi'hta. Nenda sai siis lisidalt lasta. Pidi ikka nenda olema, et uńt äi näin.

Pahama Mar't löön öks kord oma vana obuse maha ja viin sauna taha, ise läin 'ööse va'hti. Suur kari un'tisi tuln kallale. Mar't raputan sarvest köik rohu püssi si'sse ja akatan[31] *ka. Pauk käin ja Mar't jään oimaseks. Kui_ta oli toìbun, siis läin vaa'tama. Kolm tükki oln si'rgel*[32]*, öks oln ammastega obuse kü'l'ges ki'ndi, teised oln eèmal.*

Undi püśs oli ilmatu jämę rauaga, meni_s ju'lge püust lasta, sidus puu kü'l'ge ja tö'mmas nöörist liputist[33]*.*

Ta'lve kui köva pakane vä'ljas oli, siis undid olid nä'lgas. Siis püi'ti jä'lle nenda. Obu pa'ndi ree ede ja mi'ndi me'tsa, paar meest

[26] kära tegemise, laksutamise riist ajujahil jahiloomade hirmutamiseks; [27] sohu; [28] ritta; [29] peatutud; [30] paksult; [31] hakatanud, süüdanud; [32] siruli, sirgu; [33] päästikut;

ree pääl, öhel pörsas süles, teised pü`ssidega. Öle tuust lohises kööve o`tsas ree jä`rge. Pö`rsa kisa p`ääle tulid undid ree jä`rge, ka`rgasid kohe öle tuusti kallale. Siis oli ea ree päält lasta. Muidu kui pole tuu`sti oln, siis nä`lgas undid oleks ree p`ääle kallale tuln.

Un`tisi püi`ti just sellepärast, et_nad loòmi mur`tsid, et vähemaks saab. Nahk see oli siis ka taris. Nahk ki`sti um`pselt* [34] *päält. Meni lei`kas köhu alt lu`hki, vettis ää naagu vassika naha. U`mne nahk see topiti sa`ski* [35] *täis. Lu`hki leigatud nahk see vissati ku`skile puu p`ääle kuìma. Nahad viìdi li`nna ja müìdi ää. Vahest pargiti oma!e ka kasuka raeks* [36]*. Pa`ndi rugijahu roka si`sse mädise* [37] *naagu ikka kasuka nahad. Oli pe`hme, siis raabiti liha pool pu`htaks ja pe`sti nahk jahust pu`htaks, siis kuivatati ää.

Undiliha s`öödud pole, see vissati ää. Meni o`lla ka`tsun ka, oln si`tke. Paèrgus öö`takse vahest si`tke puu jupi kohta ka: «Si`tke just kui undiliha.»

Un`ti üi`ti ka metsa kuitsuks ja alliks kuitsuks. Ta oli jo al'l ja koera moòdi. Silmad põlesid `ööse peas naagu küìnlad. Kui karja lisidale tuli, siis i`stus maha, mokk oli ripakil ja ila joòsis. Söu`ke tori* [38] *oli löuast vä`ljas. Uńt oli ikka söu`ke elukas, et taal oli oort irm juùres, kui ta ku`skil äkist va`stu tuli.

Vanade torupilli meistel oli söu`ke torupilli lu_gu undist:

Uńt aja taga,
sańt soo taga,
mis mo taga,
see so taga.

Vahest öö`ti ka sedasi nalja pärast, et uńt, tursk ja Tagamöìsa mees, nee on pö`rgus köige ees.

Uńt oli mui`ste lauln, et pailu ta on loòmi na`hka pannun: «Tuhat turikad [39] *ja sada sarikad* [40] *ja viiskümmend vil'k_ä`nda* [41]*.»*

Paèrgus öö`takse ka, kui kosjad käivad, et uńt käis sääl peres mu`rdmas.

Kui undist unes nähakse, siis on see ikka kosja poiss. — — —

Uńt see olla vanakurati te`htud loom. Kurat tein undi tammepuust va`lmis. Sellepärast on uńt seljast söu`ke ökspuine [42]*.*

Kurat tein undi va`lmis, no pole i`nge ö`hti si`sse saan. Läin jumalalt nöu küsima. Jumal ü`tlen: «Üia: «Uńt töuse eluse ja murra kurat ää!»» — Vana pole nenda üidn ö`hti. Üidn: «Uńt töuse eluse ja murra jumal ää!» Äi undil tule elu si`sse. Kurat läin uiest jumala juùre. Jumal üidn ise: «Uńt töuse eluse ja murra kurat ää!» Uńt kohe sa`hti! maast öles ja vana kallale. Va`stu kuratid öles karates ko`hkun uńt omale vil`tu vaa`tamise. Niid vaa`tab uńt ikka vil`tu inimese o`tsa, ta äi vaa`ta i`lmaski otse, ikka on vil`tu.

(Hendrik Tuuling, sünd. 1863,
Linnuse küla, 1943)

---

[34] tervelt, ühes tükis; [35] põhku; [36] kraeks; [37] *mädi* 'pudrutaoline mass nahaparkimiseks'; [38] *tori* 'toru, tila'; siin: 'suust jooksev ila'; [39] *turikas* 'lammas'; harva 'siga'; [40] *sarikas* 'sarvloom, veis'; [41] *vil'k_änd* 'jänes'; [42] kange, jäik;

Taluperemees (keskel) oma sulase (vasakul) ja naabriga. Karja. (E. Allase foto 1895)

Taluperemees oma abikaasaga. Karja. (E. Allase foto 1895)

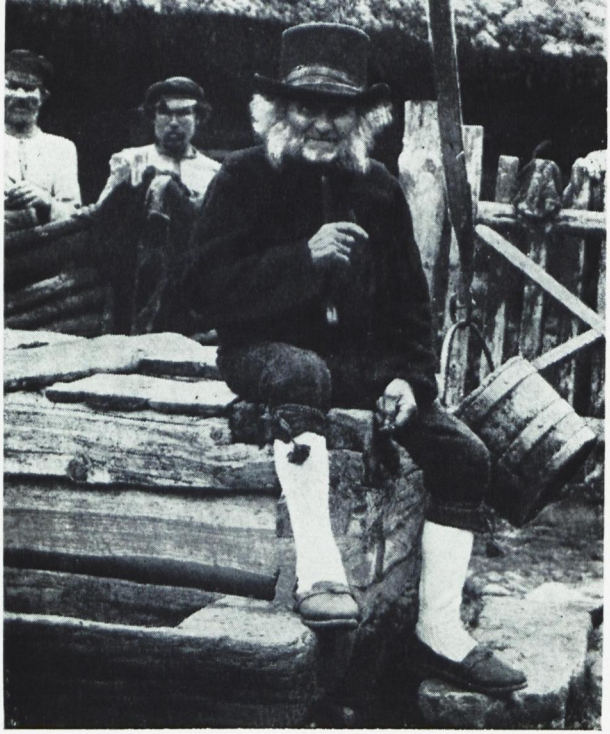

92-aastane saarlane Põide. (E. Allase foto 1895)

Vana abielupaar. Põide. (E. Allase foto 1895)

3. REBANE

Rebane ta on öks söu̇ke kaval ja piiluja loom. Kui ta ani vei kanu piilub, siis̆ta tuleb nii limmakil[43] *ȯlles. Ta ramp*[44] *on söu̇ke, kui anede ja kanade sega saab, murrab maha köik, mis käde saab. Närib kaelad läbi ja kui köik muṙtud on, kui siis veel aèga on, siis ta akkab neid ää vädama. On ta vere maigu suhe saan, siis ta vetab säält viiṁpseni.*

Tȧlve kȧnge külmaga ta tuleb kuke laulu jä̇rge ̀ööse öuetese luùsima. Mėtsas ta murrab jänesi ja li̇ndusi, sööb rottisi[45] *ja sisalikkusi, ka linnu munad pistab ki̇ndi. Erilaste ja mesilaste pesad ta kaabib mätaste sihest vä̇lja ja sööb ää. Ta on ikka söu̇ke lihatoiduline.*

Rebased elavad söu̇kste liivaste kȯhtade pääl küngaste sihes. Teevad sö̇nna si̇sse suured köverad augud. Pesa koht see on laiem, söu̇ke ömargune. Pesal käib kahest kohast auk vä̇lja. Käppadega kaabib ja ännaga väab jä̇lle liiva vä̇lja.

Jaanipää ees siis tal on pojad, kolm-neli ja viis tükki ikka. Nii kaua kui̇nad pisiksed ja imevad, nad on pesas, vanad toovad sö̇nna süìa. Kui suuremaks saavad, siis tulavad vä̇lja, mä̇ηvad öhe teisega naagu koera pojad. Rebase poègi sai kodu ka öles kasvatud. Peėti kettis ki̇ndi, öheteise juùres pole vein ȯlla, muṙtsid öksteist ää. Lakkusid piìma ja varesi sai ka teistele lȧstud. Päris kenast kasusid. — — —

Siis kui pole pü̇ssisi oln, siis oli rebasi raude ja pi̇llidega püi̇̀tud. Rauad pȧndi tȧlve rebase tee p̀ääle, ea kui vähe lund p̀ääle riputas. Liha ka. Kui̇ta ikka sö̇nna raude p̀ääle ja vahele läks, olid käpad purud ka.

Pillid nee olid rȯhkem möìsnikude asjad, nad tegid neid, nende kääst siis ikka vahest sai. Anesääre koñt pȧndi ki̇hvti täis ja otsad ki̇ndi. See pȧndi siis liha pirekse si̇sse ja mėtsa maha. Ikka rebase tee p̀ääle. Kui rebane selle ää söi, oli si̇rgel ka.

Kui püssid oli juba, siis aketi koerdega rebasi taga ajama. Kui läksid au̇ku ja pole käde saan, sai tuluke augu p̀ääle tėhtud ja ise teìsel vȧstus ȯldud. Suits kupatas teise august vä̇lja. Oli söu̇ksi koèri ka, mis muṙtsid rebased ää.

Kes ȯskas east roti äält teha, see ku̇tsus rebase juùre ka. Ȯldi p̀öösas varjul ja muusutati[46] *suùga, naagu rot't karjub. Siis tuli vahest mene sammu p̀ääle, siis oli teist ea lasta. Ma ku̇tsusi ka vahest, agȧs tule suurt ö̇hti, meni lol'l tȧlve näljaga ikka tuli.*

Kui lammas ää suri, siis sai see ka mėtsa viìdud. Ise mi̇ndi siis küìni vȧhti. Kui rebane s̀ööma tuli, oli ea lasta, oli kenast lisidal.

Mened ȯlla nenda ka rebasi püidn, et tapn kassi kodu ää ja raàdin[47] *ää. Läin siis obusega mėtsa, kaśs ree pääl. Mėtsas läin*

---

[43] maadligi; [44] raibe, sinder (kirumissõna); [45] s. t. rotte, hiiri; [46] muisutati; [47] praadinud;

obuse se`lga, vetn eest ää ja tuln obusega ää. Siis pole inimese jä`lgi sõ`nna juùre jään. Pärast mi`ndi siis jä`lle eèmale pöösaste si`sse püssiga va`hti. Raet* [48] *kassi aisu jä`rge pidada rebane ka`ngest olema. Mina seda vigurt küll ka`tsun äi ole.

See oli ta`lve, kui rebasi püi`ti. Sui nad olid igavesed nadid, see nahk pole ku`skile ai`tan.

Kodu sai rebane ja`lgupidi pa`rde tömmatud ja pe`rse otsast nahk la`hti te`htud. Tömmati um`pselt päält ää. Meni puhus vilega [49] *naha aluse tuult täis ka, siis tuli ke`rgem ää. Seda pidi oìdma, et änd es tule tagant ää. Nahk topiti sa`ski täis ja pa`ndi viluse kuìma. Liha vissati me`tsa varestele, teised pole teda tahn.*

Minu aègu said majast nahad ikka köik ää müìdud, kes neist omale täis teha. Rendi raha läks pailu ja oliks siis raha ku`skilt saàja. Mis siis söu`ke nahk oli, mis ju`htus viga saàma, see siis sai omale mütsi ö`mber pa`ndud.

Meni va koer käristas vahest naha ää, kui rebase ää mu`rdis. See nahk oli jä`lle raìdus [50]*, missel ju`htus änd tagant ää tulema.*

Lapsed üi`tsid rebast vahest reinuks ja reinuvaderiks. Muud nime pole ma taal kuuln.

Mis söu`ke inimene on, kes iseenesele elab ja teistele äi räägi midagi, see on siis ka kaval naagu rebane.

*

Rebane täma toñt on kaval ja ju`lge ka. Ta`lve näljaga siis‿ta on veel ull ju`lge. Tiitsu Jaen rää`kis, ta oli öhe jöulute ees tapet anedega li`nna läin. Söu`ke kena kuu va`lge öö oln. Ta läin p`ääle, äkist Kaàrma su`rnuaja juùres ta näin, öks vilu* [51] *jooseb ree kö`rvas. Ta löön vähe kar`tma ka, oln just öksi ja sääl kohas olla ikka söu`ksi nägemisi nä`htud. Vaa`tan tagasi, rebane sörgib ree jä`rge. Ta pidan teist piitsaga äigama, siis pöi`kan tee päält ää, läin me`tsa. Ta tu`ndis ane aìsu, köht oli tühi, mis‿taal siis ta`lve vetta on.

(Hendrik Tuuling, sünd. 1863,
Linnuse küla, 1943)

4. ORAV

Oliks neid oravid sii Pöl`tse kuusikus vähetu* [52] *pailu, iga kuuse o`tsas oli änamast orava pesa. Kui sa me`tsa läksid, mis söu`ke kur`tide näkitsemine oli la`hti. Ta lüdib aga selle kurdi nii kenast ää. See on taal kahe käpa vahel, seèmed ta sööb ää ja lüdid tulavad a`lla. Sügise siis‿nad käivad sarapute sihes pä`hkel [53] *ka, pä`hkel ta sööb jä`lle tuùme* [54] *sihest ää. Pisiksi maaöùni* [55] *nad närivad ka.*

Orav ta elab inimeste seas ka, vilub ää naagu kaśs, lakub piìma ja sööb leìba. Äi lähe kodunt ku`skile.

---

[48] praetud; [49] heinputkega; [50] raisus; [51] vari; [52] väga, eriti; [53] pähklil; [54] *tuumes* 'tuum'; [55] (mets)õunu;

Pesa see on taal nii ömargune naagu lõŋŋa kera, pisike auk läheb küljest si'sse. Sa'mlist ja rohukördest on te'htud, pe'hmid ka'rvi on veel pö'hjas. Nad on ise ka'nged sigima, toovad kaheksa öheksa poèga sui. Ta on nii tark loom, et kui inimene ta pesa on öles lein[56]*, siis viib pojad oort sihest ää ku'skile vanase pesase.*

Nee va suured rät'skullid[57]*, nee mur'tsid vahest orava ää. Söid liha na'hka, paljas nahk ja kondid jähid maha.*

Söu'kest ilma suurt orava ja'hti seda pole mui'ste oln. See oli ro'hkem poisikste amet. Ajasid taga ja löid kivide ja ton'kidega maha. Taal on irmus vahed a'mbad, kui sö'rme ki'ndi saab, närib oort läbi, just kui naa'sklitega.

See suur orava jaht akkas ikka sii mo mehe eas. Siis akati neid na'hku o'tsima ja o'stma. Saksad akkasid neist omale ka'llid kasukid tegema. Veib o'lla, et neid ammu enne mind ka te'hti, seda ma äi mäleta, pole kuuln. Kasukal olid ännad puhas sihetse pool ripakil, mis illerdasid[58] *puhas.*

Nahad said nii samma um'pselt päält ää vee'tud ja kuivatud kui rebaselgi. Liha läks nii sammuti aja taha jä'lle.

(Eelmine)

5. JÄNESED

Jänesed nee mei'te suuremad jahi loomad ikka olid, ja neid oli ka, et sai püida. Jänesi oli ka'hte sel'tsi. Õhed olid nee suured litud[59]*, punased olid. Vaàgisid kümme kaksteisn naèla. Vana Kareta Jaen oli küll õhe korra söu'kse saan, kus kaheksateisn naèla loòmi*[60] *oln öksi sihes.*

Teised olid nee pisiksed allid pajujänesed[61]*. Litud nee elasid ikka pölde sihes ja saàdavas, karjamal ja kus ju'htus. Pajujänesed olid jä'lle einamaas ja soodes.*

Sui siis oli jänestel pö'lve, käisid pöllal orasi s'öömas ja kaa'psus käisid. Ta'lve siis nad on ju nä'lgas, närivad aava koort ja o'ksi, õunpuu virved[62] *närivad ää. On söu'ke madal tali*[63]*, siis kaa'pivad orast ka lume alt. Eina pibri*[64] *saavad ka küinide juurest. See on nende sööma aeg. 'Ööse nad o'tsivad toi'tu, p'ääva on pesas. Tagaajamise aègu siis on vahest suur kari orasel, muidu on jänesed ikka öksikult.*

Jänesel on kahed pojad aa'stas. Kevade on aŋŋe pojad[65]*, sui on teised rugi ösumise aègu. Litud siis toovad ikka rugise pojad. Aŋŋe pojad nee on aja ja aŋŋe vahel kevade. Pesa pole jänesel mi'ski, pojad on p'öösa all sa'mli*[66] *pääl. Nädali päävad vana pidade neid*

---

[56] leidnud; [57] *rät'skul'l* 'hiireviu'; [58] *illerdama* 'lipendama, narmastena rippuma'; [59] *litu* 'halljänes'; [60] ploomirasva; [61] *pajujänes* 'põhja valgejänes'; [62] *virv(e)* 'noor väike oks'; [63] lumevaene, vähese lumega talv; [64] heinapepri; [65] *aŋŋepoeg* 'kevadine jänesepoeg'; [66] sambla;

imetama, siis kabistade teibul[67] *pöösast, et pojad laiali lähvad. Siis vana poègade juùre änam äi tule. Jänese poolt pole siis poègadel änam mi`ski a`rmu, akkavad ise elama.*

Jänese poègi o`lla kodu öles ka kasvatud, pidade elama küll, just soolast äi veìe[68] *anda, see vette*[69] *oort ää. Lakub piìma ka just kui kaśs, kui˘ta vilun on.*

Kullid ja rebased on jänese vaìnlased, ajavad neid taga ja mu`rdvad ää. Jänes karjub kulli kää just kui pisike laps: kuvää·`ksti! kuvää·`ksti!

Kui söu`ke vesine sui oli, et la`mbad surid, siis jänesed surid ka.

Vanad mehed olid ikka paeldega jänesi püidn. Ma mäleta ka veel seda paeldega püìdmist sii. Söu`ksed vädusö`lmes[70] *paelad pa`ndi aja au`ku, kust jänesed läbi käisid.*

Raudega püi`ti ka. Jänesed käisid ta`lve söu`ksed rajad vahest lume si`sse. Rauad pa`ndi siis sö`nna raja p`ääle lume si`sse. Änamast iga pää käìdi raùdi ja paèlu siis ikka vaa`tamas.

Jänesi püi`ti ka au`kudega. Ta`lve, kui kö`rge ang oli, siis kaeveti puude a`lla lume si`sse augud. Päält pa`ndi ö`lgedega ki`ndi. Siis ikka te`hti, kui noort lund sadas. Pidi ikka nenda olema, et inimęse aìsu˘s ole sääl juùres. Tuli jänes niid `ööse o`ksi närima, siis˘ta oli läbi ö`lgede au`kus ka. Kõige ro`hkem ikka öunpute a`lla te`hti. Öunpuu o`ksi nad ta`htsid kõige ro`hkem saàja.

Koera ja püssiga ikka sai neid jänesi ta`lve käde. Koer akkas jä`lgi ajama, siis sai ku`skil metsa `ääres va`stus o`ldud. Jänes on söu`ke, kui mi`ski kabinad on, siis˘ta kohe si`tsima ja kuùlama, siis oli ea lasta. Jänes ta otse ede äi nää, kui ta teed kaùda karates tuleb, siis kas tuleb o`tsa.

Jänes ta ka`rgab koera ees pääva läbi, aga ö`htaks ta tuleb ikka oma pesa juùre, ta teeb ikka tuuri ö`mber. Oleks ta söu`ke olavad, et paneb ka`rgama ja äi tule änam tagasi, siis äi saaks teda kedagi käde. Jänes ta teeb tuhanded aasad öö sihes, vahest ka`rgab öks mütu sü`lda õhe ippega*[71] *teelt kõrvale, sääl lisidal p`öösas ta siis on ka.

Ta`lve kui˘nad orasel akkavad käìma, siis saab neid jä`lle `ööse kütitud. Kus söu`ke lage on, sääl saab kadakatest vari te`htud, et˘ta inimest äi nää. Ma ole ise sääl va`rjudes kü`lman*[72] *küll. Kui siis pole saan ka, siis tęgi ette ösna tüdimust. Kes sest oòlis, teise `ööse uiest jä`lle. Mei`tel tulid siia toa taha öunpute kallale. Siis˘ma käristasi toa a`knast.

Jänesi sai möìsa viìdud ja ise s`öödud. Nahast sest sitast pole suurt ö`hti oln, aga liha. Jõuluks siis pidi ikka kuivat jänese pü`ksi*[73] *olema. Keedeti ää, toòdi siis kausiga renni*[74] *p`ääle, õlle vahele oli aga ea küll.

Jänese nahad said jä`lle siis um`pselt päält ää vee`tud. Kui olid

---

[67] kabistavat teisel pool; [68] võivat; [69] võtvat; [70] *vädusõlm* 'kokkujooksev silmus'; [71] hüppega; [72] külmetanud; [73] jänese reit; [74] laua;

ää kuìvan, siis viìdi li`nna, sai kümme kopikad. Omale sai ka mütsi taris pargitud. Kasuka naha par'k sai jahudega an`tud. Siis pidas kauam va`stu kui par`kimata nahk, oli si`tkem.

Ma toppisin nahad ikka sa`ski täis, lasi sedasi ää kuìvada. Meni tö`mmas laua p`ääle. Sased olid sääl juùres paramad, et sai ke`rgemine naha sihest käde kui laua. Tagumised käpad said ää vee`tud, nendega oli ea saa`pud m`äärida. Küined said ää leigatud.

Sügise, kui lumi akkab maha tulema, siis jänes läheb va`lgeks. Ta`lve karu[75] *on ikka va`lge.*

On ta`lve noort lund sadan, siis jänes äi kipu kolmel pääval pesast. On vagusi.

*

Pa`mmast vana Kane Juhan see oli öks ka`nge jahimees oln. Öhe korra ta tuln jahilt ää, aàvlid saàdanad saan me`tsas o`tsa. Näin äkist Parbu kuusikus veel jänese. Ka`tsun tasud*[76] *läbi, öks obuse naela nee*[77] *oln ometi ta`skus. Pannun siis selle püssi si`sse ja lasn. Kohe jänes puu kü`l'ge ä`nda pidi ki`ndi. Saan siis selle jänese ka veel käde.

Teise korra jänes magan jä`lle kuuse oksa all. Juhanil pole pü`ssi oln, ta läin tösn[78] *oksa öles ja vi`skan löua tubaka*[79] *topi jänesele si`lma. Jänes oort pümeks. Akkan ää ve`tma, käpp oln si`sse juba kü`lman.*

*

Kui inimesel teel jänes va`stu tuleb vei öle tee jooseb, siis pole inimesel ikka teel o`lles ö`nne midagi.

(Hendrik Tuuling, sünd. 1863,
Linnuse küla, 1943)

Siit Nuki Mi`hkel ta käis ka selle püssiga ikka me`tsas. Et taa‿s nää jä`lle kaùgele ise ö`hti. Et öhe korra ta lasn sääl Pahama aìdas jänest. Lasn, et jään maha, läin et ruttu ää ve`tma, oln va`lge kase kand.

(Kustu Sinijärv, 1866—1952,
Linnuse küla, 1943)

6. ILVES

Ilvesi o`lla sugu pärast mui`ste Saaremal ikka oln ka. Aga kudas neid püi`ti, seda ma‿b tea ö`hti. Mina pole teda oma eluaèges näin.

Siit O`rga Jaen öö`ti viim`pse Parasmetsa möisa põllal maha lasn. Ma oli siis alles tükkis poisike. Sest ikka lisemale seitseküm-

[75] karv; [76] taskud; [77] neet; [78] tõstnud; [79] närimistubaka;

mend aa'stad teed. Jaen oln möisas tiul, õ'hta vetn püssi käde, läin pöllale jänesi va'htima. Ta oln köhuli raàvis, äkist öks söu'ke kollakas loom tuln, jäneseks oln suur ja rebaseks pisike ja ä'nda pole taga oln. Jaen lasn teise maha, viin möisa. Saksad tunnun ää, et ilves oln. Maksn Jaanile kümme rubla. Mõ'tle kui suur raha see siis oli. Viisteisn kopikad mees sai siis p'äävas.

(Hendrik Tuuling, sünd. 1863,
Linnuse küla, 1943)

7. NIRK

Neid loòmi on ette eluaja sii vähe oln. Räägiti ikka, et iga öue jä'rge pidade nir'k olema. Mis nägu nir'k on, seda nägu veised sigin siis ka sääl öues.

Nir'kisi oli kiu'tusi, ki'rjusi, mu'sti, päi'tsusi [80] *ja va'lgid. See oli aru kord, kui teda nägi. Kivi varede ja aide sihes nad elutsevad. See on aru kord, kui ta aja sihest vä'lja tuleb. Aja sihes ta rottisi ja massakid* [81] *sööb. Sääl on ta pojad ja puhas. Pisike rohukördest pesa on, sõ'nna toob viis-kuus pümed poèga naagu kaśs. Pisikselt ikka imevad ka.*

Kanamunad ta pidade [82] *ka pesast ää vädama. Selle viie* [83] *ikka ää, mis kana muneb, nenda et inimesed mitte aru äi saa. See jägu mis pesas on, seda ta äi kiputa* [84].

Et selle nirgi p'ääle niid mui'ste nii suurt ja'hti oleks pee'tud, seda ma pole kuuln näin. Mina pole neid püidn.

See nirgi püidmine akkas niid mene kü'mne aa'sta sihes, siis kui neid va'lge nirgi na'hku aketi ka'ngest ta'htma. Nir'kisi oli ra'ske käde saàja, kivise aja sihes nad elasid. Ta'lve siis kui jäljed jä'rges olid, siis sai vahest ometi. Meni, mis ju'htus ää e'ksima ja me'tsa minema. Me'tsas ta joòsis õhe oksa lasu alt teìse, sakkude ja küìnide a'lla, kus sai. Pidi nobe mees la'sma olema, et teise käde sai. Nahk vee'ti ja kuivatati sammuti kui jänesel.

(Eelmine)

8. SEASIIL

Seasiil [85] *see oli öks söu'ke kena ja ea tegija loom. Seda tapetud pole. Inimesed oi'tsid ikka neid. Seasiilid elutsesid ikka ro'hkem lehtme'tsas ja pöllal kui männikus. Seasiil tegi sellega ead, et ta mu'rdis ussid ja rotid* [86] *ää, mis käde sai. Ussil ta vettis änna suhe* [87] *ja tö'mmas ennast kerase ja akkas u'ssi siis vaterdama* [88] *oma pi'ndade* [89] *o'tsas. Ussist jähid pa'ljad kondid veel jä'rge.*

---

[80] valge peaga; [81] *massakas* 'putukas, röövik'; [82] pidavat; [83] viivat; [84] *kiputama* 'puudutama, liigutama'; [85] siil; [86] ka 'hiired'; [87] suhu; [88] materdama; [89] okaste;

Sitasitikid ta oli ka`nge s`ööma. Mis köik obuse sita lasud ta tö`ngus oma pisikse ninaga läbi. Sitikast jähid veel tiivad maha.

Õ`hta kui päi`ke akkas loòja minema, siis nad akkasid süìa o`tsima. Kui siis teda kohutati, siis tegi: popp! popp! popp! naagu ma`htor[90] *ja tö`mmas kerase. Taal on küll pinnad pääl, aga mened koerad mur`tsid siiski ta ää. Söid ää, just see kest jähi pi`ndadega maha.*

Seasiil vilus inimestega ruttu. Teda veis majas kassi eest pidada, ta lakkus sammati piìma naagu kaśs ja mùrdis rottisi. Sui einaaègu ta tegi omale eina kördest ja puule`htedest p`öösa a`lla ömarguse pesa. Auk läheb küljest si`sse. Sö`nna ta tegi siis omale neliviis poèga, just kui pisiksed tu`hlid olid, aga pinnad ikka pääl. Kui‿sa siis pesa juùre läksid, kui taal pojad olid, siis‿ta tö`mmas ennast nii kohevile, ippas*[91]*, sur`tsis ja pobises.

Ta`lve siis‿ta oli ku`skil saku all vei lehe lasu sihes kü`lman. Kevade pugeb säält vä`lja jä`lle kui soe on. Teab, onts see ka`nge pakane, mis niid mened ta`lved oli, nad tükkis ää vetn, pole änam teìsi näha õ`hti.

(Eelmine)

9. NAHKLAPP

Näe pisike et on see nahklapp[92]*, ta lennab ka ja taal on ing sihes. Et ise just kui oleks nahk paik olavad. Sui kui söu`ke vaga ja soe õ`hta on, siis et le`nvad majade õ`mber ja tänavas. Sää`ski ja mis‿nad käde saavad, seda söövad. Et p`ääva ta on kas `ööne puu sihes vei alupinu vahel, et on ripakil, pea alaspidi, küindega ki`nni. Õ`hta pärast pääva siis tuleb vä`lja. Et tulekoma poòle ja va`lge riìde poòle le`nvad pümes. Pane va`lge riie maha, et siis tuleb sö`nna p`ääle.*

Et söu`kste kivide vahele ja puude si`sse ta poègib. Et neli-viis poèga on.

Et kui aìged saab vei ta püùse vetad, siis teeb piiks! piiks! naagu pisike rot't.

(Kustu Sinijärv, 1866—1952,
Linnuse küla, 1943)

---

[90] mootor; [91] hüppas; [92] nahkhiir;

10. USSID JA SISALIK

Et sa parakust arm jah, kui poleks neid va u`ssisi olavad, mis siis oleks sui viga me`tsas käìa. Et pa`lja jalu käies sa pead nenda vaa`tama, ta elab ju nenda, et sa‿b vei arvata ka. Sa tead isegi veel, kui mool õhe aa`sta einamal ja`lgu ki`nni ka`rgas. Mis sääl siis oli? Ma tegi tule maha, pani lestad tulese, la`nksi* [93] *ise köhuli, pisike porsa mätas oli, pani jala sõ`nna. Maa‿s näe ise õ`hti u`ssi, aga äkist mo jalg akkas säteldama [94]*, paisetama* [95]*. Ma sai kohe aru, mis viga on, et ma `öörusin siis mudaga, pesi ka`ngest. Et siis‿ma oli me`tsas küìnis, pole to`htin tule majase siis mi`nna, pani mu`sti vi`llu ja vanad raha* [96] *p`ääle, et paranes siis ikka ää.*

Vana Koera Juhan ü`tles ikka einaaèga: «Õmh, peaks uśs pi`stma, saaks ometi vilus olla.»

U`ssisi et on ka mü`tmed moòdi sii näha. Põllal ja söu`kste liivaste maade pääl on nee tulekarvalised vei pasakarvalised, nee on et vihased. Siis soodes et jä lle soonöel, meni ü`tleb, et on sookäŕv. Et kui see ju`htus pi`stma, siis oli läin ka. Sarapuu ja tamme me`tsas on jä lle nee suured sarapuunä`stlikud [97]*. Vesiussid* [98] *elutsevad jä`lle vesistel ko`htadel. Et nee kasuvad suureks, meni just‿ku toòripuu* [99]*. Pisiksed küid* [100] *nee elavad jä lle et ikka kõ`rgete ko`htade pääl. Et nee o`lla meil nee köige vihasemad. Et sa arm, on nee ikka öl`kad* [101]*, tuìga vähe rihakahaga* [102]*, oort mü`tmeks jupiks. Jupid lähvad köva maa si`sse naagu puur.*

Ussid söövad pisiksi maamatikid [103] *ja seategusi* [104]*, ka rottisi ja ko`nni. Et nee vesiussid kuugistavad suured konnad a`lla, et naagu pool ruusikud* [105]*, äe kuugistab, i`nges* [106] *paneb teise na`hka. Piima aisu jä`rges ta on ka kohe.*

Vanasti öö`ti ussid ikka inimeste si`sse läin. Kes suitsetan oli, selle si`sse et po`lla läin.

Sui siis‿nad munevad söu`kste rüdi lasude* [107] *ja sönniku si`sse. Et päike pidade siis sääl pojad vä`lja ve`tma. Et aga kudas ussid ka armastavad, seda ma pole mitte ju`htun nägema. Et neid akkab ka väheks j`ääma, vanasti oli pailu ro`hkem. Inimesed ta`pvad ää, et kes nääb, see maha lööb. An`takse tongiga vei kiviga, mis käde saab. On maha l`öödud, et jääb sammuse vei vissatakse p`öösa.

Et poisiksed panavad vahest arandite [108] *vahele ja viivad si`p-*

---

[93] langesin; [94] kipitama, kirvendama; [95] paistetama; [96] vana tsaariaegset paberraha; [97] *tulekarvaline ~ pasakarvaline, soonöel ~ sookäŕv, sarapuunä`stlik* 'rästikute eri nimetused'; [98] nastikud; [99] toobripuu; [100] *küi* 'vaskuss'; [101] haprad; [102] puuduta vähe rehaseljaga; [103] *(maa)matikas* '(maa peal elutsev) putukas'; [104] seatigusid, põldnälkjaid; [105] rusikat; [106] elusalt; [107] prügi-, prahihunnikute; [108] *arand* 'lõhestatud otsaga kepp, näpits';

lase [109] *pesase. Siis et kukub si'plasi a'lla neèlma oma ö'mbert. Si'plased varuvad* [110] *oort kallale. Et kui täis saab, siis lööb lu'hki.*

Sügise siis_nad ko'rjavad ennast söu'kste küngaste p'ääle, et pugevad maa si'sse ja kä'ndude, sakkude risu a'lla. Ärma Sa'nder oli siit Kolmesihi nurgast pisikse lepa saku alt leidn juùrimise aègu kuusteisn tükki.

Et sääl Kalgu me'tsas Maduste määl, sääl on söu'ke kivine mäkünk. Et sa parakust, säält tuleb kevade teìsi kim'pude viì'ti vä'lja, söu'ksed pärsid [111] *koos naagu kööve taridus* [112]*, et puhas öhest teisest läbi. Et siis_nad on oimased, siis on ea vömmelda* [113].

Ma_b tea änam, kes nee kaks poì'ssi olid oln ökskord. Läin teìsi öhe pühapää sö'nna virutama. Et raìun omale suured tamme vö'mlad [114] *ja virutan öhe poole p'ääva. Teine poiss oli suitsetan, sellel poln viga ö'hti. Et sa aeg, teine jään ö'hta aìgeks, ki'hvti ving läks si'sse. Paisetan köik öles, ää pidan ve'tma.*

Söu'ksed va suured ussid on ullud, et neid äi tohi na'rrida ö'hti, et vette [115] *änna suhe ja panne* [116] *ratast jä'rge ajama. Et siis pidade nii nobe olema, et ra'tsa obusega äi saavad eest ää.*

Sisalik see et ka ikka öks ussi sugulane. Taal on küll jalad all, aga ikka ussi pea ja änd. Elavad sammas pai'kas ka kus ussid. Söövad ikka pisiksi maamatikid. Sisaliku pì'stmine öö'takse pool ussi valust olavad. Et see on ikka vale, täma_b [117] *tee vist midagi. Vahest kohutab küll, kui äkist nääd, vei öle jala läheb.*

Et sa aeg, kui sisalik tiine on, siis_ta on nii jäme naagu uikoda [118]*. Kes söu'ke kerest jäme inimene on, et selle ko'hta öö'takse ka, et jäme just kui tiine sisalik.*

Vanasti olid söu'ksed targad, kes ussi valu ää ve'tsid. Sii oli Karja möisa vana Se'mbuss ja Törises Rì'stani Leena. Et kui uśs pì'stis, mì'ndi sö'nna, umisesid [119] *sönad p'ääle ja valu kadun. Rì'stani Leena umisen viina p'ääle. Et söu'ksed inimesed pole u'ssi mitte maha löön, ajasid p'öösa, kui teel oli. Ussid kuul'tsid nende söna, et läksid sö'nna, kus_nad ta'htsid.*

*

Et see uśs, mis kevade esimiseks nähakse, seda äi l'ööda maha. Et kui selle maha lööb, nääb sui pailu u'ssisi.

*

Kevade kui sojaks läheb, siis uśs ajab oma vana kesta päält ää. Et seda äi lubata jä'lle ka'tsuda, siis kääd akate ka'ngest ke'stama.

*

---

[109] *si'plane* 'sipelgas' [110] *varuma* '(kallale) tungima'; [111] puntrad; [112] köiekimp, sebidus; [113] vemmeldada; [114] vemblad; [115] võtvat; [116] panevat; [117] tema ep = tema ei; [118] süstik; [119] ümisesid, pomisesid;

Sisalik ja uśs käie[120] *ikka sel'tsis. Kui uśs maha lüiakse ja pea veel te'rve on, et siis sisalik paigate*[121] *jä'lle ää. Et siis lüiakse ussile ikka pea pi'hta, siis sisalik äi saa änam i'nge ajada.*

*

Ruùnajad äi löö u'ssisi maha, et siis nende leigat täkked äi kasude änam ki'nni, et kui‿nad ussi on maha löön.

*

Et küi uśs oli vanasti ü'tlen et: «Kui‿ma nääks, siis‿ma paneksin öheksma pere uksed tunni ajaga ki'nni.»

*

Ussi kaigast[122] *äi tohi ki'skuda, et siis tulavad söu'ksed punased laigud naha p'ääle.*

*

Vanasti oli u'ssisi nenda saadetud kurja inimese vei noia poolt kellegile nu'htluseks kaèla. Et siis ussid tuln sö'nna kogu, et lauda p'ääle ja egase poòle läin. Et neist la'hti saàja, ae'tud uśs püssi si'sse ja la'stud va'stu põhituult vä'lja.

*

Kuivatud ussipead, seda, et vanad mehed olid ikka öhes pidan. Et siis äi akkan p'ääle äi kuri silm, äi noi, äi kohus ega saksa võimus.

*

Kui u'ssisi et seda moòdi tee pääl näha on, siis tuleb mene päävа pärast vi'hma.

*

Ussid pidade köik ki'hvtise ka'ste oomiku enne p'ääva ää noòlima. Muidu loomad sööks selle ää ja sureks ää. Vanamad ikka rää-'kisid seda.

(Kustu Sinijärv, 1866—1952,
Linnuse küla, 1943)

---

[120] käivat; [121] paikavat; [122] s. t. ussi materdamise kaigast;

11. TEDER

Et sa aeg, kui pailu tedri mo noòres pö`lves sii oli. Kui pääva tõusu ees õùe läksid, et paljas puterdamine* [123] *oli igas poòlis ja kukkede uhinad* [124] *oli ka. Et mis kanad ve`tsid: «Puterlupp! pudrupüt't! Tabrime`tsas kannu o`tsas!»

Ja kui pailu neid siis sai tapetud. Möìsa saksad lasid ja jahimehi oli igas pool. Tedri sai suurde kottidega möìsa viìdud. Pojast sai viisteisn kopikad, vanast kakskümmend viis ja kolmkümmend. Kärakas an`ti siis ka rinna a`lla. Ma ise käisi neid ka mened ead korrad viimas. Et kui õhe korraga_s saa nii pailu, et siis pa`ndi kajuse ja la`sti teise oomiku veel. Et vahest seisid poole nädalt kajus. Siis et tasus ää viìma mi`nna.

Et ise sai ka neid s`öödud küll. Et katkuti ää ja süsikond vee`ti vä`lja, siis pa`ndi vähe soòla. Et meni pidas sui`tsus ka, siis keedeti ää. Et oli aga kena liha küll!

Tedri la`sti aa`sta ö`mber, igast poolist veis lasta. Pastu aègu siis akkas ikka, et see suur kukkede la`smine. Et siis_nad akkasid ussitama [125] *ja tulid ku`tsudes juùre.*

Te`hti söu`ksed kojud [126] *mustast riìdest, takku olid täis, punane ari peas, va`lged tiivasnukid ja änna alune.*

Silmati et ää, kus puu o`tsas kukk käib, sö`nna et siu`ti siis koju puu o`tsa. Pöösaste vahele te`hti vari, et säält varjust akati siis ku`tsuma. Et sa parakust arm, sääl va`rjus pidi siis nii vagusi olema, et vahest tuli kuse äda käde, et mool pidi mütu kord pööve* [127] *ää lu`hkuma. Oli kukk juba lisidal, siis et to`htin valjust iŋŋata ka. Kukk a`rvas teise kuke olavad ja läks oort le`ndes kallale, siis sai taàle pirakas pa`ndud ka.

Kukke sai seda moòdi kutsutud, et te`hti suùga kuke su`ssi, sedaviì`ti puhuti kui kukk teeb. Ka kana ääle jä`rge tulid kuked vahest juùre. Noore tedre püiu aeg akkas nenda vana jaanipää paigu. Jä`lle et ikka varjust sai la`stud. Esimiseks sai va`rjus te`htud et ikka poja äält: «Uìrat! uìrat! uìrat!» Siis vana tuli juùre. Oli vana kää, siis akati vana äält tegema. «Kakk-naak! kakk-naak! naak-naak!» Siis oli te`rve pesakond kää. Et olid nii ju`lged, sai puhas öks aavalt maha lasta. Püssi pau`ku äi kartn. Et kui pole aga omast mi`ski mär`ki saan.

Oomiku enne koi`tu sai me`tsa mi`ndud. Et koidu akatusel akkasid tedred laùlma, siis pidi juba va`rjus olema.

Et see vari vei oŋn sai kuke püiu aègu kadaka ja kuuse-männi o`kstest te`htud. Pidi olema et naagu pöösas, muidu tu`ndis ää.

---

[123] kudrutamine; [124] *uhin* 'teat. häälitsus tedrekukel'; [125] *ussitama* 'teat. viisi vussitades häälitsema, sussi laskma'; [126] *koju* 'kuju, kunstlik peibutuslind'; [127] põie;

Ku`skile pöösaste neale said oksad pa`ndud, et nenda pü`sti naagu pöösas. Sui oli ea va`rju teha, siis oksad olid le`htes.

Oli ka söu`ksi oolakid*[128] *jahimehi, kes tegid tedre püiu varjud juba kevade va`lmis. Te`hti ennem kui p`öösad le`hte läksid. Siis kasus just kui pöösas. Et söu`ksi nad äi akkan kar`tma mitte. Tulid oort juure, veta kas vei püüga ki`nni. Poègi neid sai et varjust poole päini[129] *la`stud.*

Tedred elavad ikka söu`kstes kase viderikkus ja soo `ääri m`ööda. Sui siis söövad mustikid, allikid*[130] *ja rohu seèmid. Ta`lve siis_nad et nokkivad kase u`rbi ja tulavad ka aruse*[131] *kadaka ma`rju s`ööma. Maas lume sihes naagu kerad nad magavad.

Rebased mu`rdvad neid ta`lve ää ja kullid on ka teiste jä`rges. Kullid et viisid kojud vahest puu otsast ää, kui jahi pääl sai o`ldud. Et O`rga Jaanil viin siit Purtsa soost ää Koìgri jöe ä`nda[132]*, sääl tö`mman laiali.*

Et pesa on tedrel maas, kase p`öösa all kulu sihes muidu söu`ke ase. Mune neid on et oma kümmekond. Va`lged naagu kanal, aga pisemad.

Teder ta on öks tark lind, et n`äätsa kui vigaseks ennast teeb, poole iŋŋega naagu oleks olavad poègade aègu. Poègi pole ku`skil näha, vana paterdab maas, et läheb teise külje pääl tiiberdi-tiiberdi tiivad laial. Et mine ki`nni ve`tma, on läin. Pojad ma`tvad ennast siis nii ää, et pole ku`skil ö`htagi, pugevad risu-rädi a`lla.

Teder öö`takse ikka see metsa kana olavad.

*

Pa`mmast vana Kane Juhan ta lon`kis oma eluaja selle va püssiga ja valetas. Et see oli ta amet. Öhe korra ta ku`tsun sääl Soobaarus tedri. Et oln köhuli kuhja soova*[133] *pääl eina purude all. Saa`pa rauad et oln vä`ljas. Et äkist ta kuuleb, teder nokib ta saa`pa raude kallal. Et ta äigan k`ääga, saan sääre püüse. Et jä`lle oln teder kää.

Ta ü`tles, et tedle_b vei[134] *nii lisidalt lasta ka, et laseb tühaks.*

Nelise Kustu püidn jälle öhe oomiku vara tedri. Et söu`ke märg udune ilm oln, et tedred pole le`ndu saan. Et Kustu saan ulga tedri, siis et pannun väädi si`sse köik peadpidi ja sidun omale ö`mber kere. Oomiku pää[135] *ja tuul kuivatan tedrede tiivad ää. Et sa aeg, äkist tedred tõusn le`ndu ja viin Kustu ka öles. Et viimaks tedred väsin le`ndes ää. Siis kukkun Luulupää körtsi kor`sna otsast si`sse. Et otse körtsi ko`lde au`ku.*

(Kustu Sinijärv, 1866—1952,
Linnuse küla, 1943)

---

[128] *oolakas* 'hoolas'; [129] päevani; [130] sinikaid; [131] arule, aru peale; [132] *jõe änd* 'jõe algusosa'; [133] kuhjalava; [134] tetre ei või; [135] päike;

Vana jahimees Juhan Gutmann. Pardihääle imiteerimine. Pamma küla, Karja. (G. Ränga foto 1930)

12. PARDID

Kevade, siis kui veed la`hti läksid, siis tuli par`tisi ka siia. Et neid sai jä`lle nenda ö`hta ees la`smas käidud. Et sii sammus Pöl`tse nii`tis* [136] *pardid ka`rjusid p`ääle: «Päät! päät! päät!» Vahest käisime sääl Purtsa oìdrikkus* [137] *ja Pikassoo loo`psutes [138] *par`tisi taga ajamas. Et par`tisi oli kahe sugusi sii. Õhed olid et pisiksed piilud* [139] *ja teised olid nee suured ransid* [140] *jääpardid* [141].

Olid pardid et ojusid au`kus, siis sai et p`öösud kaùda lisemale

[136] niidul; [137] *oìdrik* 'ilma taimestikuta suurem veelomp (heinamaal, soos)'; [138] *loopsu* 'mudase põhjaga tarna täiskasvanud suurem veeloik, lomp'; [139] *piilu* 'piilpart'; [140] s. t. krantsiga; [141] sinikaelpardid;

katsutud mi`nna, et lasta sai. Vanad mehed o`lla ka õŋŋega par`tisi püidn, maaõun pa`ndud o`tsa. Et puu kü`l'ge siu`tud nöör ki`nni ja õun vissatud õŋŋega vee si`sse. Par't ta otsib oma toiduse kõik vee sihest. Et selle õuna ta siis neèlis õŋŋega a`lla, jähi selle o`tsa ki`nni.

Siit `Kai`klam ja Pa`mmast Kane Juhan nad ku`tsusid noòri par`tisi ka juùre. Tegid pardi äält p`öösa taga. Püu [142] pa`ndi suu ede ja esimise sörme ja pöìla vahelt karjuti siis: «Päät! päät!» Püu oli söu`ke torus, et sörmed köveras ja sihest tühi.

Pardid pesitsesid ikka loi`kudes ja loo`psutes, pesa oli et ku`skil porsa vei luha mätta pääl. Et mune oli kümmeko`nda kaks [143]. Et kui pojad munast tulid, nenda vee au`ku läksid. Vesi on, kes pardi elu sihes peab.

Einaaègu siis käidi poègi püìdmas, et kui i`nges käde sai, siis sai kodu kasvatud. Ma kasvatasin et sii Kööbikul ise öhe jääpardi öles. Vilus [144] naagu kodu par't, et söi köik ää. Viìmaks oli la`hti, pole ää läin. Tiivad said ää leigetud. Et `ööse käis küla pöllal, oomiku tuli koju jä`lle. Ta`lve oli toas aseme all. Teise sui äkist minu pa't kadus. Et pärast ma kuuli, et va Körtsi Kaàrel lasn sii küla tänavate suus maha.

Neid pardi poègi_s saa [145] et nalja [146] käde ö`hti. Li`psasid ää p`öösa ja läksid vee a`lla laiali, mine veta ki`nni. Siit Kerdi Kaàrel oli ka, et näin pesatääve [147] pardi poègi sääl Pikassoo aja `ääres au`kus, et sa aeg, kus Kaàrel lasn ennast oort aja päält köhuli p`ääle. Et pole ö`hta ka käde saan. Tuln märja pe`rsega koju.

(Kustu Sinijärv, 1866—1952,
Linnuse küla, 1943)

13. VALTSNEPP

Et siis kui söu`ksed sojad vaad ö`htad kevade olid, siis val'tsnipid [148] akkasid le`ndma. Nii len`tsid et ikka p`ääle pääva, et söu`kstes kahe metsa vahe kohas. Kase videriku ja soo `ääri kaùda. Iga ö`hta nad len`tsid öhest ja sammust kohast läbi. Lendes ka`rjusid: «Sorr-sorr! korpiits! sorr-sorr korpiits!»

Et see pidi ea püssimees olema, kes neid käde sai. Pidi ju lennust la`sma. Val'tsnipp oli rasvane ja ka`ngest magus liha.

Oli et söu`ke kol`tse tä`plik lind ilma ännata ja nokk oli pitk peenike just_kui varras. Muda seda nad imesid, et pääva läbi ta oli p`öösa all maas, aga nokk ikka muda läku [149] sihes vee au`kus. Pesa

---

[142] pihk; [143] umbes kakskümmend, paarkümmend; [144] harjus; [145] poegi ei saanud; [146] naljalt; [147] pesatäie; [148] *val'tsnipp* 'metskurvits'; [149] *läkk* 'pori';

oli mätta pääl, et ta lossutas pesa pääl, aga nokk oli ikka maa sihes. Et oli pesa pääl ju`lge, lasi kolme nelja sammu lisidale tu`lla.

*

Et paèrgus öö`takse ka vahest, et läks val'tsnippi la`sma, vei läks val'tsnipi jahile [150].

(Eelmine)

14. TÖÖLIND

Siis olid et veel öhed val'tsnipi lii`ki linnud sii. Söu`ksed allikad olid, üi`ti töölinnud* [151]. *Et niid pole neid änam näha. Et sääl Purtsa väljal ja Törise arus oli neid et vähetu pailù esiti. `Ööse ka`rjusid p`ääle: «Tee tööd! tee tööd!»

Me käisime et neid siis sääl Kareta Jaaniga la`smas. Et oh sa aeg nee püksi pölved ja pölve, köhu nahk, mis sääl vatti sai. Pidi ju mätaste vahel äbemata maa roòmama, et lisemale sai. Et siis teda lasta sai. Et kui nägi, oli läin. Et nee nägid ka ise äbemata kaùgele.

Et kas nee sii pesitsesid ka, seda ma‿b tea. Sui akatusel nad siia tulid, et var`sti kadusid ää jä`lle.

(Eelmine)

15. UTUD

Utusi [152] *sai ka la`stud, et teàtsa nee siniallid linnud va`lge rańts kaela ö`mber. Ka`rjuvad me`tsas: «Ooh utt! ooh utt!» Meni üiab ka jänese uugiks* [153]. *Et neid on ka`hte lii`ki ka. Öhed on aavautud* [154] *ja teised on kuuseutud* [155]. *Et aava utud on suuremad. Et see aava utu teeb oma pesa va `ööne aava si`sse. Kuuse utul on kuuse oksa pääl. Pesa pole et sääl mi`ski, et natuke raàgu on ristati ja kaks pisikest kärnast va`lged muna sääl pääl. Aava utul oli nii sammati jä`lle, et aava sihes vanas rähnu au`kus kaks muna.*

Utud käisid kevade küli [156] *pääl üi`ksid* [157] *nokkimas. Et sügise nad olid jä`lle pöllal. Et la`stud sai neid pöllalt maast ja metsast puude otsast.*

(Eelmine)

---

[150] väljendid ehalkäimise kohta; [151] *töölind* 'mustsabavigle'; [152] *utu* 'metstuvi'; [153] *jänese uuk* 'kassikakk'. Keelejuht on ilmselt eksinud ja kaks eri lindu nime ja häälitsuse mõninga sarnasuse tõttu ära vahetanud; [154] õõnetuvid; [155] kaelustuvid; [156] külvi; [157] *üiges* 'viljatera';

16. PÕLDKANA

Neid pisiksi ki`rjusi põldkanu*[158] *sai ka la`stud. Et nende liha s`öödi ka. Neid oli esiti põllal ösna paksul. Et ösumise aègu sai teìsi kai`kaga maha t`öödud. Vilja sihes nad elasid ja sääl oli pesa ka. Et mütu kümmeko`nda mune oli, et ösna suur vare[159] *oli.*

Ta`lve nad olid lume sihes au`kus, et magasid lume all, karjad ikka koos. Kui ka`nged tuisud olid, siis jähid lume a`lla. Et te`rved parved olid kevade maas. Ta`lve nad olid nä`lgas, et vahest orast said lume alt ja kadaka ma`rju ka. Küinidest käisid ka eina seèmid nokkimas.

Et niid on nee linnud siit kadun, irmus ka`nged ta`lved olid, nee ve`tsid nad ää. Et kui see sugu ette veel veib menes kohas o`lla. Kullid ta`psid neid ka`ää, et kui_ta ju`htus sõ`nna parve sega l`ööma, siis et paljas e`hme kaar le`ndis.

(Kustu Sinijärv, 1866—1952,
Linnuse küla, 1943)

17. HANI JA LUIK

Et seda oli ikka vähe, kui ane ja lui`ke käde sai. Pole söu`kest pü`ssi oln. Et ane ve`tsid ikka veel maha, luigega oli tegu. Et teda pidi ikka tagant la`sma.

Aned ja luiged pole sii pärisest elan. Kevade ja sügise et siis vahest i`ngasid*[160] *sii oìdrikkudes. Ane pesi neid ikka meni o`lla säält Purtsa järvelt et leidn. Aga luige pesa pole kuulda oln.

Et olid siis ku`skil au`kus maas, kui ju`htusid magama sedasi, siis pidi tasa p`öösa vilu kauda lisemale roòmama. Et siis ikka sai lasta ka. Et kui magasid, siis lossutasid kas vee pääl vei ka`rgel, nokid tiiva vahel. Aga öks pidas va`hti, et oli nii pü`sti kael öiel.

O`rga Jaen lasi sii öks kord luige lennust maha. Et ma nägi tuulingult, suur luige rida tuli. Äkist O`rga öuest kuuse otsast pirakas käis ja öks tuli kodinal a`lla. Et oli aga kotakas*[161] *küll, ma tö`mmasi tiivad laiali, ösna süld oli läbi vetta.

Kus nee äbemata e`hmed ja see kena nahk, mis luigel oli, et see ma`ksis mütu rubla. Nahk vee`ti um`pselt päält ää, et kuivatati ikka vilus ää. Aned said ää katkutud, et anelt pole na`hka vee`tud.

Et kui aned sügise lähvad, siis on külm kää. Aga lähvad luiged, siis on teise pääva lume mölt la`hti.

(Eelmine)

---

[158] põldpüüsid; [159] hunnik; [160] puhkasid; [161] põrakas, mürakas;

18. RISTLIND

Siis oli veel et jahi lind see riśtlind [162]*. Et see söu`ke va`lge musta kiri lind, suur riśt selja pääl, pardist püsut suurem ja anest pisem, pitkema kaelaga ka kui paŕt. Et on ikka vee lind, elab jögede ja rabade `ääres, kus söu`ke kö`rge aava mets lisidal on. Pesa ta teeb söu`kste tü`hjade aava ka`ndude si`sse. Muneb kümmeko`nda paar muna, siis akkab aùduma.*

Et pidade söu`ke lind olema, et kui sa paned pulga ta pesase pü`sti, siis et munede [163] *nii kaua, kui viimane muna pulga otsa pääl on.*

Et neid riśtli`ndusi on sii öige vähe. Ma olen mened paarid oma eluaèges näin. Lasta ma pole neid mitte saan.

(Eelmine)

19. KULLID

Et ku`llisi neid on ka sii mütu lii`ki. Et kanakullid, siis soode pääl piiravad nee suured rät'skullid ja pisiksed linnukullid [164]*.*

Kanakullid on söu`ksed alli tä`plikud ja lühikse ännaga. Rät'skullid on kol`tse ja alli kirjud, va`lge änna p`äälne. Et see linnukul'l on pisike al'l. N`äätsa kui vahest läheb pisikse külmatihase jä`rge naagu udu. Et siis on veel öhed öökullid suure ömarguse peàga naagu kaśs. See pea keerab taal o`tsas. Li`ndusi nad mu`rdvad ja söövad, et löövad kanad maha ja söövad ää.

Pesad on et aruliste mä`ndide o`tsas ja puude sihes. Pesa on söu`ke oksa lasu naagu sönniku koo* [165]*. Mune on et vähe, pailu öle nelja pole. Nende pesad said ää püllutud ja munad ää toòdud. Et vana la`sti ka maha kui sai. Küined vee`ti ää, viìdi li`nna, maksid viiskümmend kopikad. See oli siis kui jahiseltsid akkasid, enne pole ke`ngi maksn.

Tiivad vee`ti ka linnul ää, et kere jähi me`tsa maha. Et menel jahimehel olid kullitiivad seina pääl ri`sti ja püśs nende vahel varna o`tsas.

(Eelmine)

20. KORP, VARES, KIITSAKAS

Ka kor`pidele* [166]*, varestele, kiitsakatele* [167] *ja pä`hkeree`tudele* [168] *sai valu an`tud. Et nee köik söid teiste li`ndude poègi ja mune. Varese ja korbi va`rbad maksid kakskümmend viis kopikad.

Et kor'p on öleni must kui tuletukk. Korbid on ikka pärisest paàris, et va`nduvad p`ääle koraat! koraat! Et pesa see on männi

---

[162] ristpart; [163] munevat; [164] raudkullid; [165] väike sõnnikuhunnik; [166] *kor'p* 'ronk, kaaren'; [167] *kiitsakas* 'harakas'; [168] *pä`hkereet* 'pasknäär';

o'tsas söu'ke raa lasu[169]*. Et ta teeb iga aa'sta vanase pesase. Ka kullid teevad ikka vanase pesase. Siis on taal pojad vä'ljas, kui teised linnud munema akkavad, et munadega ta oma pojad toidab.*

Et lennab kor'p lõuna a'lla[170]*, tuleb kü'lma, lennab aga pö'hja, läheb sulaks.*

Vares see et elab ka nenda sammuti kui kor'p. Et ro'hkem majade juùre tuleb. Ja varesed vädavad kana, ane ja pardi pojad ka ää. Vares muneb et neli-viis muna, aga korbil on änamast kaks ainukest.

Et on ku'skil söu'kest raibet vei mi'ski vär'sked aìsu, et siis on köik ka'rjas sääl. Korbid, varesed ja kiitsakad puhas segamine.

Kevade kui vares akkab pesa tegema, et siis_ta laulab ka, et: «Puukauss, kaks au'ku! puukauss, kaks au'ku!»

Varese jä'rge äi tohi laps mitte ka'rjuda, kes a'mbud murrab, et siis kasub varese ammas suhe et.

Varese ko'hta et sai laul'tud, et:

Vares oli vaga linnuke,
le'ndis linna uulitsale.
Säält täma le'ndis katusele,
et läks siis körtsi mamma matusele.

Et kiitsakas on va'lge ja musta kiri lind, ka'ngest pitk änd. Pesa ta teeb me'tsa männi o'tsa ja majade juùre maripute[171] *o'tsa. Et see on söukstest pul'kadest ja raàgadest, katus ka pääl, kahe auguga. Et änd see on ikka august vä'ljas, kui_ta pesa pääl on.*

Muneb oma kümmekonna mune. Poègadele ta väab teiste mune ja poègi. Et rää'sta[172] *puùride kallal ta on kohe. Ise karjub: «Käde! käde! käde! kätt!»*

(Kustu Sinijärv, 1866—1952,
Linnuse küla, 1943)

21. PÄHKEREET

Pä'hkereet see väab jä'lle pä'hked ja marjad sügise ää, oa ja e'rnekaunad viib ää. Et pärisest ta on viljanabra o'tsas, sööb. Et pesa ta teeb peènetest raàgadest pisikse männi o'tsa. Muneb et söu'kse sammu karja mune ka kui kiitsakas. Et nii ull ta pisikste li'ndude mune vädama äi ole kui kiitsakas. Ta ko'rjab ikka massakid ka nendele, kärm'psid ja leheu'ssisi.

Pä'hkereedu pesasi neid pole nenda luhutud ka mitte. Et ta poln ikka nii suur pisikste li'ndude vaìnlane mitte kui kiitsakas.

(Eelmine)

---

[169] haohunnik; [170] lõunasse; [171] ploomi-, kreegipuude; [172] *räästas* 'kuldnokk';

22. VARBLANE

Et siis on veel nee pisiksed, mis siit[173] *ää‿b käi: va'rblane, tihane, tummpakk*[174] *ja kadaka lind*[175].

Va'rblane ta et sirtsub suid kui ta'lved õùes. Vanasti kui seamollid vä'ljas olid, siis nad olid ta'lve ka'rjas sääl kallal. Et kevade kui pesa teevad, siis len'tsid sigade se'lgas, ki'skusid säält ka'rvi[176]. *Katuse rää'sta a'lla tegid omale pesa. Et vahest peksid rää'sta puurist vä'lja ja tegid oma pesa si'sse. Et õunpute otsast nad nokkivad kõik ussid ää kui taal pojad on. Et on aga sügise ma'rjade ja vilja kallal ka mees küll.*

(Eelmine)

23. TIHANE, TUMMPAKK

Tihast ja tummpakki neid pole sui ku'skil näha. Et nii pea, kui külmaks läheb, on‿nad maja juùres. Tuleb külmatihane[177] *a'kna p'ääle nokkima, on ka'nge pakane tulemas.*

Tihasi on sii ka'hte nägu, et nee pisiksed allid musta peàga sootihased ja teised kol'tse kõhuga külmatihased. Et ikka käisid ka seamollist s'öömas.

Tummpakk oli punase puguga ja musta mütsiga lind. Et teine oli ikka al'l, paar oli koos. Nokkisid külmaga riini[178] *o'tsas nuppusi ja va'htra o'tsas. Ko'rjasid einaseèmid ja pibri maast, kui oli eìnu toòdud. Et suiks läksid majade juurest ää me'tsa pesitsema.*

(Eelmine)

24. KADAKALIND

Kadaka lind see oli rohekas kollane, et oli va'rblase suurune. Ippas ka ta'lve õùes ja nokkis eina pibri ja obuse sita lasusi. Sui siis elas karjamal. Et pesa oli kadaka o'tsas. Pisike ömargune sa'mlist te'htud. Et pojad olid munast tu'lles alasti ja pümed, viiskuus tükki oli. Vanad söö'tsid teìsi pisikste vihma u'ssidega.

(Eelmine)

25. TAMMEKUKK

Et sii pölises Pöl'tse kuusikus ja sääl nii'tis elas ikka tammekukkesi[179] *ka. Vihma ees ka'rjusid ikka: «Piuuu . . .! piuuu . . .! piuuu . . .!» Just kui kaśs. Et meni üiab teda ka vihmakassiks. Ta on sitik must lind ja punane kuk'la p'äälne. Et nokk on just kui pöi'kel. P'äävade vii'ti ta luhub puid. Et kui pailu ta teiste li'ndu-*

[173] ära ei; [174] leevike; [175] talvike (?); [176] karvu; [177] rasvatihane; [178] sireli; [179] *tammekukk* 'muströhn';

dele pesa ko'hti teeb. Päris toòre puu si'sse lööb augu. Ta otsib puude sihest u'ssisi, nendega ta elab, maa pääl teda näha pole. Ta kaelakoñt o'lla ökspuine, ta äi saa maast veetil'ka ka käde. Kui sajab, siis ta joob vihmatil'ku. Ta'lve ta urgitseb si'plase pesade si'sse sügavad augud ja sööb säält si'plasi.

Oma pesa ta teeb aava ja kuuse si'sse. Raiub söu'kse augu naagu lä'hker, et alt laiem. Õmargune auk läheb küljest si'sse. Pojad on oort pöha pääl, et mi'ski pe'hmed vär'ki sääl pö'hjas pole.

(Kustu Sinijärv, 1866—1952,
Linnuse küla, 1943)

26. PUUKORISTAJA

N'äätsa siis puukoristaja[180] *kevade, et kui paneb nokiga kuiva oksa vei 'ööne puu pi'hta, et mets mis muidu virab. Ta on et va'lge ja musta kirju, punane perse. Kui puu küljest ää lennab, et siis teeb: «Kiiks, kiiks, kiiks!»*

Et mis mädad puud koorib puhas ää ja nokib au'kusi täis. Et sellega ta elab, mis puu sihest saab. Pesa on taal ka ikka puu sihes. Et kui ta puu kü'l'ges on, siis laseb paari sülla kaùgusele tu'lla, et ippab ö'mber puu teìse kü'l'ge.

(Eelmine)

27. RÄHN

Et rähn[181] *see on söu'ke roheline jä'lle. Ka mälsaseks*[182] *mened üìdvad. Ta elab kuuse ja männi kurdi seemestest. Käba*[183] *vahele ta paneb kurdi ki'nni ja nokib köik seèmed korra ö'mber ää. Et n'äätsa kus puu all on vahest vakuti*[184] *ää nokit kur'tisi maas. Et ta väab köik kurdid öhe puu juùre kogu ja sööb sääl. Ka si'plasi ta sööb ta'lve ja otsib vanade puude sihest massakid ja töu'kusi. Pesa on änamast lepa ja kuuse sihes. Kui pojad vä'lja tulavad, siis et ippavad vanadega selt'sis puid kauda. Vana vetab koore vahelt massaka ää ja annab poja suhe.*

(Eelmine)

28. KAERAPEET

Et siis öks söu'ke pisike lind on veel, mis sedasi rähnu moòdi ka puude kü'l'ges ippab. See on kaerapeet[185]*. Et kui see kevade peedutama*[186] *akkab, siis minnakse kaèru külima. Ta teeb ikka: «Peet, peet, peet!»*

---

[180] kirjurähni; [181] rähni all on ilmselt mõeldud nii roherähni kui ka hallrähni; [182] *mälsas* 'meltsas, roherähn'; [183] männikoore; [184] vakaviisi; [185] väänkael; [186] peet! peet! häälitsema;

Ise on va`rblasest natuke suurem, va`lge ja musta kiri. Pesa teeb et lepa ja kase si`sse. Juu_ta ka ikka ise selle pesa augu teeb omale, et kes seda siis öks teine kolmas taàle teeb.

(Eelmine)

29. KIRIKUHAKK

Kerguakid[187] *nee_b käi siit ta`lve ää. Nee on et pärisest ker-`kude juùres. Et kergu katuse all nad pesitsevad. Kui me leèris olime, siis poisid töid kergu päält nende mune. Söön me neid pole ö`hti.*

Et akk on söu`ke must alli peaga, varesest pisem. Niid on neid akkisi sii pailu näha, et teevad pesad ka me`tsa puude si`sse. Et künni aègu pöllal käivad ka`rjas jä`rge ja ko`rjavad u`ssisi.

*

Esiti arvati ikka, et kui akid majade juùre tulavad, siis sureb jä`lle ke`ngi säält majast ää, kus pool akid ka`rjuvad.

*

Li`ndudele äi to`htin mitte kääst süìa anda, siis oli önnetusi majas.

*

Et li`ndu äi to`htin ka käpu vahele vetta. Teised nokkide[188] *selle su`rnuks, kui see jä`lle teiste sega saab.*

(Eelmine)

30. LÕOKE

Et küìnlapää jä`rge, kui pastu päi`ke pai`stma akkab, on löu`ke oort vä`ljas. Põlde ja vä`ljade kohas vidistab aga pääle ölal öhus. Et see on aru kord, kui teda näha saab. Et pesa on rohukördest ja ka`rvadest maas vilja sihes ja väljal nömme[189] *sihes.*

(Eelmine)

31. KURG

Kui siis et juba sood rabad la`hti lähvad, siis tuleb kurg*[190] *ää. Et ta toob linalinnu*[191] *ka oma sääre pääl ää. Kurg on ikka soode möö`tja. Konnad, kullesed ja sisalikud on ta toit. Käib põlde pääl üi`ksid ka nokkimas. Et kevade ta on lahja roju ja täìsi täis. Niid on kured sügise ösna nuumatud, et sood köik vi`lja täis. Ta muneb ku`skile porsa p`öösa kaks muna naagu ruusikud. Emane aub sääl

---

[187] kirikuhakid = kaelushakid; [188] nokkivat; [189] *nömm* 'kanarbik'; [190] sookurg; [191] linavästriku;

pojad vä'lja. Einaaja jä'rge siis akkavad juba kogu ko'rjama, et siis ikka mütu kümmend koos.

Mened o'lla kureliha söön ka, pidade söu'ke si'tke olema.

*

Et kui kured oomiku soos ka'rjuvad: «Koort söört! koort söört, söört, söört!», siis tuleb var'sti vi'hma.

*

Le'ndvad kured pa'rves ja tahetakse neid lugeda, et siis üi'takse alt: «Rii'ta rii'ta kurekesed, minu obu köige ede!» Siis lähvad köik rida.

*

Vahest öö'takse et mene inimese ko'hta: «Sääred all just kui kurel.» Vei jä'lle et: «Kael pääl kui kure kael.» Ehk: «Nii pitka kaelaga just kui kurg.» — «Nee lapsed nii pi'tkade peenikste kaeldega just kui kure pojad.»

(Kustu Sinijärv, 1866—1952,
Linnuse küla, 1943)

32. LINALIND

Linalind see pesitseb majade ö'mber ja pinude sihes. Teeb murispuu o'tste pääle pesa ja nur'kade vahele. Et ta luusib ikka põllal adra jä'rges ja sigade sel'tsis ko'rjab u'ssisi.

Et kui nääb kevade esimiseks linalinnu sedavii'ti kö'rges teìba o'tsas, siis kasuvad pitkad linad. Et kui maas on, jäävad linad lühikseks.

(Eelmine)

33. KUKU

Kolm p'ääva enne juripääd siis äi tohi oomiku änam ilma pölastamata[192] *öùe mi'nna, et äkist kuku*[193] *petab ää, siis äi leva*[194] *sui loòmi. Kui kuku ede kukub, on ea looma o'tsimise öñn. Ma pani ikka omale, kui‿ma laps oli, ö'hta magama mi'nnes natukse leìba pöùe, et oomiku kui kusele läksi, siis pi'stsi oort suhe.*

Kuku ta ise pesa äi tee, et muneb oma munad linalinnu ja kadakalinnu pesase. Nee kasvatavad siis ta pojad. Et saan poeg suureks saan, siis vi'skab teised pojad pesast vä'lja. Et nii kaua ta kukub, kui odraoga vä'lja tuleb, siis see mi'nne[195] *ta kur'ku, et siis ta‿b kuku änam. Et siis‿ta pidade kulliks akkama.*

Kuku, teda veib juùre ka na'rrida, akka taàle et va'stu kukkuma,

---

[192] *pölastama* 'kergelt einetama'; [193] kukulind, kägu; [194] ei leia; [195] minevat;

siis et tuleb ösna so pea p`ääle. Et kui siis aru saab, et siis läheb söu`kse söimamisega minema, et teeb: «Pul'p-pul'p-pul'p-pul'p-pul'p!» Ta a`rvab teise linnu olavad. Et ta oma piiris teisi äi salli.

(Eelmine)

34. KUKULINNU SULANE

Et ennemine kui kuku tuli, tuli kukulinnu sulane[196]*, pisike sil'ts-sol'ts. See et oli pisike al'l lind, val`kjas köhualune. Seda ma pole sii niid änam kuuln. Laùlis p`ääle oksa pääl: «Sil'ts-sol'ts, sil'ts-sol'ts, piim vei perenaise perss!» Mis see kölas aga nii kenast taal.*

(Eelmine)

35. RÄSTAD

Rää`stad, varetikud[197] *ja metskitsed*[198] *nee tulavad puhas kevade et siia.*

Mustad rää`stad*[199] *nee elavad ikka `öönete puude sihes ja puùrides pesitsevad. Neid puùrisi me tegime `öönest aavast ja laua o`tstest löime kogu, panime puude o`tsa. Pisike pulk oli et ees, siis sääl pulga pääl mis ta laùlis aga nii kenast: «Vidi-vidi-vidi! viis tikki! viis tikki! viis tikki!» Vettis aga p`ääle. Et kui pojad vä`ljas olid, mis siis_nad töid teine teise korra nendele suured noki tääved u`ssisi. Vihmau`ssisi ja põllutöu`kusi.

Allid rää`stad*[200] *nee elavad jä`lle kuusikus. Õ`hta pärast pääva laulab ölal kuuse tuttis*[201]*: «Lepiku Riidu, Lepiku Riidu! tuupiits! tuupiits! tuupiits!» Pesa on kuuse o`tsas, et te`htud lehmasitast ja sa`mlist, rohukö`rsi ka seas. Neli-viis musta tä`plikku muna on. Et lind ise on al'l, köhu alt va`lge tä`plik. Kui ta et pesa päält ää lennab, siis teeb: «Kätt! kätt! kätt!»

(Eelmine)

36. VARETIKK

Varetikk see teeb et oma pesa ikka kivivarede, raùnade ja aide[202] *si`sse. Kivide o`tsas ta istub ja laulab: «Tikk! tikk! tikk!» Änd see kipub taal pärisest. Et vahest ippab põllu pääl ka, püiab massakid.*

(Eelmine)

---

[196] väike-lehelind; [197] *varetikk* 'kivitäks'; [198] tikutajad; [199] kuldnokad; [200] laulurästad; [201] ladvas; [202] aedade;

37. METSKITS

Metskits see on alli ja kol'tse kiri lind. Et see on p'äävade vii'ti taèva all. See aru kord, kui seda nääb. Teeb just kui kits ölal pi'lvede all. Õmiseb p'äävade vii'ti kitse moòdi. Nee tulavad varetikuga ösna öhel ajal. On tikk kivi o'tsas, siis kits pi'lvede all ka.

(Kustu Sinijärv, 1866—1952,
Linnuse küla, 1943)

38. PÄÄSTLANE

Et on siis ilm juba päris soe, siis tuleb ka pää'stlane[203] *ää. Et see on ka üks lennu ja laulumees. Et läheb sust tänavas m'ööda naagu kuul. Sammas pai'kas laulab jä'lle katuse malga o'tsas: «Midli-madli kudli-kadli, kudus kaŋŋast, tegi riiet, tö'mmas lu'hki sirts-sirrr . . . !»*

Pesa ta teeb lauda p'ääle lati kü'l'ge, et sauest vitib[204] *va'lmis. Pisiksi e'hmid*[205] *paneb pö'hja. Einaaègu siis on et taal pojad. Et köik kärm'psed ja sääsed ta püiab öhust, missega ta elab ja oma pojad toidab. Kes et pää'stlase pesa ää luhub vei teda su'rmab, sellel tuleb siis ikka mi'ski sugune önnetus kaèla.*

(Eelmine)

39. ÖÖBIK

Et kus söu'ksi lepikuid on, sö'nna tuleb siis ka ööpik nenda jaanipää paigu. Et oh see lind veib 'ööse kenast laulda. Et see on aru asi, kui teda nääb. Et on pisike al'l lind. Esiti sääl Karja möìsa lepikus jõe 'ääres laul'tsid ikka, kui säält sai läbi käìdud. Et kui ta siis veel laksutama ka akkas, siis jää seìsma ja kuula.

(Eelmine)

40. SAKSAMAA VARES

Et jaanipää ees tuli see saksamaa vares[206] *siia. Et see on söu'ke roheltse sinine lind. Lennab vinga-võnga ja karjub 'kärina äälega. Et vahest istub kas pool p'ääva teìba o'tsas nii vagusi. Et põllu pääl käib s'öömas, nokib u'ssisi ja vilja üi'ksid. Pesa ta tegi 'ööne puu si'sse, et änamast aava si'sse ikka. Et oh selle linnu pesa veis aìseda! Et see ais oli ju saŋt, et sö'nna juùre s taha mitte mi'nna.*

(Eelmine)

---

[203] (suitsu)pääsuke; [204] *vittima* 'krohvima, pätsima'; [205] ehmeid, udusulgi; [206] siniraag;

41. LAISKKULL

Siis õ`hta pärast päi`kse lennab see va laiskkul'l[207]*. Et öuede, tänavate ja teede pääl. On söu`ke al'l suure pitka ännaga. Et p`ääva pole seda li`ndu õ`hti näha. Einamast ma ole vahest ta pesa leidn. Neli muna on kas maas mätta pääl vei mäda kannu o`tsas. Pesa taal pole mi`ski. Et munad on söu`ksed val'kjas allid. Et neid poègi pole ma mitte näin, ju nee oort pesast minema lähvad. `Ööse ta lennab ja püiab sitikid ja librikid*[208]*, mis `ööse le`nvad.*

(Eelmine)

42. KIIV, KOOVITAJA

Karjamal oìdrikkude `ääre sõ`nna tulid siis veel kiived, koovitajad ja sootillud[209]*. Kiivesi oli sii Purtsa väljal, et mu`sta kuìva*[210]*. Et kui‿sa õ`hta säält läbi läksid, siis oli paljas kisa jä`rges: «Kii-vitt, kii-vitt, kii-vitt!» Et vuhv! ja vuhv! len`tsid öle pea.*

Pesa see oli taal sammus vee augu äärel, mätta pääl neli ruuni[211] *ki`rju muna. Vähe söu`ke nõgum koht, et munad‿es veere ää.*

Ka`nged nad olid ku`lli ja varest taga kihutama, kui see nende sega tuli. Et vahest olid jä`lle kiived ja varesed kulli jä`rges jä`lle öksi nõua*[212]*, peksid jä`lle ku`lli.

Koovitajad nee olid sii arvikud. Et oli söu`ke al'l lind, kurest tüki pisem. Et muidu olid söu`ksed sammud pikad säärеd ja pitk nokk kui kurel. Et kui le`ndis, siis ka`rjus: «Poolp-poolp-poolp poult! poolp-poolp-poolp poult!»

(Eelmine)

43. SOOTILL

Sootill see on pisikste punaste säärdega, et söu`ke mu`stjas punakas selg ja valvakas[213] *kõhu alune, pitk peenike nokk. Et kõigub pärisest jalge pääl, ta säärеd on nii peèned. Kui teda kohutad, siis lennab ää vett m`ööda, ise teeb: «Till-till-till!» Nii kaùgele ta vee si`sse läheb kui jalg ulatab, sügavamase ta‿b saa õ`hti. Pesa nii sammu kui kiivel, et ku skil mätta `ääres maas. Et munad pa`lja maa pääl. Pisiksed kirjud munad, et ikka neli-viis tükki.*

---

[207] öösorr; [208] liblikaid; [209] *sootill* 'punajalg-tilder'; [210] väga palju; [211] pruuni; [212] ühel nõul; [213] valkjas;

44. VILUKILK

Küll neid li`ndusi sii taèva all on, kes neid köi`ki teab. Kevadeti on pöllal veel öhed pisiksed a`llide se`lgadega ja punakas rind. See o`lla vilukil'k [214]*. Et teeb just kilgi äält. Kui vilukil'k laulab, siis ilm läheb ikka viluks.*

(Kustu Sinijärv, 1866—1952,
Linnuse küla, 1943)

45. LAPSED LINDE PÜÜDMAS

Et kui me poisiksed olime, siis püi`tsime et neid li`ndusi sööla [215] *ja sarjaga. Lau`tade ees ja rihaltse ukse all, kus eina pibri maas oli, et sö`nna panime sarja öles. Et sari sörvakile maha ja pulk ääre a`lla, pulga kü`l'ge sidusime pitka nööri, nööri viisime et läbi ukse rihale vei nurga taha. Et säält siis piìlusime. Kui lind a`lla läks, siis oort pulk alt ää. Sari kukkus maha ja lind jähi a`lla. Va`rblasi ja kadakali`ndusi oli et vahest kümmekond all. Me pole nendega tein midagi, et vaa`tasime ja lasime le`ndu jä`lle.*

Tihasi me püi`tsime jä`lle löksuga, et kanepi seèmed said si`sse pandud, siis et oli oort sihes.

Löks sai te`htud sarapuu pul`kadest laua tüki p`ääle. Nahk i`ngedega oli uks ees. Et söu`ke nöör sai keer`tud, pool oli öhimist [216] *ja pool pahumist* [217]*. Et see pa`ndi siis kahe korra päält raàmidest läbi ja teine keèrmise pöör oli teis o`tsas. Ke`spai`kas oli pisike vibu. Et vibu küljest käis nöör ukse kü`l'ge, siis vibu kü`l'ges oli veel pisike pulk. Et kui siis löks öles pa`ndi, siis uks tömmati maha ja see pulga ots pa`ndi pil`pa taha. Et kui siis lind pil`pa p`ääle ippas, tuli uks ki`nni laks! Pilbas oli nii ellikust* [218]*, et lind oma ra`skusega ajas selle maha.*

(Eelmine)

46. LINNUMUNADEST

Et nende li`ndude mune sai ka s`öödud, misse liha s`öödi. Tedre ja pardi pesi sai käìdud ikka kevade o`tsimas. Et pardi mune sai vahest juba pühadeks. Kui pesa lei`ti, et siis te`hti öks ka`tki, et näha, kas on au`tud. Meni töi pesa tääve köik ää, teine jättis linnule aùdumiseks ka muist. Mune sai toòrelt oort me`tsas ää joòdud ja kodu keedetult s`öödud. Et lapsed ikka pi`stsid munad änamast ki`nni.

Kui me lapsed olime, siis sii kuusikus oli pailu allirää`sta pesasi.

---

[214] metsvint; [215] sõela; [216] *öhimine* 'päripäeva (keerd)'; [217] *pahumine* 'vastupäeva (keerd)'; [218] õrnalt;

Et me töime mütsiga neid mune ja küpsetasime, et aĭtasid süĭa küll. Kiitsaka mune küpsetasime ka, et nee‿s aĭta mitte süĭa. Söu̯ke raĭpe ais ja maik oli. Et kiitsakas ise raibet sööb ja on munad ka söu̯ksed.

Et tedre, pardi, siis riŝtlinnu ja anede munad olid ikka naagu kanamunad. Aga et ikka ro̯hkem söu̯ksed vesised olid. Nii tahed[219] *pole mitte oln kui kanamuna.*

(Eelmine)

Jahindus. ES KT 166

---

[219] tahedad.

PÕIDE MURRAK

LEIB

1. ÜLDISELT SÖÖGIST JA SÖÖMISEST

Oh poeg, sa äi o`ska arvata, kudas vanad inimesed elasid, mis‿nad sõid ja kudas tööd tegid. Ma räägi soòle, usu, see on tõsi, pailud noored inimesed äi usu seda. Õles tõu`sti omiku ammu enne p`ääva, pääva tõustes pidi olema mõisas riistalauda*[1] *ukse ees. Kui päi`ke tõusnd oli, siis kubjas soa`tis sind tagasi. See oli oa`sta ö`mber nõnda, ikka pääva tõusust pääva loòja minemiseni.

Ma ole ise mõisa põllal künnund, oli see pää ikka pitk, et mitte‿s liha loòja, et mitte‿s liha[2] *loòja, oa`sta pi`tkune.*

Mo aègu pole seda `öösest rehe rabamist änam mõisas olnd. Aga veel ennem päris o`rjuse ajal siis rabatud `ööse re`hte ja p`ääva olnd vä`ljas tööl. Oma rehed ja tööd te`hti ikka `ööse. `Ööse enne kuke laùlu sai rabama aketud, pääva tõusuks pidi va`lmis olema, teine õlal[3] *ja siis mõisa. Kes kodu olid, läksid oma odrase*[4]*. Ta`lve käidi omiku ennem me`tsas, toòdi koorm puid koju, siis mi`ndi mõisa, enne p`ääva o`ldi jä`lle mõisa õues.*

Omikune ja lõùnane s`öömine oli ikka töö juùres, õ`hta s`öödi kodu. Kolm kord p`äävas ikka pirekse iŋŋepidada[5] *sai. Jäme leib, soolvesi või sool, kudas õhegil oli. See oli rikas, kessel kala oli ja apud piima peale rii`pas*[6]*. Änamast oli ikka apu toar. Leib, sool, toar oli see igapäine toit. Nüid öö`takse, et tut't*[7] *not't*[8] *o`lla soàrlase toit.*

Omiku võe`ti päine levakot't se`lga, leib, narsu sihes soòla, kui oli, siis karbiga kalu, toar oli lä`hkris. Vä`lja mi`nnes siu`ti levakot't ja toari lä`hker karupidi kogu ja vissati öle õla. Pole sööma peàle magada ö`hti soand. Oli see sööma kord te`htud, naised olid küisakil, tukkusid, mehed tõ`mbasid piibud ää, aketi jä`lle.

---

[1] *Riistalaut* 'hoone (mõisas), kus hoiti hobuserakmeid'; [2] mitte ei läinud; [3] s. t. uus rehi jälle partel; [4] s. t. oma otra lõikama; [5] hingepidet, süüa; [6] rüüpas; [7] kartul (peamiselt lastekeeles); [8] paks jahukaste, soust;

O`rjuse ajal po`lla puhast leìba öhegil olnd, päraleìba[9] *söönd, päradega*[10] *olnd pooleks. Meite peres oli mo joodu ajaks esimeseks puhast rugileìba te`htud, ma pole mitte päraleìba söönd. Aga jäme leib oli küll, üige*[11] *kolmeks neljaks, käsikivi leib, käsikiviga jahuti. Tuulingul la`sti koa, aga see‿s ole pailu peènem ö`hti.*

Vahest rugid läksid lu`stjaks*[12]*, siis leib oli nii kibe ja vahe, et ajas süìes suu la`hti. Põldmarjad ja kulisti[13] *seèmed tegid leva mustaks, just kut karusitt oli.*

Leib see oli alati üks, pole seda pühadeks paramad ö`hti soand. Oli pulma, joodu aègu sõu`ke samma koa.

Siis kui kohad päriseks osteti ja mõìsniku piits pe`hmeks akkas j`ääma, siis aketi paramad leìba koa s`ööma. Vi`lja akkas ro`hkem soàma, siis mõni rikkam lasi jõuluks juba vaka rugisi ää roòvida. Mõni sõèlus jä`lle jahud ää, tegi peenikest leiba. Sõelut jahu leib see oli kut sa`kste leib.

Peàle ilmasõda siis akkasid juba ve`sked, akati ve`skel la`sma, leib läks oort tüki paramaks. Aga vanad inimesed pole pailud jä`lle tahtnd ve`ske jahu, et irmus pailu mi`nne raìdu[14]*, jahu soàje*[15] *vähe.*

Rugi piili[16] *leìba, seda aketi tegema sii selle teise sõa*[17] *ees. Te`hti suurdeks pühadeks, pu`lmadeks, joo`tudeks ja matusteks. Iga pää pole seda s`öödud. Nüid inimesed on tükkis ukkas, öhe ve`ske jahu pole nii ea kui teisel. Otsitakse seda kõige paramad.*

Nisu saìa, kus seda oli! Nisu pole inimestel moas olnd. Mõni tegi jõuluks pirekse odra kä`hmi[18]*, ketega oli pooleks.*

Kui uie rugi jahud käde sai, siis te`hti kakku poar rugi saìa, muud pole mi`ski küpsetud, polnd missest sii küpseta. Nisu sai see akkas sii alles oa`sta viie-kuiekü`mne eest. Seda sai siis ainult jõuluks ja pulma ajaks te`htud.

O`rjuse aègu o`lla leìba ikka jäupärast an`tud, peremees annund nõnda kudas kää olnd. Mo aègu leib änam jäupärast äi olnd, aga levast kõ`htu täis pole koa soand süìa. Levad olid parsìl, voa`tasime vesiste suudega alt, käde äi soand, lastel pole ise luba võtta olnd. Isa a`ndis iga öhele pirekeaavalt.

Leib oli ikka see peatoidus, tuhlist seda oli nii vähe, et seda‿b maksa rää`kida.

S`öömine oli mo noòres eas sedavii`ti. Esmasse[19] *õ`hta olid sii ömargused tu`hlid ja toòred räìmed. Teisse*[20] *siis keedeti leent, mõned tu`hli killud sihes, soòla koa. Kessiku*[21] *oli pudr, jahu pudr. Neljasse*[22] *oli jahu leem, tu`hlid sihes. Reède õ`hta olid jä`lle ömargused tu`hlid ja räìme kalad. Lau`pa õ`hta jä`lle va jahu pudr, piimaga segamine, vesi oli kõ`rvas. Vesi oli siis pi`tka piima jä`tku,*

---

[9] aganaleiba; [10] peente aganatega; [11] viljatera; [12] lusteks, lusteseks; [13] äiaka; [14] minevat raisku; [15] saavat; [16] rukkipüüli; [17] Teise maailmasõja; [18] odrasepikut, -saia; [19] esmaspäeva; [20] teisipäeval; [21] kolmapäeval; [22] neljapäeval:

— — —. Kui piim akkas o'tsa lõppema, pa'ndi vett juure, pudr pole söömata i'lmaski jäänd.

Pühabe õ'hta oli jä'lle leem, apud piima pa'ndi peäle.

Omiku s'öödi õ'htast öle jäänd toi'tu. Leem sojutati ää ja s'öödi ää, kes siis võis til'ka ta'ngu raidu lasta. Lõuna aegu oli toores räimes, leib ja apud toari võe'ti kõ'rva. Peremees lei'kas ja a'ndis sööma aegu perele ise leiba. Õ'hta leiba äi an'tud, magada suu'tis ikka, siis polnd tööd.

Siis kui see sööma asi juba paranema akkas, mo inimese eas, siis öö'ti e'rne ja oa supi ko'hta: «E'rnel ja oal on omal kannikas kaïnlus.» Kes limbi supi kõ'rva leiba sõi, see pidi Siberi viidama.

Seda ma ole nüid noorde inimeste kääst kuulnd, üks küsib teise kääst: «Mis kellu on?» Öö'takse: «Kellu on uurmoa'kri levakannikas».

Levakannikas nõnda ää alletand kut vana kuu taèva ääre taga. Vanad kuud nee o'lla kõik taèva ääre taga lasus, alletade[23] *seal muidu u'mbe*[24].

Sööma aegu teretakse ikka: «Jä'tku levale!» Mõni ü'tleb koa nõnda: «Tere, jä'tku levale!» Seda ma ole koa kuulnd, öö'takse: «Jä'tku tei'te toidule!» Üks ema ü'tles õhe korra veel nõnda: «Tere, jumal jätkaku tei'te toi'tu!»

Leib oli puhas jumalanne, see oli püha, sellega pidi kasinast ö'mber käima, et jumal jä'lle laseb vilja kasuda. Leiba äi to'htind maha vissata, levaga äi lubatud kedagi vi'nnida[25]*, seda vanamad seletasid ja kinnitasid lastele alati.*

(Julie Kivi, sünd. 1882,
Asva küla, 1958)

2. AGANALEIB

Ma pole ise mitte aganaleiba söönd, see oli siis kadumas, kui ma sü'ndisi, mõni vaèsem oli veel teind. O'rjuse aègus olnd kõigil, vi'lja olnd nii vähe, pühusi[26] *pa'ndud jätkuks juure. Saksad üksi söönd puhast leiba. Talu inimene see oli ori, kus ori to'htis puhast leiba süia, see jäänd si'sse ki'nni. Saksad po'lla seda ta'htndki, et orjad puhast leiba söövad, jäävad aigeks ja laisaks. Loomad ja inimesed olid siis õhe arulised*[27]*, pidid ö'hte moòdi põhust elama koa.*

Mo isa-ema olid küll aganaleiba teind ja söönd, õnneks et sõu'kest soand, nii magus olnd. Sügise tuul'tud[28] *pühud rugide sihest ää, nee võe'tud siis ää ja pa'ndud paigale. Suured puust künad olid, kus sihes pühusi tambiti. Sõu'ksed künad, ma ole veel ise näind, süld olid pitkad, suurest jämest puust te'htud. Pühude tam'pimist ma äi ole ise näind. Ma räägi isa-ema jutu jä'rge.*

---

[23] hallitavat; [24] ilmaasjata, kasutult; [25] visata, loopida; [26] peeni aganaid; [27] ühesugused, ühetaolised; [28] tuulatud;

Pühud pa`ndud künase ja tambitud puust la`snadega peèneks, nõnda tambitud, et päris peenike puru olnd. Ennem kuivatud ka`ngest ää, kuiv pühu läind ke`rgemine peèneks. `Ööse tambitud rehetoas piiru ees, küna olnd parandal maas, kõigil olnd suured puust lasnad kää, nendega virutud ölalt a`lla. Kõik mehed ja naised olnd tam`pimas, mütu küna täit tambitud ennem ää, kut oli teu leiba käde saand. Po`lla seal tam`pimise juùres abi ö`hti olnd, oma pere ikka üksi oli tam`pind. Suured pered olid, kümme kaks-kolmteisnd inimest oli majas, mis abi sõ`nna veel taris oli.

Kui leva teu jägu kää olnd, siis raputud natuke üi`ksid sega koa, siis olnd juba ea leib, kui oli saand pooleks pa`nna. Kevade poòle kui vili ikka vähemaks jäänd, olnd ea, kui olnd veel püùga sega vissata. Koł't olnd nii ke`rge, tuulingule viies tuul tahtnd mütu ko`rda seljast ää viìa. Ikka la`stud tuulingul kivide vahelt läbi koa. Jahutud koa käsikiviga, po`lla tuulingule viidudki. Tuulingul võe`ti la`smise eest jä`lle mat't, kes soòle muidu lasi. See kivide vahelt läbi la`smine pole muud ead midagi teind kut viis üi`ksed ka`tki, pireke jahuõ`hka tuli sega. Kivi risus*[29] *pühud siis koa ää, läksid ikka peenemaks, änam öhe suguseks. Sõu`ksest jahust te`htud siis leiba, seda s`öödud ja elatud.

Leib te`htud va`lmis ikka nõnda sammuti kut rugine leib ikka. Jahud pa`ndud lõìme*[30]*, pala vesi peàle, labjaga*[31] *rokeldud*[32] *segamine. Seda kutsuti siis leva segamiseks. Õ`hta ees segati ää, siis la`sti ja`htuda. Kui võis käsipidi si`sse mi`nna, sõtkuti ää. Kahe k`ääga sõtkuti tublist läbi, jahu pa`ndud juùre, sõtkutud päris kõvaks, naagu ikka. Peàle sõ`tkumist mae`tud kõvast ki`nni, riie öle, kasukas peàle ja laud peàle, siis võttis sojaks, akkas a`pnema, pühud vädisid[33] *läbi, a`pnesid ää.*

Omiku siis võe`ti la`hti, jä`lle sõtkuti läbi, oli pe`hmeks a`pnend, pa`ndi jahu juùre. Nii kaua sõtkuti kut kuivad jahud sihest ää kadusid, siis vissati jä`lle riìded peàle. La`sti sõtke koa apenda ja vädida.

Lõùna pai`ku pa`ndi tuluke a`hju. Kui ahi akkas köö`tud saàma, te`hti levad öles. Lõìme laua peàle te`htud öles, laud olnd kahe pingi peal naagu ikka. Tainas käkitud kahe kää vahel kogu, pealt te`htud mä`rgade kätega püsut silemaks koa. Levad olnd laua peal kut pisiksed pühu lasud, nii ke`rged ja karused olnd, nii pailu olnd seda jahuõ`hka ja vett sihes, et pole a`hjus põlema läind. — — —

Levad olid a`hjus pealugude jä`rge[34]*. Päi`kest vaadatud, kudas see edasi jõudnd. Vaadatud, katsutud, kui kü`pse olnd, võe`tud ää.*

Ju siis jahu ikka nii vähe seal pühude seas oli, et vahel po`lla kinnitand*[35] *ahjust ää võtta, lagund ää. Mõni võtnd sõelaga ää, ko`rjand sõela si`sse. Nii kuivad ja pühused olnd, et tulest oi`tud eèmale, oleksid ää põlend.

Seda o`lla siis veel jäu pärast koa an`tud, pere isa jägand ikka

---

[29] muljus, surus; [30] astjasse; [31] labidaga; [32] segatud; [33] ligunesid; [34] s. t. umbkaudse arvamise järgi; [35] kannatanud;

sööma aègus. Suured pered olid, vakane tegu leìba te'htud änamast ega nädali, mis see põhk siis jägus, ta oli nii oa'tu. Seda isa-ema rää'ksid mõlemad, et nämad oma noòres eas äi o'lla mitte puhast rugileìba suu si'sse saand. — — —

Aganaleib see pidand tugevast a'pnema, apu see maik olnd, muud a'sja seal polnd mis oleks mai'ku annund.

(Melania Lukas, sünd. 1866,
Viltina küla, 1958)

3. RUKKILEIB

Kui ma laps oli, siis meil jahuti leib ikka käsikivil. Mat't jähi omale. Sügise isa vahest viis tuulingule, sügise oli vi'lja ro'hkem. Vahest la'sti jõuluks, et tuulingu jahust leib o'lla param. Tuulingu jahu püsut peenem ikka oli, ta oli ikka suurde kivide vahelt läbi käind.

Leva tegemine see oli ikka vana perenaise töö ja mure, leva tööd pole pailu noorde jäuks u'stud, rikkuvad äkist ää. Ma nägi, kudas mo ema tegi ja ma ole koa nõnda teind. Leva tegemine see oli ikka rehetoas. Lõime sai si'sse toòdud. Ta'lve külmaga toòdi lõime ja jahud juba omiku si'sse soòja, siis apende[36] *ikka paramine.*

Leva s'äädmine see oli änamast ikka lõùna jä'rge. Vee katel pa'ndi ko'lde tulele, tuluke a'lla, jahud kallati lõime paramase o'tsa, valvati, kui vesi akkas just keèma minema, siis tõsteti ää ja kallati lõime sõ'nna o'tsa, kus polnd jahu. Jahude peàle äi kallatud. Püutäis soòla pa'ndi koa si'sse. Nüid aketi jahu labjaga vee sega ajama, rakendati[37] *ka'ngest segamine. Oli jahu vähe, pa'ndi juùre, te'hti kena pudru pa'ksune. Oli segatud, jää'ti ja'htuma.*

Õ'hta siis akkas sõ'tkumine, vee kauss oli lõime otsa all, jahud koa seal saàdavas. Käised kääriti öle küinarsnuki ää, kääd pe'sti pu'htaks ja aketi sõ'tkuma, kahe k'ääga sõtkuti. Jahu pa'ndi nii pailu si'sse, et päris kõvaks läks. Kui väga kuiv ja kõva oli, siis kasteti käsi ja sõtkuti jä'lle, pöör'ti ja sõtkuti, teise korra teine käsi tuli vä'lja, teise korra teine käsi läks si'sse. Leva sõ'tkumine oli üks va ra'ske töö.

Oli sõtkutud, pa'ndi jahud peàle, riìded peàle, kasukas või vana mustkuub, mis ju'htus olema, laud kõige peàle. Las a'pneb. Öö läbi a'pnes. Omiku võe'ti leib la'hti, sõtkuti jä'lle. See jahu, mis peal oli, sõtkuti oort si'sse, siis pa'ndi sõtket juùre. Sõ'tkeks pa'ndi mõni kord odrajahu koa.

Mütu kord pöör'ti ja sõtkuti läbi, kasteti käsi ja jä'lle sõtkuti. Kui tainas kena õhesugune si'tke oli, kääd pu'htaks jähid, siis oli sõtkutud. Pidi oolega voa'tama, et kuìvi jahu äi jäänd si'sse. Oli

---

[36] hapnevat; [37] klopiti;

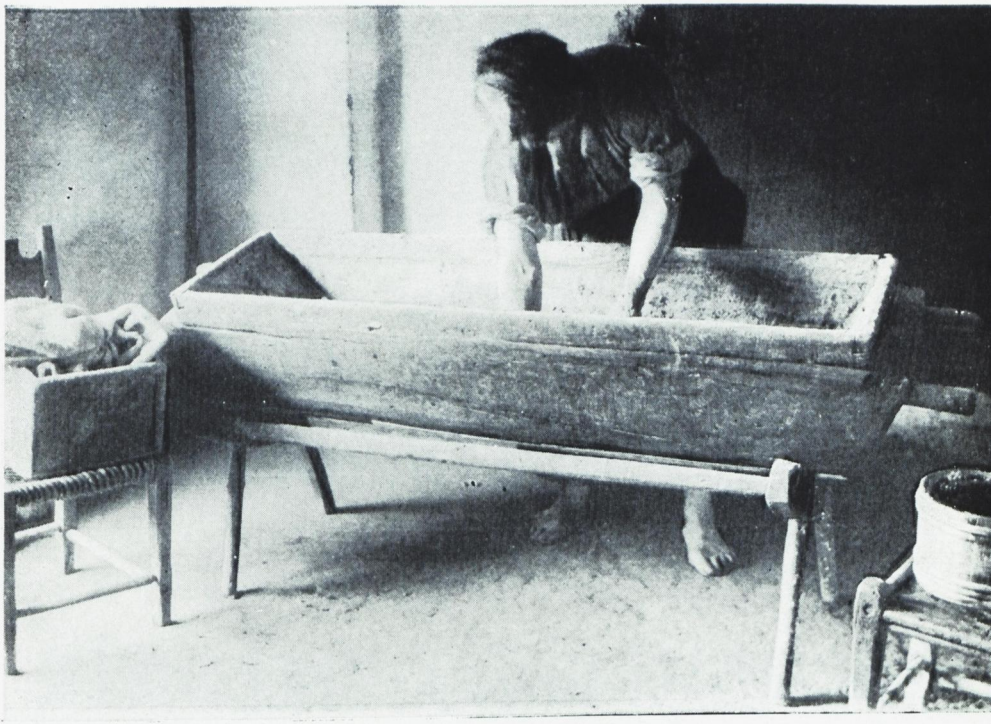

Muhulane leiba sõtkumas. Muhu. (J. Pääsukese foto 1913)

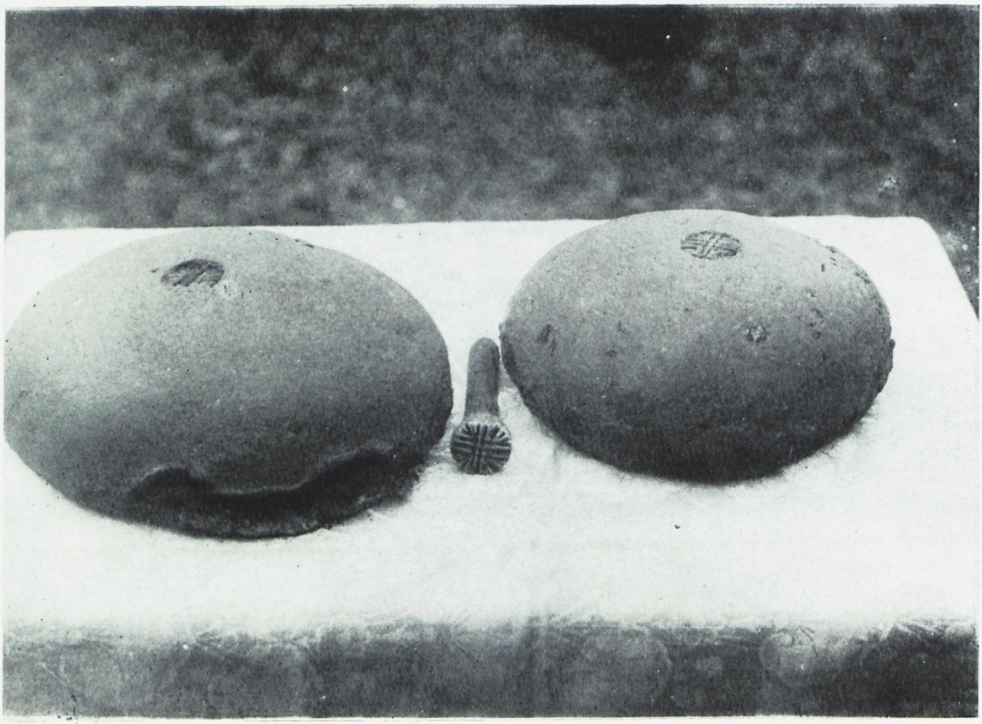

Märgitud leivad koos märgipuuga. Soonda küla, Muhu. (J. Pääsukese foto 1913)

sõtkutud, pa'ndi riie jä'lle peàle ja la'sti veel apenda. Vesi, jahud ja püutäis soòla, muud äi ole pa'ndud.

Pääva peàle siis pa'ndi tuluke a'hju. A'hju küttis änamast ikka vana peremees ise. Kus peremeest polnd, seal küttis perenaine ise. Kui ahi oli juba tükk aèga põlend, siis võe'ti lõimest püùga tainast ja te'hti käte vahel pisike kakk, katsekakk, Sauna Miina üìdis maitsekakk. Pa'ndi ahju suu peàle tule ede kü'psema. Oli tule poòlne kül'g kü'pse, pöör'ti teine kül'g. Vahest kui pole tahtnd nõnda east kü'pseda, tule poòlne äär kippus ää põlema, siis pisteti välja poòle pisike kivi ääre a'lla, siis jähi kenasti va'stu tuld, sõrvakile. Katsekakk see jägati ää, an'ti ega öhele, kes kodu oli, an'ti leva mai'ku ka'tsuda.

Kui ahi akkas ää põlema, siis mi'ndi leìbu öles tegema. Laud pa'ndi kahe i'stme peàle, natuke jahu riputati laua peàle, lõimest võe'ti kahe k'ääga leva suurused taìna tükid, pa'ndi laua peàle, veeretati ömarguseks, muljuti vähe pikerguseks ja laiaks, kääd kasteti märjaks ja mä'rgade kätega te'hti pealt sileks.

Levad te'hti kõik korraga öles. Olid va'lmis, siis muljuti pöìla ja kahe sõrme otsaga ke'skele märk peàle, ega levale. Vahest mõni mu'ljus la'mba sääre kondiga. Egas peres oli oma moòdi leva märk. Mõni pi'stis esimese sõrmega ke'skele öhe augu, teine pi'stis kolm au'ku, öhe ke'skele, teise teise otsa peàle. Katsekakule muljuti märk peàle, raabekakule muljuti märk peàle.

Suure pere leva tegu oli ikka kaksteisnd lei'skast[38] *leìba, olid suured kut suured tõlla rattad. Lõime raabiti raaprauaga pu'htaks, raa'ped muljuti käte vahel kogu, kasteti märjaks ja te'hti kakuks, raabekakk. Kõige viim'pseks ta te'hti, viim'pseks pa'ndi a'hju, esimeseks võe'ti jä'lle ahjust ää. Seda pee'ti kõige magusamaks, lapsed sõid selle vahest sojalt ää.*

Sööd tõmmati roobiga ahjust ää ko'lde, ahi pühiti luuaga pu'htaks, tuhk ää ja levad a'hju. Levad tõsteti ko'rda m'ööda üksaavalt lasna peàle ja pa'ndi a'hju üks teise kõ'rva. Lasn te'hti alt vähe jahuseks koa, siis äi jäänd lasna kü'l'ge ki'nni. Raabekakk see pa'ndi püùga ahju suu peàle. Rinnaauk[39] *see pa'ndi kiviga ki'nni, suu ede pa'ndi laud, tükk sõrviti laùda, kivi taha, et eest äi kukkund ää. Suu pa'ndi selleks ki'nni, et soe a'hjus seìsis, levad paramine ää kü'psesid.*

Oli ikka sõu'ksi kunsi a'sju[40] *koa. Kui leìbu öles te'hti ja a'hju pa'ndi, siis lapsed ae'ti toa teìse o'tsa. La'psi äi lubatud leva öles tegemise juùres o'lla, äi lubatud koa a'hju panemise aègus seal vahel joosta. See pidand laste kasu*[41] *ki'nni panema, lapsed jähid siis kä'nni*[42]*, kui leìbade vahel joosid. Mo ema küll seda kun'tsi äi pidand, aga ma ole seda pailudes ko'htades näind-kuulnd.*

Siis tuule a'hju minemist kardeti irmus ka'ngest. Uksed oi'ti leva

---

[38] leisikast (1 leisikas = 8,19 kg); [39] keriseauk, ahju esiküljes olev tõmbeauk; [40] kunstipidamisi, ebausukombeid; [41] kasvu; [42] käng u, kiduraks;

a'hju panemise aègus ikka ki'nni. Uksest äi to'htind siis ke'ski käia. Kes oli vä'ljas, oli vä'ljas, kes sihes, oli sihes. Ju'htus mõni võeras tulema, see pidi nii kaua ukse taga seìsma kut levad a'hju said ja suu ki'nni, siis võis jä'lle ustest käia. Ma pole muud mi'ski sest tuule a'hju minemisest pidand, kut seda, et villid tõ'mmas leìbadele peàle, sellepärast ma pani ikka ukse ki'nni.

Mõned kartnd ku'rja si'lma ja võlu[43]*, võeras äi to'htind leìbu enne a'hju panemist nähja, võlub äkist ää, levad kü'pse*[44] *õieti ää. Sõu'ksed kar'tused olid.*

Kellud polnd, päi'kse jä'rge arvati leìbade a'hjus olemise aèga. Vahest polnd päi'kest koa, siis katsuti ja voadati, mis nägu levad a'hjus on. Raabekakk võe'ti ää, mur'ti pooleks. Oli kü'pse, siis natukse aja pärast akati teìsi ka'tsuma. Mõni võttis leva vä'lja, pani nina va'stu leiba, kui polnd änam pala, siis oli kü'pse.

Levad võe'ti ahjust ää, üksaavalt tõmmati roobiga ahjust ää, ko'lde ede parandale jää'ti ja'htuma. Vahest ju'htusid pealt ää kõ'rbema, kasteti veèga öle, riie pa'ndi öle, siis a'ndis tagasi. Vahest jähid vaikü'pseks[45]*. Aga tuli koa seda ede, et te'rve tegu jähi taìnaks, siis köö'ti teistkord a'hju, levad kasteti märjaks ja pa'ndi jä'lle a'hju. Sest õìged leìba äi tulnd, muidu puru oli..*

Vahest kui kauaks a'hju jähid, immitsesid ää, läksid alakor't-seks[46]*, sihest olid tühad, kooruksed peal la'hti. Mõni pani siis levad seliti ja'htuma, siis vajude uiest tagasi. Mis ikka oli ää immitsend, äi seal ai'tand seliti p'öörmine ega midagi.*

Levad la'sti parandal ää ja'htuda, siis pa'ndi kas parsile või viìdi ka'mbri laùdu peàle, mõnes peres olid ai'tas laùdu peal, ker'stus olid, kus kedagi oli akkand neid ko'rda pidama, seal olid.

Oma vakk jahu te'hti korraga ää küll, aga kümme kaksteisnd suud oli s'öömas koa. Nädaliga oli o'tsas, millal see alletama sai mi'nna, s'öödi ennem ää. Kui ma laps oli, siis sai leìba veel jäupärast, meil olid levad parsil, isa võttis ja lei'kas ega öhele oma jäu, ise leva kallale mi'nna äi to'htind.

See vilja asi oli siis ikka nii pisike, küìnlabeks[47] *oli o'tsas, akati magasini aidast toòma, selle varal see elu oli, aga mis toòmine see oli, sügise tuli tagasi jä'lle viìa, ja veel kasudega tuli tagasi viìa, üks osa tuli juùre ma'ksa.*

Sügise nii pea kui rugi ai'tama akkas, õsuti natuke ää, kohe parsile, rabati ää, tuule ees la'sti vähe läbi, suur põhk sihest ää, kivi vahele ja levaks. Kui sirp rugis oli, siis öö'ti, et nüid leva nälg lakkugu perset. Ja nõnda ta oli koa. Oli uutsevili kää, siis oli uutseleib laual, polnd änam äda midagi, leva nälg oli kaelast ää.

See uutseleib oli nii suur asi, kui see ahjust ää tuli, seda an'ti kõigile ka'tsuda, kes ju'htus siis tulema. Ma tea veel nii se'lgest, olime lapsed, kudas sai oodetud, et millal see ikka ahjust ää tuleb.

---

[43] nõidust; [44] ei küpse; [45] pooltooreks, taignaseks; [46] *alako'rdne* 'lahtise pealmise koorukesega (leib)'; [47] küünlapäevaks;

Seda sii äi olnd, et oleks korraga mütu tegu leìba va`lmis te`htud. Aga seda ma ole küll kuulnd, et mõned sõu`ksed ka`ngest a`hned peremehed sii oidnd omal ikka vana seisnd ta`hke leva ees, vär`sked leìba läheb pailu öles, ta`hked süiakse vähem. Olnd ko`hti, kus pere po`lla vär`sked leìba mitte suu si`sse soand. Pärisest olnd vana ta`hke leib.

Mina pole muud mitte leìbadele a`lla pannund kut koa`psu le`hti, siis alumene kooruke oli kena puhas, polnd tuhane. Sui olid koa`psu lehed, ta`lve polnd midagi, ikka [ahju] *paranda peal. Kasetohu panemist ma pole sii mitte näind-kuulnd.*

Tuhliste leva si`sse panemine see võib o`lla kõige ro`hkem viiskümmend oa`stad vana. Tu`hlid oli esiti koa nii vähe, neid polnd söömaks, mis sealt leva si`sse pa`nna oli. Tu`hlid pa`ndi leva si`sse selleks, et jahu vähem läks, ikka jahude jätkuks olid.

Tu`hlid pa`ndi leva si`sse nõnda. Kooriti ää, keedeti ää, vesi kallati pealt ää, siis pa`ndi lõime, songiti ka`tki, vesi peàle, jahudega ae`ti segamine. Tu`hlid pa`ndi õ`hta leva s`äädmise ajal. Ma ka`llasi ikka selle keedu vee tuhliste pealt ää, aga mõni keetnd tu`hlid kohe pudruks ja liigutand segamine, veèga sel`tsis pannund lõime. Tu`hli leib oli kena magus, kaua seìsis pe`hme.

Sellest võib o`lla koa oma kolm-nelikümmend oa`stad teed, kui sii peenikest leìba akati tegema. Seda te`hti suurdeks pühadeks, pu`lmadeks, joo`tudeks. See oli esimeseks jä`lle suurde rikaste asi. Ega pää pole seda koa rikkad söönd. Sellega on sii paèrgus sõu`ke sammu lugu, vahest aru korral tehakse. Paèrgus teevad teda kõik, aga ikka a`rva, ta‿b seisa ju kuìgi kaua, pääva kahega on kõva kut kivi. Seda tehakse niisammuti, kut ikka rugist leìba. Aga teda apendakse mütu p`ääva, mütu kord sõtkutakse. On külm aeg, apendakse p`ääva kolm.

K`öömlid*[48] *ma pani koa si`sse, muud pole mina peàle vee, jahude ja soola sõ`nna mi`ski pannund. Mõned pannud vahest pirekse su`hkrud ja tilga pä`rmi koa si`sse. Su`hkur teeb kena ergu magusa maigu, pärm tõstatab ro`hkem, mis sojalt on nii kena ja ke`rge just kut vamm.

Leìba oli vähe, podisi[49] *te`hti aru korral, vahest lastele sai te`htud. Kooruksed ja kõ`rbend põred*[50]*, missest pole änam jägu soand, nee te`hti siis apu piima si`sse podideks. Ligusid pe`hmeks, lapsed sõid ää.*

Mo inimese eas, kui leìba juba ro`hkem oli, sai podisi koa akatud ro`hkem tegema, sui palavaga sai podisi vahest te`rve perele te`htud. Änamast olid jä`lle selle apu piimaga. Veèga te`hti koa, sahariini pa`ndi si`sse, nii ead olid. Kui te`hti, see oli siis sõu`ke aruline[51]*, pühabene toit. Podisi tehakse paèrgus koa. Üks teeb piimaga, teine veèga, su`hkrud pannakse si`sse.*

---

[48] köömneid; [49] pudisid; [50] pakatanud ja krõbedaks küpsenud koorukesed; [51] haruldane;

Levasupp, see on uiem asi, mõni oa`stad kolmkümmend tagasi, kui seda tegema akati. Mõni pani sahariini si`sse, kessel oli, pani su`hkrud. See pole päris toit, mõned korrad oa`stas tehakse. Änamast siis, kui leib ju`htub nii kõvaks minema, ää kuivama, et äi soa änam jägu. Ma ole teda levasupiks ikka üidnd, mõni üiab levaroniks, mina‿b tea koa, mõu`ke see õige nimi on.

Ah, kudas seda tehakse. Leib leigatakse puruks, pannakse ka`tla vee si`sse, ae`takse keèma, liigutakse, et põ`hja ki`nni äi kõ`rbe. On kooruksed pe`hmed, võe`takse tulelt ää. Mõni paneb tilga koort või piima koa peàle. Seda süiakse pa`ljalt, mi`ski kõ`rva äi võe`ta.

Joomaks te`hti veel leva koorukse vett. Kõ`rbend kooruksed pa`ndi vee si`sse, la`sti liguda, nii kena leva maigu teevad vee si`sse. Seda tehakse paèrgus koa. Mõni laseb nii apuks mi`nna, et ösna puliseb [52].

Ma ole seda näind, mõned vanad inimesed an`tsid pisikste lastele leva toppisi imeda. Leib liu`tati vee sihes ää, pe`hmeks, pa`ndi narsu si`sse, lõŋŋaga siu`ti ki`nni ja an`ti lapsele suhe, laps imes siis sealt läbi narsu seda sisu.

Levaga inimesed ar`stisid paìsid. Kui paìsel polnd veel mäda sihes, muidu u`mbe valutas, siis te`hti suus võileva puru ja pa`ndi peàle, see pidi mäda si`sse tegema ja vä`lja ki`skuma. Oli inimesel koera nael, jä`lle muljuti leva natuksega, kolm ko`rda muljuti, siis an`ti koera käde: «Säh, söö oma nael ää!» — — —

Teab missest see tuleb, et levad vahest a`hjus ää pakatavad, puhas ragusi täis. Siis pere pidade la`hku minema, kui levad pakatavad.

Sõu`ke pisike sal'm oli vanade inimestel. Lastele loe`ti ja näidati leìbade öles tegemist, veeretamist ja a`hju panemist. Lapse kääd võe`ti püùse, pätsiti teineteise va`stu, naagu leìba kogu pätsitakse, siis te`hti veeretamist kahe püü vahel, viimaks vissati kätega sedavii`ti kut paneks leva a`hju. Siis loe`ti seda sa`lmi koa:

Teeme, teeme, teeme,
pät's kakku, pät's kakku,
veere, veere, veere,
upp a`hju!

Seda te`hti pärast leìbade a`hju panemist, ko`lde ees. Lapsed tulid ko`lde ede soòja, seal siis män`kti.

(Anna Kivi, sünd. 1884,
Asva küla, 1958)

---

[52] muliseb, vuliseb;

4. RUKKISAI

Nõnda kut uied jahud käde sai, esimene asi oli kohe saìa tehja. La'sti tuulingul, jahuti käsikivil, kudas ke'ski sai, et ikka otsa käde sai. Saìa te'hti mõned kakud, te'hti esimese uie levaga sel'tsis. Levad pa'ndi ennem a'hju, saiad pärast ede suu peàle. Sai tahab poole vähem kü'pseda kut leib.

Peène sõelaga sõeluti jahud ää, peenike, mis läbi sõela tuli, see te'hti saiaks, jämed, mis sõela si'sse jähid, nee pa'ndi leva si'sse, raìdu‿s või ö'htegi püutäit lasta mi'nna. Jahu see oli jumalanne, sellega pidi kasinast ö'mber käìma.

Saìa te'hti naagu saìa ikka. Saia vesi te'hti sojaks, pireke soòla pa'ndi si'sse, pär'm si'sse, jahud si'sse. Püùga pa'ndi jahud si'sse ja kätega sõtkuti kohe ää. Riie pa'ndi peàle ja soèmase ko'hta, siis akkas tõùsma. Kui tõusnd oli, pa'ndi a'hju. Tainas pa'ndi püùga kausi si'sse ja kallati lasna peàle, lasnaga pa'ndi ahju parandale, a'lla äi pa'ndud mi'skid, pu'hta pa'lja paranda peal küpsetati. Saia tainast äi apendud, sellel oli pär'm sihes, tõstatas. Omiku segati ää, lõùnaks pa'ndi a'hju.

Rugisai oli irmus kena, mis nii va'lge ja ke'rge oli kut vaht. Seda te'hti just üks kord, siis kui uied jahud esimeseks käde sai. Vanadest jahudest pole änam saìa saand.

See rugisaia tegemise moed on siit nüid ää kadund, seda änam äi te'hta. Ma pole änam öhel kahelkü'mnel oa'stal rugisaìa teind. Seda‿b tee änam kedagi. Moolt mõni vahest küsib: «Kudas sa seda tegid?» Mo noòres eas oli see kohe, et seda pidi saàma te'htud. Seda naagu äi to'htind tegemata jätta. Kus rugisai, see oli nii suur asi, kudas seda aèga oodeti, saab rugisaìa tehja.

Saia tegemiseks oli van'n, kessel va'nni äi olnd, tegi ka'tlas. Ka'tlaga oli ea ko'lde nur'ka soòja pa'nna. Riist, misse sihes saìa te'hti, see pe'sti pärast veèga pu'htaks.

Rugisai pidand ikka saàma ennem te'htud kut rugiküli maha te'htud. Pärast küli sai äi o'lla änam tõusnd, jäänd sõu'kseks tiheks kut seep. Aga see muidu vana kuńts, ma pole küll mitte ka'tsund, aga mina seda äi usu. Vanad inimesed rää'ksid küll seda.

(Leena Kummits, sünd. 1881,
Uuemõisa küla, 1958)

5. SAI JA KARASK

Saia asi see oli vanasti sii ösna kesine, nisu pole maas olndki. Mo noòres põ'lves, kui akati nisu maas pidama, siis külimet te'hti maha, no mis sest sai.

Siis kui nisu veel äi olnd, siis te'hti jõuluks natuke odra kä'hmi. Odrad la'sti tuulingul ka'tki, keed sõeluti vä'lja, sellest te'hti siis

saìa. See oli siis aruline, oli ikka pireke param kut see igapäine rugine leib.

Siis kui nisud akkasid, neid oli esiti nii vähe, puhast nisu saìa pole ö'hti, ikka oli odradega pooleks. Kui nisusi akati ro'hkem kasvatama, siis akati saìa koa ro'hkem tegema. Saìa te'hti jõuluks, lihatuma pühadeks[53]*, nelipühiks, jaanibeks, mi'hklibeks ja pulma ajaks. Kes pu'lma tuli, see tõi koa saia kaku. Suurematèks pühadeks ja pu'lmadeks te'hti juba puhast nisu saìa. Tuulingul la'sti, liid*[54] *sõeluti sihest vä'lja, liid pa'ndi leva si'sse, see oli jä'lle rugi jätk.*

Sai te'hti ikka saia moòdi, olnd see mis jahust tahes. Saia tegemiseks läks ää kolm a'sja: jahud, vesi ja pärm. Pärm see oli saia mei'ster, see pani saia tõùsma.

Vanasti oli pä'rmi külas pärisest. Kedagi tegi ikka õlut, et pä'rmi sai. Õlle pärm oli, poe pä'rmi seda pole olnd. Pä'rmi sai oi'tud, vahest seìsis poole oa'stad. Sui palavaga sai kajus pee'tud, pudel oli nööri o'tsas kajus vee sihes, sedavii'ti seìsis kena, pole apuks läind.

Vahest kui pärm nõnda vana oli, siis katsuti ennem, kas tõstatab. Soja vee ja jahudega lopiti segamine. Kausi sihes lopiti segamine ja pa'ndi ahju suu peàle soòja. Kui tõstatas, ai'tas saia si'sse, kui pärm äi tõstatand, siis riku muidu jahud ää.

Ma tegi saìa ikka nõnda ja tee paèrgus koa nõnda. Vee teen kenast leìgeks, ka'llan va'nni, näpuga panen soòla si'sse, pär'mi koa. Kui ikka kena tegu on, siis ikka sai kenad pä'rmi vaadetud ja ösna tükk si'sse pa'ndud. Siis ikka oma soruko'hka pudeli täis pä'rmi si'sse. Liigutan kulbiga kenast segamine, siis panen püùga jahud si'sse, sõtkun ka'ngest ää, ongi tainas va'lmis. Riie vannile peàle ja soòja. Siis kui nähja on, et tõùsma akkab, siis tuluke a'hju. Saia a'hju kööti tüki vähem kut leva a'hju. Saiale mõub[55] *vähem küt't, saiad on pisemad.*

Oli ahi põlend ja sai tõusnd, tõmmati sööd ää, tuhk pühiti veel luuaga ää ja saiad pa'ndi a'hju. Lasna peàle riputati näpuga jahu, kauss l'öödi tainast täis, pa'ndi pa't'sti lasna peàle ja a'hju. Olid a'hjus, luuk ede, rinna auk kiviga ki'nni. Saiad küpsetati ahju parandal, a'lla äi pa'ndud midagi.

Saiale te'hti see sammu märk peàle mis levale. Kas pisteti sõrmega ke'skele auk või muljuti la'mba jala kondiga.

Kellud pole vanasti olnd, a'rvamise jä'rge võe'ti ahjust ää. Oli päi'ke, arvati päi'kse jä'rge. Vahest said pailu, kõ'rbesid ää koa, aga mis sest, ää s'öödi kõik.

Nisu piili tegu see akkas sii esimese sõa jä'rge. Siis te'hti lekist[56] *saia pannid koa. Piili saìa pole änam ahju parandal küpsetud. Tainas oli nii pe'hme, see oleks ilma pannita laiale joosnd. Seda pole sõtkutud, labjaga pekseti, nii si'tke on, kas võta otsast ki'nni ja käi*

[53] lihavõttepühadeks; [54] kliid; [55] mõjub; [56] plekist;

ö`mber toa. Vannist kallati kohe panni peàle ja panniga a`hju. Tuńd aèga on a`hjus, siis kü`pse koa.

Paèrgus mõni paneb saiale piima veeks ja noa otsaga soodad koa si`sse, siis on sõu`ke sammu kut e`ndine naela sai li`nnas oli. Seda pole nüid änam nähja.

Noored inimesed söö nüid änam teise jahu saìa ö`hti, kut ikka peab see valsi piil*[57] *olema. Saàda*[58] *seda änam nii ead kut tahetakse! Mis see valsi piili sai on, pääva kahe-kolme pärast kuiv kut puru, kut va puu puru. Aga vana jäme jahu sai, kus lii sihes on, oli kena magus ja kaua seìsis vär`ske.

Ku`klite tegu akkas koa siis, kui valsi piili saia tegu. Ku`klid tehakse saia taìnast. Pisiksed ömargused. Püùga pannakse tainas panni peàle, pańn lau`takse täis ja pistetakse a`hju. Ku`klid kü`psevad ruttu, änamast tehakse raea`hjus. Pańn määritakse iga panni tääve aègus lihaga või võìga alt ää, muidu jäävad panni kü`l'ge ki`nni.

Mõned pa`nne*[59] *akit liha, porgandid ja mune sõ`nna ku`kli si`sse, mina pole sõu`ksi sodisi sõ`nna ö`hti pannund, see noorde asi, kes sedavii`ti ta`htvad jumala`ndega mä`nga.

Piili jahust küpsetakse veel koo`kisi, pannakse veel piim veeks ja mune si`sse, soòla, pireke soodad ja äädikad, siis on nii kenad tõusnd koogid. Pańn määritakse võìga alt ää, panni peal küpsetakse, kostaga[60] *pannakse tainas peàle, kostatäis aavalt, neli-viis tükki on peal. Kostatäävest saab koogi. On üks kül'g kü`pse, pöör`takse teine kül'g, noàga pöör`takse.*

Kui ma laps oli, siis kui ema vahest limbi suppi kee`tis, siis me olime kut akid silma kohas. Ema küpsetas siis ko`ldes kivi peal meile ega öhele koogi. Kostatäis odra jahu tainast pa`ndi kivi peàle, kü`pses ää, mis nii magus oli süìa.

Sooda toidu si`sse panemine ja koogi küpsetamine panni peal, ma usu, et nee on mõlemad pärast sõa*[61] *ra`hva sega sigind asjad.

— — —

Karaskid on sii ammu te`htud ja tehakse paèrgus koa. Seda tehakse nii a`rva, vahest kui sedasi ju`htub, kas leva vahe aeg on või nõnda. Minu arvates, et saìa on ikka ennem te`htud ja karaskid on akatud pärast tegema, karaski tegemisel peab pańn olema, sellepärast ma usu, et karask on noorem.

Karaskid tehakse odra jahust, tehakse nisu jahust, kudas ke`ski tahab. Külma vee si`sse pannakse pireke soòla, liha taŋŋud[62] *leigetse si`sse, änamast ikka rasvane liha, kõige param kui on pekk. Jahud pannakse si`sse, sõtkutakse paks tainas va`lmis. Pannakse kohe panni peàle ja a`hju. Karaskid tehakse ikka üks ainuke, süiakse kohe sojalt ää, tehakse öheks söömaks. Nõnda kut ahjust tuleb,*

---

[57] valtsitud püül; [58] ei saada; [59] panevat; [60] lusikaga; [61] pärast Esimest maailmasõda; [62] liharaasukesed, -kuubikud;

süiakse ää. Pä'rmi karaskile si'sse äi pa'ndud, liha ja rasu teeb selle kõik eaks. Kui kenast ää küpseb, on päris kena. Äi karaskile te'htud mi'skid mär'ki.

See oli ikka siis, kui see valsi piili tegu sii moòdi läks. Üks vanamees viind omal paar vakka nisu Sai'kla, kä'skind valsi piiliks tehja ja tugevast mannad koa võtta. Mõ'ldrid teind koa nõnda kudas oli tahetud. Mees viind jahud ää ja olnd õnnelik, koju ja vanaeit akkand kohe saìa tegema. Manna olnd nende tääda kõige param ja teind siis pu'htast mannast. Pannund a'hju, aga vat mis äpardus, soa änam ahjust käde. Ki'skund siis ikka vä'lja, ka'tsund süìa, muidu üks sodi, pole käsikivi saia mai'ku koa.

Vanamees tulnd teise pääva Sai'kla mõ'ldri juùre, kukkund kohe ka'ngeks [63]: «Rikkusid mo jahud nõnda ää, et loom söö koa sõu'kest sodi. Anna mo vili tagasi, mool pole sõu'kse sodiga midagi tehja.» Mõ'ldril olnd tegemine, et vanast la'hti saand, kudagi äi tahtnd seda u'skuma j'ääja [64], et jahu on kena ja sest saab saìa küll.

Vahest kui lapsed ka'ngest saìa peàle ajasid, siis sai öö'tud: «Saìa äi tohi süìa, sai sööb kaela ka'tki.» Seda ma ole mü'tmest kohast kuulnd.

Kassile äi lubatud saìa anda, siis kaśs äi püìde [65] änam rottisi, äi tunde [66] änam roti aìsu.

(Leena Kummits, sünd. 1881,
Uuemõisa küla, 1958)

6. MAGELEIB

Rugimaged [67] te'hti levaks, sellepärast te'hti levaks, et siis kurn äi jäänd ki'nni [68]. Rugimage läks jahudes [69] peèneks, toppis ku'rna ki'nni j'ääma. Kui mageleib oli kenast kü'psend, siis õlut oli kena punane ja la'hke maiguga, oli kohe sõu'ke kü'pse raam.

Mageleìba äi apendud, sellest pidi oìdma, et see apuks äi läind, siis_ta oleks õlle koa apuks ajand.

Maged jahuti ää, jahud segati külma veèga ää ja nii pea kui ahi oli põlend, tõmmati sööd ää, parand pühiti luuaga mü'tmeli korrali õle, tainas käkiti lasna peàle kogu ja vissati ahju parandale. Magelevale an'ti tugev küt't. Mida kõvamine kü'pses, seda param oli.

Mageleib segati va'nnis või toòris, lõìmes äi te'htud, lõime apendas, see oleks apuks ajand, seda äi to'htind. Vana peremees, kes õlle tegi, tegi änamast ise mageleva koa, seda pailu naiste jäuks äi u'stud. Teise pääva ennem tegi leva va'lmis, kut 'ööse õlut tegema akkas. Mõni tegi selle sammu omiku, kui õlut tegema akkas, tegi kõik korraga.

Nüid äi te'hta änam mageleìba, pole änam suurt rugimagede

---

[63] s. t. kangesti pahandama; [64] jääda; [65] ei püüdvat; [66] ei tundvat; [67] rukkilinnased; [68] s. t. raba ei ummistanud õllevirde kurnamisel nagaauku; [69] jahvatades;

tegemist. Õlle tegu on sii juba nii väheks jäänd. Kes vahest veel mõne külimetu teeb, see paneb nii sammu jahud, leìba_b te`hta änam ö`hti. Katsutakse, et aga rutem va`lmis soab, et ää soab juùa.

(Anna Kivi, sünd. 1884,
Asva küla, 1958)

7. KIRIKU- JA ARMULAUALEIB

Ker`ku leva viìmine see oli sii kohe s`ääduseks. Missest siis kergusandid elasid, kut just nendest leìbadest, mis inimesed ker`ku viisid?

Surma ma`tmise jä`rge la`sti surmale iŋŋe palvet teha. Selle pühabe viìdi ker`ku leib koa. Pu`lmade jä`rge teise püha omiku jä`lle viìdi ker`ku leib. Leerilapsed viisid leìba.

Seda ma änam õieti äi mäleta, aga ma tea, see oli sii, see leva mu`rdmise püha, kas_ta oli ikka nõnda küìnlabe pai`ku, mo meèles pole õieti änam. Siis oli vahest leìba nii pailu, et polnd änam ta`htjad. Mis öle jähid, selle õpetaja kamandas omale. Ker`kus käijaid oli siis pailu, leibu toòdi kogu suured laua tääved.

See oli ikka kõige param leib, mis sõ`nna viìdi. Oli rugine leib, siis oli ikka pu`htast rugi jahust. Oli sai, siis oli nisu jahust. Ah, kui suured nee olid? Pisiksed kenad ke`skmised levad ikka, kes seda siis nii pisikest tegi, te`hti ikka paras leib.

Omiku kui ker`ku mi`ndi, siis võe`ti sel`tsi ja viìdi ker`ku, pa`ndi laua peàle, kus küìnal põles, sõ`nna kus õpetaja luges. Pärast ju`tlust õpetaja õnnistas nee levad ää, kellamees jägas siis san`tidele ää. Seda pidi voa`tama, et kõik said ja nõnda said, kudas öhegil taris oli. Vahest sõnulesid ja jägelesid seal juùres veel iseke`skis, üks ro`hkem soand kut teine, öhel saia kakk ja teisel rugine leib. Vahest mõni näì`tas teisele keppi: «Sa said jä`lle ro`hkem!»

Seda kergu juùre leva viìmist on sii paèrgus veel. Sõu`ksi päris kergusan`tisi sii ker`kus küll änam äi ole, aga mõne sõu`kse vana üksiku inimesele siis ikka soadetakse sealt, kui mõni on leva toond. Ikka sõu`kstele soadetakse, kes veel kergu vae`ste nimeki`rjas on.

Siis on ker`kus veel armulaua leib. See õpetaja lasi ise teha oma pere levaga sel`tsis. See on ilma apendamata leib, jahud vee sihes segamine liigutud ja ää küpsetud. Sõu`kest an`ti siis armulauat pisike pöìla otsa suùrdune tükk. Mõnes kohas olla olnd koa sõu`ksed pisiksed vihalehe suùrdused levad kohe, paras suutäis, an`tud oort te`rve. Mis jahust nee olid, seda ma äi tea.

Selle armulaua leva pidi kohe ka`tki närima ja a`lla neèlma, seda kergust vä`lja äi to`htind tuùa. Kui see kergust vä`lja toòdud, sellega võind siis igasugusi noìdusi teha, aga see olnd jä`lle kõige suurem patt, sellepärast po`lla to`htind seda teha.

(Eelmine)

8. MITMESUGUSED LEIVAD JA KAKUD

O`lla koa olnd aègu, kus o`lla koa ädaleìba õsutud. Õsutud ennem kut rugi küpseks soand. Pool toores rugi õsutud ää ja kohe parsile, kuivatud ää, rabatud ää ja kohe kivide vahele, levaks. Leib olnd roheline ja lin`tsis*[70] *kut üks mädi. Aga inimesel oli jä`lle midagi iŋŋe pidamiseks käde võtta. Näljaga inimene sööb ää kõik, mis mitte a`mba`all äi karju. Seda ädaleva tegemist ma ole vanamate inimeste kääst kuulnd, ise ma pole seda ö`hti näind.

Sii o`lla esiti mü`tmed suured näljaoa`stad olnd, inimestel po`lla süìa mi`skid olnd. Näljaleìba te`htud. Kase urvad, tamme türud jahutud ää, olnd ea, kui oli natukse jahu puru koa sega soand, te`htud levaks. Näljaleib olnd. Seda vanad inimesed rää`ksid ikka, et sõu`ke olnd näljaleib.

Verileìba seda mõned tegid sii ikka ammu juba. Vanad inimesed pailu verd äi võtnd, veri on looma ing ja iŋŋe s`öömine oli suur patt. Aga mõned rikkad ikka verd võ`tsid ja leìba tegid, muidugi nee, kes pattu äi kartnd.

Mina ise küll verileìba teind äi ole, aga soand olen ja söön koa, näind olen koa kui tehakse. Veri võe`takse ku`skile riista si`sse, änamast ka`tla si`sse, sool ja natuke jahu pannakse kohe si`sse, liigutakse segamine, et lom`pi*[71] *äi tarreta. Pärast tehakse soja veèga vedelaks ja sõtkutakse odra jahu si`sse, k`ääga sõtkutakse, kõva tainas tehakse. Minu tääda seda verileva tainast apendud äi ole. Ra`sva leigati küll si`sse, seda ma tea. Verileib küpsetati ikka panni peal nii pailu kut ma teda näind ole. Seda tehakse paèrgus koa, aga ikka mõnes üksikus kohas.

Sui kui kala ro`hkest käde soàja oli, siis sai mõni kord koa üks leib te`htud. Seal äi olnd muud midagi kut rugiselevale pa`ndi tükk kalu si`sse, mitte kõigile, õhe ain`tsale. Õles tegemise aègus pa`ndi. Võe`ti tükk tainast, muljuti vähe leva moòdi, kalad lau`ti sõ`nna si`sse, tükk tainast pa`ndi o`tsa, muljuti kogu, te`hti sileks naagu leib ikka.

Kala leib see s`öödi kohe selle sammu pääva ää kut te`hti. Seda pole iga teu aègus te`htud, te`hti siis, kui kala ro`hkem kää oli. Soolased kalad pa`ndi ennem ligu, liu`tati vee sihes ää, siis läksid imalamaks*[72]*. Kala leìba tehakse pae`rgus koa, kui sõu`ke immu äkist leva teu aègus tuleb.

On neid koa, kes sedavii`ti liha leva si`sse panavad, iga inimese jäuks pannakse üks pisike natuke. Ma ole seda sii näind u`mbes poarkümmend oa`stad, paèrgus tehakse koa, aga see ikka mõnes üksikus peres.

Siis oli esiti veel suur kakkude tegemine sii. Karjane sai oa`stas kolmed kakud. Joanibeks te`hti karjasele kakk, mi`hklibeks te`hti kar-

[70] nätske, plink; [71] klompi; [72] magedamaks;

jasele kakk, jõuluks te'hti karjasele kakk, mõni tegi jõuluks karjasele veel saia kaku koa. Kakk oli levast natuke pisem, muidu ikka leva moòdi, te'hti sest sammust taìnast, missest leib. Leìbadega sel'tsis küpsetati ää, si'sse pole kakule midagi pa'ndud.

Siis oli pulmakakk, mis pu'lma mi'nnes pu'lma sai viidud. Vaèsemad viisid kaku leìba, rikkad viisid leva ja saia kaku. Vahest naer'ti pärast, et öhel olnd ikka pulmakakk, teisel pulmaleib.

Kerstukakk oli, see te'hti ruudile kodunt sel'tsi, pa'ndi ker'stu. Kui kerst ää viìdi, siis peiu isa jägas selle kaku ää. Iga öhele a'ndis natukse. Kui a'ndis, siis ü'tles iga kord: «Püsut la'psi ja pailu leìba. Püsut la'psi ja pailu leìba. Püsut la'psi ja pailu leìba!» Kerstukakk oli pisike rugiseleva kakk, vähe pi'tlik[73] *oli, kena sile igastpoolist.*

Kakkudele te'hti ikka nee sammud märgid peàle, mis leìbade peàle te'hti.

Sõu'kste kakkude tegemine on nüid siit kadund.

Siis oli veel mõnes peres see, et jõuluks te'hti lastele üks pisike sa'rvedega leib, pisike kakk, kaks sa'rve o'tsas, üi'ti sa'rvedega leib, muud ma‿b tea. Lastele te'hti, lapsed ta ää sõid. Jõuluse leva teùga sel'tsis te'hti, taìnast käkiti kogu.

Siis ma ole veel sõu'kest a'sja kuulnd, et seal Leisi pool o'lla jõuluks te'htud üks sõu'ke pisike kuhjaga leib, kuhja moòdi leib. See seisnd siis pühade aja läbi laua peal. Pärast pühade viìdud ai'ta vilja ker'stu, kevade kui loomad vä'lja la'stud, an'tud see loòmade käde, iga öhele natuke.

(Anna Kivi, sünd. 1884,
Asva küla, 1958)

Lastele te'hti jõuluks par'tisi, nokk muljuti kü'l'ge ja a'hju kü'psema. Kui leìba te'hti, siis te'hti vahest kudas toju[74] *ju'htus olema. Te'hti jä'lle lastele paŕt koa.*

(Melani Tumma, sünd. 1887,
Mägi-Kurdla küla, 1958)

Lastele te'hti jõuluks nokaga lind, leva taìnast te'hti sõu'ke linnu moòdi, pa'ndi ahju suu peàle kü'psema. Seda ma ole ise teind, muud ma‿b tea ö'hti.

(Melani Lutter, sünd. 1884,
Nõmme küla, 1958)

9. LEIVA KÜPSETAMINE KODUS TÄNAPÄEVAL

Kodu leva tegemine see akkab nüid ää kaduma, unub ää, teagi, millal viim'pseks sai leìba te'htud. Poest toòmine on tükkis ke'rgem, puid pole, noored siis veel kudagi ka'tsuvad, kes mo vana inimesele toob. Aga liha[75] *poòdi, too leva ää, pole muret ra'ssi*[76] *midagi.*

Seal kus suuremad pered on ja nooremid inimesi koa majas, nee

[73] piklik; [74] tuju; [75] lähen; [76] vaeva, tüli;

teevad siis ikka leìba kodu koa. Aga seda peret sii äi polegi, kus äi toòda poest. Pärisest mitte, aga vahest tuuakse ikka.

Kui midagi sõu`kest pu`lma, joo`tu või matust majas on, siis tehakse ikka kodust leìba, pühadeks jä`lle teevad kodust leìba. Kodune leib on ikka naagu püsut param, ta kena apu, poe leib on ju imal.

Saiaga on sii sõu`ke sammu lugu, ro`hkem soab ikka poest toòdud kut ise te`htud. Iga lau`pa soab poest, vahest päris soe veel, just naagu võtaks oma ahjust. Mõni kord tuuakse neid pisiksi saìu koa siia, pisiksed ku`kli sugused. — — —

See odra kähm kadus juba oa`sta kolmekü`mne eest siit ää.

Koo`kisi küpsetakse paèrgus koa kodu, ikka panni peal, a`lla pannakse võid, ra`sva ja mõni teeb margariiniga, selle suure õliga te`htade[77] *koa, mina_b kannata seda mitte, nii saṅt ais. Koo`kisi poest äi toòda, vahest mõni võtab mõne lapsele püüse pi`stmiseks, aga et neid päris söömaks ostetakse, seda pole ö`hti.*

(Anna Kivi, sünd. 1884,
Asva küla, 1958)

10. LEIVATEGEMISE VAHENDID

Lõime oli suur jurakas, üksi a`ndis ikka tõ`sta, oli te`htud suurest um`psest puu pakust. Meil paèrgus veel, siga söób teise sihest. Ku`mbaski o`tsas suured nukid, kust tõstetakse, lõimet tõstetakse kahe inimesega, kahe vahel, teine teist otsast.

Lõìmed te`htud ikka lehtpuust, lehtpuu lõime apendab kõige paramine. Vanad mehed on nad teind, ke`rvega on va`lmis raiutud, ju see koa töö oli. Mo lapse eas vanad mehed tegid neid veel. Nee on ikka kõik vanad, mis paèrgus sii inimestel veel on.

Lõìmel olid ikka raejalad[78] *all ja on paèrgus koa ikka nõnda. Lõime seìsis ka`mbris ahju taga raeja`lgade peal, laud peal. Laud oli kahest laiast lauast kogu pa`ndud, põõnad o`tsas. See oli leva laud, mõni ü`tles, et on lõìme laud. Laua peal te`hti levad öles, laud oli siis istende*[79] *peal, muidu seìsis kummuli lõìme peal, jahune pool, kus leìbu öles te`hti, see oli all va`stu lõimet, siis seìsis puhas.*

Paèrgus kessel veel vanad rehetoad on, nendel on leva lõime oa`sta ö`mber rehetoas. Kessel rehetuba pole, nendel on ai`tas ja kus ju`htub. Ikka nõnda, et loòmade eest ää on, kuìvas kohas peab olema, muidu akkab alletama.

Um`pse puu lõime on sii ikka see kõige vanam ja on kõige param koa leva tegemise juùres, kõige paramad levad soab. Ta apendab nii kenast maitsakalt, oort kena maiguga apu.

Siis on laudest kogu l`öödud lõìmed, mo inimese ea sihes te`htud. Laudest sai ke`rgem va`lmis. Naeldega pekseti kogu, kus see um`pse puu tühaks raìumine, see võttis äbemata aja, noored mehed viisi[80]

[77] tehtavat; [78] lahtised raamiga jalad; [79] istmete; [80] ei viitsi;

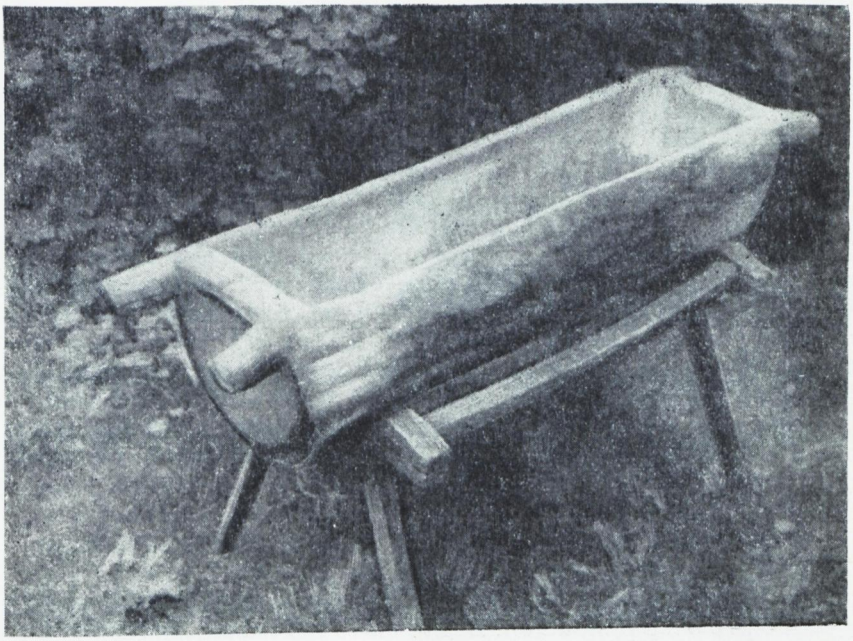

Leivaastja (*levalõime*). Nehatu küla, Karja. (I. Liivi foto 1958)

sõu`kest tööd änam õ`hti teha, katsutakse kudas ke`rgemine läbi soab.

Mõnel on leva vannid, päris kuuse laudest vańn, vitsad peal ja. Leva tegemise aègus on pingi peal. Muidu on ku`skil kuìvas kohas kummuli.

Siis ma ole veel näind sii sõu`ksi kolme jalaga vanni moòdi kihasi, kus sihes leìba tehakse, madalad, kolm ja`lga kohe all, vitsad peal, koan käib peàle. Kuuse laudest te`htud, vitsad peal, värvitud, kol`tsed.

Sõu`ksed pütid rakud on selle vana lõìme va`stu ikka tühad pa`ljad. Neid laudest lõimid ja va`nnisi, siis uiest peast tehakse suurt tu`hli son`ki[81] *si`sse ja apendakse, tu`hlid ja rugi jahud ae`takse segamine ja la`stakse selle all apenda. See sõu`ke jä`ndamine, siis sõu`kse jä`ndamise peàle viìmaks akkavad apendama koa, viìmaks pitka peàle.*

Talu perenaistel oli sii saia vańn. Sõu`ke vańn kus võis poole vakka jahu sihes ää teha. Kuuse laudest oli, kena ke`rge ja õhuke. See pe`sti peàle saia tegu soja veèga pu`htaks ja seìsis ka`mbris, selle si`sse muud äi pa`ndud.

[81] kartuliputru;

Segamise labi see on pisike puust labi, kase puust. Muud sellega äi te`hta kut segatakse leìba, kui leva tegu pole, seisab leva lõìmes. Mõned, ma ole näind, segavad kulbiga leìba, supi keedu kulbiga. Sõu`ke suur puu kul`p kut vanad mehed ikka tegid.

Meil on see leva lõìme raapraud sellest ajast kut ma mäleta. Ma ole sellega ikka lõimet raa`pind. See teeb lõìme nii kenast pu`htaks. Sõu`ksi raapraùdi on inimestel vähe. Änamast raa`pivad ikka kas vana kosta labaga [82]*, siis pisikse puu tükiga või mis käde ju`htuò, sellega raabitakse. Mool raap seisab änamast ikka leva lõìmes.*

Roop on puust, tükk laùda varre o`tsas, seal pole iseäralikku midagi. Roobiga tõmmatakse sööd ahjust ää, ennem kastetakse vee sihes märjaks, kuiv akkab põlema. Levad tõmmatakse koa roobiga ahjust ää. Mo isa tegi roobi ikka kasest ja varre pihlast.

Suur kõver luud, ahju luud, anipajust, pitka varre o`tsas. Luuaga pühitakse parand pu`htaks. Ma ole ise ahju luùda teind küll. Tükk anipajusi sai ää toòdud, kogu pa`ndud, võrral peàle, varre ots pisteti alt si`sse, muljuti kõverase, siis ae`ti teine võrral veel peàle. Vars oli pihlast, kasest, sarabust või toòmbust, nee olid ead si`tked, pidasid kaua va`stu. Luud kasteti koa märjaks kui sai pühitud, kuiv lihab põlema.

Lasn on lauast ja vars taga. Naelde ja nagadega, missega ta sõ`nna varre o`tsa pandud on. Lasna varre mo isa tegi kasest, koòris kase ää ja pani varreks, lasn ise oli, mis laua ots käde ju`htus. Lasna, roobi ja luua vars see oli esiti irmus pitk, ahi oli ju äbemata pitk, siis suur kolle oli veel ees suu all. Lasn, roop ja luud pidid ulatama taha ahjupe`rse vä`lja, inimene oli ko`lde ees, varre ots selle kää.

Lasn, roop ja luud seisid änamast öùes aja peal, mõnel olid rää`sta all puude peal. Oli peresi, kus seisid toas nur`kas, ko`lde ees nur`kas. Seisid ikka selle koha peal, kus neid oli ko`rda oìdma akatud. Roobid, lasnad luuad on ikka sõu`ksed sammud kut nee ikka olid, nee pole ku`skilt teist moòdi läind.

Leva tegemise asjad said ise te`htud, mehed ise tegid, pole neid ostetud ku`skilt. Mehi oli igas peres, kõik tegid ise. Ja kes võttis lõìme ää, see igas mü`tmed põlved ää.

Leìba te`hti ikka seal suùres rehetoa a`hjus, ahi oli kut saun nur`kas, üksjägu tuba oli ahju all. Paekivist oli ta sihest ja oli väljast. Kolle oli ees suu all, ko`lde kohas oli komm peal, muidu tuluke oleks lage läind. Ees rinna sihes oli auk, kust suits vä`lja tuli.

Ennem sai pool koòrmad puid ää kõö`tud, et levad ää küpsetas. See pidi ikka ahi olema, kus sa kaksteisnd leìskast leìba si`sse paned, suu peàle jähi veel ruùmi. A`hju kõö`ti nõnda, et vahest tuluke käis rinna august vä`lja kut suur punane änd. Sõu`ksed suured rehe ahju jurakad olid sii igas peres, neid on paèrgus veel. Aga nüid äi te`hta nende sihes änam leìba ö`hti.

---

[82] lusikakahaga;

Keelejuht Anna Kivi. Asva küla, Pöide. (H. Ahvena foto 1961)

Õle viiekü`mne oa`sta sest küll äi ole, kui sii kirisega a`hjusi akati tegema. Kirisega ahjud olid sihest lin`trist, olid pisemad, sai vähema kütiga, puid läks vähem, küpsetasid paramine. Mõni lasi omal veel suitsu kor`sna, tuba jähi suitsust koa pu`htaks.

See oli mõni üksik, kes omal vana ahju ö`mber tegi, änamast seisid ikka nõnda kudas olid. Kes uied majad tegid, siis nee tegid uie ahju koa, see oli siis kas öleni lin`trist või mõne rikkamal juba pottidest. Pered jähid pisemaks, leva tegu jähi pisemaks, ai`tas pisemast ahjust küll. Paèrgus kes veel teevad, teevad neli pisikest leiba. Kes veel kuus teeb, see suur tegu, just naagu mõisniku leva tegu. Seal on siis suur pere koa veel, kus korraga kuus leìba tehakse. Nüid on änamast köö`kis pisike ahi, mis ka`mbrid soèndab, seal tehakse siis leìba koa.

Sedavii`ti nee vanad suured ahjud jähid seìsma, laguvad nii sammu, neid pole änam taris. See aeg ja nee inimesed on o`tsas ja saavad o`tsa, kes neid tarvitasid, nende sihes leìba tegid ja seda sõid. Nee olid siis jä`lle kõige paramad, paramid pole siis olnd.

Vana Tumma eit ü`tles sii veel surma ees, ma‿b tea kudas see jutuks tuli: «Ahi on nüid ko`llide jäuks, sellega äi te`hta sii änam midagi.» Aga ma usu, nee on nõnda maha jäänd, seal sihes pole ko`lli koa.

Kui lapsed pahandust tegid, siis irmutati kolliga, et kol'l tuleb

ahju alt tei'te kallale. Ma lase kolli ahjust vä'lja tulla, kol'l viib sõu'ksed va sandid lapsed ää, kes pärisest pahandust teevad. See suur ahju kol'l, sellega ikka irmutati.

(Anna Kivi, sünd. 1884,
Asva küla, 1958)

11. LEIVA ANDMISEST LOOMADELE

Olnd leìba nii vähe kut oli, aga iga jõulu esimese püha omiku an'ti iga loomale kolm suutäit leìba, sool peal, soòla-leìba. Viìdi loòmadele jõùlusi. Loom täädis siis koa millal jõulud on.

Uie oa'sta omiku an'ti sammuti, viìdi loòmadele uut oa'stad.

Kevade kui loomad esimest p'ääva vä'lja la'sti, an'ti koa omiku vä'lja la'smise ajal iga õhele kolm suutäit soòla-leìba. Siis loom peab kodu meèles, tuleb ikka koju.

Ikka sellest sammust leva teust an'ti, mis sai jõuluks te'htud. Sammust levast missest inimesed ise sõid. Kevade oli jä'lle ikka see sammu oma leib, mis käsil oli, sealt leigeti.

See kevadine leva a'ndmine on nüid ää kadund. Aga jõùlusi ja uut oa'stad viiakse loòmadele ikka. Pailud noored seda küll änam äi tee. Vanad peremehed ja perenaised unuta [83] *loòmi ö'hti.*

(Eelmine)

12. LEIVA LAENAMISEST

Leva laìnamist oli sii juba vanasti. Vilja vahe oli, ja millal või kellel seda vahet polnd, seda tuli kõigil ede.

Teist perest lainati leìba. Seda mõ'nda naèla leìba äi keelnd teisel ke'ski, omal ju'htus teine kord o'tsas olema, mi'ndi jä'lle teise kääst laìnama. Leva laìnamist seda tuli sii nii kaua ede kut siia poòdi akati leìba toòma, sellest pole ro'hkem aèga kut oa'stad kümme. Paèrgus on see aru asi, kui veel minnakse teist perest leìba laìnama.

Siis oli mõnes peres veel see moeks, et kui sõu'ke tiìdus töö aeg oli, et siis äi võe'tud leva tegemist ede. Nõnda kut sui einaaègus, siis vilja õsumise aègus. Elasid lainat levaga, einaaègus oli ikka suur leva laìnamine, seda õ'htad oli vähe, kui ke'ski_s tule [84] *jä'lle, kes ta'htis leìba lainata. Mõni laìnas kõik küla pered läbi, oli peresi, kus laìnas kaks ko'rda järistusi* [85]*. Pä'smriga* [86] *mõedeti leib ää, an'ti kas pool või te'rve, kudas võimalik oli.*

Kui õhekorra suur tiìdus m'öödas oli, siis te'hti tegu leìba, see oli lainu tegu, sest pole ise mi'ski soand. Kõige pealt makseti lainud ää. Oli o'tsas, te'hti uus tegu kohe peàle jä'lle.

Lain viìdi tagasi ikka sojast levast. Kui lain ää viìdi, öö'ti: «Ma

[83] ei unusta; [84] kui keegi ei tulnud; [85] järjestikku; [86] *pä'smer* 'margapuu';

tõi lainu ää, ai`tuma a`ndmast, õnnistagu jumal vilja kasu!» Mõni ü`tles jä`lle: «Ma tõi soòja leìba, olgu tänu taèva toadile!»

Pä`smriga võe`ti va`stu jä`lle, nõnda võe`ti va`stu kut oli an`tud. Mõni tegi veel pä`smri varre peàle täkke, noàga täkke tegi oort varre si`sse nööri ko`hta. Tagasi tuùes pa`ndi nöör jä`lle täkke, ro`hkem äi võe`tud, mis ro`hkem oli, see an`ti tagasi. Kes sõu`ke va a`hne oli, see viis sõu`kest pool taìnast leìba, siis sai vähemaga läbi. Tainas leib on ra`ske.

Lainat leib see on mo eest ikka nii oa`tu asi, et äi sellega soa ku`skile. Vanasõna ü`tleb koa: «Lainat leib ja lastu tuluke nee pole kunniks [87]*.»*

Mõned pidasid veel sõu`kest kun`tsi. Oli peres ri`stimata laps, siis sealt leìba lainuks äi an`tud. Kardeti, et kui laps kasub inimeseks, siis ta leval po`lla tulu änam.

Mõned po`lla siis koa leìba laìnand, kui kassil pümed pojad olnd, aga mis pärast, seda ma äi tea.

(Eelmine)

Leib. ES KT 165

NÄÄRISOKK JA JÕULUHANI

1. ÜLDISELT

Kui ma noor oli, siis oli n`äärisokk sii arilik asi, ilma sokuta pole n`ääribed [1] *olnd. Sokud n`ääribè toòjad olid ee`ka* [2]*.*

Ma ole ise sokku teind ja küla kauda sokuks käind sii küll. Vahest oli selg veel mütu aèga tagant jä`rge aìge, ole kõveras, look jalge vahel, obuse riie* [3] *öle, puksi koa ja kasta ä`nda, karguta ja tee oma soku tegusi, ee`ka. Aga see pole ke`rge, vahest võttis ääle ää see ka`nge mökitamine ja m`äämine, pakase külmaga külavahel lume sihes, sojast toast tu`lles, nahk pala, ee`ka. Aga see oli siis moed. Öö, pää veel tagant o`tsa koa, j`õõra [4] *sokuga küla kauda. Vahest mi`ndi järjega teìse kolmandase külase. Pääva kahe kolme pärast sai tagasi, see oli ee`ka.*

See oli ee`ka nii vana asi, et äi meite isad ja isaisad pole koa seda rää`kind, et mis ajast ja mis päävast see asi akkand on, ja kust see tulnd on, äi tea, ee`ka. — — —

---

[87] s. t. pole kuigi kauaks.

[1] Nääripäeva; [2] ikka; [3] saanitekk; [4] aele;

Oa'sta viiekü'mne eest akkas sokk sii kan'tis vähemaks j'ääma, mõni arvik käis veel. Sõa oa'statel ta kadus korra siit tükkis ää. Mehed läksid ää, polnd soku tegijad änam. Aga nüid on jä'lle mõned oa'stad näha olnd. Noored mehed akkavad uiest jä'lle tegema. Ta ee'ka vana kena asi. Ee'ka naagu püsut lõbusam, kui sokud tulavad. Ta sõu'ke vana isaisade kena nali, ee'ka, n'ääribe 'ööse mi'ndi külase sokku joòsma.

N'ääribe 'ööse joòsti sokku, jõululau'pa õ'hta käis ani, jõuluani, ee'ka. See oli ro'hkem sõu'ke laste irmutamiseks. — — —

Sellest on neli-viiskümmend oa'stad ää, kui sii viimaks veel ane tegemist ja käimist oli, ee'ka.

Sõu'ksed asjad siis kõige ka'llimate pühade öödel olid. Teised sõu'ksed käimised olid siis patu asjad, ee'ka. Ani ja sokk lubati käia, seda patuks äi arvetud, kergu õpetajad pole koa seda patuks pidand.

Ooh, sokku seda te'hti egaspoòlis, nii pailu kut ma kuulnd ole, et egas Soaremoa nur'kas on sokud olnd. See vana kena komme oli sii öle moa.

(Georg Mägi, sünd. 1882,
Paju-Kurdla küla, 1958)

2. NÄÄRISOKU TEGEMINE

N'ääribe lau'pa õ'hta peale sauna ja sööma sai õ'hte perese kogu mi'ndud ja akatud sokuks ehitama. Sii külas oli kas meil või Ollil see sokkude va'lmis tegu. Mehi oli meil. Soku pea ja obuse riie said kodunt kainlu võe'tud.

Pea oli kõik ennem va'lmis te'htud. Seda pole ega oa'sta te'htud, üks pea käis sokuks kui kaua. Oli soku joòsmine läbi, vissati mu'rde[5]*, teise oa'sta pühade ees otsiti sealt öles jä'lle.*

Pea raiuti puust va'lmis, pitkad puu sarved pa'ndi piha[6]*. Tükk vanad karust kasuka pai'ka nõeluti ö'mber pea. Õled keer'ti nööriks, sellega võruti sarved puhas ää. Si'lmadeks pa'ndi kas loasi tükid või mis sõu'kest ke'rgavad*[7] *ju'htus olema.*

Pea oli nõnda te'htud, et alumene pool lii'kus, punane riie oli suus, punane suu, pisike lipats oli kurgu all, kui sealt tõmmati, siis laksutas suud, näi'tas punast keelt naagu sokk ee'ka. Kui mögiseb siis nilpsib keelega, keel käib suu nurgast vä'lja. Va'lge lina püu[8] *oli koonu o'tsas. sokul on abe, ee'ka.*

Pea oli looga kü'l'ges, pisike tilin[9] *oli koa kurgu all looga kü'l'ges. Kadakas oli teise küine*[10] *kü'l'ges, änd, missega sokk vett ra'psis. Nöör käis loogal küinest küine, nöör oli nii pailu l'õõges*[11]*, et kui inimene ennast maha kummardas, ka'htera'tsu looga se'lga*

---

[5] *murre* 'ulualune, räästaalune'; [6] pähe; [7] kiirgavat; [8] linapeo; [9] kelluke; [10] *küin* 'sisselõige, täke looga otstel'; [11] lõdvalt;

Näärisokk. (Tundmatu autori foto 1926—1928)

asus, siis nöör pidi öle õla ja selja j'ääma, look jalge vahele. Obuse riie vissati öle, sokk oli va`lmis missugune.

Mehed olid sii soku tegijad ja sokuks käijad. Naised sõ`nna sega ennast äi annund. Ma pole seda kuulnd koa, et naine inimene oleks ku`skil sokuks käind, see oli meiste amet, ee`ka.

Sokk oli ise puust, nahast ja riidest, aga mees pidi sihes iŋŋeks olema, muidu_s liha [12] *ö`hti. Pidi tubli te`rve mees olema kes selle soku joòsmise pargi* [13] *va`stu pidas.*

(Eelmine)

Mina tegi soku nõnda. Ma rääägi kohe akatusest peàle. Pea raìusi puust va`lmis, kaks suurt kõvert kadaga sa`rve pani piha, tüki karust na`hka tõ`mmasi ö`mber pa`lge. Si`lmadeks panin kaks vask nöö`pi, lina püu abemeks. Peàle sai pitk puu jä`rge pa`ndud, suur kadaga tuut veel taha o`tsa. Puu sai looga kü`l'ge ki`nni l'öödud, see puu jähi siis sokule selja rooks, kellu tükk sai looga kü`l'ge siu`tud.

Ise olin siis kõveras seal puu all, look jalge vahel, pahupidi kasukas öle, mõnel oli sõba öle. Nõnda see soku selg jähi siis nii a`rja

---

[12] muidu ei läinud; [13] s. t. suure, rohke jooksmise;

just kut sokul ikka, vahe kut katuseari. Karjane kõlega pi'hta äsas [14]*, selg kõlises va'stu, omal polnd all äda midagi, kasukas ja puu said vatti.*

Sõu'kse soku ma ole sii veel näind, kus toores kadagas oli nõnda ää raiutud, et ladvase oli tut't jää'tud. See kadagas oli siis nii pitk. et pea oli seal tüi pool o'tsas ja kadaga tut't oli oort ännaks. Selja roo ja änd olid ü'htlased [15]*. Änd pidi sokul eä tugev olema, selle ta ka'stis märjaks ja raputas põ'hkus olijate peàle vett.*

Mõned panid soku ännaks jä'lle vana viha, vana sauna viha, mis oli juba ää viheldud. Sõu'ksed olid sii nee soku asjad-värgid.

(Aleksei Madal, sünd. 1885,
Saare küla, 1958)

3. KARJANE

Karjane see oli sokkudel üks pea asi, ilma karjaseta pole sokud ku'skile läind. Sokud olid karjase aada, ee'ka. Kus karjane sokud ajas, sõ'nna läksid.

Sokud te'hti va'lmis. Oli kellu kaksteisnd, siis karjane võttis sokud ede ja läks külase. Sokk pole ise midagi täädnd kus ae'ti. Karjane oli see, kes sokud toast vä'lja ajas, kui a'rvas, et on o'ldud küll. Karjane söö'tis joo'tis sokkusi ja voa'tas koa, et sokud pahandust äi tee. Karjane soòvis õ'nne ja tegi toas oa'sta nu'mbri seina peàle, ee'ka. Võttis va'stu, mis sokkudele an'ti. Mõnes kohas o'lla karjasel kot't koa se'lgas olnd, aga meil seda polnd, pani ta'sku, kui midagi sai.

Suur tümmikas oli karjasel kää, missega ta sokkusi karistas ja koos oidis.

Karjaseks oli alati mees. Ja veel üks sõu'ke ka'nge jutu ja nalja mees oli see karjane, ta pidi rää'kida o'skama. Karjasel oli kasukas üll, tali müt's peas, ee'ka.

Õhe karjasega sokud akkasid käima, aga pärast ko'rjas karjasi juùre veel küll küll. Kes pärast juùre tulid, nendel keppi äi olnd. Nee olid muidu sõu'ksed karjase selsilised.

(Georg Mägi, sünd. 1882,
Paju-Kurdla küla, 1958)

4. NÄÄRISOKUKS KÄIMINE

Vana oa'sta sihes ehitas ja luges seda kellu aèga kui käima akkas. Oli kellu kaksteisnd, kohe olid sokud käimas. Tüki kolm meest olid sokkudeks, üks karjane, pitk tümmikas kepiks kää. Pärast ko'rjas külast karjasi juùre veel küll, ee'ka sokkudega sel'tsi.

Nõnda kui kellu kaksteisnd sai, nõnda sokud pi'stsid irm'psa

[14] äigas; [15] ühest tükist;

Näärisokk. Pöide. (A. Toomessalu foto)

ka`rgamise ja kisaga vä`lja: «Päkk mäkk mäkk mäkk päää..! päää...! päää...! määä...! äää...!» ka`rjusid ee`ka. Ju`htus sõu`ke vaga õ`hta koa olema, siis see sokkude kisa käis mü`tme vörsta taha ää. Koerad kar`tsid, akkasid uluma. Siis sokud kisasid veel ro`hkem. Õheteise võidu, mees, kessel param ja valjem ääl oli. Nõnda et kõik külas kuulid.

Uksed pa`ndi õ`hta ki`nni, kardeti ku`rja, ta pidand koa n`ääribe `ööse la`tsis olema. Inimesed olid põ`hkus, tuled põlesid te`rve öö. Õlut toòdi õ`hta juba tuba, see oli kapaga laua peal, oo`tas sokkusi.

Sii küla koos, tihed pered, sii sokud pole pü`sti soandki pailu. Õhest perest tulid, teìse läksid, millal sa seal pü`sti tõused. Kus sõu`ksed arvad pered olid ja pitkad küla vahed, seal võe`ti riie ää, sokk vissati n`ööripidi õla peàle. Pere väravas sää`ti jä`lle akkama. Tasa, nõnda et kedagid äi kuulnd. Akkamas oli, siis pa`ndi kisama.

Kui ukse taha sai, vahest peremees pole jõudnd nii oort ust la`hti teha, siis puksiti ukse pi`hta ja kus ju`htus, ise õ`hteteist, kisa see käis õ`htevalu nõnda kut sokkudel on. Kui kari koos, on paljas kisa, ee`ka. Kui uks la`hti te`hti, siis ka`rgasid irm`psa kisa ja möl-luga si`sse. Karjased soòvisid õ`nne: «Tüdrukud mehele! kanad

munele! määrale täkut varsad!» Perenaisele sooviti jä'lle: «Le'hmadele kaksikud vassikad ja lammastele kolmikud talled!»

Toas läks alles müdin ja möll la'hti. Lapsed joosid ää kuruse ja ahju peàle, kus ü'kski sai. Tüdrukud asema a'lla ja kus sai. Sokud o'tsisid öles, pu'ksisid kõik parandale. Kes pole muidu tulnd, see ae'ti märja ännaga lagele. Sokk ka'stis änna roànda, toòri või kus sai, ra'psis sellega vett. Vahest läksid iseke'skis parandal pu'ksima nõnda et pead la'ksusid. Karjane oli tümmikaga teiste vahel, a'ndis va'stu se'lga, mis kasukas muidu kobises, ee'ka.

Peremees a'ndis oort õlut, tüdrukud tõid pä'hkid[16]*. O'lla koa ki'ndud ja sokisi sokkudele sarve o'tsa pa'ndud. Mina küll pole ki'ndud sokisi soand. Mõnede sõu'kste asjemate*[17] *poistele muidugi an'ti, tüdrukud an'tsid. Nendele an'tsid, kellest arvati loo'tust olavad, ee'ka, sõu'ksed asjad olid.*

Sokk pole ise ö'hti juùa soand, karjane joo'tis sokkusi. Mõnel, kes pole joond, ka'llas õlut kur'ku.

Karjane kirjutas oa'sta nu'mbri koa ukse peale, riigiga[18] *kirjutas. Siis oli teiste sokkudel oort näha, et on juba käidud, oleme iljaks jäänd. Esimestest sokkudest pee'ti kõige suuremad lugu, nee said koa kõige ro'hkem. Öö'takse ju, kes ees see mees. Mõni kord oli ösna võidu ajamine, et ennem jõùdis, sõu'ksed paramad kohad sai enne teìsi läbi käìa. Sokud võe'ti la'hkest va'stu just egas peres, kõik pole jä'lle õhesugused inimesed, mõnes peres oli see elamine olemine tükkis lõbusam kut teìsel. Ee'ka kus tüdrukid oli ja omas peres noòri mehi.*

Sii olid tihed külad, sii käis vahest lii'ki[19] *kaks kolm. Õhed jõu'tsid ää mi'nna, teised tulid juba jä'lle.*

Kahe küla sokud läksid kogu, siis p'ääsis alles möll la'hti. Kes see ta'htis a'lla j'ääja, ega üks ta'htis teisest või'tu öle soàja. Kui tee peal kogu läksid, siis oli paljas la'ksumine ja lume möll. Toppisid segamine minema, karjased oi'tsid ome kogu[20]*, ajasid tümmikaga taga, et karja kogu said ja jä'lle edasi, ee'ka.*

Me käisime sii teis Ku'rdlas[21]*, Mu'stlas, Pahava'ldas, sealt tulid siia koa. Neid ko'rdi oli küll, kus kolme küla sokud olid sii koos. Suured rehetoad olid, põhud moas. Kui nõnda kogu ko'rjasid, tuba oli täis. See oli siis juba nõnda õ'hta peàle, kui seda moòdi kogu ajasid ennast. Kõik kohad läbi käìdud olid, siis oli aèga, iŋŋati ja joòdi. Muidu kui alles käima aeg oli, siis sokud kaua ku'skil äi olnd. Kõige ro'hkem pool tu'ndi, mi'ndi teìsele jä'lle. Küla oli suur, kõik käìdi suits suitsult*[22] *läbi, vahele äi jää'tud ö'htegi. Või lepiti siis sellega, naagu ma ü'tlesi! Mü'tmes külas käìdi!*

Seda ma pole näind, et sokkusi pole si'sse la'stud. Sokud la'sti si'sse egas peres, olnd see peremees kui näljane[23] *tahes, aga sokku-*

---

[16] pähkleid; [17] paremate, tähtsamate; [18] kriidiga; [19] salku, rühmi; [20] omi kokku; [21] s. t. Mägi-Kurdlas; [22] pere-perelt; [23] ihne, kitsi;

dele toòdi kapatäis juùa, see oli ee`ka. Sokud la`sti selleks si`sse, soòvisid õ`nne, no kes õnne ää põ`lgab. Soku na`lja ta`htis koa ega üks näha.

(Georg Mägi, sünd. 1882,
Paju-Kurdla küla, 1958)

N`ääribe `ööse kellu kaksteisnd tulid sokud. See oli ikka, äi sokk tulemata jäänd. Suured puust pead ja suured pitkad puu sarved peas, kasuka naha tükk ö`mber pea, mõnel olid vanad rillid* [24] *si`lmadeks pandud, obuse riie või va pahupidi kasukas ö`mber.

Suur kari oli koos, tuba oort täis kui tulid. Talitseja [25] *kai`kaga sel`tsis. Talitsejal oli suur va`lge kot't se`lgas. Tulid suure kisa ja ka`rgamisega, mis kellud la`ksusid ja pau`kusid kaèlas. Tulid si`sse, ma joosi eest ää, o`tsisid öles, pu`ksisid, ka`stsid änna märjaks, raputasid vett. Kes ede ju`htus, see sai.*

Sokkudele an`tsime õlut, see oli see pea asi, pä`hkid, makki. Makk pa`ndi sokule sarve o`tsa. Talitseja ko`rjas kogu ja pani oma kotti. Kõik olid segamine kottis. Siis kui küla öle oli, puistati kotist vä`lja ja akati s`ööma.

Sokud on sii enne mind käind ja käivad paèrgus veel. Siis kui sõda oli, siis jähi mõni oa`sta vahet, polnd käijud* [26], *mehed olid ää. Paèrgus noored mehed käivad jä`lle sokuks, iga n`ääribe joòsvad küla öle. Nii kenast pole sokud änam te`htud ö`hti kut enne olid, aga see reis käiakse ikka ää ja oma vigurid tehakse koa.

Nüid sokud ko`rjavad omale magesi, siis pärast tehakse õlut ja on suur öhine soku joòmine. Noored lähvad kogu kas lau`pa või pühabe õ`hta, tan`tsivad, joovad, ra`llivad poole ööd otsast ää. See on siis soku joòmine.

(Elisaveta Kirr, sünd. 1882,
Mäe küla, 1958)

— — — Sokkudele an`ti õlut, keedet ube ja pä`hkid. Karjapoisi käde an`ti, see joo`tis ja söö`tis sokkusi. Kui pu`ksimisest ää väsisid, vi`skasid patsakile põ`hku, külje peàle, mäletsesid, põ`hku an`ti ede. Mõnel oli pea nõnda te`htud, et alumene lõua pool lii`kus, lõugitses [27] *põ`hku, just kut oleks mäletsend, just sokk.*

Sokud olid salaja. Seda_s tea ke`ski, kes ü`kski oli. Aùdlas oli ko`htuelu* [28], *seal te`hti va`lmis, seal oli kellu. Kui see kaksteisnd sai, nõnda sokud vä`lja ka`rgasid ja külase pi`stsid.

Meil käivad sokud paèrgus sii, ega n`ääribe, `ööse akkavad käima, jä`rgmise õ`htani. Noored mehed käivad, aga pole ikka sõu`ksed änam ö`hti kut enne olid. Soku pea muidu kai`ka o`tsas ja kadakas taga, öhel on kasukas peal, teine nii sammu palituga ja kudas kellegil ju`htub. — — —

(Villem Nõgu, sünd. 1879,
Ridala küla, 1958)

---

[24] prillid; [25] talitaja; [26] käijaid; [27] näris, mälus; [28] vallamaja;

5. KARU

Karu oli sokkudega sel'tsis, üksi karu äi käind, soku karjaga, ee'ka. Pahavalla sokkude seas oli ega oa'sta karu. Karu oli mis karu, sõu'ke va päńtjalg, ku_ta ee'ka on. Kasukad olid karupidi ki'stud, villa pool väljas. Ühest kasuka käisest mees ajas oma jalad läbi, nõnda et kasuka änd tõmmati selja peàle. Teise kasuka ajas se'lga, nõnda kut kasukas se'lgas käib, ee'ka. Karune talimüt's oli peas. Pän'tis [29] *neljakäpukil moas kut karu.*

Kahest kasukast tuli nii kenast vä'lja, kut suur mütakas oli. Pändit! pändit! a'stus. Kui pahaseks sai, tõùsis kahe tagumise jala peàle pü'sti, mõmises: «Mõmm! mõmm! mõmm!» Va'stu akkas, an'ti tümmikad. Pael oli kaèlas, paela ots oli talsutaja kää. Karu la'hti pole la'stud, oli paèlapidi püus. Mu'rdjad pole to'htind sokkude sega lasta, sokkudega koos käis küll, paela o'tsas.

Karu tegi sokkude seas jä'lle oma ruńtstükkisi [30]*, koa'pis põ'hkusi kahe esimese käpaga, tan'tsis kahe tagumese jala peal pü'sti kut mees, mõmises urises, jõi õlut, näris pä'hkid.*

Irmus ka'ngekaèlne oli, äi tahtnd kudagi tan'tsima akata. Siis an'ti nii kaua tümmikad, kut tańts meèle tuli. Sokk liiga lisidale läks, äigas käpaga pi'hta, sokk õle kaela maha. Sokk on ju karu ees naagu kärmes.

Sokud minema läksid, siis talsutaja läks karuga jä'rge koa, pändit! pändit! Millal ta siis pän'tides edasi sai, kõ'rged ukse lääved olid, öle ronides võttis vana ösna ä'hkima. Küla vahel karu käis pü'sti. Jalad olid kasuka käi'stest läbi, kitsas ja vaevaline see käimine oli küll, aga käis, ee'ka.

(Georg Mägi, sünd. 1882,
Paju-Kurdla küla, 1958)

Sokkudega käib sii karu koa. Vanasti karu äi olnd, karu akkas sii külas käima alles pärast sõda.

Pahupidi kasukad on ö'mber, jalad ja kääd on kasuka käi'stest läbi, käib nelja käpakil moas, astub patsat! patsat! naagu karu ikka, ise mõmiseb. Karul oli suur riidest te'htud nägu ees, suured punased mokud olid. Nägu oli te'htud vana talimütsi kü'l'ge.

Karul on ket't kaèlas, see on talsutaja kää. Talsutajal suur toigas kää, kui va'stu akkab, an'takse toigast. Karu irmus sõu'ke va vastane loom.

Nüid on karule pojad koa sel'tsi sigind, pisiksed poisid pahupidi kasuka sihes, pa'tsivad [31] *karuga sel'tsis. Poègi on ikka tüki kaks.*

(Villem Nõgu, sünd. 1879,
Ridala küla, 1958)

---

[29] *pän'tima* 'käima, tatsama'; [30] kunsttükke, vigureid; [31] *pa'tsima* 'neljakäpukil käima, lühikeste sammudega astuma';

6. JÕULUHANI

Mõni sõu`ke va nalja vanamees tegi ennast jõululau`pa õ`hta aneks. Egaüks pole sellega nõnda akkama soand, pidi ee`ka pirekse o`skama koa. Ani päris lastelt laulusa`lmisi, pa`lvid, kudas õhegil peas on. See oli anel tääda koa, kes lollemad olid. Nende kääst just küsiti sõu`ksi a`sju, mis pole täädnd.

Ani oli sõu`ke salaja asi, seda_s tea ke`ski, kes aneks käija oli. Oma nägu ani äi näi`tand. Suur pitk karupidi kasukas oli ö`mber, sõnniku kook oli käisest läbi vä`ljas, just ane pea oli. Vanasti olid puust sõnniku koogud, kõvast tamme puust olid, kasund kõverast oksast raiuti vä`lja, just ane pea moòdi. Kooguga tõmmati rattalt[32] *sõnnikud maha. Ani pani jä`lle sõnniku koogu omale peaks, koogu vars oli käises, see oli ane kael, karune kut anel siis on, kui kellegi kohe vihal*[33] *on. Nõnda pool köögakil*[34] *käis, kahe jala peal kut ani, ee`ka. Kadaka oksad olid kää, nee olid tiivade eest, nendega laksutas va`stu kü`lgi.*

Ani käis kõige pühamal ajal jõululau`pa õ`hta kui inimesed saùnas olid, just siis kui lapsed saùnas olid. Sii oli vanasti sedavii`ti, ennem käisid mehed saùnas, pärast naised, naistega sel`tsis olid lapsed koa, ee`ka.

Selle aja ani varus omale, kui lapsed parasest[35] *saùnas olid. Ma tea juba õùes p`ääsis ane kisa la`hti: «Kaaga! kaaga! kaak! kaak! kaak! kaak! kaak!», kaagutamise ja patitsemisega*[36] *tuli sauna vajast läbi. Me olime siis juba ammu laùdu all ja toòrite taga nur`kas. Tuli uksest si`sse: keek-kaak! keek-kaak! Kohe akkas la`psi o`tsima, ee`ka. Nokiga nokkis kõik kohad läbi, nokiga ajas lapsed vä`lja, küsis i`ssameiet ja linnukest*[37]*, see pidi ega lapsel jõulute ees peas olema. Anele pidi seda lugema, mis küsis. Kes pole täädnd, sellele a`ndis kadakaga va`stu perset. Oliks see kadakas siis vähe valus, kõvast ta küll löönd pole, valus oli ee`ka.*

Anele sai vett peàle vissatud, ta vee loom, siis ta polnd nii kuri koa, kui vett sai, ani veèga elab.

Vanade inimeste kääst ta pole mi`skid küsind, to`ksis mõ`nda nokiga ja kui kauda*[38] *läks, lõi kadakaga koa, see oli puhas*[39]*, ee`ka. Ani kaua saùnas äi olnd. Oli la`psi küsind, sai kapaga vett se`lga, läks kaagutades uksest vä`lja, teise pere saùna jä`lle. Käis mü`tme pere saùnas ee`ka. Oma pere saùnas käis kõige pealt, siis läks teiste saùnade si`sse.

Anesi käis jõululau`pa õ`hta külas mütu, üks pole kõi`ki saùni õ`hti läbi käind, oma ö`mber kauda käis, ani kaùgele äi läind.

Sii külas käis aneks vana mees, naìsi ma pole näind. Kes nen-

---

[32] vankrilt; [33] kellegi peale vihane; [34] kõveras, küürus; [35] parajasti; [36] pladistamisega, soputamisega; [37] s. t. laulu «Kas on linnukesel muret»; [38] mööda; [39] see oli kõik;

dest küll õieti aru sai, pitka karuse kasuka all olid. Naisel pirekse peenem ääl, sellest oleks siis ää tunnund.

Aga sii mü`tmes kohas o`lla jä`lle naised aneks käind, mehed po`lla aneks käind, ee`ka. Vanad naised käind. Nõnda et selle anega on lugu sedavii`ti, sii ta oli mees, teis kohas on jä`lle naine olnd. Kumps nendest siis õige pidi olema, seda ma äi tea, ee`ka. Aga nõnda on olnd.

(Georg Mägi, sünd. 1882,
Paju-Kurdla küla, 1958)

Mo poisikse põ`lves käis ani sii ega jõululau`pa õ`hta, ani‿s jää i`lmaski käimata.

Kui lapsed saùnas olid, see oli siis juba tääda kohe, kui sai saùna mi`ndud, et ani tuleb. Suur ane ääl akkas sauna vajast tulema: keega-kaaga! keega-kaaga! keega-kaaga! juba oli saùnas.

Ka`tsusime nur`ka, laùdu a`lla, püttide rakkude taha. Ani tuli si`sse, koogitses[40] *nokiga kõik kohad läbi, tõ`mmas vä`lja. Küsis pa`lvid ja sa`lmisi. Kes pole täädnd, äigas kadagaga va`stu alasti se`lga. Ani immustab vett. Vanad vi`skasid anele vett öle pea. Vanade kääst pole midagi küsind, laste pärast käis, et la`psi irmuta. Sai kardetud, no mis see pidi tegema.*

Küirakil käis, kiri sõba oli öle pea. Muiste olid kirjud sõbad, sõu`ke ruudeline oli, sõu`ke sõba oli anel öle. Sõrmed arevil ees, nendega nokkis, liigutas sõ`rmi ja kaagutas. Kaks sõ`rme lii`kusid just kut ane nokk. Kadagas oli kää.

Ane tegijad olid naised, mehi ma äi mäleta. Vanad pere emad käisid. Käisid oma saùnas oma lastel ane tegemas ja teiste perete sihes mis lisidal olid. Ani kaùgel äi käind. Teìsel oli jä`lle oma ani kes seal käis.

*

Aned käisid jõululau`pa õ`hta läbi kõik küla saunad, üks käis sii saùnas ja teine teìsel, käimata‿s jää`ta õ`htagi. Vanasti oli ko`rda sõu`ke amet inimeste sega soand, missest või millal, äi tea, aga üks päris vana asi ta oli.

(Aleksei Madal, sünd. 1885,
Saare küla, 1958)

— — — Pardiaugu vana tuli õhe korra ka`nge pakase külmaga meìle tuba, me olime saunast ää, pa`ljajalu oli. Ma küsisi: «Kudas sa pa`ljajalu oled?» — «Ani on ikka pa`ljajalu». Siis ta oli omal ukse taga jalast ää võtnd.

Ani kadus siit ikka ennem ää kut karu akkas, see kadus ikka juba enne sõda[41] *ka.*

(Villem Nõgu, sünd. 1879,
Ridala küla, 1958)

---

[40] urgitses, koukis; [41] enne Esimest maailmasõda;

Ani on sii nii kaua käind, kut ma mäleta, ta pole paèrgus koa veel päris kadund. Saùni kauda käimist küll änam pole. Aga kui jõululau'pa õ'hta saùna minnakse, siis sauna vajas võe'takse ikka veel pahupidi kasukas ö'mber ja tehakse keega-kaaga! ikka. Tuletakse ikka veel meèle.

(Elisaveta Kirr, sünd. 1882,
Mäe küla, 1958)

Sii oli kohe s'ääduseks, jõululau'pa õ'hta, kui sõu'ksed lapsesugused ja noored saùnas olid, siis tuli ani saùna. Kõik saunad käis jõululau'pa õ'hta läbi. Mütu ane oli.

Mõni tegi selle ane pea sedasi, et alumene nokk lii'kus, tegi limps limps! võttis naha koa vahele. Ane pea oli kepi o'tsas, karune, sulud[42] *ö'mber. Pahupidi kasukas oli anel ö'mber pea, et äi nä'hta, kes ani on. Pea oli kasuka käisest vä'ljas.*

Tegi keega-kaaga! keega-kaaga! kut ani ikka teeb. Kepp oli kää, tuli a'ndis saùnas pe'ksa, see oli e'ndine ihu nu'htlus, ani a'ndis koa seda, selleks tuli.

Ani oli meisterahvas, mis käis. Me olime õhe korra õèga sel'tsis saùnas, kahekesta olime. Äkist suur koagutamine tuli. Ani tuli si'sse, ma juba arvasi. Ma tarisi ane oort süle[43] *ja laùdule, viht käde, õde vi'skas leìli nõnda kut tuli. Aga siis_ma tegi ikka sõu'kse sabina. Nõnda kui p'ääsis, õùe pani, kikerdas sauna ees kivi peal. Pärast rää'kind, iŋŋe tahtnd vä'lja võtta. Kasukas ka'nges palavas leìlis ö'mber pea.*

See oli üks va lesk mees, ta'htis moòle koa naise nime anda, aga kes siis sõu'kest ta'htis, poi'ssisi oli.

Anele pole sii an'tud midagi, vett ja leìli sai, see oli ta palk, muud polnd ö'hti.

Sii oli seda ane tegu vahest kui sedasi ju'htus. Tegid lina ta'lgus koa ane. Sügise olid lina ta'lgud, õ'hta äkist ani tuli koa. Koagutas, nokkis ja tegi oma tembud ää, läks ää jä'lle. Seda ma nägi mütu ko'rda.

Noh, see oli ikka oa'sta kuiekü'mne eest, ma oli noor tüdruk siis. Seda jõululau'pa õ'htast ane käimist ma nägi sii veel oa'stad kolmkümmend tagasi.

(Melania Tuus, sünd. 1877,
Kõiguste küla, 1958)

7. TILLTÖÖK

Kolmekuninga õ'hta käis tilltöök. Sõu'ke suur punane linnu pea oli, pitk punane nokk. Puust olid te'htud, tiivasnukid olid koa punased. Sõu'ksed punased riìde tükid olid sõ'nna õla peàle pandud. Oli ikka kena. Noogutas, nokkis, lahutas tiivu, ise kisas: tilltöök, tilltöök!

---

[42] suled; [43] sülle.

Kui nokkis, siis tegi till! kui pea öles tõ̀stis, siis töök, töök! Siis see käis aga nii kenast tilltöök! tilltöök! till! töök, töök, töök!

Mo vend Sànder tegi omale selle pea, piǹtsaki kǜl'ges oli, see seìsis mool kaua aèga lauda peal, viìmaks kadus sealt ää.

Seda ma‿b mäleta mitte, mis ajast sõùke sii käis, aga kui ma tüdruk oli, oàsta viiekǜmne eest, siis oli, selle jä̀rge siis kadus koa.

(Elisaveta Kirr, sünd. 1882,
Mäe küla, 1958)

Näärisokk ja jõuluhani. ES KT 167

SEPP

1. SEPAST ÜLDSE

Sellest ajast kut ma mäletama akkasi, oli sii talusepp ja mõisasepp. Mo isa oli koa talusepp, ma ise ole koa siia ajani talusepp olnd. Külaseppa ma sii äi tea olnd. Sii Neemi külas oli tüki kolm taluseppa. Sõùksi èhte tegijaid seppi sii äi olnd.

Talusepp see tegi küla inimestele sepatööd. Mõisasepp see oli mõisa jäuks, taal oli aàsta kaup, kil'ksis aàsta ö̀mber pajas, tegi nõnda kut jõùdis, ega pää oli üks tiumees selliks koa. Sepaks õppejad ma sii mõisasepa juùres küll äi tea olnd.

Sepaamet see on inimese sìsse oort loòdud, see töö õppeb [1] ise. Ma ole sii, äi mind pole õppend kèski. Kõik suured rauatööd ma ole ää teind. Vana laulusal'm ǜtleb koa, et sepaks inimene oort sǜndide [2]: «Sepp see sǜndis süsi suus, raieraud [3] ja pihid püus».

Talusepal sii sèlli äi olnd, see aìtas, kesse tööd sepp tegi.

Seppi oli egas külas, kaùgelt pole sii sepal käìdud, änamast olid oma küla inimesed. Siis kui mo isa sepp oli, siis oli sepatööd vähe. Sepal oli aàsta kaup inimesega, kes‿ta juùres lasi järjest teha. Mis seal siis vanasti nõnda teha oli, see paar obuse täit raùdi aàstas, adravannas, sir'p, ang ja mõni nuga ning vahest tuli kerves koa õhemaks lüìa. Aàstase töö eest makseti sepale kolm külimetu rugisi.

Aàsta kuiekǜmne eest kui ma akkasi sepatööd tegema, siis kadus aàsta kaup ää, aketi töö pealt màksma, tööd läks ròhkemaks koa. Siis kui aàsta kaup oli, siis tõi see sepale päise sööma [4] koa, kessele sepp tööd tegi, ikka oma kolm kõhutäit.

---

[1] Õpetab; [2] sündivat; [3] rauapeitel, meisel; [4] päevase toidu;

Keelejuht Mihkel Rand. M. Must loeb talle «Õhtulehest» ette kirjutise temast ja tema looduskaitse all olevast aiast. (H. Ahvena foto 1958)

Sepp läks oomiku siis pajase, kui nägema akkas, ja oli õ`hta nii kaua kut nägi. Lõùna siis pee`ti nõnda tuńd sööma aèga.

Pii`pu seda pani sepp sel ajal kut ise a`rvas. Oli raud tules soòjumas [5]*, siis oli aèga pii`pu küll pa`nna. Oma kümmekond piibutäit sai p`äävas ää tõmmatud. Pii`pu tõ`mmas koa abiline, kui ta suitsu mees oli. Vahest üks pani ühe ja teine teise tubakad pii`pu, vahetati. Pi`htide vahel võe`ti ääsi eest elav süsi ja pa`ndi piibu peàle akatiseks. Kessel oort sü`ndind sepa näpud olid, see võttis oort näppudega söö ää ja pani piibu peàle.*

Sepa riie oli ikka ega päine tööriie. Just nahk põll oli ees, et sädemed äi põletand riìdid läbi. Põll oli kas vassika või ü`lge nahast, nee olid ke`rged nahad. Mida ke`rgem põll, seda param oli tööd teha.

Mo isa oli koa eluaja sepp olnd. Ta sü`ndis ja elas siit üle tänava Otsa talu koha peal. Sepatööd ta tegi änamast ta`lve ja talutööde vahel. Ka`tsus sedasi siis ikka talu rikkamaks ajada. Ametid ta po`lla koa ku`skil õppemas olnd, pireke oma isalt näind ja akkand tegema.

Ta oli lühikse või`tu ja tugeva laiaõlaline mees. Erk vaim oli taal sihes. Juttu oli taal sammati pailu kut mool. Küla inimestega

[5] soojenemas;

sai kenast läbi. Kus mi`ski pereko`ndlikku koosolemist oli, sõ`nna kutsuti koa Otsa vana. Sepal peab juttu ja magusid sõnu olema, siis soad ikka ro`hkem tööd koa, kui o`skad juttu vissata. Kes ikka suur sepamees oli, kenad tööd tegi, see oli ikka küla inimeste meelest vähe änam koa kut see päris mulla tõ`nguja. Mõni sepp pidas ise koa ennast pisut änamaks.

Peàle oma koha töö ma sii teìsi ametid äi tea seppadel olnd.

Sepad olid änamast kõik rikkad mehed. Ma ole koa ennast selle sepat`ööga täna päävani elatand, puùdust pole näind mina äi tööst ega levast. Tegid töö va`lmis, palk toòdi koòse [6] *käde.*

(Mihkel Rand, 1871—1958,
Neemi küla, 1950)

2. PAJA

Sii olid juba vanasti talupajad, ja neid on sii veel paèrgus. Ega talusepal oli oma paja, paja oli sepa oma. Talupajas te`hti kõik rauatööd ää, mis küla inimestel teha tuli. Mõisasepal oli mõisa paja, see sepa oma äi olnd.

Pajal ma sii muud nime kuulnd äi ole kut ikka paja ehk sepapaja. Nõnda üi`takse teda koa paèrgus.

Paiad olid sii te`htud paekivist, änamast roo katustega. Neid oli vähe, kellel lauast katus oli. Sihes katuse all olid tarjad, sauega üle l`öödud, et kirred [7] *katuse si`sse äi pääsnd.*

Paja sai te`htud paarkümmend sü`lda elumajast eèmale, siis oli

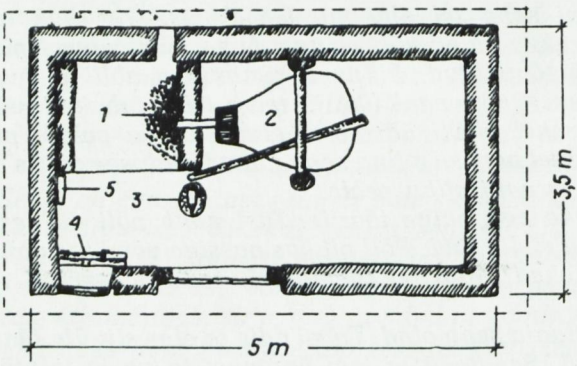

Põhiplaan

Tõnu pere paja põhiplaan. Saare küla, Pöide. 1. *Sütepesa*; 2. *lõõts*; 3. *alase pakk ühes alasega*; 4. *töö laud*; 5. *vee küna*. (A. Toomessalu joonise järgi)

[6] koju; [7] *kirs* 'säde';

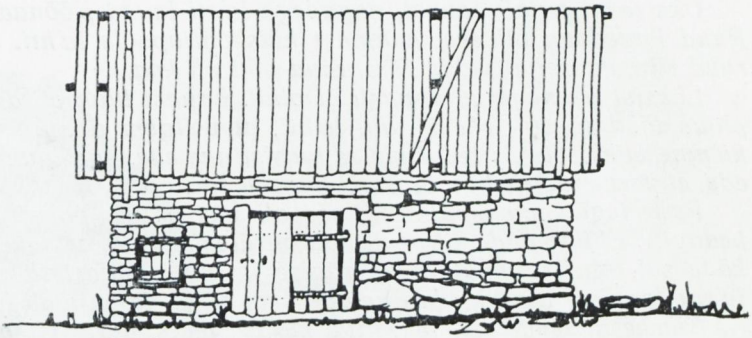

Eestvaade

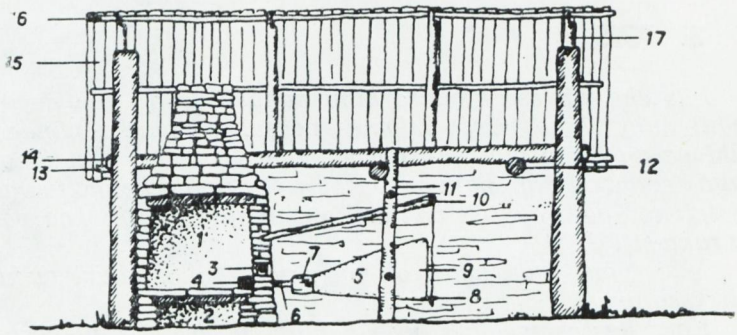

Lõige

Tõnu pere paja. Eestvaade ja läbilõige. Saare küla, Pöide 1. *Ääs*; 2. *sütekapi*; 3. *müüri auk*; 4. *paja auk*; 5. *lõõts*; 6. *toru*; 7. *lõõtsa pea*; 8. *lõõtsa änd*; 9. *nöör*; 10. *vibu*; 11. *post*; 12. *paar*; 13. *rää'sta lat't*; 14. *murispuu*; 15. *katuse lauad*; 16. *ari lat't*; 17. *nõumpuu*. (A. Toomessalu joonise järgi)

seal sihes tulega naagu ju'lgem. Oli pisike kan'tlik ehitus, sü'lda paar ega kan'ti. Lau'ti paekivist üles, saùe pa'ndi vahele. Müir te'hti ja'lga kuus seitse kõ'rge, ja'lga paar paks. Ede kü'lge müiri si'sse jäe'ti ukse ja a'kna auk. Ede ja taha müiri peàle pa'ndi murispuu, murispuude peàle pa'ndi neli paàri nõumpuid, nõumpute peàle latid ja lattide peàle katus. Änamast käis pajast üle kaks paàri[8]. *Lage pajal äi olnd, polnd koa parandad, maa oli parandaks, ae'ti ühe tasaseks ja oli va'lmis.*

[8] tala, aampalki;

Uks te'hti pajale lauast, nagadega la'sti lauad p'õõnade kü'l'ge. Raud i'ngedega oli ees, änamast käis väljapoòle la'hti. Sihes oli raud riiv, missega lukkis käis, raud võti oli koa.

Laasist akent pajal vanasti äi olnd. Lauast luuk oli au'kus, kui pajas töödati, siis võe'ti luuk la'hti, et va'lgem oli. Aa'sta neljakü'mne viie eest siis te'hti pisike laasist ake ede, aga luuk jähi ikka ede, et varas töörii'stu läbi a'kna käde äi soa.

Paja tegi sepp omale ise, see oli pisike töö, polnd seal abis kedagi. Te'hti kevade siis kui maa oli üles suland, et saùe ja kivisi käde sai. Ma tõi omale saue sügise ja kivid vädasi ta'lve, juribä jä'rge lappisi [9] *üles. Nädalt neli oli seal kallal ja paja oli ülal.*

Sõu'ke ja sedavii'ti oli te'htud mo isa paja suùres Otsa talus sii Neemi külas. Nõndavii'ti oli koa mo esimene paja sii Otsa vabanikul [10]*, mida nüid änam sii pole. Lagus ää, tegin uie, sellel koa juba katus pealt o'tsas. Naagu nääd, küll oli laud katus, aga läbi.*

(Mihkel Rand, 1871—1958,
Neemi küla, 1950)

3. ÄÄS

Ääs ehk ääsiesine oli ta nimi vanasti ja on koa paèrgus. Ääs te'hti paja uksest si'sse mi'nnes vassakuse nur'ka nõnda et lõõts jähi paramase poòle. Te'hti paekividest, sauega pa'ndi kogu. Ääsi taga seìnas oli auk, paja auk. Kui pi'tka raùda ke'skelt sojutati, siis pisteti ots paja august vä'lja. Paja august vissati koa vä'lja tuhk ja raua sitt [11]*.*

Ääsi müiri nuki sihes oli auk, müiri auk. Müiri au'kus seisid pisiksed puksid [12] *ja raierauad.*

Koht, kus põles 'ääsis tuluke, üi'ti sütepesa ehk tulepesa. Vanasti oli Otsa paja ääs pealt la'hti. Aga aa'sta sei'tsmekü'mne eest isa tegi laìadest paelapakatest ääsile kommi peàle, katus oli ro'hkem tule eest varjul. Nõnda arvata aa'sta kuiekü'mne eest ta tegi ääsile kor'sna peàle. Enne seda olid pajad puhas ilma kor'snata. Suits läks vä'lja katuse alt ja uksest. Kor'snas te'hti paekivist otse ääsi kommi pealt üles paja katuse küljest vä'lja.

Vanasti oli paja ääsi alune u'mne. Aga aa'sta viiekü'mne eest akati ääsi alust tühaks jä'tma, sõ'nna a'lla pa'ndi sööd. Selle alumese nimi oli sütekapi.

(Eelmine)

---

[9] ladusin; [10] vabadikukohal; [11] rauaräbu, šlakk, tagi; [12] teraspulgad raua sisse augu löömiseks;

A. Toomessalu küsitleb oma keelejuhti A. Ruusi. Viltina küla, Pöide.
(H. Ahvena foto 1957)

Andrei Ruus (vasakul) ja Aadu Toomessalu. Viltina küla, Pöide. (H. Ahvena foto 1957)

4. LÕÕTS

Lõõts oli pajas kõige tä`htsam asi, ilma lõõtsata äi soa mitte naela o`tsa koa sojaks. Lõõts on see, mis sööd põlema puhub, tulele valu annab.

Vanasti oli lõõts pisike, tubli kahe vakase koti suurune. Lõõts te`hti ü`lge ehk vassika nahast. Mida ke`rgemast nahast lõõts, seda paramine andis tuult.

Lõõtsa naha par`kis sepp ise ää. Vanasti said kõik nahad ise koos* [13] *pargitud. Lubja mädi sihes liu`tati, see võttis karva maha. Paju kordega [14] *tammitati* [15] *ää. Liu`tati paar kuud paju korde vee sihes. Tamm* [16] *tegi naha si`tkeks ja pe`hmeks.*

Kes sepp oli, tegi ise koa lõõtsa va`lmis. Kaks na`hka läks lõõtsa si`sse. Kaaned raiuti lauast vä`lja, mõlemad ühe suurused. Nahk pa`ndi kaane sörva peàle ja naha peàle sarapuu vits, vitsast l`öödi sepa naelad läbi. Nõnda l`öödi nahk kande* [17] *kü`l`ge. Ke`skele si`sse koolutati sarapuust pand* [18]*, et nahk kor`tsu äi lähe. Nahk l`öödi koa naeldega panna kü`l`ge. Pea te`hti um`psest puust, pitkuti auk raiuti läbi. Pea pa`ndi nahaga kande kü`l`ge. Tolli kuie laiune nahk pa`ndi pea ja kande vahele, äärde peàle nahk rihm ja l`öödi naeldega ki`nni. Peast pa`ndi raud toru vä`lja, see läks ääsi müirist läbi sütepesase.

Lõõts oli pajas kahe posti vahel ülal. Po`stide alumised otsad olid paranda sihes, oort mulla sihes, ülemised paari kü`l`ges. Po`stide vahel oli kaks põikpuud, üks all, teine ülal. Alumine puu käis lõõtsast läbi, see pidas ta ülal. Ülemise puu kü`l`ges oli vibu ki`nni. Vibu otsa küljest käis nöör lõõtsa änna kü`l`ge.

Vibu oli u`mbes sülla pi`tkune ömargune puu, millest lõõ`tsa tõmmati. Lõõtsa tõ`mmaja seìsis pajas pü`sti, vahest toe`tas i`ngamiseks ennast alase neàle.

Sõu`kse sammu ehitusega on nee nahk lõõtsad sii veel paèrgus, aga nüid_nad on tüki suuremad.

Siis üks aa`stad nelikümmend tagasi aketi sii koa puu lõõ`tsa kasutama. Sõu`kest nä`htud linna vabrikus ja siis te`htud jä`rge. Sellel on kahes kü`l`ges laud ja kard ömarkuti [19] *ö`mber, sihes on neli kard tiìva, tiìvade võlvi o`tsas on pisike poel* [20]*, rihma poel, puust te`htud. Pajas on suur ratas ülal, üks neli ja`lga läbi võtta. Lõõts on ratta all po`stide vahel, ratta pealt käib rihm pooli peàle. Ratta sihes on vänt ja vända o`tsas vibu. Vibust lüiakse ratast ö`mber ja see paneb tiìvad tuhatne`lja ö`mber käìma. Tiìvad a`ndvad tuult.*

Puu lõõts on selle juùres param, et võtab vähem süsi. Jätad seìsma, kohe on tuul koa o`tsas. Aga nahk lõõts puhub nii kaua kut

---

[13] kodus; [14] koortega; [15] pargiti; [16] park, parkaine; [17] kaante; [18] vibu; [19] ümmarguselt; [20] pool, -i;

tühaks soab, kas raùda on tules või mitte. Puu lõõ'tsa soab tüki odavamine koa kut nahk lõõ'tsa.

Paèrgus on sii Pöìde valla talupajades mõlemid lõõ'tsu olemas, pailudes on veel vanad nahk lõõtsad, on koa küllalt puu lõõ'tsu.

(Mihkel Rand, 1871—1958,
Neemi küla, 1950)

5. ALASI

Alas on lõõtsa kõ'rvas teine tä'htis asi pajas. Ja see on asi, mida sepp ise äi ole teind.

Vanasti ruugiti alaseks vanu laeva raua kombakid[21]*. Neid käidi ukka läind laèvade küljest ki'skumas. Olnd see mis kojuline tahes, kui aga üks külg tasane oli, siis ai'tas alaseks.*

Päris vabriku alased akkasid sii alles aa'sta neljakü'mne eest. Olid ka'llid, ma tõi omale siis koa linnast, ma'ksis viis saari[22] *rubla. Viis rubla oli aa'sta neljakü'mne eest suur raha. — — —*

Alase pakk seìsis pajas ukse kohas ääsi müiri nukkis, ääsi ees seistes paramad kätt. Mo isal ja mool oli alase pakk tamme puust. Alase pakk oli kõvast maa sihes. Alas oli paku peal la'hti, egas kü'l'ges tükk raua toorakad[23] *paku sihes pü'sti ees, et paigast ää äi põru.*

Nende raua kombakatel pööraa'ki[24] *o'tsas äi olnd. Pööraagi sepp tegi ise raua tükist, see oli paku sihes ki'nni. Pööraagi pakk seìsis alase paku kõ'rvas. Mo isal ta oli o'tsapidi maa sihes, aga mõnel oli la'hti, tõsteti ühest kohast teìse.*

Siis kui vabriku alased akkasid, siis jähid nee oma te'htud pöörraagid seìsmà, vabriku alasel on omal pööraak o'tsas. Ja see pööraak on ikka pailu param, mis alase o'tsas on.

(Eelmine)

6. VÄIKSEMAD SEPATÖÖRIISTAD

Mo isal olid koa juba ruustaŋŋid, aga olid puust, just mokkude vahel oli teine vin'klis raud lapp teiss kü'l'ges. Rui[25] *oli koa puust te'htud.*

Kui ma akkasin sepatööd tegema, siis tegin koa omale rauast ruustaŋŋid, nee mool paèrgus sii veel. Ma pole omale vabriku ruusta'ngisi osndki. Nee vabriku ruustaŋŋid akkasid siia seppadele sigima nõnda aa'sta neljakü'mne eest. Ruustaŋŋid olid pajas kas alasepaku ehk töölaua kü'l'ges. Mo isal nad olid laua kü'l'ges ja mool on koa laua kü'l'ges.

Pajas oli kaks vasart, üks pisike ühe kää vasar, missega sepp ise tagus ja suur kahe kää vasar, missega sel'l lõi. Pisike vasar oli

---

[21] tükke, kolakaid; [22] tsaari; [23] *toorakas* 'töötlemata metallitükk'; [24] *pööraak* 'alasi terav ots'; [25] kruvi;

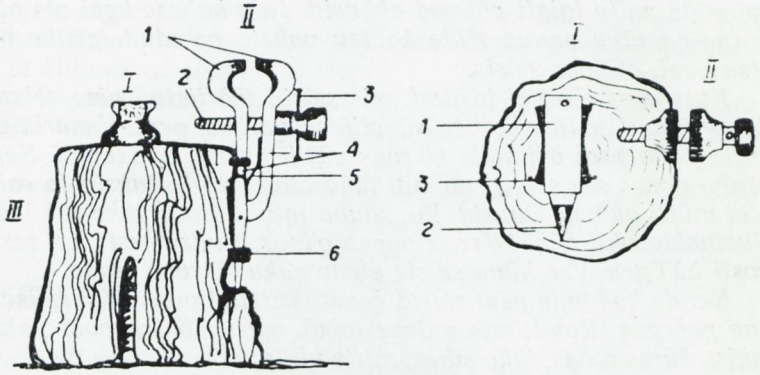

Alasi ja kruustangid. I. *Alas*: 1. *alase laet*; 2. *pööraak*; 3. *raua toorakas*. II. *Ruustaŋŋid*: 1. *mokud*; 2. *rui*; 3. *pulk*; 4. *sääred*; 5. *terasvinn*; 6. *aas*. III. *Pakk*. (A. Toomessalu joonise järgi)

nõnda naela kolmene, suur u`mbes viieteï`smene. Kahed pihid olid, ühed pisemad, teised suuremad. Suurdega tõsteti ja pee`ti suurt raua tükki. Pisemad olid pisemate tööde taris. Siis oli kolm raieraùda, viis kuus tükki pu`ksi au`kude l`öömiseks, ke`rve silma raud ja mõned it's vasarid*[26]*, kaks naeluskid*[27] *oli naelde tegemiseks. Pisike kahest lauast kogu pa`ndud töölaud oli esi seinal a`kna all.

Sõu`ke oli siis minu isa paja väŕk aa`sta seï`tsmekü`mne eest Pöide va`ldas Neemi külas Otsa talus. Peàle alase oli see väŕk kõik ta oma te`htud. Selle värgiga ta tegi kõik selle aègsed tööd ää, mis sepal teha tulid. Puùrisi, lingraùdi[28] *ja võ`tmid selle aègstel seppadel veel äi olnd. Nee on kõik uiema aja asjad, akkand mo mehe eas.*

Aga mo paja väŕk oli aa`sta neljakü`mne eest sõu`ke. Suur nahk lõõts, vabriku alas, oma te`htud ruustaŋŋid, viied pihid, neli vasart, raieraùdi ja pu`ksisi lugemata, mü`tmed it's vasarid, paarkümmend raua puùri, kümmekond lingraùda, muist ostetud ja muist oma te`htud, võ`tmed, puurmassin, naeluskid ja viilisi mü`tmed sugusi. Ja nee olid kõik tuliselt ta`rblised. Sepatöö polnd änam see, mis ta oli seï`tsmekü`mne aa`sta eest. Tulid uied tööd, nõu`tsid koa uùsi töörii`stu. Rattud sai rau`tama aketud. Ratta vitsa peàle tõ`mmamise raampakk oli veel paja ees vä`ljas. See oli neljast puu pakust ri`sti kogu tapitud nõnda, et auk oli ke`skel.

Sepal oli pajas karastamiseks ja raua jahutamiseks pärisest vee küna koa. Siis oli pisike rauast te`htud lasn, missega ääsi ees sai süsi kogu koristud. Puu kü`hvel oli, sellega sai süsi ääsi peàle tõstetud. Siis oli vee nuustikas, missega sai vett tule peàle pa`ndud,

---

[26] *it's vasar* 'haamer raua vormimiseks'; [27] *naelusk* 'erinevas suuruses aukudega raud naelte valmistamiseks'; [28] *lingraud* 'keermepuur, vahend keerme, vindi lõikamiseks';

kui sööd pailu laialt põlema akkasid. Jala kahese kepi ots oli lu'hki ae'tud ja tükk vanad riide kal'tsu vahele pa'ndud, pisike võru oli otsa peal, et koos seìsis.

Kui pajas tööd äi te'htud, siis seìsid tööriistad oma seisuko'htadel. Pihid, süte lasn ja vee nuustik seìsid ääsi peal. Vasarid olid kas alase paku peal või selle kõ'rvas pü'sti varred ületsepidi. Sepa oma pisike vasar see seìsis mo isal ikka alase peal. Puksid ja raierauad olid müiri au'kus. Puurid, lingrauad ja viilid olid ikka töö laua peal. Naeluskid olid ääsi kõ'rvas varna o'tsas. Puurmassin on ees seìnas posti kü'l'ges. Vee küna seìsis alase paku kõ'rvas maas.

Nende ko'htade peal seìsid sepatööriistad vanasti ja seìsvad seal koa paèrgus. Raud, mis pajase toòdi, seìsis lõõtsa pool paja o'tsas müiri 'ääres maas, ikka sihes, mitte väljapool.

(Mihkel Rand, 1871—1958,
Neemi küla, 1950)

7. LIIV

Pajas oli alati liiv, see oli mere äärest toodud puhas peenike raudkivi liiv. Seda pole egaspool olnd, sepa liìva a'ndis o'tsida, kust sai.

Liìva toòdi sui nii pailu pajase, et talise aja läbi sai. Liiv oli pajas ääsi peal lasus. Liìva tarvitas sepp raua kee'tmise juùres. Kui raud akkas tules sädemid ajama, siis võe'ti ta vä'lja ja keer'ti liiva sihes ö'mber ja pa'ndi kohe jä'lle tulese. Suurt raùda keer'ti tules ja pa'ndi süte lasnaga liìva egase kü'l'ge peàle. Liiv jahutas välist raua ko'rda, äi lasnd teda ää kõ'rbeda, siis võttis ü'htlaselt läbi sulaks ja kees kõvast kogu.

Ka paèrgus tarvitavad sepad kee'tmise juùres raudkivi liìva.

(Eelmine)

8. SEPASÜSI

See, kes sepale töö tõi, see tõi oma töö jäuks sööd koa. Sepp tarvitas ahjusüsi, tõrvasüsi[29] *ja miilisüsi*[30]*. Sii polnd me'tsa, sii süsi äi põletud. Just nee natuksed, mis inimesed ahjust said, see oli kõik.*

Sealt tagant Mu'stjala kihelkonnast Võ'hma, Järise ja Pöi'tsemä mehed käisid sii ega ta'lve süsi vilja vastu vahetamas. Suured süte koti karjad olid peal, kui tulid. Müisid vakk süsi ja [said vastu] *pool külimetu vi'lja. Inimesed o'stsid vahest te'rved koòrmad oort ää. Söö kau'plejaid käis sii veel aa'sta kahe eest. Söö koòrmad tõid, vilja koòrmad viisid. Müisid mõlemid, tõrva- ja miilisüsi.*

[29] tõrvaajamisel saadav süsi; [30] puude miilimisel saadav süsi;

Kee`tmise aègu sai tõrva- ja miilisütele ahjusüsi sega pa`ndud, siis oli kena tihe ja valus tuluke. Muidu tõrva- ja miilisööd olid kored [31] *ja äi annund nii suurt valu.*

Aa`sta kolmekü`mne viie eest aketi sii koa kivisüsi tarvitama. Neid osteti linnast. Olid ka`llid, neid pa`ndi just pireke teiste süte sega.

Veel paèrgus tehakse sii suurem jägu sepatööd ikka oma puusütega.

(Eelmine)

9. SEPATÖÖ

Sepatöö oli üks ra`ske töö, ta irm`psast põrutas käsi ja süte suits käis kõvast ri`ndade peàle koa. Pidi kõva terisega mees olema, kes järjest sepatööd tegi.

Sügise, ta`lve ja kevade siis oli sepal tööd kõige ro`hkem. Sui palavaga pailu sepatööd äi te`htud. Sügise ja ta`lve tegi sepp obuse raùdi ja rau`tas regesi. Kevadest siis rau`tati rattud, te`hti sir`pisi, vikatid, adrava`nnud ja a`ngusi.

Raua ja sööd tõi sepale inimene, kes lasi omale tööd teha, ise oli nee päävad seppa abis koa, kui ta tööd te`hti.

Sepa juùres käisid ikka peremehed ise. Kus meest majas polnd, sealt käis siis naine seppa kuùlamas. Naised pajas tööl äi olnd. Naine kau`ples oma eest külast mehe pajase, kui ta tööd tegema aketi. See mees, kes sepa abi oli, see oli naise päiline. Naine ma`ksis taàle pääva palga.

Sii kuigi kaùgelt sepa juùres käìjud äi olnd, änamast oma küla inimesed. Nõnda et sepa juùres oo`tamist äi olnd. Seppa sai käìdud ikka ede kuùlamas. Sepp ü`tles siis pääva, millal võis inimene tu`lla. Kui sepa juùre tu`ldi, siis toòdi koa väŕk, missest te`hti. Oli pisike töö, siis võe`ti raua jupp kaìnlu ja sööd kotiga se`lga ehk korviga kää o`tsa. Aga kui midagi suuremad tööd oli teha, siis viìdi väŕk obusega paja juùre.

*

Suuremad tööd olid rataste [32] *ja ree rau`tamine. Rataste rau`tamine oli aa`sta viiekü`mne eest kõige suurem ja ra`skem töö, mis sepal teha tuli. Rataste rau`tamine akkas sii nõnda aa`sta kuiekü`mne eest, siis i`lmusid ratta vitsad. Akkas rataste kallal suur sepatöö.*

Rattarau`tamine akkas nõnda. Vitsa raud sai maha pa`ndud, üks ots argiga ratta kü`l'ge ki`nni ja siis tõmmati ratast kahe mehega vi`tsa kauda edasi. Vits tuli siis kõverase ö`mber ratta. Nüid raiuti

[31] koredad; [32] vankri;

vitsa pi'tkus vä'lja, l'öödi alase peal veel kenast ühe suguseks. Otsad te'hti tules palavaks ja l'öödi õhukseks, pa'ndi vaheleti teine teise peàle. Nüid võe'ti mõedu ratas. See oli u'mbes jala laiune puu ketas, veères puust argi vahel, ühes kü'l'ges oli kettal täke. Ratta pööva se'lga te'hti s'ööga riips, mõedu ratta täke pa'ndi riipsu ko'hta ja aketi mõedu rattaga minema ö'mber p'öövade. Kui mõedu ratas riipsuni jõùdis, siis te'hti mõedu ratta peàle koa riips s'ööga, just pööva riipsu kohast. Mõedu ratta riŋŋid loe'ti ää ja siis mõedeti vits sihest nii sammu suureks, ennem jäe'ti pireke pisemaks. Nüid pa'ndi jätku koht tulese ja keedeti kogu. Oli kogu keend, l'öödi alase peal vasariga ühe suguseks ja kenaks. Nüid mõedeti jä'lle rattaga üle. Kui paras oli, siis oli vits va'lmis, oli pisike, te'hti suuremaks. Pisiksest sai ke'rgest a'sja, aga sellest pidi oìdma, et suureks äi jäend. Suur tuli la'hti raìuda ja uiest kee'ta. Suuremaks teha oli ke'rge asi. Vitsal ae'ti üks koht palavaks, pa'ndi alase peàle, sepp pidas pi'htide vahel ki'nni, paramas kää oli it's [33], selle pani vitsa peàle sihetse poole kü'l'ge, sel'l a'ndis itsile vasariga pi'hta, ega paugu jä'rge tõsteti i'tsi pireke edasi. It's lõi vitsale angid si'sse, nõnda venis pitkemaks. Nii kaua itsiti [34], kut paraseks läks. Vahest sai mü'tmed kohad itsitud, vaks või kaks vahet ja jä'lle itsiti. — — —

Oli vits paras, siis l'öödi naela augud si'sse. Viis au'ku l'öödi, ega pööva si'sse tuli nael. Augu kohast te'hti vits palavaks ja l'öödi alase peal puksiga auk läbi. Aa'sta kahekü'mne viie eest akati naela au'kusi si'sse puùrima.

Nüid oli vits va'lmis, akkas peàle tõ'mmamine. — — —. Vits te'hti ääsi ees üleni sojaks. Ratas oli alase paku 'ääres maas, ega pööva jätku all vai. Vits toòdi pi'htide vahel ää, pa'ndi ratta peàle, üks äär pööva ääre taha. — — —. Kaks obuse raua moòdi raud kon'ksu pa'ndi vitsa ääre taha ja tamme kali pisteti konksu aasast läbi, ots pööva a'lla. Teine mees oli teise kali peal tõ'mmamas. Sepp ise lõi vasariga ö'mberin'ki vitsale pi'hta ja lõi vaìu koa a'lla, et p'öövi lu'hki äi mu'ljund. Ega pööva kohast tõmmati konksuga. Oli vits peal, siis la'sti ratas vee künas ri'ngi, jahutati ää, ja'htudes vits tõ'mmas kogu ja võttis ratta kõvaks, et pau'kus. Vitsad kõigi ratastel peal olid, siis l'öödi naelad si'sse, et kuìvades mitte pealt ää äi tule.

Vitsa peàle tõ'mmamine oli kõva kolme mehe töö. Aa'sta viiekü'mne eest ma tegi omale raampaku, kus peal ma ratta vi'tsu peàle tõ'mmasi. Seal läks vits tükkis ke'rgemine peàle, ratas oli kõvast ees. Raampakk oli paja ees, seal oli ruùmi ratta ö'mber käia ja teha. — — —

Puuige ratastel pusisi äi olnd.[35] *Kust talupoeg vanasti pusi võttis, see oli mõisniku tõlla sihes. Seal ma nägi esimiseks sõu'kse asja, et ma pole tunnund, kui Uie mõisa sepp teist rummu si'sse*

---

[33] tõmbi otsaga rauapeitel, meisel; [34] *i'tsima* '(rauda) taguma, vormima'; [35] puutelgedega vankritel pukse ei olnud;

pani. Ma küsisi: «Mis kuradi toru juppi sa nüid siia rummu si`sse peksad?» — «See on malmist ratta pusi, kä`sti kasinast lüia, et mitte puruks äi lähe. Ärra käis Saksamaal ja sealt tõi! Ütles: «Kui nee pusid rataste si`sse soavad, siis on mo tõld oort kümme ko`rda ke`rgem kut ta enne oli!»»

Ja see oli vana Nolgil tõsi koa, et pusi teeb tõe`sti ratta tüki ke`rgemaks. Ta peab m`ääre kenast sihes ja on kena ühesuguse joosuga koa ö`mber ige. See oli u`mbes aa`sta viieküˋmne eest, kui ma seda pusi panemist nägi.

Aga siis sii selle va puuige ratta rummu si`sse sai te`htud kaks laia võru, ede rummu o`tsa pisem, taha suurem. Nee said pööraagi peal va`lmis tagutud. Ige otsa a`lla ja peàle sai te`htud kään[36]*. — — —. Käänile l`öödi si`sse naela augud ja o`tsa kan`tlik auk, kust pulk läbi käis. Käänid l`öödi naeldega ige kü`l`ge ja i`tside vahel itsiti pead kääniga tasaseks. — — —*

Ede kuˋmbasegi ige o`tsa te`hti juˋhtme raud. See kas raiuti raua tükile auk si`sse ja taguti pööraagi peal vaˋlmis või keedeti kogu, et aasa sai. Ega ige o`tsa[37] *taguti kan`tlik raud pulk. Esimise ige si`sse paˋndi kaks raud aàsa, aisapuˋtke aasad. — — —*

Kolm tugevad kevadist pˋäävа läks puuige rataste rauˋtamiseks kahe mehel ikka ää. Muidugi läks koa aèga nõnda, kudas raud oli. Kui tuli taguda jämedest raua tükkidest, siis läks roˋhkem aèga kut parasest rauast tehes.

Raudiged ja pusid akkasid uˋmbes aa`sta viieküˋmne eest sii. Iged said laeva raua jurakatest väˋlja tagutud. Seda oli küll, et kahe mehel läks ige väˋlja tagumiseks teˋrve pää ää.

Raùda oli vanasti vähe, ma tegi igesi vahest vanadest vikatitest. Pani üks sada tükki kogu, tüki kaˋrda keerˋtsin öˋmber ja keeˋtsin kogu. Kenad iged sai, aga keeˋtmine võttis aèga ja süsi. — — —. Raudige ratta rummule sai neli võru peàle paˋndud ja siˋsse poest ostetud pusi. See võru, mis rummu välimise otsa peal oli, oli rummu sõrmus. — — —

Raudige rataste rauˋtamine võttis kahe mehel seitse kaheksa pˋäävа ää. Ma võˋtsi rauˋtamise eest kaks vakka rugisi ja rataste omanik oli ise abis, sööma aˋndis koa moòle.

Olnd kummad rattad tahes, kas puuigedega või raudigedega, kui raùdas olid[38]*, siis paˋndi paja ees kogu ja omanik tuli pani obuse ede ja viis koòse.*

*

Reerauˋtamine oli rataste rauˋtamise kõˋrvas pisike töö. Regesi sai pˋäävas kahe mehega tüki kaks raùda lˋöödud.

Regi sai paja ede maha paˋndud, oort kummuli. Tallad taguti

---

[36] raudliist puutelgedega vankril telje otsa all selle kulumise vältimiseks; [37] iga telje otsa; [38] kui olid ära rautatud;

vä'lja, te'hti vähe sojaks ja l'öödi oort jalase peal kõverase, siis võe'ti pi'tkus paras, tagumine ots l'öödi laiaks, jär'sku kõverase ja puksiga auk sisse. Ede otsa si'sse l'öödi koa puksiga ömargune auk. Siis l'öödi veel kolm neli lindi[39] *au'ku. Ede ja taha o'tsa pa'ndi nael, nee augud olid ömargused, lindi augud olid kandelised. Augu kohast te'hti tall*[40] *palavaks ja alase peal l'öödi puksiga si'sse. Olid tallad va'lmis, siis te'hti naelad ja lindid. Nüid te'hti tall üleni vähe sojaks, toòdi pi'htide vahel jalase peàle ja taha o'tsa l'öödi kõige pealt nael si'sse. Teine mees mu'ljus talla pi'htidega jalase va'stu ja sepp lõi naelad ja lindid si'sse. Ää ja'htudes tall tõ'mmas kogu ja vädas kõvast jalase va'stu. Lindi augud l'öödi pealt laiad, alt ki'tsamad. Liǹt pidi alati tallaga tasane olema.*

Reerau'tamise pealt ma võ'tsi sii ikka külimetu vi'lja. Üks kõik mis vi'lja ke'ski a'ndis.

*

Vikatid ma ole teind küll, va ra'ske töö, see pi'nnimine põrutab kääd irm'psast ää.

Kahe tolli laìuse ja poole tolli pa'ksuse raua otsast raiuti kuie tolli pi'tkune tükk, kääni[41] *raud. Neid raiuti oort paarkümmend korraga vä'lja. Pa'ndi tulese, ae'ti palavaks ja siis raiuti alase peal raierauaga ke'skelt pitkuti kõik peaaègu läbi.*

Nüid kaaluti terasest veerend[42] *naelased tükid, te'hti palavaks ja taguti laiaks üsna kääni raua pi'tkuseks. Teras pa'ndi kääni raua soone si'sse ja raud l'öödi kahekorra kogu. Kui kõik nõnda te'htud olid, siis akati neid üksaavalt kogu kee'tma. Kui olid kogu keedetud, siis olid käänid va'lmis.*

Ae'ti jä'lle tulese ja siis taguti kannad taha, kand te'hti oort va'lmis. Nüid akkas sojutamine ja irmus pi'nnimine. Pisikste ühe kää vasaritega pinniti, sepp ja sel'l mõlemad pi'nnisid. Peàle pi'nnimist l'öödi alase ääre peal kohe vits koa va'lmis. Siis pöör'ti vikat teise pidi alase peàle ja l'öödi see pinnitud pool veel it's vasariga üle. Sepp pidas vikati ja pidas koa itsi peal, sel'l lõi itsile vasariga pi'hta. Nõnda itsiti see pinnitud kül'g sileks. Sellega oli vikat va'lmis tagutud, akkas karastamine.

Tükk ka'rda mur'ti jär'sku kõverase ja pa'ndi ääsi ede sütepesa peàle. Vikatid määriti vedela sauega üle ja pa'ndi sõ'nna peàle kuìma. Mis kuivaks sai see sealt võe'ti ja tulese pisteti, tules ae'ti ta val'kjaks punaseks. Oli paras, tulest ää ja su'mdi! vee künase. Mis saue korra kenast la'hti a'ndis, sellest tuli vahe vikat, soe oli paras olnd. Selleks määriti sauega ää, et tules ää äi kõ'rbend.

Kahe mehega tegi kaks vikatid p'äävas va'lmis. Oli tiìdus tõõ veel, et mehe peàle vikati sai.

---

[39] splindi; [40] ree jalaseraud, reetald; [41] *kään* 'vikati- või sirbiteraks kokkukeedetud raud ja teras'; [42] veerand;

Sirbid said sammaviˈti teˈhtud kut vikatid. Ainult sirbi käänteˈhti kõver, ta tera tuli ju kõver.

Keˈrvid[43] *ma tegi egast rauast, mis käde juˈhtus. Raua tükk sai laiaks tagutud, öˈmber silma raua kõverase käänˈtud. Silm lˈöödi kohe vaˈlmis. Terase lapakas sai kahe raua vahele paˈndud ja kogu keedetud. Oli kogu keedetud, siis taguti keˈrve tera parase paˈksuse siˈsse. Aeˈti veel korra punaseks ja karastati vee sihes ää. Karastati nõnda kahe tolli laiuselt eest. Mool kulus ikka kolm kenad soòja ää*[44]*, siis oli kerves vaˈlmis.*

Adravaˈnnud sai jäˈlle teˈhtud. Uˈmbes küˈmne tolli piˈtkune raua tükk sai üle poole luˈhki raiutud, neist sai väˈlja tagutud vaˈnnasäärad[45]*. Nina lˈöödi vaˈnnal vaheks*[46]*. Kui oli, sai veel pireke terast oˈtsa keedetud, pidas kauam vaˈstu. Teras keedeti vaˈnnale aˈlla poòle küˈlge. ———. Adravannas on veel paèrgus sõuˈke ja käib kolme sepa naelaga puu vaˈnna peal. Vaˈnnasäärad nee igasid müˈtmed müˈtmed adrad ää. Läks nina nüriks paˈndi pireke terast jäˈlle oˈtsa ja lˈöödi vaheks. Vaˈnnanina sai vähe karastud koa, siis pidas kauam vaˈstu.*

Vat siis sai neid puu aŋŋu arusi teˈhtud, just kut kitse sarved olid. Raud sai ühest otsast peèneks oraks tagutud, teine ots sai õhukseks ja laiaks lˈöödud, see lai ots lˈöödi pööraagi peal kogu ja aruputke oli vaˈlmis. Puˈtkele lˈöödi pisikse puksiga veel auk otsa siˈsse, kust nael läbi lˈöödi.

Naèlu ma ole oma elus aˈrvamata[47] *teind. Suri kedagi ää, kohe oli kerstu jäuks teha kolmkümmend kuus naèla. Kui paras peenike raud oli, siis ma tegi kolm naèla ühe sojaga.*

Naela raud sai vähe keèma laˈstud, siis äi võˈtnd mitte oˈtsa araliseks. Oli raud keèmas, tulest ää ja alase peal pisikse vasariga ega kandi piˈhta kolm täit ja nael oli vahe. Raieraua peàle, seal täis[48] *ja tuli otsast ää, naeluski auˈku, raud ääsi ede. Naeluski sihes anˈtsin peàle kolm täit ja oli vaˈlmis. Nõnda tegin teise ja kolmanda, ühe sojaga, lõõˈtsa seal vahe peal pole tõmmatud.*

See oli nõnda aaˈstad nelikümmend tagasi, kui sai naèlu teˈhtud. Siis akkasid vabriku naelad, siis jäni see irmus naelde töö ää.

Aaˈstad kuuskümmend tagasi ma tegi koa obuse naèlu. Nee olid peènemad, võˈtsid roˈhkem aèga, üks soe ja nael. Aga muidu käis see naela töö üˈhteviiˈti, just obuse naela pea sai naeluski kanˈtlikus auˈkus lˈöödud, ta pidi kandiline olema. Naela töö oli ühe mehe töö ikka.

Obuse raùdi sai jäˈlle teˈhtud. Mõni sepp oˈlla teind ikka raua ühe sojaga vaˈlmis, aga mool läks ikka kolm ää. Külmalt ma raìusi raua piˈtkused väˈlja, tegin palavaks ja lõin paraseks, lõin kõve-

---

[43] kirveid; [44] s. t. tuli kolm korda kuumaks ajada; [45] künniraua harud; [46] vahedaks, teravaks; [47] äraarvamata, määratu hulk; [48] s. t. aitas ühest hoobist;

rase ja näsad[49] *koa o`tsa. Näsad ma lõi nõnda. Raud oli pi`htide vahel mo kää alase peal, ma lõi näsa maha, sel'l pani suure vasari peàle ja ma lõi pisikse vasariga alase külje peal näsa va`lmis. Nüid sai jä`lle palavaks te`htud, nüid lõin raierauaga sooned si`sse, ma pidasi raieraua seal peal ja sel'l lõi pi`hta. Sai soon l'öödud, siis lõi sel'l soone sihest kolm au`ku ku`mbasegi kü`l'ge. Alase peal l'öödi pisikse kandilise puksiga. Raud oli ikka kogu aja pi`htidega mo kää.*

Tali raùdadele sai veel vahe[50] *näsa väljapoòle kü`l'ge te`htud. Näsa sai raierauaga lu`hki l'öödud ja pireke terast si`sse pa`ndud. Oli teras sihes, keedeti kogu ja alase peal l'öödi vaheks. Vahe näsa karastati veel ää. Vahe näsa te`hti selleks, et obu äi libisend jää peal.*

Talusepp sii obusi äi rau`tand. Sepp tegi rauad ja naelad, obuse peremees ise lõi koos*[51] *a`lla. Oma obused üksi olid sepa oma rau`ta*[52]*. Nõnda, et obuserau`tamine äi käind mitte talusepa töö juùre. Mõisasepp rau`tas mõisa obused küll.

Vanadest obuse raùdadest ja vikati ka`ndadest sai te`htud uste lin`kisi, kääakatisi, aa`kisi, i`ngi ja sagarid. Raua tükid said kogu keedetud ja siis a`sjadeks tagutud. Vanad rauad nee keesid irm kõvast kogu ja olid si`tked.

Vanad vikati terad said kogu tuubitud[53] *ja puśs nuge nendest tagutud.*

Tuleraud see sai vä`lja tagutud si`tkest terasest. Pisikse vasariga taguti va`lmis ja pööraagi otsa peal kõverdati ää. Oli kõverdud, siis karastati vähe koa. Pailu kõvaks äi võind tuleraùda karasta, siis akkas tükkisi vä`lja a`ndma ja sädemid äi annund.

Siis sai te`htud veel puutöörii`stu. Pöi`klid, mundiga*[54] *uherdid ja niinmei`strid[55]*. Pöi`kel sai rauast va`lmis tagutud ja teras otsa peàle keedetud. Kui va`lmis oli, sai ta ää karastud. Uherdi sai koa rauast te`htud, aga leigu*[56] *ots pa`ndi terasest, see muńt. Muńt sai itsiga va`lmis l'öödud ja äared õhukseks viilitud, peàle viìlimist karastati ää.*

Niinmei`ster sai te`htud vikati moòdi, teras pa`ndi raua vahele, keedeti kogu ja pinniti vä`lja, vits l'öödi sammuti alase ääre peal kut vikatil. Nii pailu ta tuli vikatist teist moòdi, et taal oli mõlemis o`tsas kand, kus pead taha tulid. Ma karastasi sii niinmei`stri nii sammu sauega kut vikatid. Võttis tera ikka kenast ühesuguseks.

Nüid ma ole oma tööd tegemised kõik ää rää`kind, mis eluaja on sii te`htud. Änam äi tule neid t`öösi meèle.

(Mihkel Rand, 1871—1958,
Neemi küla, 1950)

---

[49] haagid; [50] terav; [51] kodus; [52] rautada; [53] taotud; [54] *muńt* 'uherdiraua lusikakujuline lõiketera'; [55] liimeistreid; [56] lõikamise.

10. KAS TÄNU TOIDAB KASSI?

Laimjalast Punabä Sa`nder olnd koa suur sepp. Ta teind inimestele vahest sõu`ksi pisiksi t`öösi, et misse eest po`lla midagi o`skand võtta. Inimesed po`lla ise pakkund koa, ü`tlend: «Suured tänud!» Ja läind oma teed. Sa`nder po`lla neid tänusi va`stu ü`hti võtnd, kui oli soovitud, ü`tlend ega kord: «Pange aga siia ääsi a`lla, sii neid juba üsna pailu!»

Kui neid tänusi juba küll oli ko`rjand, siis Sa`nder tarind kassi ki`nni ja pannund ääsi a`lla ki`nni, et näha, kas tänu toidab kassi. Nädali pärast läind ka`ssi vaa`tama, see olnd surnd. Tänu po`lla toitnd midagi.

Sest ajast peàle po`lla Sa`nder änam tänu eest nõèla koa mitte teise inimesele teind. Ikka võtnd oma töö eest inna.

*

Kui töö aègu pajase mi`ndi, siis teretati: «Jõùdu ja jä`tku sepale!» Siis oli sepal ikka jõùdu ja tööd.

*

Inimene, kelle näpud palavad äi karda, selle ko`hta öö`takse· «Sool on ead sepa näpud!»

(Eelmine)

Sepp. ES KT 124

LIIKLUS JA VEDU

1. ÜLDIST

Mis teèsi sii vanasti oli, teed olid sealt läbi ae`tud, kust uńt ees ka`rgand oli. Kõverad kut kurjavaimu jäljed, sügise kevade olid nii põhatud, rattad olid rummuni sihes. Keiguste Lakspõ`hjas ja Masa me`tsas oli ega kevade sügise kut saue ka`stis, ea et obu tühad rattad*[1] *ää vädas. Vahest jähid ki`nni, tõu`ka ise tagant, koòrmast rää`kimata.

Kui polnd midagi koòrmad ku`skile viìa ega tuùa, siis käìdi ikka jala. Puudane asi see võe`ti se`lga, sellega võis teab kus mi`nna. Vaka vilja pärast pole koa vörsta kahe peàle obust ede pa`ndud, see ööritati abu peàle ja mi`ndi. Vanad mehed olid ka`nged jala käìma

[1] Tühja vankri;

Vana kivist teeviit Muhus. (H. Ahvena foto 1961)

ja se`lgas vädama. Tee `ääri kauda olid kõrsid, seal iŋŋati, s`öödi, kui raha oli, võe`ti kor`ter viìna koa. Mi`ndi edasi jä`lle.

Mis väu rii`stu*[2] *ja a`sju sii siis vanasti oli. Ta`lve oli see va puu ta`lladega regi, sellega käìdi egas poòlis kus taris oli. Mõne rikkamal oli siis see soani tükk koa, mõni valla ko`hta.

Sui olid vanad puu rattad[3]*, nendega vää`ti suised väud ja käìdi reisid. Tasa joosid, mi`ski kolinad polnd, just kut ku`mmide peal. Sõu`ksed suured jämed pöövad olid, teed rajad olid pe`hmed. Sõu`ksed jämed pöövad olid ead, äi vajund ää. Sõu`kste ratastega kut paèrgus on, poleks vanasti ku`skile läind, see pisike kahe tolli laìune pöid see oleks kohe moa põ`hja läind. Ega asi oli ja on oma aja taris.*

Sügise kevade, kui teed põhatud olid, siis käìdi ra`tsa, obu see

[2] veoriistu; [3] s. t. puutelgedega vankrid;

soo'pas[4] *siis ikka kudagi läbi, vädas inimese koa ää. Kus ilmatu voòrimised mis olid, ta'lve käìdi Riigas, Pä'rnus, Talinas. Ju see koa käìmise kord obustel oli, ja inimestel koa. Ta'lve külmaga ole sina üks mütu nädalt järjest teel.*

Siis olid veel suured valla küidid. Oma puud einad ta'htsid koa metsast toòmist soàja, aja roàsu pole olnd, pärisest olid vä'ljas.

(Andrei Ruus, 1875—1965,
Viltina küla, 1960)

2. SUUREMAD VEOKID

REGI

Kõikse vanamad reed, mis ma sii nägi ja tea, nee olid kõik rakendustega[5] *ja pu'hta puust, mitte üks raua kild polnd seal sihes.*

Mo aègu änam ise kasund jalasi[6] *äi olnd, aga enne mind, isa rää'kis vahest, kõik olnd ise kasund jalastega. Neid ise kasund jalasi olnd irmus ra'ske leida, mine otsi kaks ö'hte moòdi kõverdusega puud. Sõu'ksi o'tsis siis ega mees, neid polnd öhel üksi taris.*

Ree töö akkas juba siis pi'hta, kui sa võ'tsid ke'rve se'lga ja läksid metsast jalase puid o'tsima, neid polnd ju koa egast poolist soàja. Soar ja tamm nee jalase puud olid, pidi veel see alli kärnase koorega soar olema, roheltse koorega oli õlgas, läks vädades[7] *ka'tki kõl'ks!*

Jalasel raiuti eest joosu kohast pool puud pealt ää, sauna ahju kommi all ae'ti palavaks ja vää'ti painapuu[8] *peàle kõverase, mü'tme inimesega tõmmati, üks lõi vaìu peàle, teine vädas köit ö'mber rummu. — — —. Jalased la'sti oa'sta kuìvada, kuivatati toas parsil ja ahju peal. Pidi puru kuiv olema, muidu õigus tehes käde ää. Sügisesed tööd va'lmis olid, siis akati rege tegema. — — —*

Rehetoa parandal moas sai te'htud. Kõik augud, mis jalaste si'sse said te'htud, märgiti korraga ää, noa otsaga tõmmati riipsud peàle. Aissugara[9] *auk raiuti jalasest kohe läbi, paku sugara*[10] *auk poòle jalase, pulga augud ae'ti jä'lle kõik jalasest läbi, tollise uherdiga oort kärts läbi. Pakud*[11] *raiuti jä'lle tammest, ja veel sõu'ksest tammest, kus teine sugar ise kasund oli, teine tapiti si'sse. Reel oli kolm pakku, pakud pa'ndi nõnda: ke'skele jähi teìse kü'l'ge üks kasund sugar ja teìse kü'l'ge kaks kasund sugart, üks ede ja teine taha. Kasund sugarad olid tugevad, võ'tsid kohe ree öhe tü'kseks*[12]*. Pakud sihes olid, siis olid jalased koos. Ede jalaste piha*[13] *koolutati tamme*

---

[4] sõtkus, tampis, sumpas; [5] *ree rakendus* 'reeraam'; [6] s. t. jalaseid kõveraks kasvanud puust; [7] painutades, koolutades; [8] paindepuu, -pakk; [9] *aissugar* 'ree esimene kodar, mille külge kinnitatakse aisad'; [10] *paku sugar* 'reekodar'; [11] ree põikpuud; [12] s. t. tugevaks, kindlaks; [13] pähe, eesotsa;

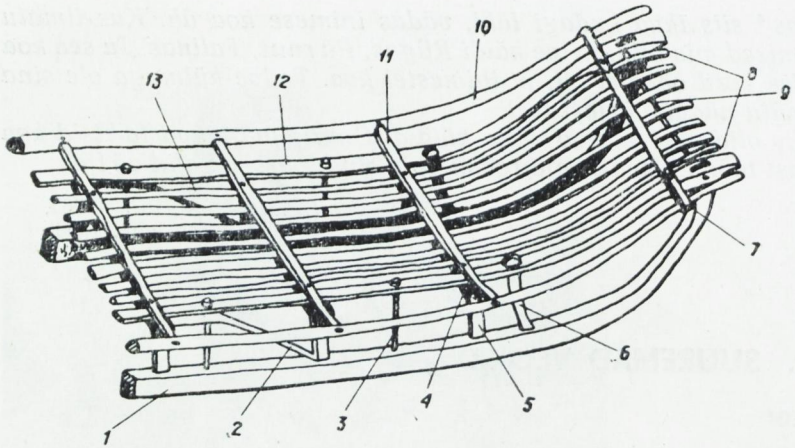

Rakendusega regi. 1. *Jalas*; 2. *tits ehk põial*; 3. *pulk*; 4. *pakk*; 5. *paku sugar*; 6. *aissugar*; 7. *vemmal, väät* (Pöide), *peaväät* (Karja); 8. *pea ehk ree pea*; 9. *pea pulk*; 10. *ääre puu* (Pöide), *tiiva puu* (Karja); 11. *koar* (Pöide), *pöön* (Karja); 12. *kaust*; 13. *pulk, kepp, pine ehk põha pine. Rakenduseks on kolm koart, vemmal ja kaks ääre puud.* (A. Toomessalu joonise järgi)

vemmal [14], *see pea vemmal, teine ots koolutati teise jalase ö`mber ja otsad la`sti nagadega ki`nni.*

Kau`stadeks* [15] *võe`ti kaks kõvert kase puud, raiuti õhukseks, tüi ots jää`ti paksuks, sõ`nna raiuti auk si`sse ja tapiti jalase o`tsa. — — —. Põhi te`hti sarapuu keppidest, tahud ae`ti peàle, lau`ti pakkude peàle ja vi`tstega võruti läbi. Siis rakendati veel ää, te`hti rakendus peale. — — —. Nädali aèga võttis ree tegu ikka puhas ää.

Esimeseks käìdi nii samma paljaste jalaste peal, siis kui jalased akkasid kuluma, siis pa`ndi sõu`ksed puust tallad a`lla, nagadega la`sti jalase kü`l'ge, öhed kulusid läbi, pa`ndi teised jä`lle. — — —. Sõu`ke oli see puu ta`lladega regi. Va puu ta`lladega regi öö`ti.

Raud ta`lladega regesi oli juba mo lapse põ`lves, öhe sei`tsmekü`mne viie kuie oa`sta eest. Mõne sõu`kse jõu`kama mehel oli. — — —

Rakendustega regi oli sügava lumega param kut see paèrgune ö`htlaste pakkudega on, ta oli kõ`rgem, äi võtnd alt nõnda lund täis. Tööd oli ta juùres ro`hkem, kolm koart oli teha ja kus see au`kude ajamine mis oli!

*

Seda ma äi mäleta, mis ajal nee rüslad [16] *siìa sigisid, aga oma lapse põ`lves ma pole neid mitte näind. Soanid olid, missega sõu`kstes sõi`tudes käìdi. Kessel soàni polnd, käis reèga, pole seal rüsla ö`hti olnd.*

---

[14] painutatud põikpuu, painard ree peas; [15] *kaust* 'ree kodaraid ühendav pikipuu, paralleelne jalasega'; [16] kreslad, reele pealepandavad seljatoed;

Kahe sõa vahel siis oli neid va rüslasi sii ega mehel. Kessel oli pul'kadest, kessel laudest, mõnel olid lauad pul'kade kü'l'ges. Värvitud olid, pulgad mustad, lauad kol'tsed. Nööri juppidega siu'ti ree kü'l'ge ki'nni. — — —

(Andrei Ruus, 1875—1965,
Viltina küla, 1960)

Tee peal olid [puutaldadega reed] *ikka muidu öhed läägerdised*[17], *teise korra käisid teise tee ääre peäle. Raud tall on pisike kitsas, muljub soone si'sse, jooseb vaast edasi, puu tall ta on suur lai, akkab libisema, kus sõu'ke tambitud tee on, teise korra teìse kü'l'ge. Peèrnal oli ilja aègu veel, vädasid me'tsas einu kogu. Puu tall on rohu peal libe, lohiseb, raud tall lei'kab si'sse. Seìsis ikka seal maja taga, siis kui majad ää põlesid, siis põles ää.*

Meil oli siis sii suur moade mõet ja jägamine, tuhande kaheksma saja kaheksmakü'mne kaheksmandal oa'stal, nii se'lgest mo meèles, kolm kaheksmad oli, siis akati raud ta'lladega regesi tegema. Vaike A'ndrei tegi siis selle oa'sta omale esimese, teised akkasid siis selle jä'rge.

(Villem Nõgu, sünd. 1879,
Ridala küla, 1960)

Neid mehi oli küll, kes reed rattad ise tegid, aga neid oli ka teiste seas, kes neid ise äi teind.

Mo ema isa elas seal Saarekülas Jaanil, Jaen oli ta nimi, sellest see koha nimi veel paèrgus. Ta tegi teiste inimestele regesi, saànisi ja rattud. Ta saanid pole suured kenad ö'hti olnd, ta pe'ksis ta ikka kogu. Puud inimesed viisid ise, nendest tegi.

Ree töö ma'ksis kaks külimettu rugisi, saani töö kolm külimettu ja rataste tööst ta võttis vaka vi'lja, ikka rugid.

Ärjad olid juba enne mind siit külast kadund, ärja regesi aga rattud ma pole ka sii änam näind. Aga Saare mõisas ma nägi veel ärja ree, igavene jurakas oli, jalased olid kut kaks pal'ki, kasund kõverad olid. Pakud ja kõik see peàlmine rakendus oli sõu'ke suur tugev. Suur pitk tiìsel oli ees, ke'skel all pakkude kü'l'ges oli ki'nni. Kudas ta just seal all ki'nni oli, seda ma äi tea.

Kaks vanad ä'rga oli ka, öö'ti korvi ärjad olnd. Reel olnd koŕv peal, nee käind siis korvi ees, vää'tud rehe juurest põ'hku karjaaìda. Seda ma pole mitte näind, kudas nee ees olid, siis nendega änam äi vää'tud, kui ma nad nägi, regi oli ka tükati lagund juba, seìsis muidu seal seina 'ääres.

(Aleksei Ristmägi, sünd. 1885,
Ranna küla, 1960)

---

[17] küljetsi, tee ühest servast teise libisejad;

Pu'hta puu rattad olid, raùda‿s ole ku'skil, kõik oli puust. Mo ema isa tegi neid veel mo mäletis aja sihes, teine tegija oli Sepa Mi'hkel.

Si'tkest kase tüist te'hti rummud, ke'rvega raiuti va'lmis, ja'lga kaks olid pitkad. Ka'tlas keedeti ää, siis äi pakatand. Suur ratta täkk[18] *oli, seal peal raiuti augud si'sse, kümme au'ku, ratas oli ikka kü'mne kodaraga. ———. Ratas te'hti täku se'lgas va'lmis, seal ae'ti rummule auk si'sse ja puhas. Esimesed rattad olid pisemad, tagumesed suuremad naagu paèrguski.*

Iged te'hti kasest, pihlast ja kui sai, siis tammest, tamm oli see kõige kõvam, öö'ti talupoja raud olnd, aga seda‿s ole ku'skilt võtta, see oli riigi puu, seda pole lubatud raiuda. Salaja raiuti ikka.

Ige otsad te'hti ömargused, et ratas la'hkest[19] *o'tsas joòsis, pulga auk ae'ti otsa si'sse. Ige peàle pa'ndi rõukpakk*[20]*, nagadega ki'nni, teine rõuk teise otsa si'sse. Esimese ige ja rõukpaku vahele tapiti si'tke kase puu, nõnda ja'lga kaks pitk, ots te'hti sea suu moòdi lu'hki, tagumese ige ja rõukpaku vahel oli aŕk ja lankpoom*[21]*. Lankpoomi ots tuli sea suu vahele ja tugev tamme naga käis läbi. See oli sea suu, sealt rattad lii'kusid p'öörmise ajal.*

Rõugud l'öödi paku si'sse, nee olid la'hti, kui oli taris midagi pi'tka a'sja, kas pal'ki küljelt peàle pa'nna, siis tõmmati rõuk vä'lja, pärast pisteti tagasi jä'lle.

Rattad pa'ndi ige o'tsa, pulk ede, et ää äi tulnd. Pulga ja rummu

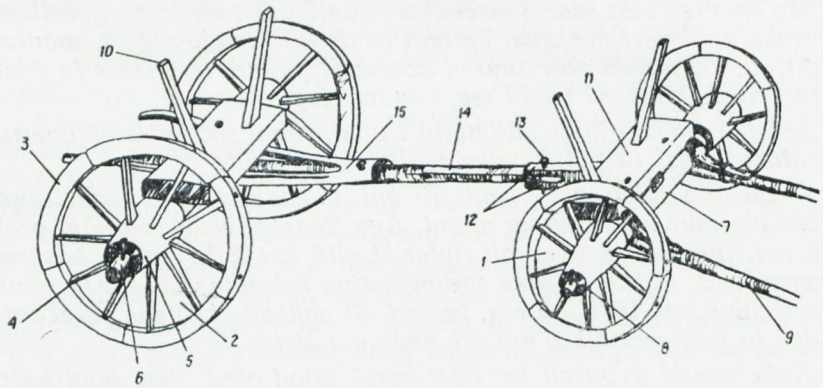

Puuvanker (*puurattad*). 1. (*esimene*) *ratas*; 2. (*tagumene*) *ratas*; 3. *pöid*; 4. *kodar*; 5. *rumm*; 6. (*tagumene*) *ige*; 7. (*esimene*) *ige*; 8. *pulk*; 9. *ais*; 10. *rõuk*; 11. *rõuk pakk*; 12. *sea suu*; 13. *pulk ehk sea suu pulk*; 14. *lankpoom*; 15. *aŕk*. (A. Toomessalu joonise järgi)

[18] pink vankriratta tegemiseks; [19] vabalt, kergesti; [20] vankri teljepaku peal olev pakk, millesse kinnituvad rõugud; [21] vankri esimest ja tagumist telge ühendav vahepuu;

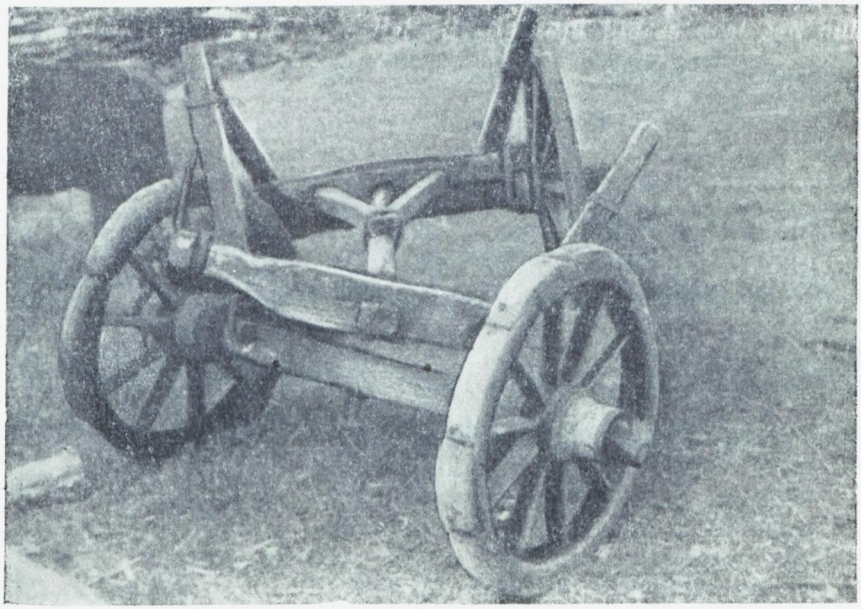

Puuratastega ja -telgedega (*puuigedega*) vanker. Mändjala küla, Kaarma. (F. Linnuse foto 1938)

otsa vahele te`hti veel võru, kase vitsast sõu`ke võru või võrral, siis rummu ots äi söönd pul`ka ää.

Aisad olid koolutud päradega ja pära oli nii jäme, et olid kohe esimese ige õ`mber, ratta vahel, võrral oli peal. Kuivaga nägisesid ja kägisesid kut oleks põrsast karjutand.

Vanasti mees läind mõisa põllalt vi`lja toòma, `ööse lodides[22] *läind, ratas ka`rjund: «Ju nääb mis nääb, ju nääb mis nääb!» Tagasi tu`lles siis sõitnd. Ratas teind siis: «Mis nä`htud see nä`htud, mis nä`htud see nä`htud!»*

Tükk va laua lapakad oli põhilauaks, see oli la`hti seal rõukpakkude peal, teine laud oli teiss kü`l'ges. — — —

Mõned [vankrid] *olid nii ki`tsad, kaks inimest pole kõruti i`stuma ma`htund, i`stusid järistusi üks teise selja taga.*

*

Siis kui ma poisike oli, siis oli raud vi`tstega rattud mõne üksiku rikkamal. Teised käisid puu ratastega. Raud ige rattad nee akkasid sii alles aa`sta viie kuiekü`mne eest. Oma sepad tagusid ise iged. Jä`lle ikka suured rikkad tegid omale esimeseks. — — —

[22] aeglaselt, aegamööda;

Töö rattad[23] *olid mõisas sõu`ksed sammud kut külas. Raud ige rattad akkasid mõisas natuke varam kut külas, õ'hte moòdi olid kõik.*

Siis mõisates oli see suur kahe obuse van`ker, see oli siis sõu`ke suur, rattad olid suuremad, laiem oli ja ega pidi tugevam. Mo aègu ta oli raud igedega, suur tiisel oli ees, see oli seal esimese ige paku kü`l'ges, kaks obust käis suurde re`ngidega[24] *ees, kol'k oli tiisli o`tsas, seal kü`l'ges olid ki`nni. Sellega vää`ti sõnnikud, vi`lja, põ`hku, sõ`nna läks pailu peàle. Kaks sõu`kest Saare mõisas oli, me olime noored mehed, ega mees püìdis sõnniku väu aègu seda, seal sai koòrmaga peal i`studa, esimene ots jää`ti tühaks, laud oli põigeti öle karsaste, i`stusid seal peal.*

*

Kohad olid sii pisiksed, kolme neljakü`mne tiinused. Kaks obust oli ikka, kaks rege ja kahed rattad olid ka.

Ratastega oli sii seda moòdi, öhed olid ikka raud ige rattad ja teised vanad puu ige rattad. Kahe sõa vahel sigis sõu`ksi mehi ka, kes juba omale kahed raud ige rattad muretses. Kolmandad olid veel nee vanad puu ige rattad. Mõnel oli regi ka varuks, läks üks ka`tki, oli teine jä`lle võtta. Mis see regi sitt_es maksa ju midagi. Sii sõdade vahel ma`ksis vaka rugisi. Suurem jägu mehi tegid ise. Korralikud rattad maksid oma kümme vakka vi`lja ää, see oli juba suur asi.

Suiks pa`ndi reed maja taha rää`sta a`lla, vanadel majadel olid suured pitkad rää`stad. Rattad nee ae`ti ta`lveks kas karja lau`ta või mõnes kohas oli ai`tade vahel sõu`ke vahelik, kus rattad sihes olid. Kui sõu`ksi ko`hti polnd, siis võe`ti koost ää ja pa`ndi rää`sta a`lla.

Rattud sai ega sui tõrvatud. Palava männi puu tõrvaga tõmmati öle kõik rattad, iged, rõugud ja pakud. Tõru te`hti vana ka`tla sihes palavaks, ratas pa`ndi ar`kide peàle öles ja pin`tsliga tõmma tõru peàle. Mõni tegi veel tule a`lla, siis vädas east si`sse. Tõrvat ratas äi vettind, äi mädanend, vitsad seisid ki`nni kut luu. Jähi öhe sui tõ`rvamata, teise jaanibe ees vitsad logisesid peal. Mõni liu`tas ome[25]*, see äi ai`ta, see on ratta surm, siis on var`sti laial, lagund, tükid taga.*

M`äärima pidi rattud. Vanu puu ige rattud määriti tõrvaga. Ea kui pirekse loomi ra`sva ka sega sai, siis olid ikka libemad, obusel oli ka ke`rgem. Aa`sta neljakü`mne eest siis akkas juba linnast massina eli ja päris ratta määret saàma. Raud ige rattud määriti ega kord, kui ku`skile kaùgemale mi`ndi. Olid ke`rgemad ja äi kulund ka nii pailu.

(Aleksei Ristmägi, sünd. 1885,
Ranna küla, 1960)

---

[23] töövankrid; [24] trengidega; [25] omi, omasid;

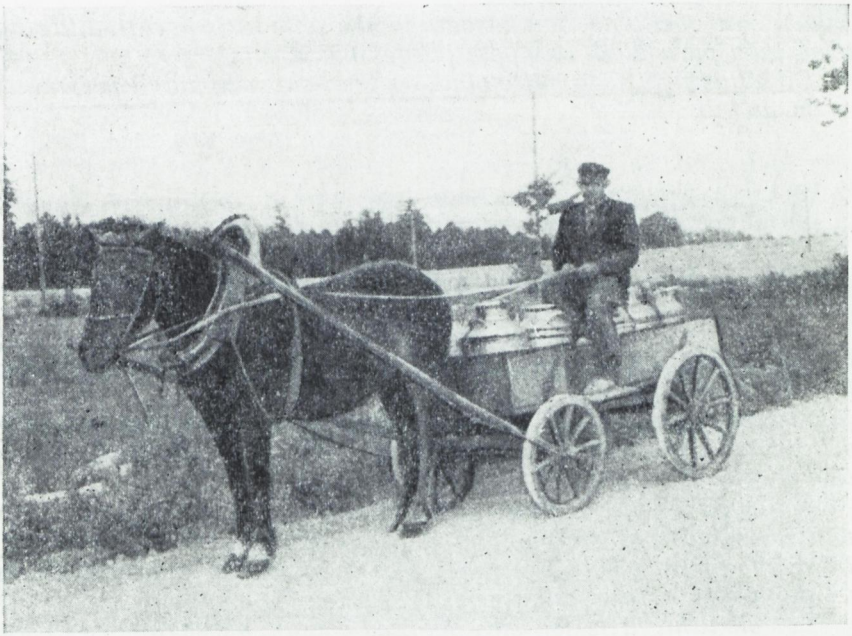

Kolhoosi piimamees 1960. aastal. See on juba ajalugu. Nüüd veetakse piima autoga. (A. Toomessalu foto)

Ma ole koa veel nende vanade puu rataste sõi`tu soand, mis nii tasakest ja pe`hmest joosid just kut oleks ku`mmide peal olnd. Pöövad on suured jämed, siis nee rattad käivad seal ige o`tsas edasi tagasi. Käis kõvereti kivide vahelt läbi kut uśs, aga ta kivi o`tsa äi läind.

Aga miks teda sitika ta`pjaks üi`ti, kas seda tead? Ajas sitikad kõik a`lla, pöövad olid nii jämed, laiad. Kui õ`hta küla vahelt läbi oli läind, siis sitikad olid moas laiad kut koogid. Küla vahe teed olid nii ki`tsad, just rataste täis, pidi voa`tama, kus teisest kauda said. Moailma pitkad rummud olid, siis ige ots koa veel.

Puu igedega rattud on inimestel sii paèrgus veel. Mõni väab nendega veel sõnnikud, muud te`hta nendega änam midagi. Nee on ikka nee puu igedega rattad, rau`tud, vitsad peal ja rauad ö`mber. Päris vanu puu rattud neid pole sii änam ku`skil.

(Andrei Ruus, 1875—1965,
Viltina küla, 1960)

Lehma selle sai ega pere tüdar isa kääst kui‿ta mehele läks, see oli juba s`äädus. Aga oli koa nii rikkud mehi, kes kin`kisid tü`trele koasavaraks raudige rattad koos obusega. See oli juba koasavara.

Nõnda o'lla veel olnd, obu kasvatud kohe selle taris ja rattad la'stud teha, ikka puru uied, mis pole jä'rges käind olnd [26].

Sii külas pole seda mitte olnd, aga ma ole seda näind ja kuulnd, et on an'tud. — — —

(Anna Kivi, sünd. 1884,
Asva küla, 1960)

3. KÄSIVEOKID

KELK

Mõnes peres ikka oli pisike kõlk küll. Vabaniku inimestel olid kõigil kõlgud. Obust pole olnd, siis oli kõlk, tõid metsast mõne kaìnlu tääve o'ksi ää, viisid vilja vaka tuulingule. Kõlk oli maja juùres ikka ta'rbline, oli midagi teist perest tuùa või viìa, akka siis sellepärast obust ede panema, kõlguga käis see silmpil'kus. Vahest tõid va õlle tõrre teise kääst, kõlgu peàle ja oli koos [27].

Kalameistel olid unna kõlgud. Pisike kõlk oli, missega ta'lve sai unnal käidud, see oli paelaga jä'rges. Söödad-tuurad, ja kui ää tulid, siis oli kala kot't [ka peal]. *Kes seda mä'rga kala kotti akkas se'lgas vädama, ikka kõlgu peàle.*

Lastele te'hti jä'lle sõu'ksed pisiksed kõlgud, missega lapsed ö'hte teist vädasid, jää peal liùgu lasid. Tegid karusse'lli, kõlk pa'ndi lati o'tsa, lat't oli o'tsapidi posti o'tsas, üks i'stus peal, teised ajasid ö'mber, lasi umbran'tsi [28] *mis uras. Siis kui palgi kõlgud akkasid, siis lapsed käisid nendega koa jää peal ja vädasid õùes ö'hte teist. Seda ju'htub veel paèrgus, lapsed palgi kõlguga ta'lve küla vahel.*

Kõlgud olid änamast ree moòdi, aga pisiksed. Jalased olid kõverast kase puust vä'lja raiutud, kaks pakku oli, kaustad peal, pulgad sihes, pul'kadest oli põhi all, pisike rakendus oli peal, külje puud ja kõik, kut ikka regi, aga pisike. Pisiksed aissugarad sihes, mõnel olid aisad ees, teisel oli pael. Pael oli vädamise aègu rinna taga, siis oli ea tugev vädada. — — —

Kõlgud olid vanasti nii samma puu ta'lladega kut reed. Kui ree all tall nõnda ää kulus, et pole änam ai'tand, siis sellest vanast ree talla tükist pa'ndi kõlgule tallad a'lla. Sellest võib ehk o'lla seitsekümmend oa'stad, kui kõlgu a'lla raud tallad sigisid.

Unna kõlgud olid mõnel te'htud sedavii'ti. Jalased olid lauast, eest vähe ömarguseks raiutud, kaks pul'ka vahel ja poar laua o'tsa põhaks all, pael ees. Sõu'kse sai ruttu va'lmis. Unna kõl'kusi on sii kala meistel veel paèrgus, nüid juba lä'htvad teist moòdi, mõnel juba sõu'ksed soome kõlgu moòdi ees tõugatavad, suurde pi'tkade raud ta'lladega.

(Andrei Ruus, 1875—1965,
Viltina küla, 1960)

---

[26] s. t. mida ei oldud veel kasutatud; [27] kodus; [28] ringiratast;

Arjuskid vädasid oma paùna änamast ikka se`lgas, see oli mõni üksik, kes kõlguga käis. Siit Vaika A`ndrei oli öhele kõlgu teind, maksnd rubla. Sa taèvane aeg, rubla oli siis raha, kõlgu eest rubla! Viina nael ma`ksis kuusteisnd kopikad.

Ma nägi koa selle mehe kää, oli Kuke kõrsi ees. Pisike kahe pakuga kõlk oli, sõu`ke kut nee pisiksed kõlgud sii kõik olid. Pael oli ees, aissugarate kü`l'ges olid otsad ki`nni. Kui käis, siis pael oli rinna eest läbi, rinnaga vädas, sedavii`ti olnd kõige ke`rgem kõl`ku vädada. Ma ole ise seda ka`tsund, on küll.

Sellel oli pisike kaśt peal ja paun oli koa peal. Kõlguga oli ikka ke`rgem kut se`lgas vädu, ta lohises jä`rge, sool polnd teda abude peal kanda, abud olid ikka i`ŋgand [28].

(Villem Nõgu, sünd. 1879,
Ridala küla, 1960)

LAPSEVANKER

Laste vädamiseks te`hti pisiksed rattad, lapse rattad üi`ti. Puu otsast sae`ti neli ketast, augud ae`ti si`sse, nee olid rattad. Kaks pisikest ige, rattad pa`ndi sõ`nna o`tsa, pulk välja poòle ede. Laudest kasti moòdi kor'v te`hti peàle. Paela jupp oli ees, missest vää`ti.

Kes sõu`ksed mei`stri mehed olid, nee tegid vahest lastele koa sõu`ksed rattad, kus rattad olid kodaratega, kut ikka ratas, aga pisiksed jala poolteisme kõ`rgused. Nee on uiemad, siis oli juba raud, raud vitsad olid peal. Mõisa lastel olid sõu`ksed rattad, siis nende jä`rge te`hti.

Oa`sta kahekü`mne viie eest, kui linnast akati sõu`ksi laste rattud toòma, siis nee oma te`htud rattad akkasid vähemaks j`ääma, päris kadund nee pole veel paèrguski. Poisiksed, kessel sõu`kest tõ5 a`ndi loòdud oli, tegid sõu`ksi pisiksi rattud omale ise.

(Andrei Ruus, 1875—1965,
Viltina küla, 1960)

KÄRU

Pisiksed öhe rattaga kärud nee olid inimestel juba vanasti ja paèrgus on neid sii ette ösna egas peres. Nüid on see suur piima vädu sõ`nna koore j`ääma [30]. *See käib ko`rda* [31]. *Piima kiha viiakse käruga tee `ääre, sealt siis obusemees ko`rjab ää. — — —*

Käru on sõu`ke. Puu otsast sae`ti paks ketas, ratas, sõu`ke oli vanasti. Paèrgus on lauast vä`lja sae`tud rattad, mõnel isegi kodaratega, või jä`lle mõni vana rauast massina ratas. Rattast ae`ti võl'v* [32] *või ige läbi, teine pisike raud pusi l'öödi teìse o`tsa. Kaks aìsa te`hti, ömargused puud, otsad kan`tlikud, vähe kõverad, kuus

---

[29] s. t. turi oli puhanud; [30] koorejaama; [31] kordamööda, järjekorras; [32] võll;

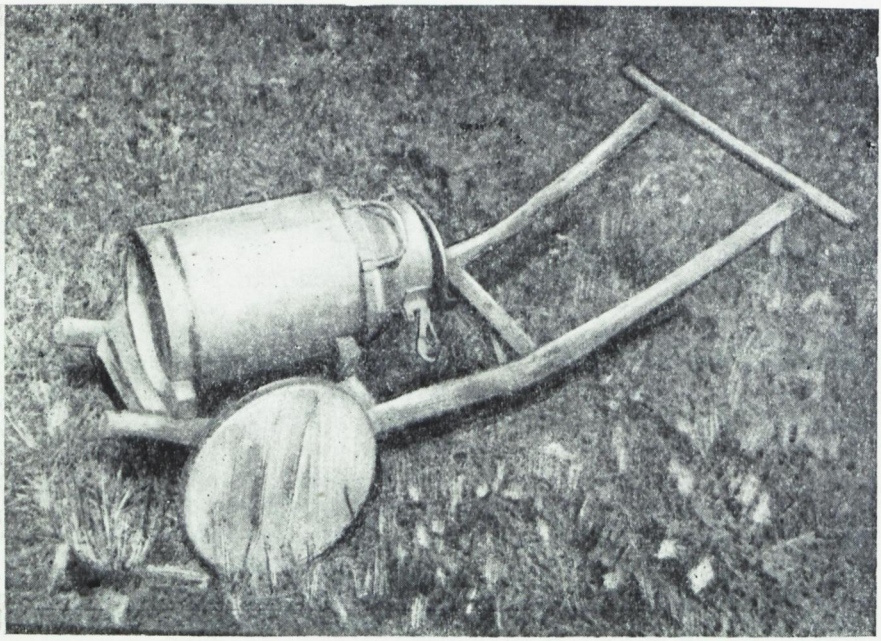

Piimakäru. Oitme küla, Karja. (I. Liivi foto 1958)

seitse ja`lga pitkad. Kaks vahe puud oli, mis aisad koos pidas, o`tsapidi tapiti aiste si`sse, eest olid ki`tsad, sõ`nna pa`ndi ratas vahele.

Põhaks pa`ndi koa mõned laua lapakad, ees oli aiste sihes kaks pul`ka pü`sti, lai laud kü`l'ges. Mõnel oli kü`l'ges koa laud, siis sõu`ke peenike vär'k kut tu`hlid ja mõned teised sõu`ksed asjad seisid paramine peal.

Kahe rattaga kärusi oli sii jä`lle ka`hte moòdi. Õhed olid otse sõu`ksed sammad kut see õhe rattaga käru, aga kaks sõu`kest paku otsast saet või lauast te`htud rumm‿ratast all. Ige oli alt läbi ja teine ratas teiss kü`l'ges ige o`tsas kut ikka, pulk väljapool ees.

Teine kahe rattaga käru on jä`lle sõu`ke. Raud ige on, sõu`ksed rattad o`tsas kut rataste esimesed rattad, vanad esimese ratta vitsad peal. Ige paku peal on roam, roami peal on kaśt, kaśt on nõnda, et ige on keskkohas kasti all, tagant on roam pitk, pulk vahel, kust tõugatakse.

Sõu`ksed on kõige uiemad kärud, ma usu oa`sta kolme neljakü`mne eest akkand. Sõu`kse käruga vää`takse kodu õùes a`lgusi, viiakse vi`lja tuulingule ja kevade tu`hli seemet põllale. Käru on

maja juùres ta`rbline alati. Kärusi lükatakse ikka ees, neid jä`rge äi vää`ta. See on laisk, kes lihab käru lohinal jä`rges.

Rataste tagumese otsaga sai vahest pal'kisi öhest kohast teìse vää`tud, kas kodu maja tegemisel või me`tsas. Äkist oli taris üks pal'k teise juùre viìa. Rataste tagumene ots võe`ti ää, suur pitk puu ae`ti lankpoomi august läbi, pal'k tõsteti rõu`kude vahele, kööve tükiga tõmmati puu palgi kü`l'ge ki`nni. Pal'k pa`ndi nõnda rõukpaku peàle, et ke`skelt ka`ndis, mõlemad otsad öles ker`kisid. Nõnda oli päris ke`rge pal'k öhest kohast teìse viìa. Üks mees tõ`mmas eest, teine lükkas tagant. Kui olid üksi, siis võ`tsid ladva käde ja lükkasid ees kut käru. See‿s ole midagi, suur pitk pal'k vii sõ`nna kus‿sa tahad.

(Andrei Ruus, 1875—1965,
Viltina küla, 1960)

4. SÕIDUKID

SAAN

Saen oli ikka saen, pole sellel sii teist nime midagi olnd. Mis siis ette kenad olid, nende ko`hta öö`ti siis, see on ju päris kosja saen.

Nee mis mo ema isa tegi, nee olid sõu`ksed egapäised. Jalased olid ikka koolutud, eest olid suure kõ`rge peàga, pakud olid ikka sihes, kaustad peal, laudest põhi all. Külje lauad olid suured kõverad keèred, neid ta koolutas õùes [maja] *nurga vahel. Ääre puud koolutas jä`lle. Tagumene ots oli laudest, pul'kade kü`l'ge l'öödud. Üks laud oli veel korjaks* [33] *peal. Ees pea peal oli ka laud, et sõidu ajal lund saàni äi peksnd.*

Saanid on sii ösna vanad asjad, aga ikka raud tallad olid all. Puu ta`lladega saàni ma äi ole näind. Reed olid küll puu ta`lladega, aga saanil olid juba raud tallad all. Aisad olid sammuti koolutud päradega kut`ree ees.

Saen oli ikka sõidu riist ja selle rikkad muretsesid omale ikka esimeseks. Rikaste asjaks ta jähigi. Pole kuul'tud nä`htud, et vabaniku inimesel oleks saen olnd. Seda oleks naer`tud, kui vabanik oleks saaniga sõitnd.

Pärastpoòle akati saànisi vä`rvima. Mustaks värviti, va`lge värviga te`hti sõu`ksed riipsud kirjad pärast veel musta peàle.

Mo mehe eas aa`sta viieküm`ne viie eest akati raud pakkudega saànisi tegema. Ruìdega pa`ndi jalase kü`l'ge ki`nni. Suured teras tallad olid all, otsad tulid eest jalase pead m`ööda kõik öles. Ruid olid egas poòlis sihes. Aisad käisid suurde raud koo`kudega ees.

(Aleksei Ristmägi, sünd. 1885,
Ranna küla, 1960)

---

[33] korjuks, seljatoeks;

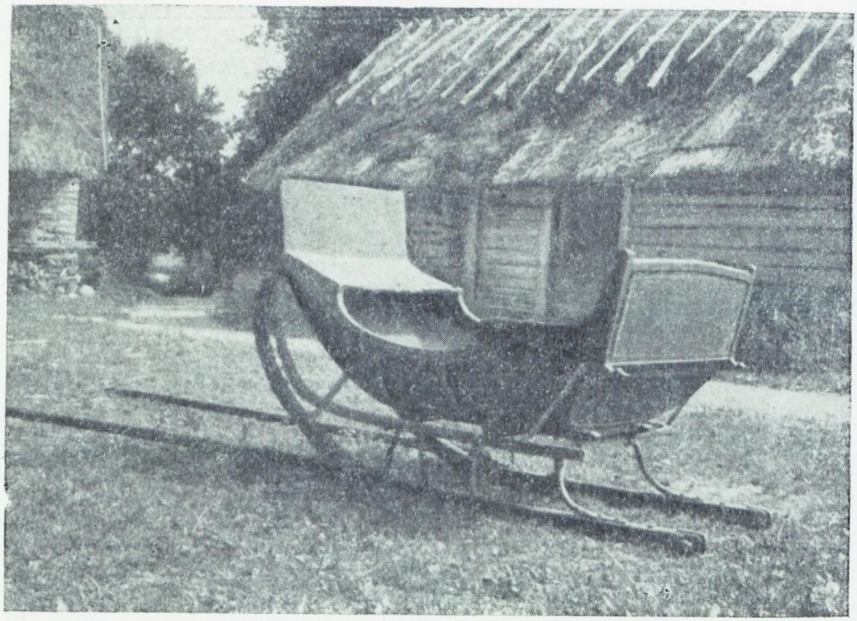

Saan (üle 60 aasta vana). Viltina küla, Pöide. (A. Toomessalu foto 1960)

SÕIDUVANKRID. KAARIK.

Noh õhe aa`sta viiekü`mne eest mõni rikas ja sõu`ke u`hke mees muretses sii juba omale vedru van`kri. See oli juba kallis asi, seda pole ega üks omale saand. Neid oli sii vähe, mõnes külas üks, teisel kaks, oli külasi, kus pole õ`hte ka olnd.

Pink van`kri ma nägi li`nnas A`tveldi poisil, see oli suur obuse parisnik. See vahest kargutas laadal, mehed i`stusid järestusi peal, üks teise selja taga.

Seal Ki`ngli Ka`rgel ja Uielul olid suured kaarikud veel, kahe rattaga, kaks inimest ma`htus peàle. Kaarik oli jä`lle üks uus asi, ma pole neid sii külades teistel näindki.

Vedru van`ker oli juba sõu`ke mei`stri töö, rummud olid pisiksed lühiksed, peenemad kut ratastel, rei`tud [34] *puhas. Kõik see puu vär'k oli pisike käbe* [35]*. Raud iged olid, igede peal olid vedrud, teras vedrud, vedrude peal kor'v. See oli suurdest kõveratest puudest ja pul`kadest te`htud. Kõveratest puudest sae`ti vä`lja, kõik ööveldati ää.*

---

[34] treitud; [35] nägus, peenelt ja puhtalt valmistatud;

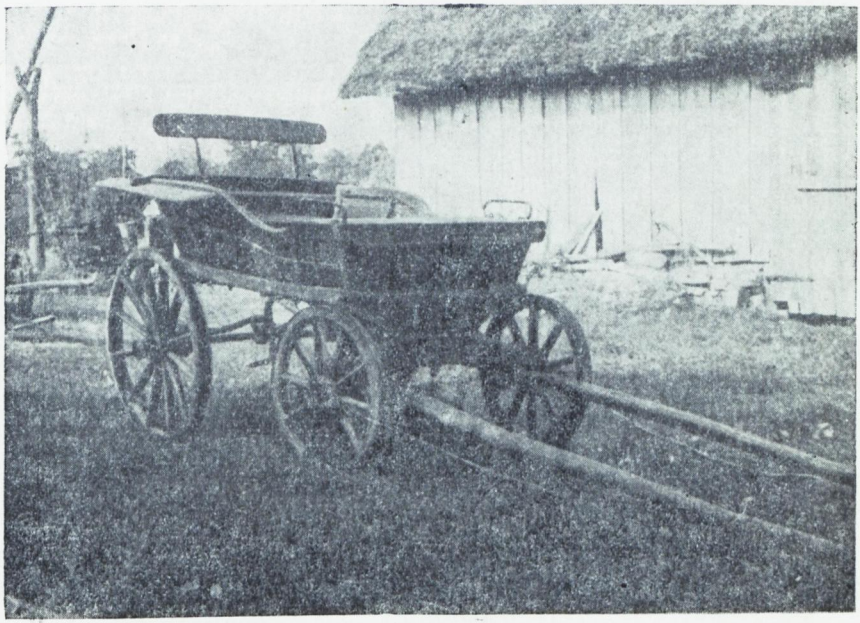

Vedruvanker (umbes 70 aastat vana). Jõe küla, Pöide. (A. Toomessalu foto 1960)

tapiti kogu, lekiga l'öödi sihest ää. Jalalaud oli, kus peàle astuti, kui peàle mi`ndi ja maha tu`ldi. Kü`l'ges olid suured tiiva lauad, rataste peal, siis ratas äi pe`ksnd riiete peàle pa`ska*[36]*. Sihes i`stumise all oli veel suur vedru padi, nahk peal, kori taga. Aisad olid raud pu`tkega ees, raud ju`htmed kü`l'ges. Puhas raud oli. Mustaks olid värvitud, mis nägu pai`stis puhas si`sse, kui tee peal va`stu tuli.

Pink van`ker oli suur pitk, rattad ja ige olid nii samma kut vedru van`kril, taal ko`rvi pole olnd, suur pitk pink oli ke`skel, nahaga oli öle l'öödud, inimene i`stus ka`htera`tsu selle se`lgas. Igede peal oli kaks laùda, jalad olid nende peal, teine teiss kü`l'ges.

Kaarik see oli jä`lle oma moòdi, see oli kahe rattaga. Pisike kaśt oli ige peal, aisad olid kohe kasti kü`l'ges, teine teiss kü`l'ges, laud oli alt põigeti läbi. Kui peàle läksid, a`stusid laua peàle. Tagant oli kaśt kõ`rgem, kori oli taga. Sõu`ke riu käis irm`psast obuse kaela peàle, au`kliku tee peal tappis obuse kaela läbi, ra`skus lõi kaela peàle, ees polnd ju rattud. Ke`rgest pidi ö`mber ka minema.

Saànisi oli inimestel sii`ski ikka ro`hkem kui vedru van`krid. Vedru van`ker oli just mõne üksikul. La`sti ikka änamast teha, seda oli vähe, et kohe osteti.

---

[36] pori;

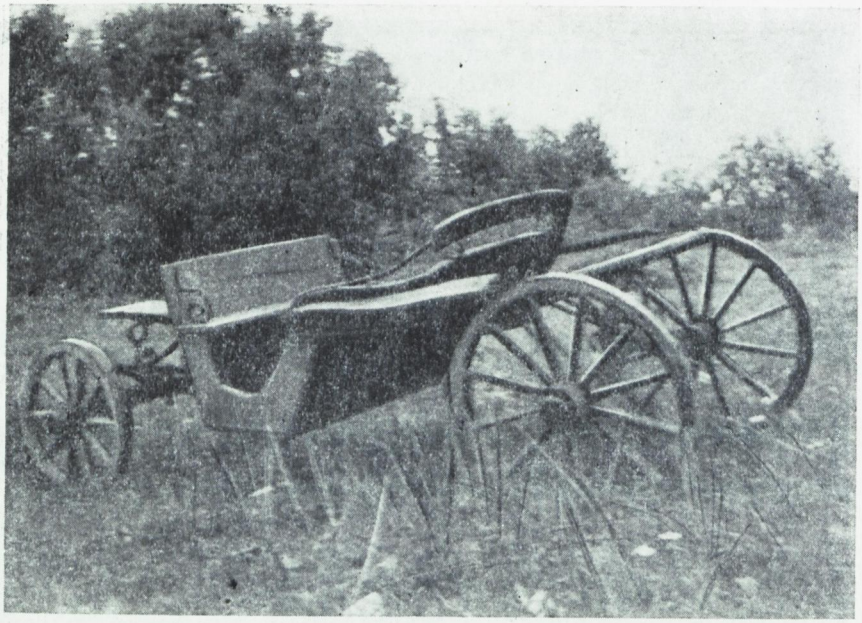

Pikkvanker (*pinkvan'ker*, *rakul'ku*). Kõriska küla, Valjala. (A. Toomessalu foto 1960)

Kaarik. Kingli küla, Pöide. (A. Toomessalu foto 1960)

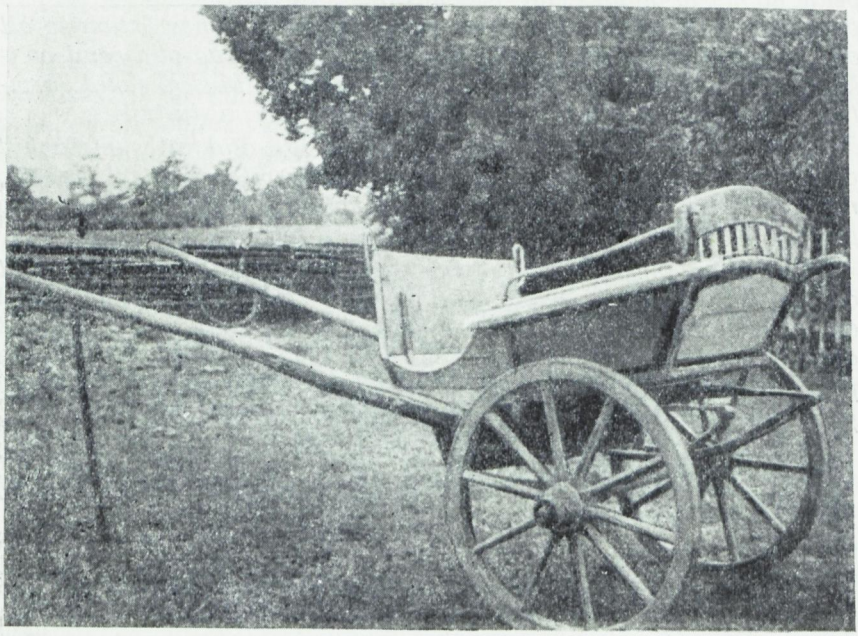

Olid sõu'ksed mei'strid, kes tegid, viisid värgi sõ'nna ja te'hti va'lmis. Mo ema isa tegi puu töö, Neemilt Otsa Mi'hkel rau'tas ää. See oli ikka nõnda, üks tegi puu töö, teine raua töö.

(Aleksei Ristmägi, sünd. 1885,
Ranna küla, 1960)

Kor'v van'krid oli sii a'rva mõne üksikul. See oli egapäine töö van'ker, raud igedega. Kui ku'skile sõu'kse tüha reisi, sõidu peàle mi'ndi, siis pa'ndi kor'v peàle. See kor'v oli sõu'ke kut‿sa vedru van'kri peal oled näind. Tagant sõu'ke suur kõveratest pul'kadest, mõnel olid pa'ljad pulgad, teisel lauad või lekk sihes. Suure kõvera äärega oli, ke'skelt madal, jala lauad all, kust peàle läksid ja maha tulid. Põigeti laud korvi alt läbi, teine jala täis teiss kü'l'ges.

Ratta kohas ka kõver laud, siis äi peksnd riìdid [pori] *täis. All oli raam, laùdadest põhi oli all, pol't käis põhast läbi, see pidas ta peal ki'nni. Li'nnas käìdi, ker'kus, su'rnu aìdas ja kus taris oli tüha*[37] *mi'nna, et‿es ole midagi koòrmad. Kaks inimest ma'htus taha i'stuma.*

(Juhan Kiivits, sünd. 1889,
Nõmme küla, 1960)

MÕISNIKE SÕIDUKID

Mõisnikkudel oli neid va sõidu rii'stu te'rve kari, sõi'tmine nende amet oli. Mõnel oli kohe sõu'ke suur kihutamise aìgus, pärisest lasid õhest kohast teìse.

Ta'lve mõisnik kihutas ikka saaniga, sellega käìdi kõik pitkad ja lühiksed reisid. Sui siis oli kaleśs, tõld, maailmatu suur jurakas kut paèrgus au'tu. Nendega käìdi li'nnas, teistes mõisates, nee sii nee pitkemad reisid olid. Õle väina teised pole kalessi ja obusega saand kut Tam'pse Värnot, see oli ise uisu[38] *pidaja. Ta uisk oli, mis väinast öle käis. Tegi uisu poistele meele rõem'psaks, poisid venitasid siis kalessi ja obuse uisu peàle.*

Siis oli veel sarapańn ja pitk van'ker, missega saksad oma piìris sõi'tsid ja käisid. Aga siis ärra pole ku'skile jala läind, ikka obusega, ikka obusega. Ku'tser oli ees pukkis, saks lossutas ise taga o'tsas, vahest oli roua ka kõ'rvas. — — —

Sii Ka'htlas ja Keigustes olid pisiksed rendi mõìsad ja talumehest kasund ärrad olid ren'tnikuks. Nendel pole kummagil kahe obuse saàni olnd, pisike õhe obuse saen oli, sõu'ke sammu kut küla meistel, ku'tser i'stus kõ'rvas ja oli ea küll. — — —

Tõld see oli sa'kstel ikka see kõige auväär'tsem sõidu riist. Nee olid ikka suured isandad, kes tõllaga sõi'tsid. Tõld oli suure au sihes. Tee peal va'stu tuli, katsu et‿sa raàvi said. Pidu pu'hkudel siis saksad sõi'tsid ikka tõllaga. — — —. Sarapanniga nad pole

[37] tühjalt; [38] *uisk* 'ühemastiline (rannasõidu)purjekas';

pailu omast piirist väˈljas käind, see oli nendel oma põllal ja meˈtsas riˈngi sõiˈtmiseks. Vahest oli noor ärra või roua ka kõˈrvas, vaaˈtasid oma meˈtsi ja maid. — — —

Saanid, tõllad, kalessid ja vist sarapańn ja pitk vanˈker kõik ikka toòdi väljast. Kus neid teˈhti, seda ma küll äi tea. Seda ma tea, et sii neid teˈhtud äi ole.

(Juhan Kiivits, sünd. 1889,
Nõmme küla, 1960)

5. RAKEND

Obuste riistad olid vanasti sii sõuˈksed. Päiˈtsed või suiˈtsed, kudas keˈski neid üìdis, olid nahk riˈhmadest kogu sõlmitud, all olid suu rauad, rauad olid sepa teˈhtud. Kessel naˈhka oli, sellel oli kahe aruline varrus [39] *jäˈrges, mõne vaèsemal oli tükk paela ohelikku. Obust kää oˈtsas vädades oli ohelik inimese püus. Sõidu ja töö ajal siuˈti looˈka kiˈnni, kessel pole looga küˈlges rõŋŋast olnd, see sidus roòma kiˈnni.*

Raŋŋid olid puust, kaks kõvert puud, ölal suured pitkad kõverad otsad, raŋŋi arjus. Arjusest olid rihmaga koos. Riidest pali [40] *oli, õled olid sihes, teisel olid jälle kõrˈked* [41] *sihes. Pali oli naha tükkidega puude küˈlges kiˈnni. Puudel oli kummakil kaks auˈku sihes, roomad käisid auˈkudest läbi. Kessel jõùdu oli, olid nahk roomad, vaèsel olid nöörist. Ees oli rinnus, missega kiˈnni tõmmati, peenike ää keerˈtud rihm.*

Puu telˈkad [42] *olid, kaks pisikest laùda, kõver puu peal, laudel laˈmbanaha padjad all, sea karvad sihes. See oli telˈka rihm, mis puu pealt läbi käis, see oli öö* [43], *mis obuse öˈmber käis. Öö oli lai kojut* [44] *pael, vaˈstlitega* [45] *telˈka küˈlges. — — —*

Ohjad olid ise keerˈtud, ömargusest nöörist. Sõuˈksed olid vanasti töö juùres, sõidu ajal ja egas poòlis.

Oaˈsta viieküˈmne eest, kui kohad olid juba päriseks ostetud, siis akati kohe päris suùri nahk obuse riiˈstu tegema. Raŋŋi arjuse otsad kadusid ää, nahk paˈndi puudele öˈmber, nahk pali aˈlla. Kõik oli õmmeldud, kandid olid veel suurde vaˈskede ja vask naildega lˈöödud. — — —

Nahk ohjad olid, öleni nahast, raud lõksud oˈtsas, missega rõˈngas kiˈnni käisid. Mõnel olid sõidu jäuks veel suured kojut ohjad. Viˈltsest [46] *lõŋŋast kojutud lai pael, sihest tühi kut sukk, nahk rihmad oˈtsas, lõksud oˈtsas. Selleks olid rihmad oˈtsas, et viˈltse paela roomad ja telˈka rihm oleks kohe ää söönd. Värvitud olid, kessel mustad, kessel sinised, kolˈtsed. Kenad olid ise.*

Oaˈsta viieküˈmne eest olid sõuˈksed rikaste sõiduriistad, paèrgus on nahkraŋŋid ja telˈkad ega päised. Telˈkad on vask puˈnnidega. — — —

---

[39] päitserihm; [40] rangipale, -vooder, -polster; [41] kõrkjad; [42] *telgas* 'sedelgas'; [43] vöö; [44] kootud; [45] *vastel* 'pannal'; [46] villasest;

Siis uiemad asjad on jä'lle lehid[47], *mis sõidu ajal peal käivad. Sõu'ksed rihmad ö'mber obuse, üks käib änna alt läbi, kü'l'ge kauda läbi ede ra'ngide kü'l'ge, muist käivad öle selja. Risti ko'htadel on suured õbe tärnid peal. Jä'lle rikaste meiste asjad.* — — —

Obuse riistad te'hti veise nahast, obuse nahast, raŋŋi palid ja tel'ka padjad la'mba nahast, koera nahast. Koera nahk on rasvane, seisab kaua pe'hme.

Obuse riistad määriti oa'stas korra öle koa. Tökurdid ja ra'sva keedeti segamine ja määriti toas ahju pai'stel, siis vädas east si'sse. Jänese käpaga määriti. Mõned m'äärisid sii vahest sui ü'l'ge rasvaga, siis parmud äi tulnd obuse kallale. Ü'l'ge rasu tõ'mmas rihmad pe'hmeks küll, aga irmus sańt ais oli.

Vanade puu rataste, regede ja ägede aisad olid kõik koolutud päradega. Aisale te'hti ank si'sse, tükk raiuti sihest vä'lja, te'hti a'hjus sojaks ja vään'ti ö'mber ömarguse puu, paelaga siu'ti ki'nni. Kui ede pa'ndi, siis pa'ndi võrral peàle. Kase vits vään'ti ää, keer'ti ää, keerd ae'ti peàle kut nöörile. Sellest te'hti siis sõu'ke ömargune võru, võrral. See oli vanasti roadi[48] *eest. Pidas aisa peal va'stu küll. Mis nii kõvast võttis ki'nni, just kut valatud. Keer'tud vits on tugev ja on si'tke koa. Saha aisad olid veel viimaks koolutud päradega, koolutati ö'mber kolgi, võrral pa'ndi peàle.* — — —

Aisa puud raius ega üks oma moa pealt. Mis teise moa peal oli, see oli teise oma.

Sa tead küll kus Kõrgesselja mägi on, seal teineppool Väravad. Laimla Rennekamm[49] *sõitnd sealt läbi, kuulnd, üks raiub me'tsas. See oli ta mets. Lasnd obused ki'nni pidada. Peèrna vanamehe isa Juhan olnd ku'tsriks. «Mine voa'ta, kes seal raiub.» Juhan läind. Mees olnd obusega me'tsas. Juhan üidnd eèmalt: «Ree aisad ka'tki?» Mees ü'tlend: «Jah!» Juhan tulnd ää, Rennekamm küsind: «Kas ree ais oli ka'tki?» — «Seal_es ole änam üks ais ka'tki, aisad olid mõlemad ka'tki.» — «Ü'tle, et raiugu siis kaks!» Juhan üidnd suure valju äälega me'tsa: «Ärra kä'skis kaks raiuda!» Mehel polla ö'htegi aisa ka'tki olnd, raiund omale sealt puid ree peàle.*

Loogad olid jä'lle soarest, tammest, toombust. Ise tegime sii. Puu sai metsast ää toòdud, a'hjus palavaks te'htud ja paìnapuu peal kõverase tõmmatud. Kõövega ja mü'tmeksta sai tõmmatud. See oli looga vädamine. Paìnapuu peal natuke koòldund oli, siis siu'ti köis ö'mber ja võe'ti ää. Toas parsil kuivatati ta siis puru kuivaks. Köis võe'ti ö'mbert ää, koor ae'ti pealt maha, küined leigati o'tsa.

Töö loogad olid sõu'ksed ömargused. Sõidu loogad nee te'hti sõu'ksed laiad, ööveldati kõik sileks. Värviti mustaks, ruuniks, mõnel olid veel suured va'lged riipsud sihes.

Obu oli ikka aiste vahel ja look peal, pole mina seda näind, et obu aiste vahel oleks ilma loogata olnd. Siis kui see kahe obuse

---

[47] leid; [48] traadi; [49] Laimjala Rennenkampf;

sahk akkas, oa'sta kuiekü'mne eest, siis akkas kahe obuse ede panemise moed koa sii. — — —

Reŋŋid akkasid siis, kui sii peksu massinate vädu akkas ja kui niidu massinad akkasid. Nendel oli tiisel ees ja antskopid [50] o'tsas. Re'ngideks olid ketid, ketid olid seal massina kü'l'ges, raŋŋi roòma tõmmati ki'nni, rinna eest veel rihm läbi, antskoppi ki'nni. Vahe ohelik oli vahel. Ohjad nõnda samma kut sa'hkamisel [51], öhed ohjad ikka.

Seda ma pole mitte näind, et obusi oleks mütu tükki üks teise jä'rges ees olnd. Külas seda küll äi olnd. Mõisa a'sju ma nii east äi tea. Mõisa vär'k oli ikka suurem ja mõnest nukist teist moòdi koa.

Vanasti olid kõik tööd ä'rgadega te'htud, põllud kün'tud, sui olnd rataste ees, ta'lve ree ees. Libe jää peal tõmmatud vanad raie ki'ndad ärjale sõ'rgade o'tsa, käind küll, ta äi libisend siis. Anumötul kün'ti siis veel ä'rgadega, kui ma pisike laps oli. Poar künni ä'rgi oli.

Külast akkasid ärjad ennem ää kaduma kut mõisast, aga siiski ma usu, küll mõne üksikul ikka külas veel oli, kui mõisast tükkis kadund olid. Sii Ka'htla ja Keiguste mõisas olid ärjad kaua veel. Ka'htlas oli viimati veel kolm poàri. Nee olid pisiksed vaèsed rendi mõisad, ärg elas õle ja põhu o'tsas, oli li'htsam pidada kut obu.

Vanasti kui Ka'htla mõisad veel polnd, inimesed käind Soare mõisas tiul. Siis muud aru [52] po'lla olnd, lau'pa õ'hta lau'tud ärja iged [53] sü'lda, kui süld täis tulnd, olnd kõik tiùlised kää.

(Andrei Ruus, 1875—1965,
Viltina küla, 1960)

Ma ole Ka'htla mõisa põllud kõik ko'rda m'ööda ä'rgadega öle künnund. Oli ea künda, tükkis param kut obusega. Ärjad olid sõu'ksed, kelle kää nad ko'rda olid vilund, selle kää läksid kenast. Ma‿es taha i'lmaski kooòse [54] j'ääja, teised rikkuvad ärjad ää.

Olid kohe künni ärjad, poarid olid koos, see oli kohe tääda, mõu'ksed poàris käisid, ristid olid sa'rvede peàle ooletud [55]. Nõnda tuli poàri pa'nna, et ristiga sarved mõlemad sihetse pool kü'l'ges olid, siis käisid kenast. Ju'htusid ää vahetama, siis tee mis‿sa tahad, aga künda sa äi soand. Õhe korra mool oli sedaviìsi, pidid mo kääst tükkis ää minema. Vana Alangu Mari tuli abi, ta oli vanam, vahetasime ää, panime oma õigese kü'l'ge. Mis nii kenast akkasid käima!

Seda ma nägi koa, kui noor ärg õppemise aègu vi'skas maha ja nää, änam öles äi tõuse, tee mis‿sa tahad. Tuluke te'hti külje a'lla. Kas siis‿es soa öles ja pani! Äi änam pole maha vi'skand.

Ärja iged olid, ärjad olid iges, kolme oa'staselt pa'ndi ige piha.

---

[50] kolgid või rihmad, mis ühendavad tiislit rangidega; [51] kündmisel; [52] arvestamist; [53] ikked; [54] koju; [55] lõigatud;

Suur pitk puu, oas ke`skel sihes, rahe*[56] *kü`l'ges, jutad[57] *o`tste kü`l'ges. Juttadega siu`ti ärja sa`rvede kü`l'ge ki`nni, ikka ede poòle sa`rvi. Adral oli ilma suur pitk varrikas*[58]*, pulk o`tsas, teine rõŋŋas pa`ndi teine poòle varrika o`tsa ja pulk läbi. Olidki ees.*

Pisike piitsa pühu[59] *oli kää, kump akkas vaust ää tõ`mmama, seda kohutati siis piitsaga külje pealt ja üi`ti: «Kiut vagu!» või: «Punu vagu!» Kudas nimi oli, nõnda üi`ti.*

Õ`hta kui põllalt ää tulid, siis võ`tsid adra ige küljest la`hti ja panid vannast pidi ige peàle, kahe ärja vahele. Ärjad tõid adra pea peal mõisa. Kena oli õ`hta voadata kui tulid, kured[60] *olid ölal kut suured koogud.*

Üivere Rääbal oli veel viiekü`mne oa`sta eest üks poar künni ä`rgi. Nee olid sii õ`mbruses ma usu viim`psed koa. Ma küntsi koa veel nendega, pärast pole ärja adra kurg mo püüse änam soand.

(Elisaveta Kirr, sünd. 1882,
Mäe küla, 1960)

Saanil olid aisad ees, üks obu oli aiste vahel, look peal kut ikka obu aiste vahel on. Teine oli ees pi`tsis*[61]*, kaks oli ikka järistusi ees, see oli sa`kste moed. Pi`tsis obu oli ilma loogata, suured rihmad või kööved kudas õhegil oli, olid aiste ja teise obuse raŋŋi roòmades ki`nni, — — —. Kahed ohjad olid, teise obusel teised. Esimese obuse ohjad olid ilmatu pitkad, nii pitkad, et ikka pukki ku`tsri käde ulatasid. Teist kaks ohja aru oli teiss püus.

Kalessi ees oli neli obust, kaks li`ki oli ja kaks kõruti. — — —. Obused olid juba paàri ja üks teise jä`rge vilund, mõi`stsid egast pisiksest ohja kiputamisest ja ku`tsri sõnast.

Tõlla ees oli jälle neli obust, aga kui tee ull ja ra`ske oli, siis oli viis. Oli neid, kes sõi`tsid isegi kuie obusega.

Obustel olid tel`kad se`lgas. Tõlla kü`l'ges oli ilmatu suur kol'k, suure raud konksu o`tsas. Kolgi kü`l'ges oli oma ko`rda neli pisikest. Suured vägevad nahk reŋŋid olid, va`stlitega olid kol`kide o`tsas, pisike rihm käis veel pealt läbi, et öle otsa ää äi tulnd. Tel`ka rihmal olid mõlemis o`tsas aasad, reŋŋid olid sealt läbi, raŋŋi kõrva kü`l'ges ki`nni, jä`lle va`stliga. Esimesed olid nõnda samma, reŋŋid olid nii pitkad, et ulatasid esimeste obuste ra`ngide kü`l'ge.

Kahed ohjad olid peal, esimestel olid suured pitkad, mis ulatasid ke`skelt läbi. Tagumestel oli jä`lle nõnda õhed ohjad, üks ohja ots oli sii ääre peal`tse obuse suitsestes ki`nni ja teine teise ääre peal`tse obuse suitseste kü`l'ges, ikka väljapool kü`l'ges. Kaks obust, mis ke`skel olid, nee olid ilma o`hjadeta, olid teiste vahel. — — —

Sõidu obustel olid kõigil lehid peal ja kellad peal. See oli kohe

---

[56] rihm, millega ike tiisli külge kinnitati; [57] *jutt* 'rihm ikke kinnitamiseks härja sarvede külge'; [58] vars, siin: 'vannasadra tiisel'; [59] *pühu* 'raas, kübe, midagi väga väikest'; [60] s. t. adrakured; [61] s. t. oli teise hobuse ees;

kuulda kui saksad tulid. Tulid: ral'l-rallit ral'l-rallit ral'l-rallit! Lapsed joosid väravid la`hti tegema ja aide o`tsa vaa`tama.

Kell oli raŋŋi kõrva kü`l'ges, äi olnd mitte ripakil kut looma kaèlas, oli nõnda siu`tud, et seìsis õieli eèmal. Mõnel olid jä`lle kulinad*[62] *peal. Suur paks rihm oli, kulinad olid rihma kü`l'ges. All oli kõige suurem. Öles läksid ko`rda m`ööda pisemaks. Pa`ndi obuse kaèla, just kurgu a`lla, lõua kon`tide taha. Nee üi`ti kulina raŋŋid.

— — —

(Juhan Kiivits, sünd. 1889,
Nõmme küla, 1960)

6. HOBUSERIIE

Kessel obu oli, sellel oli obuse riie koa. Paelad olid kü`l'ges, oli i`stumise all kessi või koti peal, mis ju`htus reel rattal olema. Kai ku`skil seìsma jäìi, siis pa`ndi obuse peàle, paildega siu`ti kõhu alt ki`nni, siis obu äi ajand riìet ja`lgu.

Obuse riìdid oli sii mü`tmed nägu: punased, mustad, roheltsed, sinised, muist olid veel viirulised, kudas kedagi oli omale teind. Obuse riie te`hti nii samma kut sõba, linused lõimed, villane kude. Kaks laìdu oli, õmmeldi kogu kut sõbagi, õ`mlus ke`skel. Mõnel oli veel sõu`ke, kus suur linune riie oli vo`triks[63] *all, oli oort peàlmise riìde kü`l'ge ki`nni õmmeldud.*

Obuse riie see oli ikka li`nna mi`nnes ja ker`ku mi`nnes koti peal. Metsast puid eìnu tuùes pole seda õ`hti olnd. Kasukas vissati nii kauaks obusele peàle kut koòrmad te`hti.

Siis olid veel soani tekid, nee olid sõu`ksed, kus nahk oli all ja riie peal. La`mba nahk oli all. Änamast olid ikka mustad, ruudulisi oli koa, aga ikka vähe. Inimesed tegid ise kõik va`lmis, kudusid riìde, par`kisid nahad ja õ`mblesid ise näpuga kogu koa.

(Anna Kivi, sünd. 1884,
Asva küla, 1960)

7. PIKEMAD TEEREISID

Pailukest seda li`nnas käìmist vanasti oli, polnd turule mi`ski viìa. Mõned korrad oa`stas sai käìdud. Viisid vaka vi`lja või naela võid, et kopika raha sai.

Siit akati ikka õ`hta minema, Masa kõr`tsis sai obusi söödetud ja iŋŋatud, koi`tus*[64] *jä`lle minema, et pääva tõusuks li`nna sai. Sai ikka nõnda sätitud, et kahed kolmed rattad ikka sel`tsis, siis oli tera teìsem see reis kut üksi. Ajasid juttu, aeg läks rutem ää.

P`ääva sai kõik akkama pa`ndud, rattad ää määritud, obusele

[62] kuljused; [63] voodriks; [64] koidu ajal;

Härjaga sõnnikuveol. Undva küla, Kihelkonna. (Foto 1922. aastast. Autor teadmata)

Tänav Ridala külas, Pöide. Vasakul tapuaed. (H. Kaalu foto 1960)

Maantee teeviidaga Angla küla juures. Karja. (H. Ahvena foto 1958)

natuke ro'htu rataste kihade[65] *si'sse pa'ndud, omale koti si'sse käputäis põ'hku pe'rse a'lla. Obu toòdi p'ääva koòse. Obuse kõht söödeti aja 'ääres kenast täis, joodeti kenast ää ja siis ede. — — —*

Laadad olid sii lisidal, sõ'nna jõùdis omiku mi'nna. Sõ'nna sai mi'ndud ette[66] *vahest muidu voa'tama, naised lapsed rattale ja loadale. Sügise siis oli änamast ikka see pisike ärja värss koa aisa kü'l'ges. Loadale minijaid oli pailu, kena ilmaga kõik tee oli rahvast täis, kes obusega, kes jala.*

Keiguste kõrsi ees oli ega kevade kahekü'mne viiendal jurikuu pääval loat. Seal ma nägi isegi seda, kui ärg oli rataste ees. Tõnijalt Nigula Jaen tuli, ärg oli rataste ees, üks ärg oli, Jaen käis ise ees, pael oli püus, ärg tuli tui'kudes jä'rge, rattad jä'rges[67]*.*

Oot oot, lase ma mõ'tle. Ma oli siis juba sii, see oli tuhande öheksma saja kahekü'mne kolmandal oa'stal. See oli mool viimne kord ä'rga rataste ees näha. Ah kudas ta ees oli? Kelle meèles see änam on! See pidi ikka kudagi aiste vahel olema, ö'hte ä'rga äi soand ju tiisli pa'nna.

Oh taevas, kus nee voòris käimised mis olid, ta'lved läbi vooriti. Siit Laùse Villem ja Oti Va'ssel nee voòrisid just ega ta'lve. Villem oli suur poòdrätsik[68]*.*

Siit käisid Talinas, Pä'rnus, Riigas käisid otsaga ää. Riia voòris oli puuda pealt viiskümmend kopikad. Sa taevas, viiskümmend kopikad, see oli suur raha. A'ndis aga see Riia tee inimestel käia koa. Viisid mõisnikkude vi'lja ja loòmi, tõid ärjape[69] *seemet ja mis taris oli.*

Õhekorra tulnd ärjape seème koòrmatega, 'ööseks läind koòse. Siis Villem oli ü'tlend: «Ma tea küll, et_te võtate, aga nii pailu ma ü'tle, ega koti pealt võ'tke kaks too'pi, mitte ro'hkem aga[70] *vähem.» Siis pole mõisas aru soadud, kõigil oli ö'hte moòdi.*

Käisid koa li'nna kaupmeistel voòris. Tõid raùda, va'ske, tule õli. Oti Va'ssel võtnd õhe korra te'rve kasti va'ske ää. Pärsmann koàlund ää, ü'tlend: «See on se'llidel a'ndmise aègu ukka läind, nii pailu pole üks voori mees varastand koa.»

Seda aèga ma_b mäleta änam, kui Laìmla[71] *mõisas oli viina köök olnd, sealt vää'tud siis viina Riiga. Siis voori mehed varastand teel viina, joond, laulnd ja läind. Oami vits kõputatud vähe öles, auk ae'tud si'sse ja la'stud pudeli si'sse, nakk au'ku ja vits jä'lle tagasi oma ko'hta.*

Voòris käimine oli ikka ta'lve reèga, sui äi käidud. Siit külast olid mõned inimesed, teist külast olid mõned inimesed, teelt tuli juùre koa, vahest olnd mütukümmend rege järistikku, kui olid läind. See oli irmus käimine küll, kuusteisnd ööd ja p'ääva olid Riia teed käind. Mõni kü'lmand vahest va'rbad ää.

---

[65] vankrikere, vankri; [66] õieti; [67] vanker järel; [68] podrätsik, ettevõtja; [69] härjapea, ristikheina; [70] ega; [71] Laimjala;

Sellest oli siis ea, kõrsid olid, seal sai `ööse o`lla, ajasid oma koòrma kõrsi oòvi ja ise olid kõrsi toas seina `ääres. Li`nnas olnd koa sõu`ksed öömaja oovid, kus olid soand o`lla, seal olnd kallis, viis kopikad olnd öö pealt.

Koost[72] *võe`ti einad kaerad obusele sel`tsi. Mütu suurt ke`ssi pa`ndi eìnu täis. Siis oma vakk kaèru. Kaerad olid kottis, sööma aègu pa`ndi pea kotiga piha. Pisike linune kot't oli, lai pael suus, sellega pa`ndi obusele ku`kla taha, kotil oli pand suus, siis oli obusel la`hkem süìa, iŋŋe aur tuli vä`lja. Kaks too`pi kaèru obu sai p`äävas.*

Keśs oli suur nöörist te`htud kot't, suured võrgu moòdi silmad olid, aga nii suured, et obu sai nendest läbi süìa. Nosis peàle kessi kallal, äi pü`llund eìnu ää, sõi kõik ää. Roand oli koa sel`tsis, kust sihest obust joodeti. Kõrsi juùres sai obusi söödetud joodetud, ise söödud ja iŋŋatud.

Üks va teki kalts oli koa, vissati koòrma peàle laiali a`lla ja istuti o`tsa. Siis kui ku`skile seìsma jähid, siis pa`ndi obusele peàle. Obuse tekk oli, öhel oli al't, teisel must, kudas te`htud oli.

Oma leib oli kaila kottis[73]*, kalad kar`pis ja karbiga kottis leva juùres. Oli neid, kessel olid pisikse pütiga kalad sel`tsis. Natuke sea kinsu o`tsa oli koa narsu sihes leva juùres kottis. Kot't oli ree peal ke`sside ja riiete vahel, leib ta`htis ikka ää külmata. Puśsnuga oli püksi rihma kü`l'ges, sellega siis leigati kõr`tsis leiba ja s`öödi.*

Suur pitk kasukas oli se`lgas, see oli kõrsi seina `ääres tekiks, selle all magati, pärast tõmmati se`lga ja mi`ndi, mõnel oli veel paela tükk ö`mber, soem oli. Vahest pa`ndi kasukas kõrsi ede obuse peàle, ise mi`ndi kõrsi tuba soòja. Tubaka kot't oli meistel veel püksi rihma vahel, see oli mõnel kut suur kuine põrsas.

Sel`tsi võe`ti veel varuks köis, kerves, mõnel oli isegi uherd, üks poar puust ree ta`llu, vahest läind kahed Riia teel ää.

Voòris käisid änamast ikka mehed, aga o`lla olnd sõu`ksi ka`ngid naìsi koa, kes käind meistega sel`tsis voòris, isegi Riìgas o`lla käind.

Küidid nee olid va`ldades a`lgmisest peàle, olid sii nii kaua kut vallad olid. Viìmaks oli sii kohe suur küidi ko`rdade roamat, kus küidi korrad si`sse kirjutati. See oli külaku`pja*[74] *ää. Küidi korrad nee olid sii juba vanasti talude peàle ää jägatud. Vabanikud küi`tis äi käind. Vabanikud tasusid rahas, küidi raha oli pea raha kõ`rvas, kui pailu seda oli, seda ma küll äi tea. Muidu pea raha oli Laìmlas rubla viiskümmend kopikad.

Valla küi`tis tuli käìa egal ajal, olnd see sui või tali. Küla kubjas a`ndis käsu ja tuli mi`nna, selle va`stu äi soand. Oli vahest mõnd va`ngi edasi soa`ta, ae`ti küit vä`lja, oli vallal midagi linnast tuùa, jä`lle küit vä`lja, oli valla isandatel ku`skile mi`nna, jä`lle küidid

---

[72] kodust; [73] kaelkotis; [74] külavanema;

vä'lja. Valla küidid olid lühiksed, see oli aru kord, kui tuli öle mere mi'nna. Ju'htus mõnel maja tule läbi o'tsa soàma, jä'lle ae'ti vallast küidid vä'lja puude toòmiseks. See oli omast kohast üks mõi'stlik asi, millal siis inimene üksi oleks jõund.

Nii pailu kui ma sii tea ja küi'tis käisi, pole nende eest sii maksetud midagi. See oli kohe sõu'ke kohustus, mis ega talu mees pidi täi'tma. Äi tea, et sellele oleks va'stu akatud. See oli juba nii vanast ajast kohuseks te'htud.

(Villem Nõgu, sünd. 1879,
Ridala küla, 1960)

8. PIDULIKUD SÕIDUD

Pulmad olid ikka ta'lvè ja siis kessel vähegi oli, see oli ikka soaniga. Vaèsel kessel soàni äi olnd, see pidi reèga olema. Pu'lmas oli veel sedavii'ti, peiu poisid olid ra'tsa ees, obusel oli suur roòsidega tekk peal, muidu ta röö'pas [75] so riided ää. Va'ljalas oli va'lge lina, ker'pusi [76] oli täis. Peiu poisil oli kann kää, mõek puusa peal.

Obused söödeti ennem east täis koa, mis ram'pisid [77], ka'rgasid ja ajasid pü'sti, a'ndis pidada.

Pulma aègu siis mõni u'hkem pani kella koa aisa kü'l'ge, muul ajal kellaga äi sõidetud. Üks kõik, mis kell käde ju'htus, see pa'ndi. Olnd see siis lehma kell või obuskell, see polnd tä'htis, et aga east kõlises.

Matusel seal käìdi reèga, soaniga, ratastega, kudas oli ja mis ajal mae'ti. Surm tuli matta, olnd see tee aeg missugune tahes.

Su'rnuaja sõit see oli ikka sui ratastega, su'rnuaja püha oli ikka joanibe ö'mber. Meil oli sii lisidal, me käisime ikka jala.

Ker'kus käìdi ega pühabe, ikka jala. Kaùgemalt siis tulid vahest obusega. Aga jõulu lau'pa õ'hta ja esimese püha, siis olid kõik obustega, kessel vähegi obu oli. Kes oli reèga, kes oli soaniga. Ikka kargutati ker'ku.

Sulane võtnd öhekorra peremehe obuse, kõlgule pannund ree aisad ede, obu ede, oksa kimp põigeti pe'rse a'lla, ise o'tsa ja kargutades kergule. Jõulu esimese püha omiku, teel ajand teistest veel kauda, ennem olnd kodu jä'lle kut peremees.

Eina kessid olid pe'rse all, obuse riie öle. Sõu'ke suur sõba, kessel oli punane, kessel must, mõnel oli siis roòsidega koa. Must oli ro'hkem matuste aègne asi. Obu te'hti sõu'ksteks sõi'tudeks ikka kenast pu'htaks. Riistad voadati siis koa ikka nee paramad, mis öhegil olid.

Kui esimese püha kergust ää tu'ldi, siis oli see irmus võidu ajamine, kes kõige esimeseks külas koòse sai, see pidi sui oma töödega

[75] määris; [76] kirpe, siin mõeldud mustast riidest tutte valge riide küljes; [77] trampisid;

kõige ees olema. Mõnes kohas oli veel see moed — õue, obu jää'ti sõ'nna pai'ka ja kohe kergu riietega laudile[78] *labusi tegema. See pidand siis eindele tulu tooma.*

(Andrei Ruus, 1875—1965,
Viltina küla, 1960)

9. HEINA- JA VILJAVEDU

Eina kogu vädu[79] *oli meil nõnda. Küini soàdavast*[80] *vää'ti kohe loo võ'tmise aègu taridus*[81] *aavalt küini, kuhja juùres te'hti soova juùre labuse. Kaùgemal te'hti labuse. Mõned panid labule kaks aga*[82] *ri'sti a'lla, teised tegid jä'lle kohe moa peàle, pole midagi a'lla pannund. Väu aègu pi'stis ora a'lla.*

Kus sõu'ksed pe'hmed moad olid, seal vää'ti vana puu talla reèga. Vää'ti koa raud talla reèga, vana regi, tallad ki'sti alt ää. Vanasti o'lla ä'rgadega vää'tud, mo aègu vää'ti obusega. Pe'hmete soode sihes, mis pole obust talund, vää'ti se'lgas, loo aègu pa'ndi poar taridust kööve si'sse, kõis oli kahe korra, seljatäis aideti teisele se'lga, viidi soovale või küini juùre.

Ùirvere soos ma nägi sõu'kse käru, suured laiad koolutud rattad olid just kut sarja kered, puu ige oli all, siis seal ige peal oli sõu'ke roam kut kahe rattaga kärul. Roami peal oli pul'kadest kor'v, kena kor'v oli, võ'llad[83] *ikka peal ja kõik. Poar taridust einu läks si'sse, tükati ees kut ikka käru.*

Te'hti koa vanadest puu ige ratta esimestest ratastest sõu'ksi kärusi, esimene ige pa'ndi ratastega sel'tsis. Ratastele pekseti suured val'ts pöövad kü'l'ge, te'hti laiaks. Ige peàle pa'ndi roam, roami si'sse pü'sti pulgad, pulga otsad olid pealt la'hti. Pe'hme soo sihes vää'ti einu, majal ma‿b tea sõu'kest tarvitud.

Labud vää'ti kogu obusega, obusel olid raŋŋid kaèlas, sui'tsed peas, raŋŋi rooma küljest vää'ti kõis aa tüi[84] *ö'mber; ö'mbert labu läbi, teise aa tüi ö'mber, kõvast tõmmati, teise kü'l'ge raŋŋi roòma ki'nni. Kus mä'tlik moa oli ja vajumata labud, seal pa'ndi veel kööve tükk öle koa, aa küljest taha kööve kü'l'ge ki'nni. Obust vää'ti varrusest oma jä'rges. Labusi vädasid mehed ja vädasid naised. — — —*

Ärjapea eina seda pole vanasti olnd, see akkas õhe oa'sta kuiekü'mne eest. Ein ja vili vää'ti põllal ikka se'lgas ja kainlus kogu. Oa'sta neljakü'mne eest akkasid loo rihad, siis rikkad muretsesid omale nee. Kessel seda polnd, vädasid ikka e'ndiselt süles. Ein vää'ti tariduste vii'ti[85] *kärbise juùre ja pa'ndi kärbise peàle.*

Odrad vää'ti jä'lle parmaste vii'ti käe peal, sir'p ö'mber. Rugi kahlud lau'ti jä'lle põigeti õhe kahlu peàle, nii pailu kut suu'tis ää viia, selja täis paras oli, ööritati se'lga ja viidi nabra juùre.

Einu toòdi sui ratastega koose mõned koòrmad, suurem jägu

[78] *laudi* 'lakk, lakapealne'; [79] kokkuvedu; [80] lähedalt; [81] seljatäis; [82] hagu; [83] *võllas* '(vankri)redeli, heinaveokorvi äärepuu, millesse kinnituvad pulgad'; [84] hao tüve; [85] seljatäishaaval;

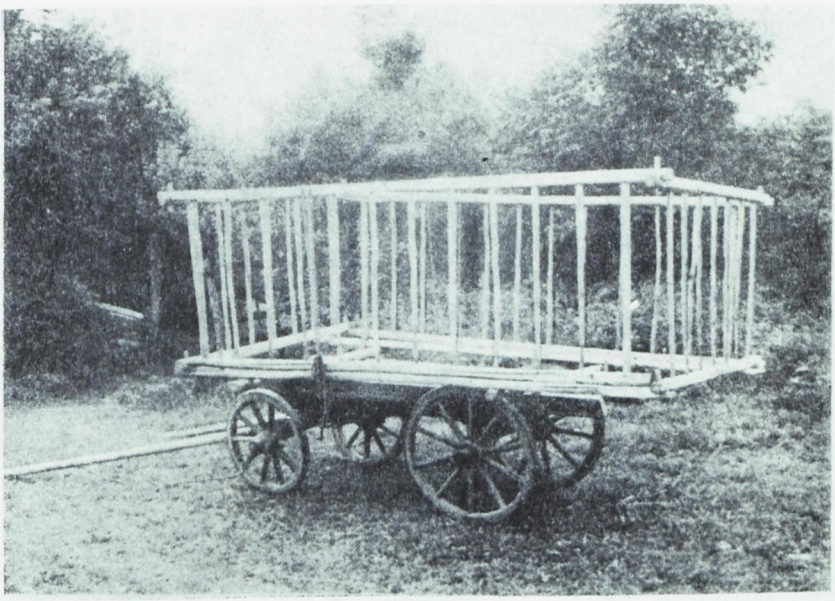

Heinakorv. Asva küla, Pöide. (H. Ahvena foto 1961)

vää'ti ikka ta'lve reèga. Ree koorm oli madalam, ta'lve tee koa param. — — —

Koòrma peàle pa'ndi kaks aga ede ja kaks taha, köis tõmmati kaks kord ö'mbert läbi. Kahe inimesega tõmmati kï'nni, üks oli all, teine o'tsas. Kulmu[86] *peàle aa a'lla pa'ndi kaìnlu täis eìnu, aa tüid muljuti maha ja põigeldati*[87] *ö'mbert ää, köövega põigeldati ö'mberin'ki ää, köis tõmmati ri'sti ö'mbert veel läbi. — — —*

Eina koòrma väuks oli kümme sü'lda köit, üks kü'mne süllane köis, see oli sii vana mõet ja aru, see oli tubli koorm, kus kümme sü'lda köit ö'mber oli. Sõu'ksed olnd mõìsa koòrmad ja olid sii oma koòrmad. Neid oli vähe kes sõu'ksi koòrma jurakid vädas, et kü'mne süllasest köövest puùdus tuli. Kui puùdus tuli, siis pa'ndi põigeldamise aègu tükk lisna paèla köövele o'tsa. Tükk vanad kööve juppi siu'ti o'tsa.

Vili vää'ti kõik ratastega. Rugi koorm te'hti nõnda. Kihad[88] *pa'ndi ka'hlusi täis, tüid mõlemast otsast vä'lja, siis akati põigeti laduma. O'tsa lau'ti ikka teise pidi, tüid vä'lja. Si'sse pa'ndi seda pidi, kut taris oli. Eest ige paku alt lankpoomi küljest pa'ndi köis ka'hte aru öles, sel'puu*[89] *pa'ndi o'tsapidi kööve oasa si'sse ja pitkuti öle koòrma. Taga o'tsas oli jä'lle köis, üks ots oli all argi*

[86] *kulm* 'heinakoorma nurk'; [87] *põigeldama* '(heina)koormat põigiti kinni siduma'; [83] vankrikere, -kast; [89] selgpuu, koormapuu;

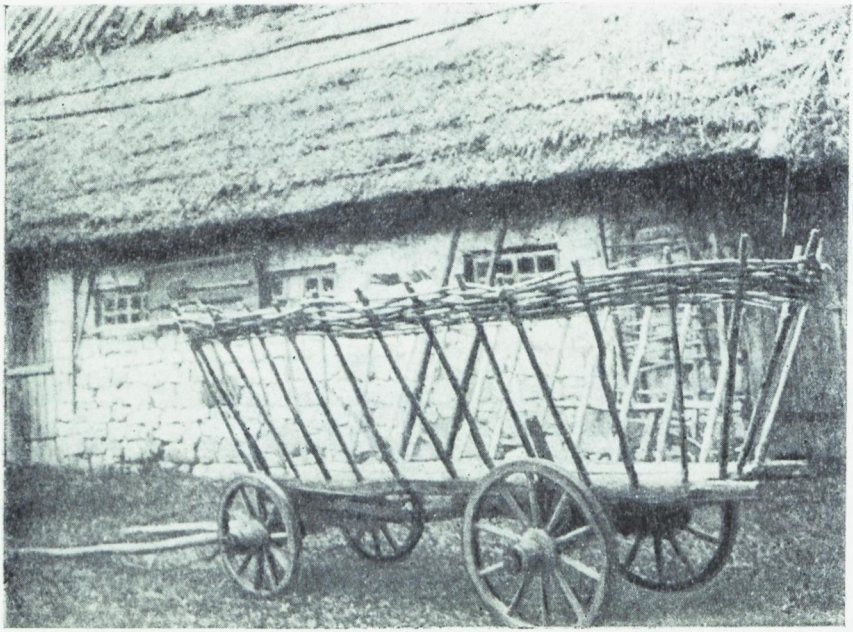

Heinakorv (*pudrulaev, korv*). Pahavalla küla, Pöide. *Pikad puud, misse sihes on korvi pul'kade alumesed otsad, on võ'llad, võllaste vahel on põikpulgad, ölal ääres on võrud.* (A. Toomessalu foto 1960)

kü'l'ges ki'nni ja teisega tõmmati. Pärast siu'ti teine ots koa a'lla ki'nni. Sel'puu tõmmas ikka koòrma nõnda ki'nni, et vesi_s liha[90] *koa vahele.*

Odrad kaerad olid la'htiselt, nee te'hti koòrmaks nii sama kut einad. Pole seal roàmi mi'ski all olnd, kihad muljuti täis ja käkiti koorm peàle. Kõis tõmmati kaks kord ö'mber, teisega põigeldati koa natuke ja läks küll.

Vanasti sii ko'rvisi äi olnd, korvid akkasid mo mehe eas nõnda kuiekü'mne oa'sta eest. ———. Korvid on ikka nõnda te'htud, et küljed ja otsad kõik käivad la'hti. Kui koorm peal on, võtad la'hti kust tahes. Võ'llad on o'tste pealt ri'sti ja pulk käib ristist läbi.

Ku'rdla meistel on jä'lle sõu'ksed korvid kut poadid. All on pisike kitsas roam, nii kitsas et lihab ratta rõu'kude vahele, pulgad on vil'tu sihes, pealt laiemad, peal võllast äi ole, pulga otsad on vähe vi'tstega võrutud. Sõu'ke kor'v on tüi'tis[91]*, kõik aja aŋŋuga sihest vä'lja. Nendel paèrgus koa veel sõu'ksed. Ree peal irmus kipakas*[92]*, kui_sa küljest la'hti lased, on ö'mber.*

Sui oli kor'v rataste peal, ta'lve ree peal. Paelaga siu'ti ki'nni.

[90] vesi ei läinud; [91] tüütu, tüütav; [92] kergesti ümberminev, ebapüsiv;

Ree peal oli taga põigeti puu all, korv oli ikka pitkem kut regi, puu pa'ndi alt läbi, külje võ'llad jähid siis sõ'nna peàle, paelaga siu'ti tugevast ree kü'l'ge ki'nni.

Korviga vää'ti einu, vi'lja, põ'hku, mõni tõi veel ta'lve roo koòrma koòse. Korv on selle juùres ea, sool pole sidumist. Korvid on sii koloosis paèrgus veel olemas, vää'takse einu, vi'lja, põ'hku.

— — —

(Andrei Ruus, 1875—1965,
Viltina küla, 1960)

Einde kogu lohistamiseks oli igavene suur riha, lohistasid oma jä'rge koared kogu. Üks lohistas ees koared kogu, teised riisusid jä'rge ää. Tõ'mmas oort taridused pai'ka. Kus sõu'ke lage oli kut meil sii aja taga, seal oli ikka'ea küll, kohe jõùdis einu kogu ajada. Põesaste sihes äi teind sellega midagi.

Ilmatu suur pitk puu oli, sü'lda poolteist pitk, suured piid olid sihes. Tugev varrikas taga, see oli koa ikka üks sülla kahene.

Sügise riisuti sõu'ksega rugi kõrt, sellega jõùdis küll. Meil oli omal see, ole sellega lohistand küll. Kus mehed olid, siis mehed ikka lohistasid. Siis kadusid ää, kui loo rihad tulid. Võib o'lla üks neli-kümmend oa'stad ää. Meil isa tegi selle ise, pole seda toòdud ku'skilt.

(Anna Kivi, sünd. 1884,
Asva küla, 1960)

Eina kogu vädamiseks oli lohistaja. See te'hti kohe me'tsas. Võe'ti öheksma, kü'mne jala pi'tkune puu, kööve latsid[93] *raiuti si'sse. Pitk köis tõmmati ke'skele sea sõ'rga ö'mber, siis tõmmati teine aru teise otsa kü'l'ge. Obusel olid raŋŋid kaèlas, teine kööve aru tõmmati teise roòma ki'nni.*

Vahest polnd nii pi'tki o'hju, kahed pa'ndi otsastusi. Ohjad püùse, jaluli puu peàle ja kukuti lohistama. Kui veel sõu'ke öles kaarutud[94] *ein oli, siis akkas kohe lohistama. Kui juba pali*[95] *ede ko'rjas, siis oli seal puu peal päris ea o'lla. Üiverest Jaani Mi'hkel lõi omale laua peàle, siis oli param kut ömarguse puu peal, ömarguse puu pealt toppis ikka maha libisema.*

See oli lage maa asi, põesaste sihes äi teind sellega midagi. Aa'sta kolme neljakü'mne eest, kui loo rihad akkasid, siis lohistaja kadus ää.

(Juhan Kiivits, sünd. 1889,
Nõmme küla, 1960)

---

[93] s. t. kohad köite kinnitamiseks; [94] kaarutatud; [95] *pali* 'peenar', siin: 'piklik heinahunnik, -vall';

10. PALGIVEDU

Palgi vädu oli ikka ta'lve reèga, see oli vahest mõni jupp, mis sui ratastega toòdi. Palgid vää'ti kaùgelt, tagant Mu'stjalast ja Pöi'tsemäält. Palgi jupp oli põigeti ree peal, see oli see palgi pakk, köövega siu'ti ree kü'l'ge ki'nni, pal'k ae'ti tüid pidi paku peàle, köövega ki'nni, ladu lohises moas. Kui koòse sai, oli ots vahe, vahest pöör'ti teel teine külg, siis oli kut vai.

See oli mo meheks soàmise aègu, kui te'hti päris palgi pakud ja akati palgi kõl'kusi tegema. Pakk tahuti kenast vä'lja, ke'skele l'öödi õnarus si'sse, o'tste a'lla pa'ndi puud, tapp te'hti ja naga la'sti si'sse. Puud olid selleks, et vaast ree peal seisis. Köövega siu'ti ree ke'skmise paku kü'l'ge ki'nni.

Siis te'hti kõlgud jä'lle, kasund jalased otsiti, pisiksed lühiksed, jala kolme pi'tkused. Taha pa'ndi pakk, kaks kau'sta peàle, teine pulk teibule[96] *pakku. — — —. Vanast ree talla otsast pa'ndi natuke ta'lla koa a'lla. Mõnel oli veel paku peal öle kau'stade veel teine pakk, nagadega ki'nni.*

See on uiem asi, kes omal nõnda tegi, et keerab raud poldiga paku kü'l'ges, keerab, siis o'lla pööru peal param.

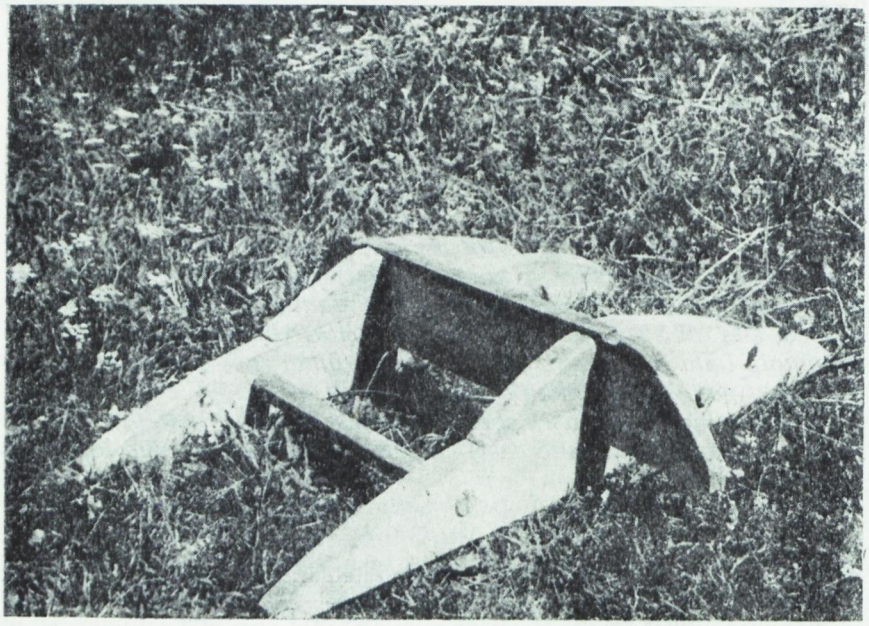

Palgi kali (ka. *palgi pakk*). Kõiguste küla, Pöide. (A. Toomessalu foto 1960)

[96] teisele poole;

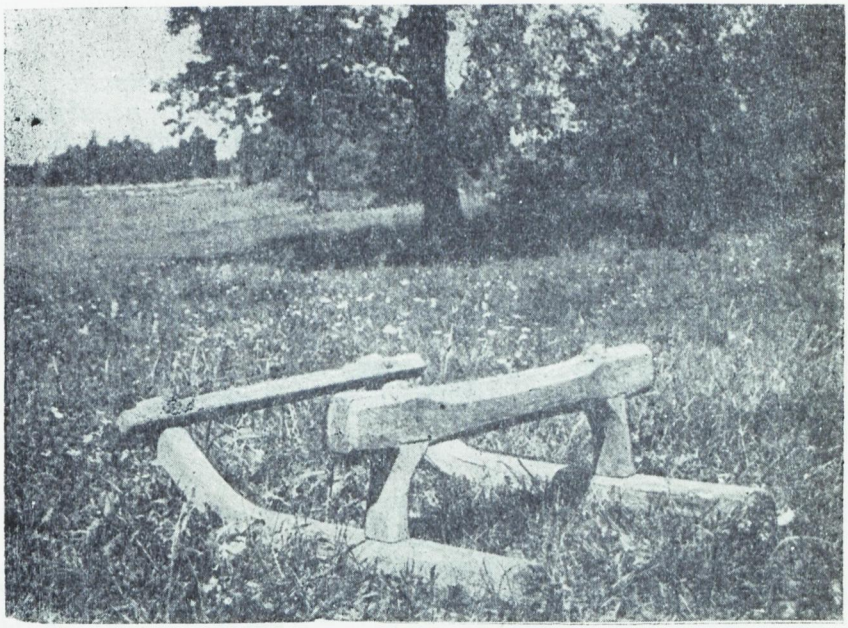

Palgikelk. Kõiguste küla, Pöide. (A. Toomessalu foto 1960)

Me`tsa mi`nnes oli kõlk kummuli ree peal. Palgi pakk siu`ti kohe ree peàle ki`nni. Me`tsas veeretati pal'k kalidega ree peàle paku peàle, ladva ots tõsteti kõlgu peàle. Oli peenike puu, siis pa`ndi teine veel, vahest koa veel kolmas. Koorm peal oli, siu`ti ki`nni.

— — —

Päris nende vanade puu ratastega palgi vädamist ma pole näind. Puu ige ratastega ma ole ise pal`kisi vädand. Rattad la`stakse palgi väu aègu pitkaks. Rattad võe`ti koost ää, pal'k ae`ti tagumese otsa peàle, nõnda et tüi öles koàlus, siis tõugati esimese rõukpaku peàle. Pal'k tõsteti tagant öles ja vää`ti tagumene ots parase koha peàle. Ige si`sse lankpoomi au`ku pa`ndi pitk puu, val'ts lankpoom, o`tsa ae`ti auk si`sse ja pulk pa`ndi ige paku taha ede. — — —

Kus tee ai`taja*[97] *oli, seal istuti ise koòrma peal koa, ke`skel, kahede rataste vahe kohas. — — —. *Rataste koorm öö`ti siis ke`rgem olnd kui ees pool oli. Ree koorm oli jä`lle taga pool param, mitte väga pea peal, siis käis obuse kaela peàle.*

(Andrei Ruus, 1875—1965,
Viltina küla, 1960)

[97] s. t. kus tee oli hea;

11. KIVIVEDU

Suùri kivisi neid pole vanasti põllu pealt kedagi kiputand, olid ja seisid. Siis kui kohad päriseks said, siis akati nendega aru pidama. Kaevati moa sihest vä'lja, kikerdati aja `ääre või ku'skile rauna o'tsa. Akati tulega põletama. Tuluke te'hti peàle, ae'ti palavaks, vett kallati peàle. Akati juba au'kusi si'sse puùrima ja rohuga lõ'hkuma. Sui lõhuti, ta'lve vää'ti ää.

Te'hti sõu'ksed kivi reed. Kaks suurt pa'ksu puu lombakad[98] *võe'ti, eest raiuti otsad vähe ömarguseks, et_ta vähe ree vii'ti öles oìdis. Ta oli alt ikka pea aègu ree laìus. Lõhut lava lombakad pa'ndi põigeti peàle, nagadega ki'nni. Ede pa'ndi ömargune tamme kaigas, otsad küljelt öle. Ree aisad pa'ndi ede kai'ka o'tsa ja võrral peàle. Üks obu oli ees. Kivid kikerdati peàle, nii pailu pa'ndi, kut obu suu'tis ää viìa. Oli üks suur jurakas, ai'tas sellest üksi. Pisiksi pa'ndi mütu tükki.*

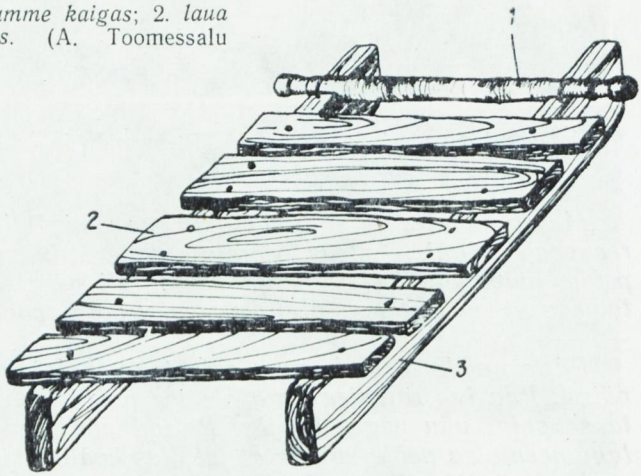

Kiviregi. 1. *Si'tke tamme kaigas*; 2. *laua lombakas*; 3. *jalas.* (A. Toomessalu joonise järgi)

Sui vää'ti roamiga. Rataste all oli sõu'ke roam, kaks puud kõruti, o'tste pealt vahe puudega kogu tapitud, sü'lda kaks pitk, nii lai, et kenast a'lla rataste vahele ma'htus. Rattad võe'ti koost ää, esimene rõukpakk lankpoomiga pa'ndi ää. Roam pa'ndi poldiga esimese ige a'lla. — — —. Taha vahepuu kü'l'ge siu'ti paelaga või ketiga si'tke kaigas, vinn. Tagumene ige oli vinna all. Vinn la'sti la'hti, siis roam oli tagant va'stu moad. Kivid kikerdati peàle nii pailu kui obu suu'tis ää viìa. Oli koorm peal, käristati[99] *vinn eest maha, see tiris roami moast la'hti. Seda pidi voa'tama, et vinn kõvast oli ki'nni siu'tud. Kui*

[98] lahmakat; [99] tõmmati;

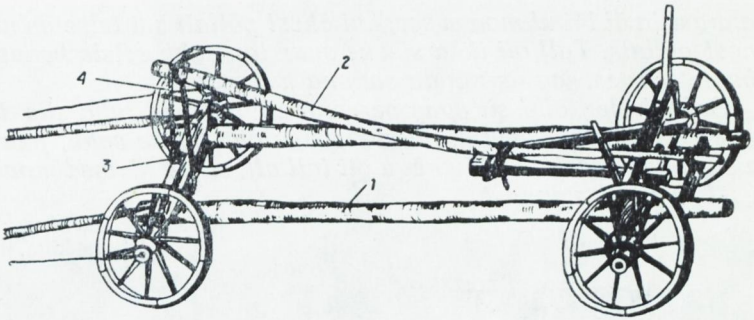

Kivi roam koos ratastega. 1. *Roam*; 2. *vinn*; 3. *pol't, mis roàmi ige all ki`nni peab*; 4. *peal, missega vinn maha tõmmatakse ja ki`nni siu`takse. Roam on paèrgus ölal nii kut koòrmaga.* (A. Toomessalu joonise järgi)

see la`hti p`ääsis, see võis inimese rataste taga maha lüìa. Sai ikka rataste kõ`rvas käìdud, jä`rges oli ikka nõnda tabar. Siis kui maha ae`ti, la`sti vinn la`hti, roam vajus maha, eest jähi küll natuke öles. Üks obu oli ees, ratta aisad olid, obu oli ikka nõnda samma kut rataste ees.

(Andrei Ruus, 1875—1965,
Viltina küla, 1960)

12. ADRA JA ÄKKE VEDAMINE

Mool oli põld sii sammus õue all, pani õùes obuse ede ja läks lohinal põllale, mis see adrale tegi, va`nnal olid raud lapid kü`l'ges, see‿s tee midagi. Sahaga oli jä`lle nii samma, õùes obused ede ja läks lohinal põllale.

Äge jäuks oli pisike kõlk, ägi tõsteti kõlgu peàle ja obu pa`ndi ede, äge ede aiste vahele. Äge pulgad kulusid. Vanasti olid veel puu pulgad, lohistades tõ`mmas äkist kivi taha, ka`tki. Kõlgu peal polnd kulumist ja polnd seda kar`tust koa, et ka`tki oleks tõ`mmand.

See kõlk oli nii li`htne asi teha, kaks pisikest laua o`tsa, eest raiuti vähe ömarguseks, kaks pul`ka sõ`nna vahele ja oli va`lmis. Ägi tõsteti peàle, pulgad jähid sõ`nna vahe puude taha ja läks.

— — —

Kui kaùgele oli mi`nna, siis vissati ader rattale. Sahaga oli jä`lle nõnda samma, rattale ja põllale. Nõnda paèrgus koloòsis koa.

(Eelmine)

Saha all käis tall[100], *ees saha va`nna nina all oli, sõu`ke lauast te`htud, va`nna nina oli o`tsa pidi seal sihes, siis äi kulutand asjata*

[100] tald;

vannast ja äi läind moa si`sse, kui öhest põllalt sai teìse mi`ndud või õuest põllale. Tall oli ikka sõu`ke suur lai, sahk seìsis kenast pü`sti obuste jä`rges, joo`sis nõnda samma kut vaus.

Saha tallad olid sii egas peres, ma nägi neid juba siis, kui veel kahe obuse sa`hka polnd, oli see pisike öhe obuse sahk, puu sarved ja suur puu tiìsel oli. Väu aègu oli tall all, sii va kivised moad, kulutas irm`psast vannast.

(Anna Kivi, sünd. 1884,
Asva küla, 1960)

13. POSTIVEOST

Postijäämad olid, üks oli Orisaàres, teine Uielõvel, jäämal oli maa, pidas obused, üi`ti poštobused. Postipoisid olid, kes käisid ja po`sti vädasid. Suur poštvan`ker oli, vedru van`ker, kaks obust oli ees, tiìsel oli ees ja re`ngidega olid ees. Poštobused nee pidid pärisest sõi`tma, see oli kohe kuulda, kui tulid konk-konk-konk tol'la-tol'la-tol'la. Kellad olid aisa kü l'ges. Ta`lve oli posti poisil saen, posti saen. Sõu`ke sammu oli kut ikka saen, üks obu oli ees.

Siis kui midagi sõu`kest tiìdust kä`sku oli, tilegramm oli, tahvet [101] *sõi`tis vä`lja. See kaariku moòdi, kahe rattaga, üks obu ees. Tahvet lasi kut lind, nii tiìtsast* [102] *läks.*

Posti jääma pidaja oli, see muretses sõidu riistad ja kau`ples posti poisid. Suured purju riìdest kuued olid se`lgas, ta pidi egasuguse ilmaga ede minema.

Pošt käis vanasti mõìsate si`sse ja valla eluse* [103] *toòdi. Ja mis seal oli, see mõni arvik kiri. Mõne sõu`kse targemal käis leht ka, see oli kõik.

Seda moòdi see posti vädu oli saari ajal. Eesti [104] *valitsuse akatusel siit küla mehed vädasid posti oma obustega ja oma rii`stadega, posti valitsus ma`ksis palga. Vana Nõmme Sä`rgi ja Valli Sä`rgi vädasid sii veel viim`pse otsa peal selle ees kui Mi`hkels pussi* [105] *o`stis. See oli nõnda kahekü`mne viienda aa`sta pai`ku, täpsed aru* [106] *äi mäleta. Siis kadus siit obustega posti vädu.*

Kui õìge see on, aga rahvas täädis rää`kida, Kuivaste Pukseftin* [107] *toond esimese vedru van`kri posti jäämale, missega posti poisid olid sõi`tma akkand. Ku`skilt Suuremaa [108] *mõìsast kust ta oli toond, selle jä`rge akatud neid sii tegema.*

Postipoistega ju`htus ka egasugusi a`sju vanasti. Öhe `ööse postipoisi obu olnd Levalas Vana-Mardi värava taga, mees ise olnd ää. Mehed varastand öhe posti koti ää. Toond Vana-Mardi tuba ja arutand, kus pa`nna ja kus la`hti võtta, raha pidand sihes olema. Mehed pole sest midagi täädnd, et vana kerjus, va Käu Kaàrel olnd ahju peal, olnd õ`hta sõ`nna öömajale jäänd. Vana kuulnd kõik.

---

[101] käskjalg, kuller; [102] kiiresti; [103] vallamajja; [104] s. t. kodanliku Eesti; [105] autobussi; [106] (aasta-)arvu; [107] Buxhöwden; [108] mandri-Eesti;

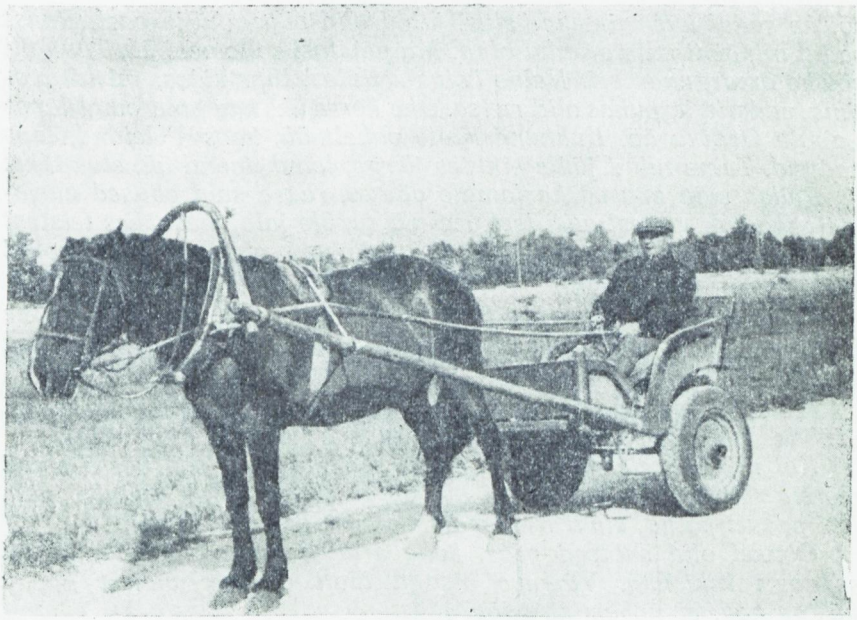

Kolhoosi postipoiss. Kummiratastega kaarik on tehtud Audla kolhoosis 1957. aastal. Pöide. (A. Toomessalu foto 1960)

Üks ü'tlend: «Obu ede ja viime Tillingninale ja paneme sõ'nna roo kuhja si'sse.» Viindki sõ'nna taha Kõr'kvere a'lla. Orisaares [postipoiss] *leind, üks kot't kadund. Mis nüid teha. Tulnd Vana-Mardile o'tsima, tea kedagi midagi. Pärast vana Kaàrel rää'kind poisile ää, kus kot't viìdud, mi'ndud o'tsima ja saàdudki käde. Mehed olnd pärast veel ki'nni. Posti va'rgus loe'ti suureks va'rguseks.*

Õhe korra jä'lle ka'nge külmaga posti poiss joond ennast täis. Obu löönd saani Kangrusseljal ö'mber ja nii ullust aja teivas püksi säärest si'sse, olnd seal teìba o'tsas kön'kis, natuke i'nge olnd sihes veel. Tõnija mees oli ta ää päästnd, saàni ai'tand ja teèle ju'htind.

(Aleksei Ristmägi, sünd. 1885,
Ranna küla, 1960)

14. RATSUTAMINE

Siis kui sügise kevade teed rajad põhatud pe'hmed olid, kõik kohad vett täis, siis käìdi ra'tsa. Ra'tsa käìdi seal, kust polnd midagi tuùa, polnd midagi viìa. Karati obuse se'lga ja mi'ndi. Oh e'ldeke, meil käìdi siit Pöide ker'kus ra'tsa obusega la'psi ri'stimas. Siit tuleb Pöide kergule lisemale viisteisnd vör'sta. Meil oli veel

sõu`ke sadul kus inimene i`stus, jalad olid obuse külje peal. Puust sadul oli, öö`ti naiste sadul olnd. Ma põletasi selle veel ää. Taga oli sõu`ke ömargune kori. Naine i`stus sadulas, laps süles, mi`ndi ri`stima, vaderid ja puhas olid ra`tsa. Öhe korra üks kau`tand omal lapse Laimla Oaviku ää. Kukkund riiete vahelt ää, koos* [109] *leidnd, laps kadund. Teine tulnd jä`lle kihutes jä`rge, leind, toond ää, elus ikka.

Ra`tsa said obused karjamale viidud, ra`tsa said obused karjamalt toòdud. Vahest ae`ti teel veel või`tu, öle jala, mees, kes teistest ede sai. Sadult pole mi`ski olnd, istuti kohe obuse se`lgas, polnd seal riiet all aga midagi.

Mõni käis vahest ra`tsa ker`kus, kui teed vett täis olid, ta`lve jä`lle, kui seda moòdi tui`skand oli, siis mõni ka`nge mees ajas koa ra`tsa.

Mõisnikkude koerde poiss see kupatas ra`tsa obusega me`tsi m`ööda, kui saksad jahi peal olid, ku`tsus koèri ja ajas jä`lgi.

Kui nii kaùgele mi`ndi, et obust söö`tma pidi, siis võe`ti einad mõrsiga* [110] *sel`tsi. Kui sadul oli, siu`ti obuse se`lga sadula taha. Kui sadult polnd, siu`ti ö`mber obuse kere paelaga ki`nni.

Obusel olid sui`tsed peas, kahe aruline varrus oli, varrus oli se`lgas i`stuja kää. Varruse otsaga äiati obusele vahest kaudu kü`l`ge koa, et nobemine edasi läks.

(Andrei Ruus, 1875—1965,
Viltina küla, 1960)

Mo ema rää`kis, ta oli ikka obuse se`lgas vi`lja tuulingule viind ja tuulingult jahu ää toond. Pannund suure pitka koti si`sse, vakk si`sse, ke`skelt lasnd pooleks, teise poole teise o`tsa ja obuse se`lga. Sool polnd oma se`lgas vädada, tagasi tu`lles i`stusid ise jä`lle obuse se`lgas.

Läksid jahu tuulingult ää toòma, jä`lle läksid ra`tsa. Tu`lles siis oli jahu kot`t obuse se`lgas, ise käis ees, obu oli ohelikku pidi kää o`tsas.

Einamale mi`nnes pa`ndi leva kot`t ja toari lä`hker obuse se`lga. Kot`t ja lä`hker siu`ti paelaga kogu ja pa`ndi kaksiti obuse se`lga.

(Anna Kivi, sünd. 1884,
Asva küla, 1960)

Kaks ve`nda* [111] *sõi`tsid [pulmarongil] *ikka ra`tsa ees, suured noored perud obused olid, sadulad olid se`lgas, kargutasid tuhat ne`lja, ajasid või`tu. Kann oli kää, mõek oli kää, oja koa veel, et‿sa‿b kuku maha.*

Oh sa taèvane aeg, ma oli noor koa alles, oli ikka irm küll, enne pole sadulas olnd koa. Käisi seal Uùdesva`ldas, peigmees tõi

---

[109] kodus; [110] *mõŕss* 'märss, võrkkott'; [111] *vend* 'pruudipoiss, pruudipoolne pulmaametimees';

moòle ise sadula. Suur Uiemõisa jahi sadul oli. Aga pulmad pidasin ikka vä'lja, neli p'ääva olin. See oli mool esimene kord ra'tsa pu'lmas olla ja jähi viim'pseks koa. Mis_ma siis oli, ma_s ole veel kahekü'mne oa'stane.

See ra'tsa sõit ve'ndadel pu'lmas oli üks irmus asi. Mü'tmed olla seljast maha kukkund.

(Villem Nõgu, sünd. 1879,
Ridala küla, 1960)

15. KANDMINE. JALGSI LIIKUMINE

Kõrendid[112] *olid, mool paèrgus sii, ma väa õumbute*[113] *peàle vett. Ta_b venita so käsi ää, ra'skus on abu peal. Võta teine ä'mber teise kää o'tsa, katsu mis see kätele teeb. Vanasti olid veel suured puu roàndad, roand oli samma ra'ske kut täis vett. — — —*

Toòri vädamiseks oli toòripuu, pitk ömargune puu, pistetakse toòri kõ'rvadest läbi. Teine võtab eest, teine tagant, vää'takse kahe vahel. Õlle ja sauna vett sai ikka sedavii'ti vää'tud, kahe inimesega oli ikka ke'rgem.

Täis õlle nõud sai jä'lle nõnda vää'tud. Kaks toòripuud sedavii'ti teine teise kõ'rva maha, kot't pa'ndi peàle, otsad keer'ti kenast ö'mber puu, tugevast kahe korra ö'mber. Nõu tõsteti ke'skele koti peàle, teine võttis puu otsad eest, teine tagant. Nõu ra'skus mu'ljus koti nii tugevast va'stu puid ja sõ'nna nõu vahele, äi see_s tule ku'skile, mine teab kus.

Kivide vädamiseks ja tõ'stmiseks oli sõu'ke pisike roam. Kaks vähe kõvert puud, mõned laua otsad põigeti peal. Kivid pa'ndi peàle, teine võttis eest, teine tagant. Kahe vahel see_s ole midagi. Puud olid vähe kõverad, otsad oi'tsid moast öles, siis oli ea püüse võtta. Sõu'ksega pole kaùgelt ö'hti vää'tud. Kodu õùes vahest mõni kivi tuli teise ko'hta viia. Kahe vahel roamiga oli ikka tüki ke'rgem kut süles ne'ssida[114].

Einu vää'ti kainlus, süles. Nõnda oli rohuga koa, ikka süles. Kainlu täis oli see kus üks käsi oli ö'mber. Süle täis võe'ti kõhu peàle, kaks kätt ö'mber. Siis oli veel käpu täis, vi'skasid käpuga [lehmale] *natukse* [põhku] *ede koa. Natuke võe'ti kahe kää vahele, see oli käpu täis.*

Põhu väuks olid veel suured kurnad, rüpid[115]*, kudas üi'ti. Kurnaga vää'ti teise maja juurest teise maja juùre, siis äi pü'llund õuet täis. Kurnaga viidi loomale ede. Kaks sõu'kest ömargust vi'tsa oli koolutud, teine all, teine ölal, pü'sti olid jä'lle sõu'ksed pisiksed pulgad, ots ö'mber vitsa koolutud. Vanasti olid nööriga otsad ki'nni siu'tud, pärast olid naildega l'öödud. Põhaks olid vit-*

---

[112] kaelkoogud, kaelpuud; [113] õunapuude; [114] tassida, kanda; [115] *kurn, rüpp* 'vitstest ja pulkadest põhu-, heinakandmise korv, sari';

Vana rüpp Kassi peres. Tõrise küla, Kaarma. *Kolm pa`nda, neli po`sti* (nendest üks on kadunud). Põhi ja pandade vahe *on võrutud võ`rla vi`tstega.* (H. Ahvena foto 1958)

sad ri`sti võrutud, mõnel olid sõu`ksed vään`tud kut võ`rla vitsad. Pael oli saŋŋaks peal. See sõlmiti kohe ääre kü`l'ge ki`nni, teine ots teise ääre kü`l'ges.

See oli omast kohast ea asi küll, ta äi pü`llund kõi`ki ko`hti täis. Sülest kaìnlust kukkusid ikka tükid tombid maha.

See oli muidu sõu`ke äda asi, kes vana sõbaga põ`hku viis. Sõba pa`ndi maha ja süle täis põ`hku peàle, nur`kadest võe`ti ki`nni ja ööritati se`lga. See oli vahest kevade põllu töö ajal, kui obused lõùnaks saha ede põllale jää`ti. Siis viìdi sedavii`ti obustele lõùnaks eìnu.

Marjul käìjatel olid pisiksed korvid, pisiksed nidemetest te`htud korvid, kut ikka koŕv. Lastel olid vahest veel pisiksed kase tohust te`htud tobrikud, kase toht oli pul`kadega kogu pa`ndud, sang peal. Suuremad lapsed tegid neid omale ise, pisematele sai te`htud. Jõh-

vikad olid sõu`ksed kõvad marjad, nee naised panid kotti ja võ`tsid kotiga se`lga. Se`lgas oli ke`rgem vädada kut kää o`tsas.

Kaela kotid olid, mis kaèlas käisid, nee olid vanasti egas peres, neid oli majas vahest mütu tükki. Tiu mehel oli, see oli omaga pärisest vä`ljas. Leib, kala, see oli suur asi, kui suutäis liha koa oli, olid kottis. Kaela kotiga oli nii ea, vi`ska se`lga ja pole midagi. Va`lge linusest riidest kot't oli, lai nööri pael kü`l'ges, toit pa`ndi si`sse, pael võruti korra ö`mber, tõmmati sealt vahelt läbi ja vissati oàsapidi kaèla.

Sii ta oli kaela kot't, aga Tõnija meistel ta oli vaeva kot't. Nendel olid igavesed suured mü`tme külimetused. Kas_ta läks öheks päävaks vä`lja, rabase turralt [116] võ`tma, aga see vaeva kot't oli ikka Tõnija mehel se`lgas. Kui_sa muidu Tõnija meest äi tunnund, aga sest vaeva kotist tu`ndis kohe ää.

Vanad mehed olid irm ka`nged jala käima ja se`lgas vädama. Kevade läksid ää Suuremoa si`sse tööd o`tsima. Kot t se`lgas, kahekü`mne naelane leib sihes, talika [117] kints, oma töö riided, kerves, lasn. Kepp käde ja mi`ndi. Kuivastuni sai käidud vahest obusega viimas, aga mis see oli. Läksid jala Talina, Riiga, taha Peeterpuri vä`lja, see käimise kord oli. Sügise tulid tagasi jä`lle, kõik ikka jala.

Sii pole sõu`ksi soòsi olnd, kus si`sse oleks vajund, äi tea, et sii ja`lgade a`lla midagi oleks pa`ndud. Käidi kas pa`ljajalu või pättidega, see oli see egapäine jala vari. Pole vanade meistel sõu`ksi li`tsusi [118] ja suu`ski ö`hti olnd, nee on sii uied asjad, mo ea sihes sigind. Nee olid poisikste asjad. Litsud te`hti vanast vikatist, l'öödi terapidi tükk vikatid puu si`sse, paelaga siu`ti jala a`lla ki`nni, libe jää peal sõideti. Õhe jala all oli. Mõni poisike tegi omale ise suusad, aja vii`teks lasi siis ta`lve lund kauda. Pole nendega käidud ku`skil. Litsud ja suusad nee paèrgus sii veel poisikste asjad, täis mehed tee nendega midagi.

Neid vabriku li`tsusi oli poistel sii juba öhe neljakü`mne oa`sta eest. Kus_nad neid said või tõid, seda ma äi tea. Neid oli mõnel juba kaks all, teine teise jala all.

Vabriku suusad on sii tükkis uied asjad. Ma akkasi neid sii nägema alles pärast seda suurt viimast sõda. Nüid pole aru peàlgi, mis pisikste tüdruk lastel koa suusad all, lohistavad ta`lve lund kauda. Inimese lapsed soa änam muidu edasi, suusad a`lla. Sii koolimaja juùres ma ole voa`tand, la`svad öhest kohast teise. Pole muud teha. Suured noored inimesed va`lmis, käivad koòlis, suusatavad. Inimestel raha kää, ostetakse lastele suu`ski. Mis seda moòdi viga.

(Andrei Ruus, 1875—1965,
Viltina küla, 1960)

---

[116] turvast; [117] *talikas* 'ületalve peetud siga'; [118] uiske, tritsusid;

16. TÄKSID

Kes ta`lve unnal ja nuia peksul*[119] *käisid, nendel olid täksid*[120] *all, siis äi libisend. Sõu`ke puu tall oli, jala jä`rge, kaks raud näsa oli ees päka all, kaks kanna all. Oli ka kuie näsaga, kolm ees päka all, kolm kanna all. Paelad olid kü`l'ges, nendega siu`ti jala ö`mber ki`nni. Ma käisi ka poisikse põ`lves õhe korra nuia peksul. Siis ma nägi, mõnel oli obuse taliraud jala all, vahe näsaga raud. Jalal oli ikka akatus. Raud oli kalsu si`sse võrutud ja paelaga oli jala all.

Vanasti Ru`hve mees tulnd kõlguga öle lahe Ka`htla maalt kadakid raiuma ja viima. Metsavah't ju`htund peàle. Mees näind eèmalt et tuleb, kadakad kõlgu peàle, köis ö`mber ki`nni ja jää peàle. Mehel olnd täksid all, libisemist polnd kar`ta.

Metsavahil olnd sõu`ke pootsaagi moòdi kepp, ots vahe, kook kü`l'ges. Nõnda kut mees oli jää peàle läind, metsavah't kohe kook kööve taha.

Mehel olnd täksid all, tõ`mmand kõlgu jä`rge ja pannund kohe Ru`hved*[121]*. Metsavah't kukkund maha, lohisend jä`rge. Pätid olid libed. Metsavah't ka`rjund: «Pea ki`nni! Mo õigus väab ää.» Vanamees ü`tlend: «Tule jä`rge! Mo jõud väab ää.» Lasnd edasi. Ligi Karelaìdu viind ikka, siis metsavah't saand kepi koogu kööve tagant ää, saand la`hti.

(Juhan Kiivits, sünd. 1889,
Nõmme küla, 1960)

17. KALAMÄRSS

Mehed kes õ`nge lasid ja kessel unnad sihes olid, nendel oli kalamõr'ss. Mõr'ss oli võrgust te`htud kot't, pand oli suus, siis suu seìsis la`hti ja ruttu sai kala si`sse.

Serbak[122] *oli, pisike võrgust kot't varre o`tsas. Tõ`stsid unna või õŋŋe öles, lasid kala sõ`nna si`sse ja sealt pui`stasid mõrsi si`sse, see‿s ole midagi, lips ja lips!*

Mõr'ss oli paa`tis, või ta`lve unnal o`lles oli kõlgu peal, pui`stasid kala si`sse, lõid keeru peàle ja oli ki`nni. Sidumist polnd midagi. Mõr'ss oli kõlgu peal, sellega tõid kalad lohistades koju. Paadist toòdi mõrsiga m`ääle*[123]*, mäál kallati kotti, van`krile või kus taris oli, või kus tuli viìa. Mõr'ss oli selle juùres kotist param, et vesi ja lima joosis ää, kalad olid õhu kää, tõ`mmasid kohe külmaks ja taheks.

Kalu vää`ti veel väädi sihes, sõu`ksi suuremid kalu, mis kevade jõest püi`ti, nõnda kut aug ja luts. Ahingaga püi`ti, põèsast leigati

---

[119] s. t. jääl nuiaga kalu põrutamas; [120] raudteravikkudega puust tallad jääl käimiseks; [121] Ruhve poole; [122] kahv, haam; [123] randa, kaldale;

kase vits ää, vään`ti ää ja ae`ti kalal ninast läbi. Püiu aègu olid jõe `ääres maas, sealt võe`ti kää o`tsa, olid suured aavid, ännad lohisesid maas.

Sõu`ke väädi sihes vädamine oli nende asi, kes vahest pühabe korra kogemata jõe `ääre läksid ja mõne said.

(Eelmine)

18. JAHIKOTT

Jahimeistel olid suured jahikotid. Nahast kotid olid, pargitud vassika nahast. Mõnel olid mustad, teisel oli jälle karu[124] *peàle jää`tud, karu oli välja pool. Seda nägu kut vassikas oli olnd. Kotil oli rihm taga, rihmaga oli se`lgas, rihm kaela tagant läbi. Lasi jänese või linnu, pani kotti. Pisemad loomad topiti kõik kotti. Rebasel siu`ti jalad paelaga kogu ja vissati se`lga. Vahest kui kot't täis oli, siis oli jänes ka paelaga se`lgas.*

Kääd pidid ikka la`hti olema, püssi jäuks, nägid midagi, et siis kohe lasta said.

(Eelmine)

19. TEED JA RAJAD

Kus vanasti sõu`ksi teèsi oli kut nüid, teed olid pisiksed ki`tsad kõverad. See mis siis sii selle sülla[125] *nime all oli, mis Kuresoarest Kuivastu läks, see siis sui ikka püsut tee moòdi oli.*

Inimesed tegid seda kaks ko`rda oa`stas, kevade ja sügise. Tee jäud olid, moa jä`rge olid pa`ndud, kessel suurem ja param moa oli, sellel oli pitkem. Poar koòrmad ri`hvka*[126] *viìdi peàle ja ai`tas küll. See oli suńd, selle tee jäu pidi tegema.

Jõgedel olid puust kommid[127] *peal ———. Kus paèrgus nee semändi torud all on, seal olid vanasti laiad paekivid peal, vesi joòsis alt läbi.*

See suur süld läks viìmaks riigi käde, siis inimesed said oma tee jäud siit Soareküla sülla pealt ja see mis Orisoarest Leìsi lihab.

Neid pisiksi küla vahe teèsi inimesed tegid ise nõnda kudas a`rvasid, üks viis kivisi ja teine viis kivisi, vahest toòdi koorm ri`hvka koa peàle.

Noh, sõu`ksed einamoa karjamoa teed, nõnda kut siit Kidre ra`nda kauda laìdu lihab, neid pole kedagi teind. See oli ea, kui mõni mõne suure kivi vahest eèmale kikerdas, see oli puhas. Nee_s ole koàrdi teed[128]*. Ratastega roniti sealt läbi ja ronitakse veel paèrgus, kudagi ikka soab. Kole kivine ja kadakane.*

Siis käisid mõnest kohast veel sõu`ksed jalgrajad läbi, kust jala

---

[124] karv; [125] *süld* '(suurem sillutatud) maantee'; [126] *rihvk* 'kiviklibu'; [127] truubid, sillad; [128] s. t. kaardile kantavad teed;

inimesed otse käisid. Neid pole jä'lle kedagi teind, nõnda kudas jalad tam'pisid, nõnda oli.

Sii käisid mü'tmes kohas si'lmadest[129] *läbi, sõ'nna siis ae'ti kivid si'sse, et kudagi läbi sai. Siit lihab laìdu koa sealt lahe si'lmadest läbi, mü'tmes kohas kivid sihes, paèrgus veel näha.*

Sii nee pisiksed jõe nired, nee olid nii ki'tsad, jalgraja peal olid puud peal, kaks puud vissati öle, oli öle käima koht va'lmis. Rataste teed[130] *nee käisid kohe jõest läbi, vesi tuli vahest rattale koa, see_s tee midagi.*

Sii olid kõik kivi ajad, sealt kohast kust öle käìdi, oli üks kivi siia'pool aìda ja teine teine'pool aìda. Üi'ti öle käima kohaks, muud ma_b tea seal midagi.

Kevade kui päike tali teed lagelt[131] *ää võttis, siis ega üks pidi oma sülla jäu*[132] *pealt aŋŋe ää kaèvama. Külavahe teed olid nii kaua* [hanges], *kut vana jumal ise la'hti tegi. Pärast kui suur süld riigi käde läks, siis inimesed kaèvasid küla vahe teed la'hti. Ega küla kaèvas oma piirist.*

Tali teed nee käisid egast poolist otse, küladest, põ'ldudest, soodest me'tstest ae'ti läbi. Just oraste pealt äi ae'tud tali teed läbi, tee koht võttis rugi ää. Tali teed märgiti õle tuu'tidega ää, me'tsas pa'ndi puude kü'l'ge, lagel kaigaste o'tsa. Nõnda pidi olema, et üks tuut ikka teise käde ää pai'stis. Ega küla pidi panema tali tee tuudid oma piirist läbi.

(Andrei Ruus, 1875—1965,
Viltina küla, 1960)

Tali teede ajamine see oli ega sügise, kui lumi maha tuli, sui teed täis pani. Küla ae'ti kogu, kimp o'ksi ja vihk õ'lgi pa'ndi ree peàle ja mi'ndi tali teed ajama. Meil läks siit Tam'psalust läbi ikka, sõ'nna Uievalla piiri va'stu.

Tali teed olid ikka nõnda koa, kõr'tsisi kauda ikka läbi, kõr'ts oli öömaja ja i'ngamise koht.

Õle tuustid te'hti, õle võru ö'mber. Me'tsas siu'ti puu kü'l'ge, laget pisteti oks maha ja siu'ti oksa kü'l'ge. Tali tee tuu'stide panemine oli änamast ikka noorde inimeste töö, nii pailu oli vanamad obusega sel'tsis, kes näi'tas, kust läbi ae'ti. Egast perest oli inimene, see oli küla öhine asi.

(Villem Nõgu, sünd. 1879,
Ridala küla, 1960)

Tee ristid olid jä'lle, nee olid ju vanasti sõu'ksed suured ullud kohad ja kardu kohad, seal pidand kõik pahad ja ead lii'kuma. Tee ri'stide peal käìdud uhatlemas[133]*. Kui sõu'ksi kä'rnu ja paìsid olnd,*

---

[129] *silm* 'väin, väike (piklik) laht'; [130] vankriteed; [131] lagedalt; [132] teejao; [133] tohterdamas, posimas, nõidusega arstimas;

võe`tud nendest mäda ja viìdud tee ri`sti kivi a`lla, siis tõbi jäänd sõ`nna kivi kü`l'ge.

Soa`stna Kadaka Kadril olid ussid vilja si`sse võlutud, vili sigind pisiksi va`lgid u`ssisi täis. Soa`stnal pidand siis nee võlud olema, kes ussid võlund oli. Kadri noppind u`ssisi ja viind tee ri`sti. Soa`stna eit surnd ää, see viìdud sealt läbi, siis pidand ää kaduma, surm viind ussid omaga sel`tsis, viis ää aùda.

Jõulu lau`pa õ`hta pühitud tuba pu`htaks, pü`hked viìdud tee ri`sti, siis akatud seal kuùlama, mis kuulda on, kas su`rma või pu`lmi. Kui pilli mä`ngu kuul`tud, soand pu`lmi. Laude kolin tähendand su`rma.

Tüdrukud käind vana kuu neljasse õ`hta tee ri`stis kosilast oo`tamas ja voa`tamas. See kes tee ri`stis va`stu tulnd, see pidand siis ää kosima.

Kes tahtnd kurjaga sõbrusta, see pidand jä`lle vana kuu neljasse õ`hta kesk öö aègu tee ri`stis olema, seal soand siis kogu. Kes oli kolm til`ka verd annund, see müind oma iŋŋe kurjale ää. Kuri pidand selle siis viìmaks ää käägistama.

Pa`ndud ja te`htud täid olid jä`lle inimestel ja loòmadel, siis neid viìdi jä`lle tee ri`sti kivi a`lla ja vissati seal kolm kord va`stu põhi tuult.

Nee teud pidand alati üksi läbi viìma ja ikka kesk öö aègu, ja veel nõnda pidand käìma, et sind mitte kedagi äi näind. Kui ju`htus kedagi nägema, siis äi õ`lla sest käìmisest kasu olnd, salaja pidand olema.

(Anna Kivi, sünd. 1884,
Asva küla, 1960)

Liiklus ja transport. ES KT 185

SAAREMAAST JA SAARLASEST

Saaremaa on ikka Saaremaa, oma kodu ikka oma kodu, kes sii ikka sü'ndind on, see tahab sii surra koa. Saàrlasele äi ole paramad pai'ka i'lmas kui see paène põllu lapp ja kadakane karjamaa. See on oma pesa.

Ma käisi noores põ'lves koa üle mere, tuli tagasi kohe jä'lle. Äda polnd seal midagi, tööd oli, seda ma pole i'lmaski kartnd. Me olime töö inimesed, mei'te ko'hta öö'ti ennem ikka kii'tust kui lai'tust. Aga vat mis oli, kõik oli võõras, ikka teist moòdi kut Saaremaal. See on ikka armas ja kena, misse sihes sa oled moast madalast kasund. Sii mei'te isaisad ja emaemad eland, mõisad orjand, nä'lga kannatand, oma igi ja verega seda moad kastnd.

Aga see Saaremaa pole siis nii pisike ja vaène mitte kut seda kaùgemal arvatakse. Missest mei'tel puudus on, mei'tel on kõi'ki. On me'tsa, moad, meri on korra ö'mber. Koletu[1] kala, mis sealt on eluaja vä'lja vää'tud, seda on elupäävad püi'tud, ikka teda on veel.

Karja Mu'stjala pool on suured metsad, puud nõnda et annab o'tsa voadata. Pöide on lage, aga sii on jä'lle ead põllumoad. Pöide Mui küla meistel on pu'hta nisu auk, muld nii sula kut seep, ilma kivideta.

Ollamäe taga on raba. Kus äbemata turral[2], mis seal on. Mü'tmed järved on seal sihes, muist pidade põhatud olema, nii sügavad, et põ'hja po'lla all. Sügise käiakse seal jõhvikal. Ju neid vakkade vii'ti sealt sügise vä'lja vää'takse, mõni koht on kohe punane.

(Melania Tuus, sünd. 1877,
Kõiguste küla, 1962)

Vanad inimesed olid tugevad. Mehed olid kut karud, ja pole naistest ka maha ajada ö'hti olnd, kõik tööd tegid ää, mehe eest olid vä'ljas.

Ruhvest Pee'tri Liisu viind mõisast vi'lja li'nna, vili viìdud linnapele[3], öles lossi to'rni viìdud. Pee'tri Liisu lasnd obuse lossi ede, tarind teise kahe vakase rugi koti teise kaìnlu ja viind öles. Linna mehed akkand urjutama, et kas see pole naise inimese ko'hta ikka püsut pailu. Liisu ü'tlend: «See pole veel midagi, võtaks ea meelega öhe koti veel, aga pole kolmandat kätt!» Nõnda ta viind oma koòrma kõik kaks kotti aavalt öles, ikka teine kot't teiss kaìnlus.

Saàrlased olid mehed maal ja olid mehed merel. Käisid Suu-

[1] Määratu palju; [2] turvas; [3] Kuressaare lossi;

remaa sihes tööl. Puudane levakot't võe`ti kevade se`lga ja mi`ndi. Läksid jala Riiga, taha Peeterburi ää. Sügise tulid jala tagasi jä`lle. Suured nä`stlikud kadaka kõled olid kää, käimisel oli toeks ja siis kaitse riistaks ka, kui mõni tee peal kallale toppis.

Ehitasid laèvu, suured purju laevad olid, kõik ilma mered käìdi läbi. Äi nee kartnd tuult to`rmi aga kedagi. Oli meistel julgust ja oli jõùdu ka. Jõud on see, mis inimese ju`lgeks teeb. Vahest öö`takse, nii ju`lge mees, et äi karda noort kuratid ka.

Oli nii tugevid mehi, kes tõ`stsid obuse öles. Ma ise nägi, kui Mu`stla Jaagu Mi`hkel tõ`stis obuse aiste vahel öles, pani abu kõhu a`lla ja kõik neli ja`lga olid ö`hkus.

(Juhan Kiivits, sünd. 1889,
Nõmme küla, 1962)

See oli siis kui mo ema vanamad olid vene u`sku läind. Kitu Riidu oli mo ema isa, see olnd Aùdla talitaja, Aùdla Määl oli vallamaja.

Üks vana tüdruk, Maie re`l'naks*[4] *üi`lud, olnd Aùdla [mõisa] *peremees. Aru*[5] *läind selle ede, et talitaja vene u`sku läind. Nee*

Keelejuht Melania Tuus Kõiguste külas. Põide. (H. Ahvena foto 1961)

[4] preiliks; [5] teade, sõnum.

Vana abielupaar Laimjalast. Pöide. (Bungani foto 1911)

kes vene u`sku läksid, said tiuo`rjusest la`hti. Re`l'na ü`tlend: «Kots, ma lase Kitu Riidu talitajast la`hti!»

Emaema läind siis [vallamaja] *võ`tmid mõisa viima. Re`l'na ü`tlend: «Kots, ma lase oma san`tidele kakud tehja, et ma nendest la`hti saan!» Emaema pole kartnd ö`hti, ü`tlend kohe va`stu. «Ma tee oort saia, et ma sest o`rjusest pääsnd ole!» — «Kudas te mooga räägite, ma ole re`l'na!» Emaema jä`lle va`stu: «Ma oli ka re`l'na, aga kahjuks ma sai rouaks!» Naernd ja tulnd ää.*

Vana Maie asi pole ai`tand midagi, see oli ikka riigi usk ja s`äädus.

(Juulie Toompuu, sünd. 1890,
Käo küla, 1962)

Saaremaast ja saarlasest. ES KT 203

MURDESÕNADE SÕNASTIK

Aavautu — õõnetuvi
abu, omast. *abu* — õlg (omast. õla), piht, turi
adra kurk — vannasadra vanda, adervarre ja sõle vaheline kolmnurk
adra vannas — vannasadra künniraud, rauapuu
aen, omast. *aani* — püssikukk
aga, omast. *aa* — hagu
agarik, *-u* — aganik
ahju perse — ahju tagumine sein, ahju tagakülg
aissugar — ree esimene kodar, mille külge kinnitatakse aisad
ai'taja — kõlblik, sobiv, hea
akatama — süütama, sütitama
akatus, *-e* — (käe)pide
ake, omast. *a'kna* — aken
alako'rdne — lahtise pealmise kooruke-sega (leib)
allikas — sinikas (metsamari)
al'l paju — tuhkurpaju
al'lräästas — laulurästas
ank, omast, *angi* — soon, valts, õnar, sisselõige; pragu
aŋŋepoeg — kevadine jänesepoeg
an'tskopp, omast. *-kopi* — tiislit rangidega ühendav kolk või rihm
arand, *-i* — lõhestatud otsaga kepp, näpits
arjus, *-e* — hobuserangide ülemine, väljapoole kaarduv osa
arjutama — katuseharja tegema
ar'k, omast. *argi* — vankri vahepuu küljest tagumise teljepaku sisse ulatuv hargikujuline puu
aru — 1. arv; arvestus, arvestamine; 2. teade, sõnum; 3. harv
aruke, omast. *arukse* — harv, hõre
aruline — haruldane
arvik, *-u* — üksik, harv
asjem — tähtsam, parem
eest — hästi
eese — enese
ellikust — õrnalt
elu — elumaja
emane — naisterahvas
esmasse — esmaspäev
igama — vastu pidama, kestma
ige, omast. *ige* — 1. telg (vankril, tuulikul jne.); 2. (härja) ike
igepakk — vankri teljepakk
illerdama — lipendama, narmastena rippuma
imal, *-a* — mage, vähe hapu
immitsema — liigse küpsemise tõttu leiva pealmist koorukest lahti lööma
i'ngama, *iŋŋata* — puhkama, hinge tõmbama
isane — meesterahvas
isepänis — eraldi
it's, omast. *itsi* — tõmbi otsaga rauapeitel, meisel
i'tsima — (rauda) taguma, vormima
it's vasar — haamer raua vormimiseks
jahuma — jahvatama
jalgvärik — jalgvärav
joenpuu — veerispuu, längu asetatud puu raskete esemete veeretamiseks
joodav, *-a* — väga suur ja raske (ese), mürakas
joodud, mitm. omast. *joo'tude* — ristsed, varrud
joo'skema, *jooseb* — jooksma
jutt, omast. *juta* — rihm ikke kinnitamiseks härja sarvede külge
juukliiv — vesiliiv
jõuluani — haneks maskeeritud inimene, kes jõululaupäeva õhtul käis saunas lastelt salmi küsimas
j'õõrama — aelema, tarbetult ühest kohast teise liikuma
jämmus, *-e* — jämedus
jämmuti — jämeduselt, jämeduse poolest
jänekakk ~ *jänenääk* — üks puukäsna liike
jäneseuuk — kassikakk
järestusi ~ *järistusi* — järjestikku
jäšš, omast. *jässi* — kidur, kängujäänud (puu)
jääpar't — sinikaelpart
jõe änd — jõe algus(osa)
jöl'k, omast. *jölgi* — väga lühike asi, jupp
jön'kapuu — adervars, jäme kõvera otsaga puu, mille külge on kinnitatud vannasadra teised osad

kaapsu ronk — kapsajuurikas
kaareldi (panema) — katuse või lae katmise viis, s. t. kaks lauda alla, üks vahekohta peale, nn. poola lae tegemisel
kaa'skima, kaasib — laasima
kabi, omast. *kabja* — püssilaad
kadakalind — talvike (?)
kaerapeet — väänkael (lind)
kahl, omast. *kahlu* — vihk, sületäis
kaju, omast. *kaju* — kaev
kaju võttaja — veesoonte tundja, uue kaevu asukoha kindlaksmääraja
kali, omast. *kali* — kaigas, teivas; hoob, kang
kannapośt — post, mille külge värav või uks on kinnitatud
kańt, omast. *kandi* — kangeks, kõvaks külmanud, kuivanud (asi, olend)
kare, omast. *ka'rge* — jäätmaa, sööt; rohumätas, kamar; põllupeenar
karetama — rohtu kasvama, sööti jääma
kargutama — kiiresti sõitma, kihutama; jooksma, karglema
kark, omast. *kargu* — kõvera otsaga pulk vikatilõe ülemises otsas
karp, omast. *karba* — paatunud vana kase koor
karsas ~ *kartsas*, omast. *kar'ssa* ~ *kar'tsa* — redel, vankriredel
karu, omast. *karva* — karv
karva pär'ss — sassis karvadega, karvanäss
kasinast — ettevaatlikult, hoolikalt, korralikult
ka'tlaauk — lahtine keedukoht väljas aia ääres
katti — katki
kauda ~ *kaudu* — mööda, piki
kaust, omast. *kausta* — ree kodaraid ühendav pikipuu, paralleelne jalasega
keìbija ~ *käìbija* — käija
keim, omast. *keima* — käärimisel tekkiv vaht õllel; õllepärm
keimatańn — käärimistõrs
keìmine — käärimine; õllepärm
kerguakk, omast. *-aki* — kirikuhakk, kaelushakk
keridus, -e — keritu, see, mis on keritud
kerk, omast. *kergu* — kirik
kesse(l) — kelle(l)
kessiku — kolmapäev, kesknädal
kibuspu — kibuvits
kiha, omast. *kiha* — suurem nõu, anum (enamasti puust); mitm. vankrikere, -kast
kihu — kihelemine, sügelemine
kiitsakas — harakas
kiiv, omast. *kiive* — kiivitaja
kikerdama — veeretama; püherdama, väherdama
kimp, omast. *kimbu* — kubu
kipakas — kergesti ümberminev, ebapüsiv
kipp, omast. *kipu* — kibu, kapp
kippel lasn — puust labidas, alumine serv rauast
kippuma — liikuma
kiputama — puudutama, liigutama
kirg, omast. *kirje* — säde
kiri — kirju
kiriauk — ahjusuu kohalt kerisele viiv auk
kirikask — arukask
kirs, omast. *kirre* — säde
kiut, omast. *kiudu* — vöödiline, triibuline
kiveste — (kivist raiutud) mold
koerakael — palkide nurkühendus vanemates puuehitustes: alumise palgi otsa lüüakse poolümar süvend pealmise palgi jaoks
kodima — käima, hulkuma
kohe — otse; vastu, poole
kohtuelu — vallamaja
koigas, omast. *koika* — seina külge ehitatud magamislava
koju — kuju; kunstlik peibutuslind
ko'ldepae — lõukakivi, kolde ees olev suurem paekivi istumiseks
kombakas — tükk, kolakas
komm, omast. *kommi* — 1. (ahju-)kumm; 2. truup, sild
kong, omast. *kongi* — marjatorbik
końn, omast. *konni* — täi (eriti lastehirmutisena)
konna püśs — küüni suu ette asetatud heinte ja neid varjavate hagude kaitseks pandud puu, mis kinnitati otstest küüni nurkade külge
koogitsema — urgitsema, koukima
koos, koòse, koost — kodus, koju, kodust
koost, omast. *ko(o)sta* — (puu)lusikas
ko'rdlik — kihiline
korendaid — püstandaed, maasse löödud teibapaaride vahele poollängus laotud roigastest aed, tara
kor'p, omast. *korbi* — ronk, kaaren
kor'snas, omast. *kor'sna* — korsten
kor'v, omast. *korvi* — veskikolu
koŕvvan'ker — kinnise korviga sõiduvanker
kotakas — põrakas, mürakas

kudu, omast. *kudu* — (kaevu) vooderdis
kuduma — (kaevu) vooderdama
kukerkuusk — kukerpuu
kuku — kukulind, kägu
kukulinnu sulane — väike-lehelind
kuli, omast. *kuli* — raud, millel tuuliku pealmine kivi jookseb
kulinad — kurinad, kuljused
kulisti — äiakas (umbrohi)
kulm, omast. *kulmu* — heinakoorma nurk
kumama — (suure tulega) kaua aega keetma
kuńts, omast. *kunsi* — kunst, ebausukomme
kurn, omast. *kurna* — vitstest ja pulkadest põhu-, heinakandmise korv, sari
kur't, omast. *kurdi* — (kuuse- või männi) käbi
kuru, omast. *kuru* — kitsas ahjutagune ruum
kut — (võrdlev) kui
kuuseutu — kaelustuvi
kõle ~ *köle*, omast. *kõle* ~ *köle* — kaigas, kepp, malakas, vemmal
kõlk ~ *kölk*, omast. *kõlgu* ~ *kölgu* — kelk
kõrendid — kaelkoogud, kaelpuud
kõru ~ *köru*, omast. *kõrva* ~ *körva* — kõrv
kõruti ~ *köruti* — kõrvuti
käba, omast. *käba* — 1. männikoor; 2. porsa emasurb
käbe, omast. *käbe* — nägus, peenelt ja puhtalt valmistatud
kähm — vt. *odrakähm*
käibija — vt. *keibija*
kä`nni (*jääma*) — kängu, kiduraks (jääma)
kärbane — kärnane
käre, omast. *käre* — vaigurohke kännu- või puutükk, sobiv tõrvaajamiseks
käreahi — tõrvaahju seesmine osa, kuhu pandi «käred»
kärmes, omast. *kärm`pse* — kärbes
kär'ss, omast. *kärsi* — nässakas, kidura kasvuga, okslik puu
kääakatis — käepide
kään, omast. *kääni* — raudliist puutelgedega vankril telje otsa all selle kulumise vältimiseks; vikati- või sirbiteraks kokkukeedetud raud ja teras
käänakas — looduslik tahumata kivilahmakas
köbjas, *-e* — puukäsna liike, tael
köle — vt. *kõle*
kölk, omast. *kölgu* — kella kara, tila
kölk — vt. *kõlk*
kön`kama — liikuma, (end) liigutama
köru — vt. *kõru*
köruti — vt. *kõruti*
körvatasu — lisatasu
köögakil — kõveras, küürus
kööved — köied (nim. *köis*)
küdima — aeglaselt suitsedes põlema
küi, omast. *küi* — vaskuss
küilapee — küünlapäev, 2. veebruar
küin, omast. *küine* — sisselõige, täke hobuselooga otstel
küip, omast. *küibi* — umbsest puust pinalitaoline karp küünalde hoidmiseks
küisakil — pikali, külili, küliti
külakubjas — külavanem
külmatihane — rasvatihane
künk, omast. *künga* ~ *küngu* — küngas
küt't, omast. *küti* — kütmine
laavad ~ *lavad* — lauad (nim. *laud*)
labi, omast. *labja* — labidas
labjagas, omast. *labjaga* — väike labidas
labu, omast. *labu* — heinasaad
ladu, omast. *ladva* — latv
laes, omast. *laasi* — klaas
la`hke — lahe, vaba; halgas, kergesti lõhenev, ilma oksteta
la`hkest — vabalt, kergesti
lahve — 1. lahti; 2. lausa leegiga
laiakas — lapik
lainuait — magasiait
laiskkul'l — öösorr
laks, omast. *laksu* — kära tegemise, laksutamise riist ajujahil jahiloomade hirmutamiseks
lamm, omast. *lammi* — suur hulk, lasu
la`mmuma — lagunema
lam`pis — lame, libamisi kaldu, längus
la`mrine — lambakarjus
lankpoom — vankri esimest ja tagumist telge ühendav vahepuu
lapakas — 1. kalts, lapp; 2. (lai, suur) tükk, lahmakas
lape, omast. *lappe* — (ukse, akna, värava) kõrval olev koht; ukse-, värava-, mulguaugu äär
lapp, omast. *lapi* — aia- või mulguposti külge kinnitatud puu, mille vahele käivad latid
lappes — (ukse, akna, värava) juures, kõrval

lappima — laduma
lapseline — 1. noor, lapseealine; 2. lasterikas, paljulapseline
laratsipää — lauritsapäev, 10. august
la'skma — jahvatama
la'skemine — jahvatamine
lasn, omast. *lasna* — labidas
lat's, omast. *latsi* — plats, koht, paik, ase
lattun, omast. *-i* — latern
laudi, omast. *laudi* — lakk, lakapealne
laùdu, omast. *laùdu* — seinariiul; saunalava
laùgemisi — laugjalt, libamisi
leemeraàksed — pööris, vispel
lehid — (hobuse)leid
le'hte aeg — suve lõpp, millal tehti lehisevihtu talvesöödaks lammastele
leiges, omast. *lei'ke* — kaalikas
leinatamm — tamm, millel lehed säilivad ka talvel, raudtamm
le'mber, omast. *le'mbri* — raagremmelgas
le'mberpaju — raberemmelgas, ka raudpaju
let's, omast. *letsi* — peerukiskumise kiin
levalõime ~ *-lõime* — leivaastja
levaroni — leivasupp
lihatuma pühad — lihavõttepühad
liigtuba — madalama laega osa rehetoa eesmises või tagumises külgseinas; endine vahekäik rehehoone välisseina ja rehetoa vahel, mis siseseina kõrvaldamisega liideti rehetoaga, et võimaldada toale akende ehitamist
liik, omast. *liigi* — salk, grupp, rühm; kiht, kord
liit, omast. *liida* — pliit
lii'tuma — (täis) vajuma
limmakil — maadligi
linalind — linavästrik
lingraud — keermepuur, vahend keerme, vindi lõikamiseks
linnukul'l — raudkull
linnukäre — vaigurohke koht männitüves, sobiv tõrvaajamiseks
lin'ter, omast. *lin'tri* — klinker, tellisekivi
lin'tsis — nätske, plink
liputis — 1. lingi osa, mis allavajutamisel lingi üles tõstab; 2. püssi päästik
lisi, *lisidal(e)* — ligi, ligidal(e), lähedal(e)
lisisaàdavas — ligiläheduses
liits, omast. *litsu* — uisk
litu — halljänes
liul öled — vastupidiselt tavale katuseks pandud õled, s. t. tüved ülal ja ladvad allpool
lodima — aeglaselt liikuma
lombakas — suur tükk, lahmakas
lomp lagi — umbes meetripikkustest palgijuppidest lagi; «lombid» asuvad taladega risti
loṅt, omast. *londi* — tõrvik
loopsu, omast. *loo'psu* — mudase põhjaga tarna täiskasvanud suurem veeloik, lomp
lu'hki — lõhki
lu'hkuma — lõhkuma
lu'stjas — luste
lut't, omast. *luti* — laia teraga kirves liiprite ja palkide tahumiseks
lõugitsema — närima, mäluma
l'õõges — lõdvalt
lägu, omast. *lägu* — paks kibe suits; ving; toss, naks õhk
läkk, omast. *läku* — pori, muda
läägerdis — küljetsi tee ühest servast teise libiseja (regi, saan)
lõime, omast. *lõime* — leivaastja, -küna
lölletama — suure leegiga põlema
lömm, omast. *lömmu* — 1. suur leek, tuli; 2. lõhandik; kirvega lõhutud peerupakk; paks laud, plank
lömmakas — vt. *lömm* 2. täh.
lõuk, omast. *lõugu* — lõuguti
lüit, omast. *lüida* — peenike puru, tolm
lüke, omast. *lü'kme* — (pikk)höövel
lüli — viltu kasvanud okaspuu alumisele küljele tekkinud kõvem vaigune kiht
lüline — kõva, vaigune (puu)
(maa)matikas — (maa peal elutsev) putukas
maaõun — 1. metsõun; 2. kartul
maged — linnased
mageleib — linnaseleib
majal, *-le*, *-lt* — mujal, -le, -lt
makk, omast. *maki* — vorst (eriti tanguvorst)
maltsmäńd — noor väikese pehme südamikuga ja vähese vaigusisaldusega mänd
maltspuu — noor, täiskasvamata puu
maripuu — ploomipuu, kreegipuu
massakas — putukas; röövik
materdama — kiviaeda kadakatega kindlustama
ma'tsabe — madisepäev, 24. veebruar

meig, omast. *meiu* — kase- või (õitsev) toomingaoks
metskits — tikutaja
misse — mille
muga — mõni, mõned
muidu u'mbe — ilmaasjata, kasutult; niisama
muńt, omast. *mundi* — oherdiraua lusikakujuline lõiketera
murispuu — seina pealmine palk, millele toetuvad sarikad
murre, omast. *mu'rde* — ulualune, räästaalune
mu'sta kuìva — väga palju, kuivalt (täis)
must lepp — sanglepp
muusutama — muisutama, huultega häält tegema
mõu'ke ~ *möu'ke* — missugune
mõùma ~ *möùma* — mõjuma
mädi — pudrutaoline mass nahaparkimiseks
mäeal, *-e* — mujal, -e
mälsas — meltsas, roherähn
mõr'ss, omast. *mõrsi* — märss, võrkkott
möu'ke — vt. *mõu'ke*
möùma — vt. *mõùma*
müìbija — müüja
müim, omast. *müima* — müümine, müük
naelusk, *-i* — erinevas suuruses aukudega raud naelte valmistamiseks
naga, omast. *naa* — puupulk puuosade ühendamiseks; puust riidevarn
nahklapp, omast. *-lapi* — nahkhiir
nak'k, omast. *naki* — puutikk, väike puupulk puuosade ühendamiseks (väiksem kui naga)
nasin, *-a* — näsiniin
neal(e) — najal(e)
neljasse — neljapäev
ne'ssima — tassima, kandma
nibrakas — peenike puuvõsu, oksake
nide, omast. *-me* — peenike painduv vits; noor pajuvõsu
niduma — punuma
niinmei'ster — liimeister
nii'ske — puukäsna liike, tael
nii'stama — niiskuma, märjaks saama
ni(i)ste, omast. *nii'ste* — peerusüsi
ninapośt — post ukseraamis, sealpool, kust uks avaneb
noi, omast. *noia* — nõid
noìma — nõiduma
nokastama — vihastama
nook, omast. *noogu* — kook, konks
not't, omast. *noti* — paks jahukaste, soust
nukitsema — kergelt puudutama; tuhnima
nõumpuu ~ *nõumpuu* — sarikas
näljaleib — näljaajal tehtud leib, millesse jahvatati jahudele lisaks kaseurbi, tammetõrusid jm.
näljane — ihne, kitsi
näst ~ *näśt*, omast. *nästa* ~ *nästi* — näsa, tüügas, väljaulatuv ots
nä'stlik — okslik, tüükane
nömm, omast. *nömme* — kanarbik
nöumpuu — vt. *nõumpuu*
oa'tu — vähese kestvusega, vähe vastupidav; kasutu, tulutu
odrakähm, omast. *-kähmi* — odrasepik, -sai
oìdrik, *-u* — ilma taimestikuta suurem veelomp (heinamaal, soos)
okk, omast. *oki* — vokk
onk, omast. *ongi* — konks
oolakas — hoolas
ooletama — vestma, voolima (puud), lõikama
oone, omast. *oone* — ait
oort — kohe
oo(s), omast. *oòse* — hobune
otsastusi — otsakuti, üksteise otsa
paar, omast. *paari* — aampalk, tala
paàrgu — õueköök, suveköök
paaspuu — paakspuu
padu, omast. *padu* — madal vesine maa
pagu, omast. *pau* — pragu, lõhe
pahumine — pahupidine, vastupäeva (keerd)
paiguline — alatine
paigulisti — alatiselt, püsivalt
painand, *-i* — külimit, ümmarguse või ovaalse põhjaga puunõu jahu ja vilja mõõtmiseks, tõstmiseks või vilja külvamiseks
paìnapuu ~ *paìnepuu* — paindepuu, -pakk
paisetama — paistetama
paja — sepikoda
paju — padumaa, vesine koht, kus ainult pajud kasvavad
pajujänes — põhja valgejänes
pakk, omast. *paku* — ree põikpuu
paku sugar — reekodar
pala, omast. *-va* — palav; palavus, kuumus

pali, omast. *pali* — 1. rangipale, -vooder, -polster; 2. peenar; piklik heinahunnik, -vall
pand, omast. *panna* — vibu; painutatud vits, väät; vanaaegse puust loomakütke loogakujuline kaelavõru; korvisang
parasest — parajasti
park, omast. *parga* — rühm, salk, parv
pasklepp — harilik lepp
patitsema — pladistama, sulistama, soputama
patsakil(e) — küliti, külili
pa`tsima — neljakäpukil käima, lühikeste sammudega astuma
pea vemmal, omast. *-ve`mla* — painutatud põikpuu, painard ree peas
pekk, omast. *peki* — koorealune pehme kiht (puul); pehme pealmine kiht (taelal)
pepped — tuulamata vili
perelaps — pererahvas, kogu pere
periseauk — ungas, unkaauk
piha — pähe
piil, omast. *piili* — püül, püülijahu
piilu — piilpart
piiriaid — 1. piirdetara, -aed; 2. lopsakas haljas rohupuhmas, -tutt
pikk, omast. *pika* — veskikivi tagumise ja teritamise vahend
pil'l, omast. *pilli* — püstvõll, mis käib veskikivi silmast läbi
pind, omast. *pinna* — 1. okas; oga, astel; 2. kiuriba, koorekiht, niin
pine, omast. *pine* — väät, võsu
pinkvan`ker — pikkvanker
pireke(ne), omast. *pirekse* — natuke, pisut
pistand(aid) — varbaed; kolme rõhtlati vahele tihedalt põimitud kuusevitstest tara, aed
pi`tlik — piklik
poolik õumpuu — seemnest kasvatatud pookimata poolmetsik õunapuu
poomkańt — nürinurkne serv palgil või laual
por`ssima — halvasti, lohakalt tegema
po`t'sku — tünn
puks, omast. *puksi* — teraspulk raua sisse augu löömiseks
pulisema — mulisema, vulisema
puruma — lõhkuma, purustama
pusi — (vankriratta) puss, puks, raudrõngas või toru rattarummu sees, võlli raudne ots
puterdama — kudrutama (tedre kohta)
putk, omast. *putku* — kirn, kõrge ja kitsas, mõnikord pealt kitsenev kaanega puunõu piima, koore, või jm. hoidmiseks; nõu küünalde valmistamiseks
putkestama — üle jõu ponnistama, pingutama, tõstma
puugi sitt — mäda puu küljes kasvav vahutaoline seen, mida peeti puugi väljaheiteks
puukoristaja — kirjurähn
puumaa — jõukas talukoht
puumaa mees — jõukas talunik
põigeldama — (heina) koormat köitega põigiti kinni siduma
põre, omast. *põre* — pakatanud ja krõbedaks küpsenud koht leival
pähes, omast. *pä`hke* — pähkel
pä`hkereet, omast. *-reedu* — pasknäär
pä`hke sakk — pähklikobar
päits, omast. *päitsu* — valge peaga (loom)
pän`tima — neljakäpukil käima, tatsama
pärad — peened aganad
päraleib — aganaleib
pärisest — alati, üha
pärisvald — mõisavald
pär'ss, omast. *pärsi* — 1. pidur; 2. pundar, sasikera
pä`smer*, omast. *pä`smri — margapuu
päss, omast. *pässi* — jändrik, kidura kasvuga (puu)
pä`ssis — puntras, mütsakus
pät't, omast. *päti* — riidest valmistatud jalats
pää`tsepuu — põigiti ahjupõrandale asetatav puuhalg, millele laotakse teised puud
pää`stlane — (suitsu) pääsuke
pääva kivi — põldpagu
pöi`kel*, omast. *pöi`kli — peitel
põlastama — kergelt einestama, suupistet võtma enne päris söögikorda
põldkana — põldpüü
põliti — põlvili
põlved — tiislihark, (härja) vankri esimese telje sees olevad kaks puud, mille vahele käis tiisel
pö`lvede p`εelne — tuuliku lahtine rõdu
põlvepakud — tuuliku alumise põranda alt läbiulatuvad palgid, mille otstele toetub tuuliku trepp ja ukse ees olev põrand
pösk, omast. *pöse* — järsk tahk, tapp seinapalgi otsal
pö`skema — seinapalgi otsi tahuma
pöss, omast. *pössi* — põrsas
pööraak, omast. *-aagi* — alasi terav ots
pöövad — põiad (nim. *pöid*)

pügalpakk — soonega puupakk, hammaspuu, mille vahele kiilutakse raiutav või tahutav ese
pühu — raas, kübe, midagi väga väikest, pihu; mitm. peened aganad
pü'lluma — pilduma
pü'rgema, pürjeb — tuhnima, segamini ajama
püü — pihk, peo
raabekakk — kaapekakk
raag, omast. *raa* — hagu
raàgne, omast. *raàkse* — raagus
raakahl — haokubu
raàksed — pööris, vispel
raalasu — haohunnik
raand ~ *roand*, omast. *raànda* ~ *roànda* — puust veeämber, pang
raa'pima — kraapima, võtma; ka: kiiresti tööd tegema
raavad — rauad (nim. *raud*)
raejalad — lahtised raamiga jalad lauaplaadi, leivaküna jne. toeks, aluseks
rahe, omast. *ra'hkme* ~ *ra'htme* — ikkerihm, rihm, millega ike tiisli külge kinnitati
raìdama, rajata — raiskama
raìdu, raìdus — raisku, raisus
raieraud — rauapeitel, meisel
rait, omast. *raida* — suur hoone; mitu otsakuti kokkuehitatud hoonet
rakendama — 1. (kõvasti) peksma, kloppima, segama; 2. reeraami, «rakendust» reele peale tegema
rakendus — reeraam
rakk, omast. *raku* — puunõu, ämber
rakul'ku — pikkvanker
ramp, omast. *ramba* — raibe, sinder (kirumissõna)
rańts, omast. *ran(t)si* — 1. krants, pärg; 2. katlaaugu ümber laotud kividest ring, millele toetub katel
rapeldama — rabelema; pekslema, hüplema
rapukas, omast. *rapuka* — krapp, puust lamba- või lehmakell
raśs, omast. *rassi* — askeldus, tüli, vaev
rasu, omast. *rasva* — rasv
rataste kihad — vankrikere, -kast
ratastemaja — vankrikuur
rattad — vanker
ratta täkk — pink vankriratta tegemiseks
raua sitt — rauaräbu, šlakk, tagi
raun, omast. *rauna* — kivihunnik
reigas, omast. *rei'ka* — kuhi, hunnik
re'l'na — preili
reńd, omast. *renni* — söögilaud
reŋŋid — trengid
re'pneauk — auk rehetoa ja sauna seinas suitsu ja vingu väljalaskmiseks
rihalune, omast. *rihaltse*, alalütl. *rihalt*, alaleütl. *rihale* — rehealune
rihvk, omast. *rihva* — rihv, kiviklibu
riik, omast. *riigi* — kriit
riin, omast. *riini* — sirel
riistalaut — hoone (mõisas), kus hoiti hobuserakmeid
rimbulõng — krooklõng
rinnaauk — keriseauk; ahju esiküljes olev tõmbeauk
rinnakivi — suur paekivi, mis moodustas (sauna)ahju esikülje (selle kivi taha pandi kerisekivid)
riŋŋe, omast. *ri'nge* — piklik küngas, seljandik
ripse, omast. *ri'pse* — küünisuu ette katuse alla asetatud heinad, põhk
ri'psepuu — küüni otsa katuse alla murispuude otstele asetatud põikpuu, millele pannakse küünist ülejäänud heinad
riśtlind — ristpart
risuma — katki, puruks muljuma, suruma
roand — vt. *raand*
roes, omast. *roosi* — (istutatud) lill
rokeldama — (rokka, jahuvett) segama
rollima — määrima, saastama
rongine (puu) — vana jämeda tüvega (puu)
ronk, omast. *rongi* — jäme oksteta (puu)tüvi; kapsajuurikas
roo — 1. kaevuvinn, jung; 2. tuulikutiiva tugiosa, roog
roop, omast. *roobi* — kaar, šabloon võlvi tegemiseks
rot't, omast. *roti* — rott; hiir
rugi, omast. *rugi* — rukis
rui — kruvi
ruńtstükk — kunsttükk, vigur
rõuk ~ *rõuk*, omast. *rõugu* ~ *rõugu* — vankriredeli tugi
rõukpakk — vankri teljepaku peal olev pakk, millesse kinnituvad rõugud
rädi, omast. *rädi* — risu, räga, praht
rän'kama — väga rasket tööd tegema
rät'skul'l — hiireviu
räästas, omast. *rää'sta* — kuldnokk
rääts, omast. *rätsu* — korv
rõuk — vt. *rõuk*
rõõ'pama — ära määrima, mustaks tegema
rüdilasu — prügi-, prahihunnik

rüga, omast. *rüga* — prügi, praht
rüpp, omast. *rüpi* — vitstest ja pulkadest põhu- ja heinakandmise korv
rüsla — kresla, reele pealepandav seljatugi
saàdavas ~ *soàdavas* — ligidal, saadaval
sa'hkama — sahaga, raudadraga kündma
sakk, omast. *saku* — 1. pähklikobar; 2. (väljajuuritud) känd
saksamaa vares — siniraag
sandik — saadik
sarapańn — saraban, kerge pinkistmega sõiduvanker
sarapuunä'stlik — rästik
sari, omast. *sarve* — sarv
sarikas — sarvloom, veis
sased, mitm. omast. *sa'skede* — teraviljapõhk, -õled
seasiil — siil
seasuu — puutelgedega vankri osa, haruline puu esimese rõuk- ja teljepaku vahel, mille vahele pulga abil kinnitus vankri vahepuu (*lankpoomi*) esiots ja mis võimaldas vankrit pöörata
sedati — sedaviisi
sedike ~ *sei'ke* — seesugune
seèrama — askeldama, seadma, korraldama; panema
sei'ke — vt. *sedike*
sel'puu — selgpuu, koormapuu
serbak, *-u* — kahv, haam, varre otsas olev võrkkott kalade tõstmiseks
sihe(l)mine — sisemine
sihes — sees
sii — siin
silm, omast. *silma* — väin, väike laht
sil'ts-sol'ts — väike-lehelind
si'plane — sipelgas
soàdavas — vt. *saadavas*
sojutama — soojendama
soòjuma — soojenema
sookär'v, omast. *-kärvi* — rästik
soont l'ööma — aadrit laskma
soonõel — rästik
soo'pama — sõtkuma, tampima, sumpama, kahlama
sootill, omast. *-tillu* — punajalg-tilder
soova — 1. puupulkadest, okstest, õlgedest ja kividest rest, alus õllenõu või kaljaastja põhjas; 2. kuhjalava
sugar, *-a* — reekodar
suits — pere, talu
surm, omast. *surma* — surnu
sõba ~ *söba* — vaip, kate, suurrätt
sõrmus — raudvõru vankrirummu otsa ümber
säletsed — kaevusalved, rakked
säsi, omast. *säe* — säde
säteldama — kipitama, kirvendama
säärikas — (jala)säär
söba — vt. *sõba*
söel ~ *sööl*, omast. *söela* ~ *sööla* — sõel
sõlg, omast. *söle* — kaht puud ühendav ristpuu; jämedam põikpuu, mille külge liikumatult kinnitub äkke esimene ja viimane pakurida
sönniku kogu ~ *koo* — väike sõnnikuhunnik
sõru, omast. *sörva* — serv
sööm, omast. *sööma* — söök
söömareńd — söögilaud
s'öömer, omast. *s'öömri* — tuuliku sambale toetuv põikpalk, millel tuulik ümber käib
süld, omast. *sülla* — sild; (suurem sillutatud) maantee
sütekapi — ääsialune ruum sepapajas
sütepesa — koht ääsis, kus tuli põles
taalik, *-u* — porsa isasurb
taaris ~ *taris* — tarvis
taarispuu — tarbepuu
tabar, *-a* — täbar, kardetav, ohtlik
tahvet, *-i* — käskjalg, kuller
tainas leib — taignane, halvasti küpsenud leib
takispuu — harilik kuslapuu
talikas, omast. *talika* — ületalve peetud siga
talitamm — tamm, millel lehed säilivad ka talvel, raudtamm
talitseja — talitaja
tall, omast. *talla* — jalaseraud, reetald
talu — kõva tailiha meenutav osa taelast
tamm, omast. *tammi* — park, parkaine
tammekukk — muströhn
tammitama — (nahka) parkima
tańn, omast. *tanni* — suurem puuanum, tõrs, tünn
ta'rbline — tarvilik; tarvitusel
tari, omast. *tarja* — pulkadest ja vitstest punutis, matt kalade kuivatamiseks, rehealuse, sepapaja lae katteks jne.
taridus, *-e* — 1. seljatäis; 2. kõiekimp, sebidus
tarima — 1. vedama, tõmbama; (kinni) haarama; 2. (kõit) lappama
taris — vt. *taaris*
task, omast. *tasu* — tasku

teisse — teisipäev
telgas, omast. *tel'ka* — sedelgas
teraskaṅt — täisnurkne serv palgil või laual
teris, *-e* — tervis
tiidus, omast. *tiitsa* — kiirus, rutt; kiire, rutuline
tiitsast — kiiresti
tiivas, *-e* — tiib
tilgutis, *-e* — puuluku osa; tilguti
tilltöök, omast. *-töögi* — linnuks maskeeritud inimene, kes kolmekuningapäeva õhtul käis perest perre
tobrik, *-u* — torbik
tojakile — najakile, längakile
tonk, omast. *tongi* — puuront, -nott
toorakas — vormitu, töötlemata metallitükk
toòri — toober
topp, omast. *topi* — kork, punn
toppima — kippuma, tikkuma, tungima
tori, omast. *tori* — toru; tila
to'rt, omast. *tordi* — kobar
tu'hlireigas — kartulikuhi
tu'hlirääts — kartulikorv
tuhlis, omast. *tu'hli* — kartul
tu'hlisonk, omast. *-songi* — kartulipuder
tuìgama — puudutama
tuku — tukkumine
tulemaja — küttekoldega maja
tulepaha — tulekahju
tummpakk, omast. *-paki* — leevike
turikas — lammas; (harva:) siga
turral, omast. *tu'rla* — turvas
tut t, omast. *tuti* — 1. latv; 2. kartul (peamiselt lastekeeles)
tuulerubid — tuulerõuged
tuuliluud — pikavarreline luud, millega puhastati rukkivihkude rabamisel saadud teri aganatest
tuuling, *-u* — pukktuulik
tuulirüpp — tuulamisel kasutatav korv
tuumes, omast. *tuùme* — tuum
tuu'pima — (rauda) taguma
tuut, omast. *tuudi* — tuust
täìgema — täima, raatsima
täks, omast. *täksi* — raudteravikkudega puust tald jääl käimiseks
tääved — täied (nim. *täis*)
tökurd ~ *tökurt*, omast. *tökurdi* — tökat
töri, omast. *törve* — karjapasun
töru, omast. *törva* — tõrv
töölind — mustsabavigle
tüi, omast. *tüi* — tüvi
tükkis — hoopis, täiesti, lausa
tüma, omast. *tüma* — pigi
tümama — pigitama
türmpuu — üheemakane viirpuu
türu, omast. *türu* — tõru
udi, omast. *udja* — ritv, pikk roigas
uhatlema — tohterdama, posima, nõidusega arstima
uhin, *-a* — tedrekuke teatav iseloomulik häälitsus
uhjutama — viibutama, õõtsutama
uikoda — süstik
uisk, omast. *uisu* — ühemastiline (rannasõidu) purjekas
ulaalune — räästaalune
umbran'tsi — ringiratast, ringikujuliselt
umisema — ümisema, pomisema
u'mne, omast. *um'pse* — terve, ühes tükis
undisau — sinakashall sitke savi
ussitama — teatavat viisi vussitades häälitsema, sussi laskma (tedrekuke kohta)
utu, omast. *utu* — metstuvi
vaage, omast. *vaàna* — vaagen, kauss
vaast — vagaselt, vaikselt
vabanik, *-u* — kehvik, pops, vabadik
vahe, omast. *vahe* — terav
vaheldama — teritama
vahelik, *vaheliku oone* — katusealune kahe hoone (näit. aida) vahel
vai, omast. *vaia* — kiil, talb
vaigustama — vaiguseks tegema
vaikü'pse — väheküps, pooltoores, taignane
vaja, omast. *vaja* — küttekoldeta eesruum saunas
va'kso'ksi ~ *va'sto'ksi* — vastuoksa, vastupidi
vakuti — vakaviisi
va'lge kask — sookask
vallaelu — vallamaja
val'tsnipp, omast. *-nipi* — metskurvits
valvakas — valkjas
vannas, omast. *va'nna* — vannasadra künniraud, rauapuu
*va'nnasäär*ed — künniraua harud
vaŋŋikaigas ~ *vaŋŋiroegas* — peenike ritv, mis õlgkatuse tegemisel iga sarika kohal seoti risti lattidele nende kinnitamiseks
vardakas — kidura kasvuga puu
vardikas — peenike kõver puu, kaigas
vare, omast. *vare* — hunnik
varetikk, omast. *-tiku* — kivitäks
varikand — saapa (kinga) kanna pealisnaha ja voodri vahel olev osa
varjuke, omast. *varjukse* — varjuline
varp, omast. *varbi* — mört
varrikas — vars

varrus, -e — päitserihm
var'tama — vardaga peksma
varuma — (kallale) tungima
vastalt — otsekohe, järjest
vastel, omast. *va'stli* — pannal
vaterdama — materdama
vat't, omast. *vati* — paksem üleriie, vammus, kuub
vemmal — vt. *pea vemmal*
vend, omast. *venna* — pruudipoiss, pruudipoolne pulmaametimees
vesiuśs — nastik
vibu, omast. *vibu* — kaevukook
viderik, -u — tihe madal noor mets, võsastik
viherpuu — türnpuu
viir, omast. *viira* — rida, rivi
vile — heinputk
vil'känd — jänes
vilu — vari
vilukil'k — metsvint
vinnutama — vitsa tulel kuumutades sitkeks muutma
virama — vastu kajama
virv(e), omast. *virve* — noor väike oks
viśs, omast. *vissi* — vastupidav, kindel; vettpidav
vittima — krohvima, pätsima
võllas ~ *võllas*, omast. *võ'lla* ~ *võ'lla* — redeli, tarja, heinaveokorvi külgpuu, peel, millesse kinnituvad pulgad
võlu ~ *völu* — võlu, nõidus, nõid
võluma — nõiduma
võl'v ~ *völ'v*, omast. *võlve* ~ *võlvi* (*völve* ~ *völvi*) — võll, -i
vädaja — kratt, pisuhänd
vädama — vedama; ka: painutama, koolutama
vädima — ligunema, läbi imbuma
vädu, omast. *väu* — vedu
vädujas — nõtke, painduv
vädusõlm — kokkujooksev silmus
vähetu (*palju*) — väga palju, eriti rohkesti
väńt, omast. *vändi* — kidur, vända moodi kõver (puu)
vär'kel, omast. *vär'kli* — tuuliku suure ratta liikumist kividele ülekandev mehhanism
völlas — vt. *võllas*
völu — vt. *võlu*
völ'v — vt. *võl'v*
völvipaar — jäme tala, millele toetub tuuliku võll
võrgukäba — võrgu ülemist serva vee peal hoidev männikoore tükk, pull, -a
võrral, omast. *võ'rla* — kase- või pajuväädist võru
võru — painduv vits, varb
võruma — punuma, põimima
õlgas ~ *ölgas*, omast. *õl'ka* ~ *öl'ka* — halgas, habras
õumpuu ~ *öumpuu* — õunapuu
ädaleib — hädapärast enneaegu lõigatud viljast leib
ägi, omast. *äge* — äke
äge öö — äkkevöö, s. o. pulk, varb, mis hoiab koos äkkepakke ja laseb pakkudel vetruda
äkine, omast. *äkise* — lendva, rabandus
änd, omast. *änna* — seadeldis pukktuuliku pööramiseks
äsama — lööma, äigama
õhearuline — ühesugune, ühetaoline
õhetü'kne — ühetükiline, ühest tükist, tugev
õhimine (*pool*) — parem (pool), päripäeva (keerd)
õ'htlane ~ *ü'htlane* — ühest tükist, jätkamata
õ'htlasi — ühtlaselt, s. o. ilma jätkamata, ühest puust
õilama — hõikama, huikama
õispuu — lodjapuu, koerõispuu
õitse, omast. *öi'tse* — õis
õksi nõua — ühel nõul
õkspuine — kange, jäik
õlgas — vt. *õlgas*
õmarkuti — ümmarguselt
õnatus — vt. *ünatus*
õumpuu — vt. *õumpuu*
õuemaja — rehest eraldi ehitatud elumaja
õuemees — õuenaaber, üleaedne
öö — vöö
'öönakas — nõgus, pisut õõnes
üige(s), omast. *üi'kse* — viljatera
ünatu — vallatu
ünatus — vallatus, koerus, üleannetus

MURDEKEELE MÄRKIMISEST

Käesolevas tekstiköites avaldatavad murdekeelsed jutustused ja kirjeldused on A. Toomessalu üles kirjutanud korrespondentide jaoks väljatöötatud märkimisviisis. Selles esineda võivaid komistusi ja ebajärjekindlusi on tekstide trükkitoimetamisel püütud tasandada ja kõrvaldada, kusjuures märkimisviis on kogu tekstiköite osas ühtlustatud ja võimalikult lihtsustatud. Et aga Saaremaa murrete erijoonte edasiandmiseks ei piisa alati kirjakeele ortograafia vahenditest, on tulnud kasutada mõningaid lisamärke.

1. Kolmanda välte häälikut tähistab pikemais sõnus märk ` vastava tähe kohal (*aèga, viìdi möìsa*). Trükitehnilistel põhjustel on vältemärk mõnel juhul laotud vastava hääliku (või -ühendi) ette (*ta`rbline, pi`tkamisi, roi`kad, p`ääva, l`ööma*). Ühesilbilised sõnad jäävad märgita (*änd, saun*), kusjuures täishäälikute vaheliste sulghäälikute puhul märgitakse kolmandat väldet nagu kirjakeeles, s. t. kahe tähega (*vakk*, omast. *vaka*, osast. *vakka*).

2. Kaashäälikute peenendust osutab märk ´ tähe kohal või kõrval (*reńt, pal'k, uśs, kü`l'ges*).

3. *ng*-ühendile nõrgas astmes vastavat häälikut antakse edasi ühendiga *ŋŋ* (*raŋŋid, iŋŋed*).

4. Saarte murdele omast *ä* ja *e* vahelist häälikut tähistab *ɛ* (*pɛɛl* 'peal', *ɛɛ* 'hea').

5. Kui pearõhk ei lange sõna esimesele silbile, märgitakse seda punktiga rõhulise silbi täishääliku järel (*nikruu·diks* 'nekrutiks').

Olulisematest muudatustest ja parandustest, mida toimetajad on teinud korrespondendi kirjapanekutes, mainitagu järgmisi.

1. Trükitehnilistel põhjustel on loobutud täishäälikute kõrgenemiste ja madaldumiste märkimisest, mistõttu ka *i̯i̯- u̯u̯-* ja *ü̯ü̯*-ga tähistatud pikad keskkõrged vokaalid on asendatud *ee-*, *oo-* ja *öö*-ga.

2. Pöide tekstides on *õ*-listes sõnades *ö* asendatud õ-ga, nagu see A. Toomessalu poolt kasutatud keelejuhtide kõnes tegelikult esineb.

3. Pika *üü* asemel on trükitud *üi*, vastavalt ka Pöide tekstides *õõ* asemel *õe*.

4. Kohalikule hääldusele vastavalt on *äe* muudetud *ää*-ks sõnades, nagu *päävad, kää* 'käes', *ää* 'ära' jmt.

5. Sõnades, nagu *kaua, lauad, raua* jmt., on korrespondendi poolt kasutatud kirjakujud *kauva, lauvad, rauva* jt. asendatud kirjakeelepärastega, mis vastavad kohalikule hääldusele.

6. Eitussõnad *es*, *eb* ~ *ep*, mis kõnes sageli lühenevad ja liituvad eelneva sõnaga, on parema loetavuse huvides kaarekesega eraldatud neile eelnevast sõnast (*see‿s aita* 'see ei aidanud', *ma‿b te* 'ma ei tea').

7. Tekstides tehtud kärped ja väljajätted on tähistatud kolme kriipsuga — — —.

*

Teksti järel sulgudes on märgitud keelejuhi nimi, sünni- ja surma-aasta või vanus, teksti üleskirjutamise koht ja aasta.

E. Ahvena, H. Ahvena, H. Kaalu ja A. Toomessalu fotod on pärit Emakeele Seltsi kogust, kõik teised ülesvõtted — Eesti NSV Riikliku Etnograafiamuuseumi fotokogust.

A. TOOMESSALU KAASTÖID

1. Vanad jutud, Kaarma, Karja, Püha, Mustjala, 1940, 72 lk. (ES KT 35)
2. Vana-aegsest põllupidamisest, Kaarma, 1941, 87 lk. (ES KT 36)
3. Karjapidamisest, Kaarma, 1942, 141 lk. (ES KT 70)
4. Endisaegsest meeste käsitööst, Kaarma, 1942, 170 lk. (ES KT 71)
5. Muistsetest pidudest ja pühadest, Karja, 1943, 192 lk. (ES KT 94)
6. Muistsed sõõgid ja joogid, Kaarma, 1943, 99 lk. (ES KT 96)
7. Metsa kasutamisest endistel aegadel, Kaarma, 1944, 109 lk. (ES KT 95)
8. Vana-aegsed ehitused, Kaarma, 1944, 264 lk. (ES KT 93)
9. Tuli ja valgustus minevikus, Karja, 1948, 67 lk. (ES KT 64)
10. Endisaegse eesti elamu sisustis, Pöide, 1949, 94 lk. (ES KT 65)
11. Saun, Kaarma, 1949, 58 lk. (ES KT 66)
12. Sepp, Pöide, 1950, 62 lk. (ES KT 124)
13. Talurahva ülestõus von Sengbuschi vastu Karja mõisas a. 1905, Karja, 1950, 40 lk. (ES KT 136). Avaldatud trükis: Valimik Emakeele Seltsi korrespondentide murdetekste. I. Tallinn, Eesti Riiklik Kirjastus, 1956, lk. 23—33.
14. Pöide murde grammatika, Pöide, 1951, 771 lk. (ES KT 125)
15. Tõrva-, pigi- ja sõeasjandusest, Kaarma, 1951, 62 lk. (ES KT 126)
16. Käsikivi, Pöide, 1951, 175 lk. (ES KT 103)
17. Tuulikud, Pöide, 1952, 294 lk. (ES KT_K 75. Koopia)
18. 1905. a. sündmusi ja elu-olu Pöides, Pöide, 1957, 61 lk. (ES KT 164)
19. Jahindus, Karja, 1957 (materjal kogutud 1943), 229 lk. (ES KT 166)
20. Leib, Pöide, 1958, 130 lk. (ES KT 165)
21. Näärisokk ja jõuluhani, Pöide, 1958, 74 lk. (ES KT 167)
22. Puhtusest ning kodu korrashoiust, Pöide, 1959, 178 lk. (ES KT 175)
23. Treiratastest, Pöide, 1957, 12 lk. (ES KT 176)
24. Maastik (sõnakogu), Pöide, 1959, 753 sedelit
25. Liiklus ja transport, Pöide, 1960, 278 lk. (ES KT 185)
26. Mõõdud, Pöide, 1962, 183 lk. (ES KT 200)
27. Saaremaast ja saarlasest, Pöide, 1962, 12 lk. (ES KT 203)
28. Inimese keha ja selle osad (sõnakogu), Pöide, 1963, 1585 sedelit
29. Kalastus (sõnakogu), Pöide, 1964, 1131 sedelit
30. *riu*-sõna tarvitamisest ja *riu* Saaremaal kohanimedeks, 1966, 57 lk. (ES KT 224)
31. Missugust ilma oodata homme, Pöide, 1967, 121 lk. (ES KT 239)
32. Haigused ja arstimine, Pöide, 1968, 148 lk. (ES KT 242)
33. Peale selle murdesõnavara kihelkonniti:
    Kaarmalt aastail 1942—1948 — 190 sedelit
    Karjast „ 1940—1948 — 157 „
    Pöidelt „ 1948—1968 — 14085 „

SISUKORD

Lugejale! 5

SAARTE MURRE

KAARMA MURRAK

Metsa kasutamisest endistel aegadel

1. Metsast üldiselt 11
2. Põletuspuud 15
3. Puude langetamisest . . . 15
4. Mänd 16
5. Kuusk 18
6. Kadakas 20
7. Kased 21
8. Haab 24
9. Tammed 25
10. Saar 26
11. Jalakas 27
12. Lõhmus 27
13. Metsõunapuu 28
14. Pihl 28
15. Sarapuu 29
16. Viherpuu (türnpuu) . . . 30
17. Lepad 30
18. Toompuu (toomingas) . . . 31
19. Paakspuu 32
20. Pajud 32
21. Õispuu (lodjapuu, koerõispuu) 33
22. Türnpuu (viirpuu) 33
23. Kibuspuu (kibuvits) 34
24. Kukerpuu 34
25. Takispuu (harilik kuslapuu) 34
26. Porss 35
27. Nasin (näsiniin) 35

Tõrvaajamisest

1. Üldiselt tõrvaajamisest . . . 36
2. Toormaterjal 37
3. Tõrvaahi 38
4. Ahju täitmine ja tõrva ajamine 41
5. Tõrvaajamise aeg ja tõrva müük 42
6. Tõrva tarvitamisest igapäevases elus 44
7. Tüma (pigi) 46

Vanaaegsed ehitused

1. Üldist 48
2. Ehituspuud 49
3. Seina ülesraiumine 51
4. Aken 53
5. Uks 53
6. Põrand 55
7. Lagi 57
8. Katus 58
9. Elu (elumaja) 60
   Rehetuba 60
   Rehealune 65
   Kamber 67
10. Laut 67
11. Paargu (õueköök, suveköök) 69
12. Saun 72
13. Hoone (ait) 73
14. Kelder 76
15. Kaev 78
16. Tuuling (tuulik) 81
17. Õu ja aed 86
18. Mulk (aiamulk) ja värav . . 89
19. Heinaküün 91
20. Onn 92

Saun ja saunik

1. Saunast üldiselt 94
2. Sauna ehitamisest 98
3. Sauna otstarbest, saunaskäimisest 101
4. Saunavihast 103
5. Saunas elamisest ja saunamehest 105

KARJA MURRAK

Tuli ja valgustus minevikus

1. Tulest üldiselt 108
2. Tule hoidmisest ja toomisest 110
3. Tule süütamine 112
4. Tule kinnipanija 114
5. Tulevalgus 114
6. Peerg 115
7. Küünal 117
8. Lont (tõrvik) 119
9. Tõrva ja vaigu põletamine . . 120
10. Laternad ja lambid 121
11. Uskumusi ja kombeid . . . 122

Metsloomadest ja -lindudest ning nende püüdmisest

1. Üldist juttu 123

Loomad

2. Hunt 126
3. Rebane 129
4. Orav 130
5. Jänesed 131
6. Ilves 133
7. Nirk 134
8. Seasiil (siil) 134
9. Nahklapp (nahkhiir) 135

Roomajad

10. Ussid ja sisalik 136

Linnud

11. Teder 139
12 Pardid 141
13. Valtsnepp (metskurvits) . . 142
14. Töölind (mustsabavigle) . . 143
15. Utud (metstuvid) 143
16. Põldkana (põldpüü) 144
17. Hani ja luik 144
18. Ristlind (ristpart) 145
19. Kullid 145
20. Korp (ronk), vares, kiitsakas (harakas) 145
21. Pähkereet (pasknäär) . . . 146
22. Varblane 147
23. Tihane, tummpakk (leevike) 147
24. Kadakalind (talvike ?) . . 147
25. Tammekukk (muströhn) . . 147
26. Puukoristaja (kirjurähn) . . 148
27. Rähn 148
28. Kaerapeet (väänkael) . . . 148
29. Kirikuhakk (kaelushakk) . . 149
30. Lõoke 149
31. Kurg 149
32. Linalind (linavästrik) . . . 150
33. Kuku (kägu) 150
34. Kukulinnu sulane (väike-lehelind) 151
35. Rästad 151
36. Varetikk (kivitäks) 151
37. Metskits (tikutaja) 152
38. Päästlane (pääsukene) . . . 152
39. Ööbik 152
40. Saksamaa vares (siniraag) . 152
41. Laiskkull (öösorr) 153
42. Kiiv (kiivitaja), koovitaja . 153
43. Sootill (punajalg-tilder) . . 153
44. Vilukilk (metsvint) 154
45. Lapsed linde püüdmas . . . 154
46. Linnumunadest 154

PÕIDE MURRAK

Leib

1. Üldiselt söögist ja söömisest 156
2. Aganaleib 158
3. Rukkileib 160
4. Rukkisai 165
5. Sai ja karask 165
6. Mageleib (linnaseleib) . . . 168
7. Kiriku- ja armulaualeib . . . 169
8. Mitmesugused leivad ja kakud 170
9. Leiva küpsetamine kodus tänapäeval 171
10. Leivategemise vahendid . . 172
11. Leiva andmisest loomadele . 176
12. Leiva laenamisest 176

Näärisokk ja jõuluhani

1. Üldiselt 177
2. Näärisoku tegemine 178
3. Karjane 180
4. Näärisokuks käimine . . . 180
5. Karu 184
6. Jõuluhani 185
7. Tilltöök 187

Sepp

1. Sepast üldse 188
2. Paja 190
3. Ääs 192
4. Lõõts 193
5. Alasi 194
6. Väiksemad sepatööriistad . . 194
7. Liiv 196
8. Sepasüsi 196
9. Sepatöö 197
10. Kas tänu toidab kassi? . . . 203

Liiklus ja vedu

1. Üldist 203
2. Suuremad veokid 205
   Regi 205
   Rattad (vanker) 208
3. Käsiveokid 212
   Kelk 212
   Lapsevanker 213
   Käru 213
4. Sõidukid 215
   Saan 215
   Sõiduvankrid. Kaarik . . 216
   Mõisnike sõidukid 219
5. Rakend 220
6. Hobuseriie 224
7. Pikemad teereisid 224
8. Pidulikud sõidud 227
9. Heina- ja viljavedu 228
10. Palgivedu 232
11. Kivivedu 234
12. Adra ja äkke vedamine . . . 235
13. Postiveost 236
14. Ratsutamine 237
15. Kandmine. Jalgsi liikumine . 239
16. Täksid 242
17. Kalamärss 242
18. Jahikott 243
19. Teed ja rajad 243

Saaremaast ja saarlasest 246

Murdesõnade sõnastik . 249

Murdekeele märkimisest 259

A. Toomessalu kaastöid 261

МЕЛЬНИЦА, МОЖЖЕВЕЛЬНИК И ХЛЕБ. Сборник текстов сааремааских говоров. На эстонском языке. Оформление Э. Ярв. Издательство «Валгус». Таллин, Пярнуское шоссе. 10.

Toimetaja I. Sõnajalg. Kunstiline toimetaja A. Säde. Tehniline toimetaja S. Kohu. Korrektorid H. Kull ja M. Pall. Laduda antud 26. I 1967. Trükkida antud 8. IV 1969. Läti NSV Staicele Paberivabriku trükipaber nr. 1, 60×90/16. Trükipoognaid 16,5 + 1 (kleebised). Arvestuspoognaid 19,01. Trükiarv 4000. MB-01748. Tellimuse nr. 921. Hans Heidemanni nimeline Trük.koda. Tartu, Ülikooli 17/19. II.

Hind rbl. 1.75

books2ebooks.eu

www.books2ebooks.eu

eBooks from your library by

eBooks on Demand

digitised by

National Library of Estonia

EESTI RAHVUSRAAMATUKOGU
NATIONAL LIBRARY OF ESTONIA